ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
СУСПІЛЬНИХ
НАУК

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

НАУКОВІ ПРАЦІ
ТОМИ 44—47

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 46

Книга 2

ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ
(1891—1897)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1986

У1
Ф83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактори тому

Я. Д. Ісаєвич
В. Г. Сарбей

Упорядкування та коментарі

В. О. Гавриленка,
В. В. Грабовецького,
Г. І. Ковальчака,
І. З. Мицька,
Я. Є. Полотнюка,
Ф. І. Стеблія,
С. М. Трусевича

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{0501000000\text{-}239}{M221(04)\text{-}86}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1986, упорядкування, коментарі

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

ПІВСТОЛІТТЯ

НАРИС ІСТОРІЇ АВСТРІЇ ВІД р. 1840 ДО 1890

Нарис, котрий осмілююсь подати отсе нашій громаді, далекий від претензій на оригінальність поглядів або дослідів. Мені хотілось би подати тут звід фактів, звісних в літературі історичній, але, на жаль, замало звісних у нас. Адже ж ніхто не заперечить, що історія найновіших часів у нас, власне, найбільше занедбана і що навіть люди, на перший погляд, компетентні, фахові історики, виголошують о найновіших часах найближчої нам історії погляди, котрих попросту встидно слухати.

А тим часом історія рідного краю і держави, з котрою наш край від більше як 100 літ тісно зв'язаний, се така річ, що, не знаючи її, не можна й кроку зробити в житті публічнім. Закони конституційні покликують ширші і чимраз ширші маси людей учених і невчених до уділу в тім житті, а тим часом для познайомлення тих мас з найближчою минувшиною того життя досі у нас майже нічого не зроблено. А преціньже, коли яка історія може бути вчителькою життя, то найскорше історія власного краю і в остатніх часах, коли склад суспільності мало чим відмінний від теперішнього, інтереси, напрями, течії духові і культурні мало ще змінилися і коли для всякого повинно бути найінтересніше пізнати механізм історичного руху, пізнати, відки пішли, ким і як здобувалися ті здобутки, котрими ми тепер можемо користуватися і котрі нам повинні служити підставою для здобування чимраз нових.

Правда, про історію Австрії новіших часів написано велике множество систематичних оглядів і спеціальних монографій; важніші я буду цитувати в своїй роботі. Але для нашої руської громади не надається ні одна з тих праць вже для того одного, що майже всі вони написані німцями або людьми інших народностей, майже всі збувають наші

галицькі справи або дуже коротко та уривково, або торочать про них нісенітниці. І для того видалось мені конечним принятися власними, хоч і як слабими, силами за зложення такої книжки, де би, відповідно до наших потреб, справи нашого краю розказані були якмога докладніше, хоч, конечно, тільки в головних нарисах.

Правда, історія Галичини за остатніх 50 літ ще зовсім не написана. Крім цінних подробиць в спеціальних монографіях, як Саля «Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846»*, Калінки «Calicja i Kraków pod panowaniem austriackiem»*, Лісіцького життепись Гельцля*, Відмана життепись Смольки* (до р. 1849 включно) і т. і. (можемо тут вказати хіба на пробу д'Абанкура «Era konstytucyjna»*, в котрій автор старався розказати новішу історію Галичини хоч трохи суцільно з історією Австрії). Що проба ся вийшла недостаточна, сього не перечать навіть прихильники автора. Значить, тут приходилося мені самому стягати дані з газет, брошур, а почасти й з приватних кореспонденцій та споминів. Що при недоступності перворядних архівальних матеріалів тут іменно праця моя буде найслабша і найменше повна, се знаю згори, та се не відстрашує мене; моя невдачна проба повинна дати товчок, а потроху й основу до дальших дослідів, доповнень і поправок, значить, до поступу на тім полі.

АБСОЛЮТИЗМ І НАРОДИНИ РЕВОЛЮЦІЇ В АВСТРІЇ (ГОЛОВНО 1835—1848)

I

Говорячи о Австрії такій, яку ми нині бачимо, не треба ніколи забувати, що початок її доволі недавній, бо сягає мало що більше як 100 літ назад, до часів Марії-Терезії* і її сина Йосифа II*. Австрія перед їх часом — се держава, наскрізь перенята середньовічними традиціями; тільки реформи великої цісаревої і її сина, чинені головно під впливом французьких політичних теоретиків, раціоналістів та фізіократів, вивели Австрію з сумерків середньовіччини і ввели її в число новочасних держав. Такими реформами ми вважаємо головно слідуючі: р о з д і л с у д і в н и ц т в а в і д а д м і н і с т р а ц і ї (около р. 1756); праводавство т[ак] зв[ане] у р б а р і а л ь н е, що мало на меті піднесення і правну охорону мужицтва і ограничення середньовічного невільничого підданства, ограни-

чення патримоніального судівництва, утворення кадастру податкового, а зглядно оподаткування шляхти і духовенства, що досі були вільні від податків (спеціально піднести тут треба: патент з р. 1763, позволяючий мужикам закупувати на власність ті грунти, за котрі досі робили панщину, патент з р. 1766, установляючий книги грунтові для таких викуплених хлопських грунтів, оснування надворної комісії урбаріальної 1771,— сі реформи не доторкали ще Галичини; заведення інвентарів панщизняних 1773, постепенне ограничення панщини і наложення кар за утиски підданих панами 1775—1778 і вкінці Йосифінський патент о знесення панщини та переміни її на чинш 1777 р.— патент, котрий, однако ж, не був виконаний, а по смерті Йосифа II був скасований); праводавство церковно-політичне, котре зробило кінець самовладству церкви в державі і зробило її одним з органів державного життя, підданим державній цензурі (піднесемо тут: патент про треби — jura stolae (1750), ограничення числа свят (1754), постанова, що церковна екскомунікація може бути кинена на когось тільки за дозволом монарха (1768), скасування значного числа монастирів (1769), заказ висилання монастирями грошей до Рима (1771), заказ безпосередніх зносин монастирів з Римом, з котрим вони могли зноситися тільки за посередництвом канцелярії державної і т. і.); уложення нової устави карної (31 грудня 1768) під впливом теорій знаменитого Беккарія*; знесення кар за чари і ворожбитство, а підтягнення їх під поняття ошуканства або божевільності (5 падолиста 1766), знесення тортур при слідстві (2 січня 1776); сюди зачислити треба далі реформи на полі шкільництва, а особливо сотворення першої світської школи народної після ідей педагогів німецьких Песталоцці* і Фельбігера* (1771), оснування академії для східних язиків (1754) зразу для цілей чисто державних, оснування архіву надворного (ок[оло] 1753) і центрального архіву угорського (1764); сюди вкінці зачислити треба й заведення паперових грошей, т[ак] зв[аних] банкоцетлів (1 серпня 1770) і оснування першої публічної біржі у Відні (1 серпня 1771)[1].

[1] Dr. Franz Krones. Geschichte der Neuzeit Oesterreichs vom achzehnten Jahrhundert bis auf die Gegenwart. Berlin, 1879, стор. 380—405, а також: Helfert. Geschichte der oesterreichischen Volksschule, Bd. 1.

В самім розпалі тих реформ, в р. 1772, прилучено до Австрії і наш край — Галичину, котрої історія сплітається вже безпосередньо з розвитком тої новочасної Австрії, котрий досі не то що не зістав довершений, але ледве що в головних контурах виразно зарисовується, а в деяких поглядах не заповнив навіть тих рамок, які начеркнула для нього Марія-Тереза і Йосиф II. Причиною сього треба вважати головно реакцію, яка настала по смерті Йосифа II, а особливо кріплена була великими бурями і потрясіннями, які навела на цілу Європу і на Австрію Велика революція французька* і випливша з неї войовнича імперія Наполеона I. Від упадку Наполеона, запечатаного конгресом Віденським (скінчився 9 червня 1815) і другим миром Паризьким (20 падолиста 1815), почалася для Австрії доба глухої реакції, що тяглася аж до марта 1848 р. Характерним явищем сеї доби, а принаймні її першого десятиліття, був т[ак] зв[аний] Святий союз*, заключений 26 вересня 1815 р. між Австрією, Росією і Пруссією — та «напівромантична, напівдипломатична спілка християнських монархій», котрої метою було душити всякі революційні пориви і навіть революційні думки і всякими способами піддержувати існуючі порядки та легальні власті, де б і які вони не були.

Нам видається лишнім оповідати потрібно історію сеї доби. Ми схарактеризуємо її достаточно, коли покажемо її здобутки в Австрії, як вони скристалізувалися около р. 1840.

Дня 2 марта 1835 р. умер цісар Франц I по 43-літнім пануванні. Чоловік тверезий і практичний, вельми енергічний і працьовитий, але при тім без крихти геніальності або хоч би вищого таланту, був він типом скрупулятного бюрократа, пригідним, як сам виражався, «на доброго надворного совітника», але зовсім не на монарха великої держави. «Вплив його на державні справи був величезний,— пише про нього швейцарець Адольф Шмідт[1],— але переважно шкідливий, бо мав на меті хвилеву потребу, не будущину. В дрібних справах був він великий, але в великих аж надто малий. Панував з дня на день, панував над шматочками цілості, але не над цілістю; а таке панування, то, власне, не є жадне панування; цісар Франц I не пану-

[1] Dr. Adolf Schmidt. Zeitgenössische Geschichten. Berlin, 1859, стор. 464—465.

вав, а тільки адміністрував». Справедливість сього осуду порозуміє читатель з дальшого огляду державної машини австрійської, заведеної Францом I. Тут додамо тільки, що й спеціально австрійський історик Кронес* в основі згоджується з таким судом, додаючи, що бурі та пригоди революційної доби, котрої свідком був Франц I від початку до кінця, зробили його передчасно старим. «Неспосібний обняти поглядом ширший круг потреб державних та народних, зрозуміти ані навіть збагнути вимоги часу, хід думок всесвітніх і змагань масових у людській суспільності, він усяке слово про потребу свободи і права народів мусив уважати пустою фразою, пересадою та мрією або злобним бунтом».

Такі люди мають звичай, що брак власної спосібності, власного розуміння силуються заступити «чужим розумом» — системами та доктринами, до котрих натягають або прикроюють живе життя і живих людей. І Франц I мав такий систем, котрий можна звести до слідуючих основних думок. Метою його правління було поперед усього «удержати без найменшого ущербу всі права пануючих і відмовляти народам всяких претензій до уділу в тих правах»[1]. «Ся головна засада мала опиратися на двох додаткових: 1) треба удержувати батьківський характер правління і 2) треба заступати і підносити католицизм. Та, на лихо, ті дві додаткові засади не тільки не підпирали, але попросту опрокидали головну. Бо ж підпирання католицької церкви і надання їй цілковитої «емансипації», як сього бажав Франц I, очевидно, в противенстві до Йосифа II, мусило б було значно обкроїти права пануючого; підпирання католицизму супроти підданих некатоликів мусило б було підкопати «батьківський» характер правління; батьківський характер правління був прямо суперечний з абсолютизмом головної засади, а з другого боку, мусив вироджуватися в правительственну влазливість, що втиркалася в тисячні найдрібніші речі, всюди хотіла робити, порядкувати і гнути по-своєму, а в здобутку всюди вводила замішанину, застій і невдоволення»[2]. «Стара лавка в канцелярії, о сто миль віддаленій від столиці, не сміє бути направлена без дозволу старости, сей мусить про се донести до губернії, губернія до вищих властей, поки вкінці,

[1] H a r t i g. Genesis der Revolution*, стор. 38 і далі.
[2] Ad. S c h m i d t, loc. cit., 470—472; H a r t i g, loc. cit.

перейшовши через п'ять або шість рук, внесок не буде предложений самому цісареві. Такий хід діл вимагає, очевидно, множества писанини і витворив титулятуру, якій подібної нема, може, в цілій Європі»[1].

Коли помимо сього всього цісар Франц I був загальнолюблений своїми підданими, а особливо віденцями, то тільки завдяки свойому чистому і взірцевому життю приватному, своїй людяності та доступності. Він часто об'їжджав свої краї (в Галичині був два рази, 1817 і 1823 року), держав дома строгий патріархальний порядок в тім самім абсолютичнім дусі, який бажав бачити і в цілій державі. Се можемо бачити з слідуючої похвали одного сучасного англійського (?) туриста: «Яко батько родини Франц I гідний усякої похвали; в цілій державі нема шановнішого господарства. З князів (його рідних) кождий мусив вивчитися якогось ремесла. Наслідник корони вміє ткацтво, архікнязі вміють хто столярство, хто тесельство. Всяка галантерія заборонена їм якнайостріше, а одна славна красавиця, що була так недискретна і сказала князеві С., зятеві цісарському, в театрі «добрий вечір», була за се замкнена до арешту, а князь дістав нагану»[2]. З себе самого давав цісар примір невтомимого трудолюбія та точності. «Цісар встає звичайно о 6 рано, снідає о 7, залагоджує справи урядові або дає авдієнції аж до 1 години. Потім виїздить в кареті, інколи в товаристві цісаревої, частіше в товаристві свого любимиця, старшого шамбеляна, або свого ад'ютанта барона Рутшарда. О 4 годині обід, котрий складається звичайно з п'яти страв і десерту. Цісар п'є воду, а при кінці маленьку чарку токайського вина. По обіді йде цісар до своїх цвітів та голубів, а коли яка штука де пропаде, то буває буря. О 6 п'є каву, котру цісарева завсігди сама наливає в павільйоні нового цісарського городу. Вона вбрана дуже простенько і вдовольняється тим, що сповняє у свойого чоловіка обов'язки жінки і гос-

[1] Seufzer aus Oesterreich und seinen Provinzen. Leipzig, 1834, стор. 85.

[2] Seufzer aus Oesterreich, стор. 88. Щоправда, в сім остатнім згляді зроблений був виїмок для князя Райхштадського (Наполеона II, сина Наполеона I і дочки Франца, Луїзи). Сей молодий і вельми спосібний князь умер, як звісно, 1832 р., 21 літ від роду, на сухоти, котрих, може, було б не було, коли б, як каже осторожно Ад. Шмідт, «именно в р а н ш и х л і т а х були б пильніше берегли князя від надмірних вибриків, особливо в полових відносинах (Ad. S c h m i d t, loc. cit., 415).

подині (замітимо, що цісар Франц I жонатий був чотири рази). Час до вечері проводить цісар за музикою: грає терцети з одним із своїх любимців і яким іншим двораком»[1].

II

Історія сучасної Австрії і сучасної Галичини в значній мірі тісно зв'язана з особою цісаря Фердінанда I, наслідника Франца I, і для того слід нам придивитися ближче його особі і його правлінню. Фердінанд родився 1793 року, мав, отже, 42 роки в хвилі, коли вступав на австрійський престол. Малий і утлий ростом, був він від дитинства слабовитого здоров'я. Аж з 20-тим роком життя почало його здоров'я поправлятися. Але з 35-тим роком життя почались у нього напади епілепсії (падучої хороби), котрі чимдалі були все частіші і тяжчі, тривали не раз по кілька годин і полишали по собі страшенну втому тіла і духу. В р. 1830 серед тяжких припадків хороби коронувано його на «молодшого короля» угорського в Пресбурзі; в грудні 1832 р. хороба його змоглася так, що загально думали, що він швидко вмре. Але «молодший король» не вмер, а видужав яко-тако, хоч тяжка недуга його осталась невилічена до кінця життя, підкопала його енергію і притупила пам'ять. Хоч батько ще 1829 р. припустив його до спілки у кермуванні справами державними, та він не займався ними, а найлюбше займався своїми музеями — природничим і технологічним. Не любив показуватися на парадах і в великих двірських товариствах; йому вповні вистарчало товариства чотирьох шамбелянів, приставлених до його послуги. Впрочім, був се чоловік дуже лагідний і добродушний, чутливий на всяке людське нещастя і терпіння. Задля сих прикмет любили його особливо нижчі верстви Відня, а пізніше Праги, в котрій він прожив свої старі літа[2].

Річ ясна, що такий чоловік, при всій своїй доброті і популярності, не був зовсім відповідним до двигання на своїх плечах такого тягаря, яким було кермування справами великої і з різнородних частей зложеної монархії. Тож від першої хвилі його вступлення на престол ніхто

---

[1] Seufzer aus Oesterreich, стор. 87—88.
[2] A d. S c h m i d t, loc. cit., 489—491.

не сумнівався, що керма та тільки для виду буде в руках цісаря, а що цісарем і державою управляти будуть якісь інші руки. Цікаво було, що се будуть за руки?

Між великою ріднею цісаря були особливо два люде, що могли мати на нього рішучий вплив і вести його в різні боки. Се були два стрики цісарські, архікнязі Карл* і Людовік*. Перший, знаменитий воєвода, що колись бився з Наполеоном при Асперні та Ваграмі, був, може, одинокий в цісарській родині муж з ширшим світоглядом і вільнішими думками. Він противний був «системові неподвижності», введеному його братом Францом в основу правління, і хилився до політики більш поступової. Натомість другий брат його, Людовік, чоловік непохитно чесний і строгий, перенявся вповні ідеями Франца I і тішився його найповнішим довір'ям. І коли новий цісар, вступаючи на престол, заявив виразно, що бажає «в кожнім погляді вступати в сліди свого коханого батька»[1], то не було вже й сумніву про те, який напрям візьме верх. А перевага архікнязя Людовіка значила заразом, як виражався тоді ж швейцарський посол у Відні Еффінгер, і те, що забезпечене є й надалі верховладство двох міністрів, котрим покійний цісар вповні довірявся, т. є. Меттерніха в справах внішньої і Коловрата в справах внутрішньої політики[2]. І справді, одною з перших постанов нового цісаря було відновлення довіряючих листів тим двом міністрам, хоч Меттерніха особисто він не дуже-то любив[3]. Відси й пішла вість, що цісар Франц I, умираючи, лишив свойому наслідникові формальний заповіт на письмі, наказуючи йому «панувати так, як він панував, не вдаватися в ніякі зміни і обняти державу враз з Меттерніхом, Коловратом і навіть шефом поліції Седльніцьким яко найвірнішими і необхідно потрібними керманичами державної машини»[4]. Кронес заперечує, як коли б цісар Франц умістив в своїм заповіті сей додаток про міністрів, заявляючи, що се була тільки видумка, але така видумка, котра висказувала те, що всі на власні очі бачили[5].

---

[1] Ad. Schmidt, loc. cit., 494.
[2] Там же, 495.
[3] Ernst Hellmuth. Oesterreichs Lehrjahre 1848—1860. Prag, 1862, Bd. 1 (стор. 4); Ad. Schmidt, loc. cit., 487.
[4] Ad. Schmidt, loc cit., 465; Hellmuth, loc. cit., 2,
[5] Krones, loc. cit., 545.

В абсолютній державі дуже багато залежить від особи верховода чи верховодів, а принаймні самим верховодам так здається, що від них багато залежить. Правда, дійсних історичних течій вони ані змінити, ані зупинити не можуть, а ілюзія їх всемогучості полягає на тім, що вони не одному і не в однім можуть пошкодити, а декому й допомогти. Вони можуть зрубати найкраще дерево, закаламутити найчистішу воду, але не можуть наказати рости й найменшій травці ані викликати з землі найменшої нори. Та проте, оглядаючи хід історичний абсолютної держави, треба придивитися й особам її верховодів, їх змаганням та ідеалам, бо вони дають нам не раз добрий ключ до зрозуміння змагань та ідеалів цілої епохи.

Як же виглядали ті кити, на котрих після бажання пок[ійного] цісаря Франца I мала стояти Австрія така, якою він бажав її бачити на віки вічні? Лишаючи на боці архікнязя Людовіка, чоловіка вже старого, котрий звичайно заступав особу цісаря і в спорах партійних виступав хіба яко рішаючий суддя, ми мусимо придивитися ближче трьом «всемогучим» міністрам дореволюційної Австрії — Меттерніхові, Коловратові і Седльніцькому.

Клеменс Вячеслав Непомук Лотар, граф, а від 1813 р. князь Меттерніх-Віннебург, князь Портелля, граф Кенігсварт і т. і. (се був його повний титул), родився 15 марта 1773 року, з знатної графської сім'ї, вступив 1788 року на університет в Штрасбурзі, де студіював через два роки філософію, відтак перейшов до Майнца на права. Скінчивши в році 1794 університет, прибув до Відня, де його прийняли дуже ласкаво при цісаревськім дворі, оженився 1795 з внучкою всемогучого колись міністра Кауніца* і здобув собі тим способом відразу могучу протекцію. В р. 1797 розпочав кар'єру дипломатичну послом австрійським в Саксонії, в р. 1805 перейшов до Берліна, а відтак до Парижа, а 8 паздерніка 1809 обняв міністерство справ заграничних в Австрії[1]. Французі I і його дворакам дуже подобались його посольські реляції, повні швадронування о Наполеоні і його міністрах, котрих він завсігди нібито «наскрізь бачив»; а тим часом нема сумніву, що Наполеон і його міністри далеко краще розкусили розпусного, легкодушного та розтріпаного панича, котрий лю-

[1] Wilhelm Binder. Fürst Clemens Metternich und sein Zeitalter, biographisch-geschichtliche Darstellung. 3 Aufl., Schaffhausen 1845.

бив бавитися в глибокоумного мудрця і мав особливий дар— думати, що веде і кермує других, коли тимчасом другі вели його. Є догади, і то не безпідставні, що іменно Наполеон і його хитрі помічники Талейран* і Фуше* причинилися в Відні до покликання Меттерніха на становище міністра справ заграничних[1]. І справді, ті завзяті вороги Австрії не могли їй нав'язати гіршого керманича. Вже від першого разу він показав себе, впутавши Австрію в війну з Наполеоном (1809 р.) тоді, коли лучче було б сидіти тихо, а відтак, попікши пальці, промовляв за супокоєм тоді (1811), коли, може, лучче б було воювати. Упадок Наполеона не був, певно, його заслугою, але конгрес Віденський, на котрім його вибрано головою, окружив його особу ярким сяйвом. Тут, в нарадах і забавах, в розмовах і уклонах, він розвинув вповні свій талант. Конечно, думки своєї він не вніс ніякої, але мав дар — розводити і розмазувати широко думки других, схоплені на льоту. Чоловік без глибоких переконань, раціоналіст в дусі XVIII віку, він уважав релігію тільки за спосіб удержування в послусі мас народних. Нема підстави вважати його творцем абсолютного правління в Австрії, хоч годі заперечити, що, жиючи довгі літа поруч з цісарем Францом I, він перейнявся його думками і по-своїому силувався вводити їх в життя[2]. Так само не був він творцем Святого союзу, хоч напсував багато паперу на пропаганду і оборону його принципів, пишучи сажневі поученія різним коронованим головам, котрі, звичайно, з успіхом складали ті посланія до архівів; Святий союз на ділі вже 1822 року перестав животіти, а повстання грецьке, запечатане миром в Адріанополі (1829)*, написало могилу на тім мертвородженім плоді назадницького доктринерства і антиреволюційної манії[3]. Але Меттерніх сього не бачив і до самого 1847 року не переставав висилати королям і князям своїх рад та упімнень проти лібералізму та всяких новаторств, не переставав скликати конгресів, а коли ті не хотіли з'їздитися, бодай устроювати з'їзди монархів для спільних нарад, з котрих звичайно нічого не виходило. Одним з найслабших пунктів його політики була Росія; часами можна було думати, що він розуміє політику царя Миколи, але швидко

[1] A d. S c h m i d t, loc. cit., c. 333, гл[яди] також 326.
[2] K r o n e s, loc. cit., 535.
[3] A d. S c h m i d t, loc. cit., 342—344; K r o n e s, loc. cit., 537—540.

політика та забігла на такі манівці, що Меттерніх ставав мов остовпілий. А річ була проста: цар Микола провадив політику реальну, мав на меті певні конкретні цілі (побореннія польського повстання, увільнення Греції з-під Турції і т. д.), а Меттерніх усе те мірив тільки своїм ліктем легальності. Доходило до забавних непорозумінь. В р. 1829, коли, власне, мир Адріанопольський улегалізував революційні здобутки грецького повстання — розуміється, проти волі Австрії,— цар Микола казав своїому послові віденському гр. Красінському заявити, що «двір петербурзький дуже дивується, бачачи, як кн. Меттерніх іде в напрямі, суперечнім з інтересами Росії, коли тимчасом з усього положення Європи видно, що тільки найтісніше сполучення Австрії і Росії може запевнити постійність і тривкість престолів». Меттерніх відповів на сю іронічну ноту фразами о тім, що Австрія не думає змінювати своєї системи, бажає супокою і т. і.[1], але не відчув навіть тої іронії, яка лежала в претензії Росії, щоб Меттерніх поступав згідно з інтересами Росії там, де ті інтереси прямо підкопували Австрію[2]. Ся дивовижна нечутливість Меттерніха була, мабуть, причиною повстання легенди про те, що Меттерніх побирає тайну пенсію від Росії і яко австрійський міністр служить двом панам, а властиво зраджує обох. Кілько історичної правди в тій легенді — годі судити. Поважні історики, як Шмідт* і Кронес, зовсім про неї не згадують, хоч в публіцистиці 1848 року голосно про неї трублено, а й Смолька подає її ще 1869 р., щоправда, не як факт, а як легенду![3]

---

[1] A d. S c h m i d t, 345.

[2] О шкідливості для Австрії Адріанопольського миру гл[яди]: A d. B e e r. Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774. Prag, 1883, c. 385.

[3] F. S m o l k a. Autriche et Russie, avec une préface de M. Henri Martin. Paris, 1869, стор. 223—4 сказано: Mais il est certain que de Metternich ferma ses deux yeux pour ne point voir la politique de la Russie. Les gens malveillants prétendent qu' il n'a agi de la sorte que sous la pression d'arguments qui n'eurent rien d'abstrait, mais qui rendaient un bruit metallique, sonore, en tombant dans la balance de ses jugements. N' e n s a c h a n t r i e n j e n e p u i s r i e n a f f i r m e r; mais ce que je sais, c'est que M. de Metternich fut toujours tellement occupé de oeuvre de l'extirpation du germe de la liberté, que le temps lui a manqué pour suivre les manoeuvres de la Russie et la Prusse. [Але цілком певне те, що Меттерніх закривав очі на політику Росії. Недоброзичливі люди твердили, що він так робив під впливом аргументів, які аж ніяк не були абстрактними,

Помимо врочистого запевнення, даного в р. 1829 на вищезгадану ноту російську, що «Австрія не змінить своєї системи ніколи і під ніяким услів'ям», Меттерніх не був таким завзятим противником змін, і то навіть в дусі конституційнім, за якого його й досі загально вважають. Кілька разів промовляв він в своїх органах за конституційною монархією, вказуючи на можність погодити принцип монархічний з народовладством, та носився навіть з планами конституції[1], але ніколи не мав настільки сили волі і щирого переконання о потребі реформ, щоб настояти на їх переведенні. Раз у раз спостерігав він перед занедбаннями, котрі, мовляв, найгірше мстяться в упорядкованій державі[2], а сам чи то через вузькоглядство та поверховість, чи через дитинячий упір («щоб не подумали, що чого-небудь боюся») власне найбільше грішив тим гріхом[3].

Другий верховод, побіч Меттерніха, був граф Коловрат-Лібштайнський, магнат чеський, зразу намісник (Oberstburggraf) Чех, а від р. 1826 член кабінету центрального. Аристократ з переконання, бажав він щиро зробитися «благодітелем» селянства та дрібних ремісників, але також не мав сильної волі і енергії, потрібної для введення в діло своїх добрих намірів. Чоловік людяний і добрий, без великої освіти, він ще менше, ніж Меттерніх, був спосібний вести таку величезну машину, як австрійська монархія. Дивним якимось способом його вважали за принціпіального противника Меттерніха в кабінеті, за прихильника реформ і поступовця, хоч погляди його були наскрізь консервативні, а з другого боку, й Меттерніх не був заклятим ворогом реформ. Але були між ними й різниці. Перша та, що Меттерніх любив гроші, а Коловрат служив «за гонор» і зрікся на все пенсії міністерської, і через те його вважали чоловіком незалежним. Друга ж та, що Коловрат, радо лишаючи Меттерніхові повну волю в справах заграничних, бажав і собі ж мати повну волю в справах внутрішніх, а Меттерніх любив

а мали дзвінке металеве звучання, коли падали на терези його оцінок. Не знаючи нічого, я не можу нічого стверджувати; мені відомо тільки те, що пан Меттерніх був постійно зайнятий викоріненням бацили свободи, що йому не залишалося часу для слідкування за маневрами Росії і Пруссії (*франц.*).— *Ред.*]

[1] Krones, loc. cit., 545; Ad. Schmidt, loc. cit., 710. Ernst Hellmuth, loc. cit., 37.

[2] Hartig. Genesis der Revolution, 128.

[3] Hellmuth, loc. cit., 3, 28, 30.

втиркатися всюди. Доки жив цісар Франц, ся друга різниця не виступала різко, бо, властиво, оба міністри мусили робити і говорити те тільки, чого хотів цісар. Коли ж не стало тої руки, котра всіх держала в певних границях, то певна річ, що різниці ті мусили довести до роздору[1].

Вже в 1836 році в стані здоров'я цісаря Фердінанда зайшла значна зміна проти давнього. Фізичне здоров'я його поправилось; на вид він покріпшав; розцвів. Але напади епілептичні не унимались, розстроюючи його нервову систему. Він зробився розсіяний, не міг довший час вдержати уваги на одній речі, а часто був зовсім безпам'ятний. В такім стані він, мов дитина, слухав усякого постороннього розказу; різні слуги та лакеї почали з сього користати і давали підписувати йому для себе патенти шляхетництва і т. і. без відома відповідних властей[2]. А що в абсолютній державі підпис цісаря значив усе, то міністри налякалися дуже. Ану ж хто-небудь хитрий підсуне цісареві до підпису яку-небудь конституцію або декрет, вимірений на їх особи?.. І ось явилася думка встановити формальну регенцію на місце цісаря. Ось тут іменно прийшло до першої суперечки між обома міністрами. Коловрат задумав зламати вплив Меттерніха і то ось яким способом. З титулу був він президентом т[ак] зв[аної] ради державної (Staatsrat), т[о] є[сть] ради, зложеної з шефів секційних, що в своїх руках держали віжки різних галузей адміністрації. Але на ділі такої «ради» зовсім не було, бо шефи ті ніколи не сходилися докупи, але кождий подавав цісареві свої реферати на письмі. Тепер Коловрат зажадав такої зміни, щоби шефи сходилися на наради і щоби ухвали такої ради сам він подавав цісареві усно. В такім разі, очевидно, був би він в справах внутрішніх мав неограничену власть[3].

Та сьому спротивились рішучо Меттерніх і архікнязь Людовік, котрі згодились були на іншу думку, а іменно — на переміну т[ак] зв[аної] ради конференційної (Conferenzrat). Ся рада складалася властиво тільки з двох міністрів[4],

---

[1] H e l l m u t h, loc. cit., 2—5.
[2] Ad. S c h m i d t, loc. cit., 497—498.
[3] H e l l m u t h, loc. cit., 5—6.
[4] На папері було їх чотири: фельдмаршал граф Беллегард, бувший президент надворної комісії граф Надажді, Меттерніх і Коловрат, але два перші в тім часі зовсім відступили були від життя публічного (A d. S c h m i d t, loc. cit., 501).

Меттерніха і Коловрата; в разі незгідності рішаючий голос мав архікнязь Людовік. Тепер Меттерніх задумав втягнути до неї архікнязя Людовіка і архікнязя Франца, сподіваного наслідника престолу. А що річ була звісна, що оба архікнязі підуть усе за Меттерніхом, то Коловрат в тій раді засуджений був згори на повну безсильність. Бачачи се, він восени 1836 р. усунувся зі своєї посади і поїхав до Чех. При дворі сполошились, бо хоч який був Коловрат, а й його не було ким заступити. Почались торги, одного й другого міністра спонукували до уступок. Уступив вкінці Коловрат; регенцію обняла т[ак] зв[ана] конференція державна, зложена з Меттерніха, Коловрата і обох архікнязів під проводом архікнязя Людовіка. Рада державна осталась як була; Коловрат стояв на чолі секції фінансової і справ внутрішніх. Конференція державна мала нібито підлягати цісареві, але на ділі вона робила все без нього в часі його слабості. Але при своїм складі була се машина зовсім нездарна та тяжка; оба головні міністри робили все наперекір один одному, і хоч добре бачили, що на тім терпить держава, що так довго бути не може, то все-таки не могли здобутися на ніякий рішучий крок — «почасти з привички, почасти з нерішучості, а почасти не згоджуючись на те, що треба було зробити»[1]. Та все-таки годі сказати, щоб Коловрат не міг нічого зробити, хоч він усе бідкався на неповодження та звалював усю вину на Меттерніха. «На ділі ж він був душею всього діловодства для справ внутрішніх, так як Меттерніх для внішніх, провадив внутрішню адміністрацію майже з неограниченою властю і тільки в деяких точках підлягав міністрові справ заграничних. Він був верховним міністром, в котрого руках сходилися всі нитки діяльності надворних комісій і ради державної, він мав переглядати всі внески і про все сказати остатнє слово, а що цісар йому найбільше довірявся, то слово його було найважніше. Коли, проте, все він менше зробив, ніж сього вимагала уломність державної машини і потреби часу, то причиною сього був не тільки упір Людовіка, не вплив Меттерніха, але головно його власний брак енергії[2].

Трохи чи не більший вплив від сих двох мав третій, нижчий від них рангою, але могучий неограниченим до-

[1] Hartig. Genesis der Revolution, 37; Hellmuth, loc. cit., 7—10.

[2] Там же, 10—11; Hartig, loc. cit., 36.

вір'ям цісаря Франца I граф Седльніцький, від р. 1817 до 1848 міністр австрійської поліції і цензури. Не відразу попав він у свою течію, де міг розвернути свій талант. Зразу, коли ще розпочинав свою службу в адміністрації і дійшов до становиська старости (Kreishauptmann), не відзначувався нічим особливим; противно, два рази його прогонювали з тої посади з утратою пенсії «за неспосібність, лінивство і самоволю»[1]. «Та через протекцію оба рази він вертав на своє місце, через протекцію добився вкінці становища довіреного друга Меттерніха, довіреного слуги цісаря Франца I, «найважнішого органу внутрішньої адміністрації», чоловіка, котрий на серіо посягав на те, щоб «спинити колеса історії і загатити течію часу»[2]. Правда, панегіристи меттерніхівщини не щадили й йому похвал за «рівно гуманний як взірцевий заряд поліції, за совісне віддалювання всяких шкідних впливів політичних мрій (так називалось тоді все, що тільки пахло духом свободи!), загалом усього такого, що могло би мати недобрий вплив на духа публічного і на моральність»[3], а коли й згадували про його «злобну інквізиторську суворість» при цензуруванні книжок, то звалювали вину сього на цісаря Франца I, котрий-ді сього вимагав[4]. Але сучасний історик Австрії, Кронес, признає вже, що на поліцію за часів Седльніцького «падало найбільше тіні» і що «її всемогучий керманич виконував свою тяжку завдачу якнайскрупулятніше і зумів розвинути тайну поліцію як широчезну сіть»[5]. А швейцарський історик, опираючись на реляціях Еффінгера, виражається про нього далеко докладніше: «Він то не одному приготовив несподівано «тихе пристанище» на Шпільбергу*. Його поліцейський Пегас нерідко брикався так надмірно, що аж найвищий трибунал мусив накладати йому вудила і запобігати намовам до злочинств». (Се значить, що коли не було справдешніх злочинств під рукою, Седльніцький сам творив їх при помочі агентів провокаційних,— стара і давно випробувана поліційна тактика!) День у день плили його рапорти до цісарського кабінету. Особливо від р. 1830 цісар Франц I

---

[1] Hormayer. Kaiser Franz und Metternich, стор. 29.
[2] Oesterreich im Jahre 1840, III, стор. 52 і 9.
[3] Fürst Metternich, стор. 268.
[4] A. J. Grosz-Hoffinger. Oesterreich im Jahre 1835 und die Zeichen der Zeit in Deutschland. Stuttgart, 1836, стор. 133.
[5] Krones, loc. cit., 543.

управляв майже виключно при помочі тайної поліції, котра йшла рука об руку з дипломатією і пожирала величезні суми з державного бюджету. В остатніх роках Франца I діяльність Седльніцького була найобширніша, найбільше впливова, можна сказати, властиво пануюча[1].«Під Фердінандом I здавалось зразу, що настала якась полегша, але коли регенція взяла керму правління в свої руки, Седльніцький почав знов господарювати по-давньому. Далі, при огляді державної машини, ми бачимо, яка се була господарка».

Остається нам ще схарактеризувати хоч кількома словами інші високі особи, що групувалися коло сих головних і мали часами немаловажний вплив на характер правління. Поперед усього згадати тут треба про архікнязя Франца, брата цісарського і сподіваного наслідника престолу. Був він далеко менше популярний, ніж його брат Фердінанд; загальна думка вважала його чоловіком скритим, головно ж боялися його надто великої прихильності до духовенства. Ще дальше в тім напрямі йшла його жінка, архікнягиня Софія, в котрій Меттерніх не без причини бачив свою головну неприятельку і котра під час свойого приїзду до Австрії (1824) була «дійсною головою всіх церковних, ультрамонтанських і єзуїтських рухів»* і вкінці, в 1847 році, здужала-таки впутати австрійську дипломатію в дуже негарну справу швейцарську, про котру скажемо далі[2]. Натомість найстарший син архікнязя Франца, Франц-Йосиф, наслідник престолу в другій лінії, вже тоді звертав на себе загальну увагу своїми спосібностями. «Хоч дуже релігійно вихований (графом Бомбеллем),— писав про нього 1844 р. Еффінгер,— є се все-таки прекрасний молодий чоловік, вихований в дусі часу для самостійності і самодіяльності і збуджує радісні надії на будуще своїми гарними спосібностями, гордим почуттям своєї честі і рідкою придалістю до відповідних його літам військових вправ»[3]. Ще більшою популярністю тішився інший стрий цісаря, архікнязь Йоанн, з котрого особою ми ще стрітимося в 1848 р. Був се «один з найрозумніших, найбільше освічених і найучеміших князів новочасних, відзначувався при кождій нагоді правдиво гуманними і лі-

[1] S c h m i d t, loc. cit., 486—487.
[2] A d. S c h m i d t, loc. cit., 515, 638, 646 і далі.
[3] Там же, 216—217.

бералными поглядами»[1]. «Ученик знаменитого історика Йоганнеса Міллера*, швейцарця, набрався він від нього свобідніших думок, ніж прочі члени цісарської родини, і не завагувався 1823 року оженитися з простою дівчиною, Анною Плохлівною, дочкою поштаря в Аусзее в горішній Штирії. Цісар Франц I згодився на се подружжя, хоч жадав, щоб воно держалось в тайні; 1829 надав він вправді жінці архікнязя титул баронеси (Frei-in), а 1834 — графині, але в календарях і альманахах, де були списи цісарської родини, ніколи не фігурувала жінка архікнязя Йоанна. Та проте архікнязь жив з двором в добрих відносинах, хоч здалека, пробуваючи в своїй улюбленій Штирії, для котрої робив дуже багато добра[2]. Тільки часом, коли являлася потреба, запрошувано його до Відня. І так поєднання між Меттерніхом і Коловратом восени 1836 року було головно його ділом[3].

---

[1] C. A. Schimmer. Das Leben und Wirken des Erzherzog Johann. Mainz, 1844.
[2] Schimmer, loc. cit., 65—72.
[3] Ad. Schmidt, loc. cit., 505.

БОЛГАРСЬКІ ПРАЦІ М. ДРАГОМАНОВА

«Ne frustra panem bulgaricum comedam»[1],— сказав собі, мабуть, д. Драгоманов*, коли уряд болгарський з далекої Женеви завізвав його до Софії*, щоби там помагав організувати перший болгарський університет. І справді, знаючи незламну енергію і невтомиму трудолюбність нашого вченого і публіциста, можна було згори доміркуватися, що даром хліба болгарського він їсти не буде, що які б там не були його матеріальні обставини, який би там не був плохий стан його здоров'я, він певно не пожаліє себе, а зробить далеко більше. І справді, помагаючи братам-болгарам зорганізувати перший болгарський університет, д. Драгоманов поміг їм рівночасно поставити на ноги поважне наукове видавництво, «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, издава министерството на народното просвещение». «Сборника» сього вийшли досі три чи чотири спорі томи (велика 8-ка, кождий том по 700—800 сторінок). Кождий том сього видавництва поділений на три частини: наука, белетристика і критика і матеріали з уст народу. Про вартість сих остатніх, в котрих добрі і упорядкуванні видно вмілу руку упорядчика «Малорусских преданий и рассказов» та співвидавця «Исторических песен малор[усского] народа»*, нема що широко говорити. В відділі белетристики «Сборник» подав відразу правдиву перлу болгарської літератури, обширний роман чільного тепер болгарського поета Івана Вазова* «Под игото» («Під ярмом»). Що в відділі науковім праці нашого знаменитого земляка займають саме чільне і почесне місце і запевнюють цьому виданню тривку наукову стійність та високе

[1] Щоб я не даром їв болгарський хліб (*лат.*).— *Ред.*

місце в ряді всіх того роду видавництвах у Європі, це для читателів нашої часописі, що мали нагоду ближче пізнати М. Драгоманова і як публіциста, і як вченого, також не буде нічим дивним і несподіваним.

Доля зробила болгар нашими сусідами, від них колись плили до нас перші хвилі світла, йшли перші книги, йшли й люди, що в тяжких злигоднях служили нашому краєві як могли і вміли, як ось Григорій Цамблак* і др. Та за се ми добре відплатились їм в біжучому столітті, коли їх притисли найтяжчі злигодні. Від нас, можна сміло сказати, вийшов перший міцний та ясний товчок їх національного відродження. Наш угорський русин Юрко Гуца*, що, втікши з Австрії перед рекрутчиною, прозвався в Росії Юрієм Венеліним, як будитель народного духу болгарського, воскреситель їх славної минувшини стоїть гідно обіч імен таких болгарських патріотів, як Любен Каравелов*, Раковський*, брати Миладинови*, Заря Стоянов*.

Тепер пора змінилася. Болгарія стала державою хоч про око самостійною; від неї самої, від її внутрішньої культурної і політичної праці залежить в значній мірі те, чи вона ставитись буде далі більше або менше самостійною. Патріоти-ентузіасти, патріоти-гайдуки та борці, як Христо Ботев*, Раковський, Любен Каравелов і Стоянов, тепер минулися, і місця для них не стало. Обставини вимагають тепер патріотів-реалістів, людей з широкою освітою, широким поглядом на світ і людські відносини, поглядом, не затисненим мілкими національними завистями та ненавистями, гордощами та самохвальбою. І в таку пору доля посилає болгарам в учителі чоловіка якнайвідповіднішого. Хто знає широкі політичні і наукові погляди М. Драгоманова, його непохибно вірне чуття в оцінюванні людей і відносин, а при тім його острий критичний ум, що не поклоняється ніяким авторитетам, не молиться на ніякі, хоч і як блискучі, крючки та фрази, а всюди шукає конкретного, загального, основного,— той певно признає, що ліпшого вчителя для болгарської молодіжі, а заразом совіснішого робітника коло заснування так важної інституції болгари не могли найти.

Щасливі болгари! Ми русини-українці, як та євангельська вдова, даємо їм «от убожества нашого», даємо їм більше, ніж маємо, а властиво даємо те, чого самі не маємо. Ще в початку XVII віку пора було у нас закластися міцним зав'язкам наукової роботи, тоді, коли Памво Беринда*,

Смотрицький* і др. клали підвалини слов'янської філології, коли автор «Палінодії»* з колосальним по-тодішньому апаратом науковим виступав в обороні православної віри, а автор «Перестороги»* в обороні того ж православія бистроумно розбивав такі католицькі легенди (про побут св. Петра в Римі), котрі прийняла й православна церква, приймає й такий Ренан*, а розбиває такий знавець історії перших віків християнства, як Ліпсіус*. От тоді при братствах церковних у Львові, Вільні, Луцьку, при академіях у Острозі* та Замості*, при колегії в Києві слід було заснуватись у нас тривким організаціям для праці наукової. І вони починали організовуватись і були б, може, пустили коріння, коли б не нещасні наші обставини, не підкопи єзуїтів, не руйнуючі війни козацькі, сполучені з незлічимими нападами татарськими. Від того часу, можна сказати — від 1648 р., пішло нашому науковому і освітньому життю з Петрового дня. Працею Смотрицького та Копистенського користувався хто хотів, користувались серби і москалі, не засвоївши собі його методи, вихованці Києво-Могилянської академії* понесли зерна освіти в Москву, Петербург, Тулу, навіть у Тобольськ, а «швець остався без чобіт». Що більше, той бувший швець так щиро привик ходити без чобіт, що тепер, коли явилась хоч невеличка можність мати свої чоботи, він силоміць викидає їх за пліт, цурається їх, як тяжкого лиха, як «компрометації», як чогось, що не згоджується з його «національною вдачею». І нехай собі в наших чоботях ходять чи москалі, чи поляки, чи болгари — у нас їм нема місця.

Хто читав «Австро-руські спомини» М. Драгоманова* (вони ще не доведені до самих цікавих моментів), той міг хоч трохи глянути в заколот сієї боротьби, яка у нас, в Галичині, велася довгі літа темним недумством, обскурантизмом, боязливою заскорузлістю та бюрократичним формалізмом проти всяких, часто поновлюваних проб — заснувати у нас, у Львові, при товаристві імені Шевченка* чи при якій іншій організації осередок поважної наукової праці. Товариство імені Шевченка! Подумайте собі, що би то було, якби воно від часу свого заснування 20 літ тому назад видало було 20 томів праць наукових, кождий том хоч в третину того, що видає болгарське міністерство! Гадаєте, що се було неможливе? Що на те треба було міністерських фондів? Он «Киевская старина»* опублікувала вже звиш 30 товстих томів, а простояла прецінь

звиш 10 літ працею і жертвами приватних і зовсім незаможних людей. А на наше видавництво, певно, найшлась би була й субвенція крайова, а може, й державна, коли б тільки воно було справді наукове і загальноінтересне. І який круг людей можна було підховати довкола такого видавництва, яке становище можна було вже самим фактом його існування здобути собі серед поляків, поміж другими слов'янами, перед німцями і державою! Д[обродій] Романчук* жалувався в своїй парламентарній промові на те, що русинів в Австрії мало знають. Питаємо: по чім їх мають знати? Чим вони себе показали? Своїм географічним положенням, котре вони, як каже приповідка, «собі не вискакали» і котрого самі не розуміють та не вміють використати? Чи такими репрезентантами, як Сінгалевичі, Охримовичі, Барвінські та Брилинські*?

Ну, скажіть, що є інтересне або хоч би зрозуміле для освіченого чужоземця в галицько-руській публіцистиці, науці, белетристиці? Як се в 1848 році Могильницький* сказав: «О як щасливі самоуки!», так і досі вся галицько-руська культурна продукція іде за тим словом. Дилетантизм, самоуцтво або прямо недоуцтво на кождім полі. Сьому, власне, повинно і мусило б було зарадити заснування осередка поважної наукової праці у Львові серед русинів, як тепер хоч потрохи починають зараджувати такі ж організації, засновані поляками для польських цілей. Та ба, не так у нас склалося. Пора національного йойкання та мурликання мусила у нас вижитися і пережитися «в полноте времен», а швець мусив остатися без чобіт!

От такі-то гіркі думки збуджує в нас від тих чотирьох товстих томів болгарського «Сборника», виданих за почином, порадою і в великій мірі працею нашого земляка, котрий на своїй землі не найшов місця для своєї праці. А тепер скажемо кілька слів про самі праці, головно ж про дві, надруковані в перших трьох книжках «Сборника», бо третьої, що поміщена в четвертому томі, ще нам не довелося прочитати.

В першому томі «Сборника» поміщена в цілості стаття «Славянските сказания за пожертвование собственно дете». Ся стаття не останеться зовсім чужою й нашій публіці, бо в перекладі на нашу мову її почала друкувати відновлена в Чернівцях «Руська школа»* під редакцією д-ра Ст. Смаля-Стоцького*. Стаття розпадається на два роз-

діли, попереджені невеличким вступом про значення народної словесності і міжнародний елемент в нар[одній] словесності. Автор коротко згадує тут про почин розслідів «народної, або, краще сказати, усної словесності» в другій половині XVIII віку і про розвій тих розслідів, що переходив кілька ступенів. Зразу збирачі усного матеріалу серед кождого поодинокого народу вважали той матеріал витвором виключно сього народу, випливом душі народної, добирались в нім до слідів давньої міфології і старовини своїх предків, а далі почали бачити міфологію і алегорію та символістику навіть там, де її зовсім не було. З часом під впливом розширення матеріалів і дослідів, а головно під впливом розбуджених у Європі студій над мовами, віруваннями і літературою народів Азії, нових і давніх, учені побачили, що в усній словесності різних і не раз далеких від себе народів «є много спільного і що те спільне можна розділити на два розряди: 1) похоже внаслідок похожості і людської природи, особливо на однакових ступенях розвитку, і 2) похоже внаслідок прямого запозичення одним народом у другого, внаслідок переходу творів словесності чи то способом письменної, чи усної передачі».

Позаяк перехід той дуже трудно, а звичайно й неможливо вловити, так сказати, на гарячих слідах, а завсігди в науці мається діло з результатами того переходу, не раз дуже сильно зміненими, повриваними, попутаними і пов'язаними зі складовими частями інших творів, для того наука про ці твори вимагає дуже бистрого ока, обширної знайомості матеріалу і холодного критичного розуму, щоб не дати звестися привидам, не взяти речей запозичених та занесених за питому власність даного народу, розпізнати в творах сильно змінених, в неясних не раз уривках основні типові риси певного твору і при всім тім бути дуже осторожним в виводах та заключеннях. Щоб мати певний критерій, чи якийсь твір усної словесності є оригінальним витвором народу, чи позиченим з заграниці і переробленим, на се не раз треба бути і філологом, і істориком на широкий розмір, і тонким психологом. Не раз один натяк у якомусь словеснім творі, натяк, котрий многі покоління при усній передачі того твору передавали одні одним без тямки і застанови, кидає дуже важне світло і на повстання того твору, і на його хронологію, на рівень чуття, ідеалів і думок серед народу, у котрого переховується той твір.

Між пам'ятниками народної словесності особливо важними для характеристики «народної душі» одно з чільних місць займають перекази релігійного змісту. Перекази ті у народів європейських звичайно мають закраску християнську. Се не перепиняло вчених давнішої, міфологічної школи бачити в них підкрашені чужою краскою витвори питомо народні, автохтонні, і дошукуватися в них слідів дохристиянських вірувань та культів народних або навіть брати факти, розказані в тих пам'ятниках, прямо як характеристику вдачі даного народу. І так, напр., в книжці Ербена* «Сто славянских народных сказок и повестей в подлиннике» (Прага, 1865) під титулом «Болгарско гостеприимство» розказано повість про те, як Бог в виді старця прийшов до одного болгарина і попросив його, щоб той зарізав свою дитину, спік її і угостив його тим м'ясом. Болгарин без спору сповнив його волю, але коли заглянув до печі, чи готова печеня, побачив, що дитина була жива і здорова. Очевидно, що болгарський патріот, котрий записав сю повість із уст народу, думав, що вона справді характеризує спеціально болгарську гостинність. Тим часом д. Драгоманов зводить докупи множество оповідань на сю тему у різних народів і показує, як вони розщеплювались та спліталися з іншими темами. Автор розрізнює три групи тих оповідань: перша, з признаками найдавнішої давнини, заховалася на Україні, Марія, тікаючи перед Іродом, з дитиною входить до хати одної жінки, що пече хліб. Марія кида дитину тої жінки у вогонь, кладе в колиску Ісуса і просить жінку, щоб сказала Іродові, що се її син. По відході Ірода показується, що дитина в печі жива ,— з неї опісля виростає цар Папарим. В великоруській пісні легенда ся остільки змінена, що на просьбу Марії жінка сама кидає свою дитину в огонь для урятування Христа.

Друга група оповідань далеко сложніших. Типове оповідання сієї групи також українське (Чубинський П., 355—357): три брати вандрують з Богом, при божій помочі вони забагатіли, опісля Бог приходить до них в виді подорожнього, два перші не приймають його, а третій гостить його, а для вилічення його від поганої слабості (вошей) його жінка зважується спекти свою дитину, щоби її салом помазати хворого старця. Дитина в печі остається жива і бавиться червінцями, старець щезає. До сього типу підходять найближче варіанти болгар-

ські, в котрих так само, як і в українськім, сплетено докупи оповідання про вандрівку Бога по землі і про пробування людей, наділених його добродійствами, з оповіданням про посвячення дитини для вилічення якоїсь поганої хвороби. В інших варіантах ся друга частина виступає самостійно, як ось в сербських піснях про диякона Степана, де мати-дияконіха посвячує на розказ двох подорожніх (ангелів) свою дитину, щоби уздоровити сім німих і дев'ять сліпих, далі в церковноруській рукописній повісті «Слово о христолюбивом купце, ему же сотвори напасть бес» (К о с т о м а р о в*. Памятники старинной русской литературы, I, 117—18), де багач кров'ю своєї дитини лічить рани свого гостя а колишнього добродія. До того самого типу належить і грузинське оповідання про купця, котрий кров'ю своєї дитини вилічує проказу у сина свого добродія-гостинника. Сюди ж треба зачислити й деякі середньовікові поеми західноєвропейські, повставші в часі хрестових походів, коли європейське лицарство познайомилось зі Сходом і принесло відтам багато відомостей, повірок і оповідань. До них належить і повірка о ліченні прокази кров'ю людською. Повірка ся лежить в основі старофранцузької поеми «Amia et Amyles», де приятель посвячує без відома своєї жінки (так, як у староруській і грузинській повісті) свою дитину для вилічення приятеля від прокази, і старонімецька (пропущена д. Драгомановим) поема лицаря Гартмана фон Ауе* «Бідний Генріх», де дівчина, дочка підданих, сама склоняє батька й матір, щоби посвятили її для вилічення її кров'ю прокази у їх доброго пана.

Як бачимо затим, у Європі розширені є властиво дві групи оповідань про посвячення власної дитини, а іменно посвячення дитини для вирятування Ісуса від погоні і посвячення її для вилічення гостя (добродія, приятеля, пана, бога) від поганої слабості. До третьої групи віднести б можна хіба вищенаведене болгарське оповідання у Ербена, де властиво не бачимо причини, для якої посвячено дитину. Неприналежною до сього круга оповідань ми вважали би наведену д. Драгомановим бретонську легенду про св. Туіну, бо там дитина властиво не була зовсім пожертвувана, а тільки случайно впала у окріп і зварилася.

Всі ті оповідання занадто зближені до себе, щоб можна похожість їх уважати случайною. Противно, вже само їх географічне розширення, а також релігійні і інші віруванння, що лежать в їх основі, свідчать ясно, що джерел їх треба

шукати не в Європі, а в Азії. Д[обродій] Драгоманов туди й звертається і попадає перш усього на апокрифічні легенди мусульманські і християнські. В мусульманській легенді фараон посилає свого воєводу Гамана* шукати новонародженого Мойсея*; мати ховає Мойсея в піч і закладає дровами, а сама виходить. Гаман, перетрясши хату, запалює дрова в печі; мати вертає, бачить вогонь, але Мойсей кричить до неї з печі, щоби не боялася, бо він живий. Основа тої легенди про Мойсея перенесена була з часом на Христа, і в апокрифічнім «Євангелії о дітстві Христа» або так званім «Євангелії арабськім» спутано вже сю легенду з мотивом о виліченні слабості. Близько дому Марії в Віфліємі жили дві жінки, що мали по одній хворій дитині. Одна з них випросила у Марії пеленку з-під Христа, вшила з неї сорочку для своєї дитини, і дитина виздоровіла, а дитина другої жінки вмерла. Ся розгнівана одного разу кинула дитину своєї товаришки в натоплену піч, але дитина осталась жива. Як бачимо, у обох сих апокрифічних легендах є елементи повісті української і вірші великоруської, але ще розрізнені, не зв'язані мотивом пожертвування. Мотив той, доведений до таких крайностей, які стрічаємо в повістях європейських, не є властивий релігійним віруванням, ані етичним поглядам, ані жидівським, ані християнським, ані магометанським, і для того джерел його треба шукати ще далі, у буддистів, у котрих власне таке безграничне пожертвування є одним з основних догматів релігійних. В буддійських повістях бачить д. Драгоманов властиве джерело і повістей апокрифічних про Мойсея і Христа, і повістей європейських про пожертвування дитини. Тут також находяться оригінали українських і болгарських казок про Бога-подорожнього, сплетені опісля з повістями о пожертвуванні дитини.

Індійська література, величезна своїм об'ємом і безмірно важна для історії духового розвою всього людства, недавно тільки зробилася предметом систематичних дослідів європейських учених. Правда, деякі її твори перекладувались ще в XVII і XVIII віці вченими європейцями (грек Галанос і др.), але властивий розвій індійських студій у Європі починається тільки з кінцем XVIII віку, рівночасно з тим зворотом до н а р о д н о с т і, до демократизму і романтизму, який в ту пору під різними формами проявився і у французів, і у англічан, і у німців.

Першими піонерами індійських студій, видавцями і перекладчиками індійських текстів були англічани; Англія й досі веде перед у тих студіях, і се натурально: адже ж Індія входить в склад величезної англійської держави.

Не місце тут оглядати подрібно, що і як зробили англічани, а за ними й другі народи — німці, французи і росіяни — для познайомлення Європи з мовою і літературою Індії. Цікавих відсилаємо до прекрасної книги Бенфея* «Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland», в котрій ся власне партія, може, найкраще оброблена. Тут тільки додамо, що помимо великого числа спеціальних праць, перекладів і дослідів жодна література європейська досі не має докладного, систематичного огляду літератури індійської. Огляд такий, без котрого історик всесвітньої літератури, а особливо фольклорист так, як без рук, не міг досі бути зладжений, раз, задля великого багатства індійської літератури, з котрої величезна часть, і то не раз найважніших творів, досі лежить в рукописах, часто недоступних європейським ученим, по-друге, задля величезної трудності в установленні якого-небудь хронологічного ладу в тій літературі. Не кажучи вже о таких монструальних поемах, як «Махабхарата*» і «Рамаяна»*, котрі властиво є енциклопедії народної творчості індійської, куди многі покоління вкладали здобутки своїх думань, вірування та витвори своєї фантазії, не кажучи про такі компіляції, як «Панчатантра»*, «Гітопадеса»* і др., котрих хронологію, хоч в приближенні, приходиться встановлювати по переводам на язики перський, арабський та жидівський (Benfey. Pantchatantra, I),— але навіть про таких чільних писателів індійських, як Калідаса*, Паніні* і др., ми хитаємося в хронології о 100—400 літ. Очевидно, що при такім спутанні хронології писати історію літератури, котра з усіх наук історичних найбільше вимагає еволюційного погляду і найяркіше вказує стежки еволюції історичної в житті народу, являється ділом дуже трудним. Третя обставина, котра дуже утруднює задачу історика індійської літератури,— се її непостійний, флюктуючий і міжнародний характер. Дуже небагато творів індійської літератури має ім'я авторів. Власність літературна там не має ціни, так що найбільша часть творів улягала численним переробкам, доповненням і розширенням, а не раз ті переробки (як, напр., при Махабхараті) доходили аж до самої основи, до загальної тенден-

ції твору, котру пізніші покоління змінювали в противний бік від оригіналу, догоджаючи своїм зміненим поглядам кастовим і релігійним. Часто лучається таке (напр., з Панчатантрою), що оригінал твору давно затратився, а дійшли до нас тільки пізні і дуже змінені його редакції, так що оригінал приходиться відтворювати по давнім перекладам перським, арабським, жидівським, монгольським і т. і., та й то таким, котрих оригінальні редакції також позатрачувались, а заховались тільки переробки третьої руки (B e n f e y. Pantchatantra, I). Не легше діло і з тими творами, котрі стосунково переховалися найліпше, як, напр., книги Веди*; їх початок і повільне складання являється також загадкою, над котрою багато ще прийдеться ламати собі голову, а новіші досліди показують в них здобутки праці не тільки многих поколінь, але також многих народів (індусів, персів і т. і., гляди: B r u n n h o f e r. Vom Pontus bis zum Indus). А вкінці зважмо величезний вплив, який мала Індія на пограничні народи з погляду еволюції релігійної і літературної, то зараз ясно нам стане, що студіювати індійську літературу без огляду на той її вплив, на те величезне розгалуження її в Китаї, Тібеті, Монголії, Персії, Арабії, Передній Азії, а далі й Європі і краях, підлягаючих її впливам духовим,— значило би студіювати дерево тільки з оглядом на коріння і пень, але без уваги на галуззя, листя, квіти і овочі.

Коли перед кількома роками був величезний вибух східноазіатського вулкана Кракатоа*, то викинув він у повітря таку масу мілкого пилу, що той заповнив майже всю атмосферу нашої землі, так що й у нас кілька тижнів опісля по заході сонця все західне небо горіло рожево-червоним блиском — сонячне проміння заламувалося в дрібнесеньких а густолітаючих зеренцях того вулканічного пилу. Отже, й Індію з її 4000-літнім духовим життям, підсилюваним чудово багатою природою краю, можна би порівняти з тим вулканом. Не даром староруські повісті і великоруські вірші зовуть її «багатою Індією». В протягу своєї довгої історії перебула Індія два моменти епохальні, котрі були безмірно плідними для розвою не тільки її одної, але й усієї людської цивілізації. Перший з тих моментів, що поки що губиться в памороці доісторичної давнини,— се завоювання краю між Індом і Гангесом племенами арійськими, що прийшли з заходу, мабуть, з-над південних берегів Каспійського моря, а нинішньої Вірменії. Довго-

літні, а може, й довговікові бої з туземними племенами помогли розвитись у індусів народній, кастовій і державній організації, широкій міфології і величезній літературі релігійній (Веди) та епічній («Махабхарата» і «Рамаяна» в перших редакціях). Другий дуже важний момент в історії Індії — се повстання великої реформації релігійної в її лоні, за почином царевича Сакія-Муні*, прозваного опісля Буддою. Його наука мала і має досі величезний вплив на всі народи східної Азії і має тим безмірно більше прихильників, ніж християнство, котре буддистам видається тільки невдатною копією їх релігії. Буддизм мав великий вплив і на культурні краї на захід від Індії, краї передньої Азії й Європи. Нині вже не улягає сумнівові, що буддизм з його історією, догматикою і етикою мав чималий вплив на повстання великої реформації старого греко-римського світу, т. є. християнства. Многі оповідання про життя Христа, записані в євангеліях, повстали, напевно, під впливом таких же оповідань про життя Будди. Деякі важні етичні заповіді Христові, як любов ближнього, рівність людей перед богом, любов ворогів і т. і., котрих не було ані у жидів, ані у греків, находимо вже давніше широко та з невмолимою консеквенцією розвиті у буддистів. А не забуваймо, що від часів Александра Великого* тривав і не переривався зв'язок між Індією і греками і що також фінікіяни торгували з Індією і могли не одну звістку переносити відтам усно і до Палестини.

Вплив буддизму на західний світ не переривається з заведенням християнства,— противно, він тягнеться майже неперервно аж до наших днів. Під впливом потрохи буддизму, а потрохи перської віри Зороастра* творяться в Месопотамії християнські секти гностиків*, маніхеїв*, несторіян* і т . і., котрі своєю чергою мали великий вплив на розвій християнської догми, з одного, а загального світогляду у християнських народів Європи, з другого боку. Не забуваймо надто, що секти ті, особливо несторіяни, мали деякий вплив на уформування нової азійської реформації — магометанства*. З другого боку, паростки тих сект (павлікіани*, богуміли*, катари* і т. і.) розійшлись в середніх віках по всій Європі і кинули в уми християнських народів могучу закваску, котра силою конечності пхала релігійну, а далі й політичну думку людську щораз на нові ступні розвою. Від часу кровавої хрестової війни проти катарів-альбігойців, котрі, як сказав поет німецький Ле-

нау*, вмирали за ту думку, що по смерті нема ніякого дальшого життя,— іде в Європі неперервний і всезростаючий потік релігійного вільнодумства. Кажучи словами того ж Ленау, котрими він кінчить свою знамениту поему о альбігойцях*.

Den Albigensern folgen die Hussiten
Und zahlen blutig heim was jene litten
Und den Hussiten folgen Luther, Hutten,
Die Widertäufer, die Cevennenstreiter,
Die Stürmer der Bastille — und so weiter[1].

Не менше важний, хоч не так ярко впадаючий в очі, був вплив буддизму на літературу, зразу індійську, а далі й літературу сусідніх, ба й усіх освітніх народів. Супроти давнього кастового брамінізму* буддизм був релігією демократичною, релігією мас, і мусив звертатися до них, подавати їм науку в приступній для них формі. «Глаголаніє притчами» винайдене було в Індії щонайменше на 500 літ перед Христом. А притчів тих, живо схоплених образів з природи і життя людського, сполучених з релігійно-етичним викладом а згрупованих довкола особи першого вчителя Сакія-Муні та його головних наслідників, набралася в Індії величезна маса. Зовуться вони там джатаками* і становлять і досі необхідну частину науки релігії і практичну підвалину науки моральної. От тим-то не диво, що буддизм де тільки доходив, усе проявлявся насамперед оповіданнями, притчами, джатаками; виклади їх, а дедалі й сама основа змінювалася потрохи, змішувалися з іншими оповіданнями того роду і приноровлювалися до обставин різних народів, різних кліматів і різних ступенів культури. Це повело за собою різні і не раз значно від себе відмінні редакції буддійських навчаючих повістей, котрі при загальній любові азійських народів до оповідань живо переходили з краю до краю і різними дорогами ненастанно просисалися й до Європи.

Загалом беручи, на літературу індійську буддизм мав вплив не корисний, бо придавив самостійну творчість поетичну, а натомість вніс в літературу тенденцію, дидактизм, від котрого вона й досі не може отрястися. Великі національні епопеї перероблено в дусі нової віри, повставлювано в них довжезні оповідання дидактичні, цілі філософічні

[1] За альбігойцями пішли гусити* і кров'ю відплатили за те, що витерпіли. А за гуситами Лютер*, Гуттен*, новохрещенці, борці Севеннських гір, здобувачі Бастілії і так далі (*нім.*).— *Ред.*

трактати, а під впливом буддових джатак зросла обширна література коротких оповідань, казок, байок, новел, котрі первісно завсігди мали виразну тенденцію, але з часом їх битові і психологічні подробиці оброблювалися докладніше, тенденція блідла, і явився новий рід літератури, не звісний старому греко-римському світові, явилася новела, котра, перебувши довгу вандрівку з Індії через Турцію й Арабію, в XV віці зацвіла в Італії під пером Боккаціо*, Страпарола*, Базіле* і др., а далі в Іспанії, Франції і других краях Європи. Але це не були перші дарунки індійської літератури, принесені в Європу. Ще в VIII віці по Хр[исту] появляється тут грецький роман про Варлаама і Іоасафа*, приписуваний святому Іоаннові Дамаскинові*, але, без сумніву (по дослідам Лібрехта* і др.), зредагований якимсь еллінізованим жидом після повісті індійської. Інтересно, що на підставі того роману (котрий в середніх віках і до найновіших часів був улюбленою лектурою по цілій Європі і виданий був навіть по-нашому в 1634 році) церков християнська зачислила «Індійського царевича Іоасафа», т. є. не кого, як Будду, в число християнських святих. З Індії пішли улюблені середньовікові повісті європейські, як ось про Соломона* і Китовраса* (Морольфа, Мерхолта*, а врешті «бретонського» Мерліна*); тут, здається, треба шукати також початку західноєвропейських повістей про святий Грааль*, котрі мали величезний вплив на цілий склад літературної традиції європейських народів.

Як сказано, зв'язок цих далеких і не раз дуже різностайно розвитих паростів з головним пнем — буддійськими джатаками, фантастичними або моралізуючими притчами, довгий час був не звісний ученим європейцям, а й нині при недостаточнім знанні індійської літератури ми ледве ще можемо оцінити розмір того, що наші предки свідомо чи несвідомо запозичили з «Індії багатої». Досить буде сказати, що один з найцікавіших витворів буддійської пропаганди, іменно джатаки (народження Будди; після вірування своїх поклонників Будда раз у раз перероджується: він родився 700 разів то звіром, то птахом, рибою, то чоловіком в найрізніших заняттях і суспільних положеннях, поки вродився царевичем Сакія-Муні, а ще й по його смерті він перероджується далі, так що число джатак безконечне), тільки в 1880 і 1884 р. діждалися переводу на англійську мову в повній збірці.

Із сього коротенького і поверхового огляду порозуміють, надіюсь, галицькі читателі важність студій орієнтальних літератур і літератури середньовікової для наукової оцінки нашої власної літератури, писаної і усної, її мотивів і улюблених форм. Бо ж показується, що найбільша часть наших казок, байок звірячих, повірок і т. д. черпана іменно з того індійського і середньовіково-книжного засобу, котрому таким способом приходиться признати перворядний вплив на духове виховання нашого народу і на уформування його морального світогляду.

На жаль, студії орієнтальних язиків і літератур у нас, в Австрії, стоять дуже низько, так що галицькі русини навіть при найліпшій охоті мало мають можності їм віддаватися. В Росії, бодай в обох столицях, робиться в тім напрямі дуже багато. Щодо середньовікової літератури західноєвропейської, то там навіть провінціональні університети, як Київський і Казанський, мають замітних спеціалістів (Дашкевич*, Колмачевський* і др.). Д[обродія] Драгоманова в однім і другім погляді треба уважати учеником не російської, а англійсько-французької школи. Довголітній побут у Женеві ввів його в самий осередок сучасного руху на полі фольклору і дав йому можність зачеркнути його границі значно ширше, ніж се можливе в Росії, де, напр., студії над порівнюючою історією релігій, котра прецінь є найважнішим осередком того, в що вірують народи, а затим і найважнішою частиною фольклору, мусять бути виключені з обсягу наукових дослідів. Як тісно в'яжеться у д. Драгоманова фольклор з наукою про еволюцію вірувань релігійних, се звісно тим читателям, котрі знають його статті про «Марію» Шевченка та про «науку теологічну в сучасній Європі» («Літературно-наукова бібліотека»*; кн. 5). Що й студії літератур орієнтальних не чужі д. Драгоманову, се не диво; він же ж історик, і ще давно, в 1873 і 74 роках, працював над дуже трудною темою з історії еволюції релігій орієнтальних, про Мітру-сонце* (гл[яди] його австро-руські спомини). Добрим знавцем важніших творів індійсько-персько-арабської літератури, переведених на європейські мови (д. Др[агоманов] сам не владає орієнтальними язиками), він показався, напр., в гарній розправі про інтермедії Гаватовича*, друкованій в «Киевской старине». Та від того часу обсяг його студій в тім напрямі значно розширився.

В Софії йому прийшлося викладати історію Індії, Персії, Вавілону і т. д., що вимагало спеціального познайомлення з усіми важнішими європейськими працями на тім полі, і ось в своїх найновіших фольклорних працях, друкованих в «Сборнику» болгарського Міністерства нар[одної] освіти, д. Драгоманов являється замітним знавцем староіндійської історії і літератури. Особливо треба се сказати про його новішу обширну працю «Славянските сказанія за рожденисто на Константина Великий», видрукувану в II і III томах «Сборника», котрої розбір, хоч побіжний, хочемо подати тут нашим читателям.

В Європі, сучасній і середньовіковій, Західній і Східній, стрічаємо групу, чи навіть три групи оповідань, дивовижно посплітаних з собою, здавалось би, наскрізь фантастичних, та проте прив'язаних (бодай декуди) до загальнозвісних імен історичних. І так в Сербії стрічаємо оповідання про чудесне оснування Царгорода, котрий-ді збудований був не руками людськими. Основатель його, Константин, родився без батька, з попелу, що остався по спаленні якоїсь чудесної людської голови і котрого частину взяла на язик царівна. Батько тої царівни післав хлопця, уродженого з попелу, в світ і казав йому не зупинятися, доки не найде місця, де б'ються дві злюки. Константин — так звався чудесний хлопець — над'їхав на місце, де нині стоїть Царгород, і побачив там, як змія обвивалася довкола терна: терен коле змію, а змія кусає терен. «Отсе дві злюки б'ються»,— подумав Константин і об'їхав значний кусень простору від моря аж до того терна: куди приїхав, там стали мури міста. В тім оповіданні, мов у лушпайці горіха, є елементи трьох казочних кругів, що деінде виступають осібно, розвиваються самостійно або сплітаються одні з одними чи й з іншими мотивами, а іменно:

1) казка про чудесне вродження дитини без батька,

2) казка про фатального хлопця, котрий, походячи (справді або тільки на вид) з низького роду, призначений якимось віщуванням на те, щоби заняти царство замісто дотеперішнього царя і задля того переносить різні переслідування від того царя, котрий знає про сю ворожбу;

3) казка про чудесне оснування міста.

Ті три цикли казок розбирає д. Драгоманов осібно і в їх спутанні з іншими. І так казка про чудесне вродження дитини без батька, від дівчини, котра понесла з попелу, повставшого зі спалення чудесної голови, находимо тепер

тільки на сході Європи, у слов'ян[1]: у нас мотив той сплетений з іменем Палія; у поляків сліди його заховав у своїх творах Юлій Словацький*, роджений, впрочім, на Білій Русі[2], але остався він далеко виразніше і в устах народу, хоч, мабуть, досі не записаний[3]; сліди тієї казки є й у чехів. Особливо ж розвитий той мотив в численних піснях болгарських, де жінка заходить в тяж без мужа, а також у москалів (казка про Надзея, попівського внука) і в українців (казка про Покотигорошка, Івана Попелюха і т. і.). Безпосередній зв'язок тих казок з грузинськими, а далі персько-індійськими книжками, що находяться в збірках Туті-наме* і Сукка саптаті*, вказує прямо на буддійську сферу літературну і релігійну як на джерело, звідки випливли всі ті казки. Д[обродій] Драгоманов у осібнім розділі своєї праці дуже старанно і з великим знанням предмета зводить докупи і критично розбирає многочисленні

---

[1] Впрочім, годиться згадати, що в західноєвропейській літературі середньовіковій (книжній) і сучасній (усній) находимо велике множество казок, в котрих говориться про вродження дитини без батька, а іменно з демона (оба Мерліни), з дерева, з води, з каменя, з вітру; сюди треба зачислити ті казки, де дівчина запліднюється не натуральним способом, а самим бажанням, позирком, усміхом, дотиком руки, поцілуєм і т. і. Багату літературу сієї теми гляди: F. Liebrecht. Otia imperialia des Gervasius von Tilbury, стор. 68—70, 73. Та тільки всі ті групи казок, окрім, може, першої, не мають ніякого зв'язку з темою д. Драгоманова; Лібрехт уважає їх місцевим витвором європейським, останками старогерманської міфології — наскільки вірно, не беруся судити.

[2] Замічу, що сліди такої легенди, видимо, у нього не тільки в поемі «Król Duch», котру наводить д. Драгоманов, але також в трагедії «Lilla Weneda», де віщунка Róża Weneda каже, що житиме з попелом свого побитого народу і «popioły mię zapłódnią» [попіл мене запліднить (*польськ.*) — *Ред.*]. Чи мотиви ті у Словацького взяті були з уст народу, чи, може, є просто фантастичним розвиттям звісного стиха з «Енеїди» Вергілія*: aliquis nostris ex ossibus ultor? [Якийсь месник з наших кісток (*лат.*).— *Ред.*].

[3] Ще бувши малим, чув я в Нагуєвичах від працюючого там коваля, мазура з-під Кракова, довжезну казку про трьох хлопців-безбатченків. Починалася казка так, що король не мав дітей, ворожка казала йому в такий а такий час іти ловити рибу і дати її жінці. Король зловив рибу і дав кухарці смажити. Та, смажачи, скуштувала її, королева з'їла, а кістки викинула на подвір'я, де їх з'їла корова. Всі три завагітніли і в один час породили хлопців, котрі так і кликали один одного: ty kucharczuku, ty krowiaku, ty królaku [ти кухарчук, ти коров'як, ти короляк (*польськ.*).— *Ред.*]. Далі розказувалися многі пригоди тих трьох чудесних хлопців, причім інтересно, що коров'як завсігди показувався найрозумнішим і рятував тамтих двох із найтяжчих пригод.

індійські повісті про дітей-самородків і показує, що майже всі важніші індійські герої, національні і релігійні, як Чандрагупта*, Вікрамадітья* і другі, були такими самородками, що віра в народжування дітей без земного батька є тісно зв'язана з вірою буддистів, ба ще й давніших вішнуїстів*, в ненастанне воплочування божеств у тіла людські для боротьби з злом на землі. Віра та довгі сотки літ йшла з Індії на захід, хоч джерелом її була, мабуть, не сама Індія, а найстарша культурна країна на землі — Вавілонія, де бог Еа*, представлюваний в виді риби (Іао*, жидівський Яагве — Єгова), являється батьком усіх живих істот, а затим і людей, розплоджує людей після потопу. Але, безперечно, тільки в Індії віра в ненастанне перевоплочування бога розвилася найширше і зробилася немов угольним каменем усеї догматики. З Індії запозичили сю догму не тільки автори апокрифів, котрі вродження без батька приписували, напр., Мойсеєві, але й автори євангелій християнських, котрі таке вродження приписали Ісусові. З того ж самого джерела поплили й многочисленні казки про безбатьківське вродження історичних героїв (Константина, Палія) і казочних (Попеля, різних Попелюхів, Коров'яків, Покотигорошків і т. д.).

З вірою в саморідне родження героя-бога майже нерозривно зв'язана віра в його призначення — боротися з якоюсь ворожою силою і побороти її. Уособленням тієї сили являється звичайно цар, котрий осиротив матір героя, побив її родичів і засів на їх престолі. Таким робом герой являється фатальним для царя; його появлення на світ звичайно буває заповіджено цареві сном, віщуванням і т. і. яко того, котрий мусить позбавити його власті. Задля того цар уживає різних способів, щоби знівечити віщування, вбити фатальну дитину. Але замисли цареві не осягають цілі, тільки звичайно виходять йому ж на шкоду. Сей цикл оповідань також дуже розвитий в Індії, хоч ми не вважали би його виключно індійським. І в старій Греції був він сильно розвитий; пригадаємо тільки Едіпа і віщування, яке мав батько при його вродженні, далі розказану у Геродота* староперську повість про царя Кіра і його діда Астіагеса* і т. і. І ся легенда прищеплена також авторами євангелій до біографії Ісуса, де основатель християнства являється фатальною дитиною для Ірода, котрий задля нього допускається різні на дітях віфліємських;

що се тільки легенда і то дуже не до ладу спутана з іменем Ірода, про се ніщо й говорити; правдивого зерна в повісті о різні дітей віфліємських хіба тільки, що Ірод справді казав убити свого власного сина Александра, впрочім, не дитину, а 16 чи 18-літнього парубка.

Та на європейський фольклор повісті про фатальну дитину мали величезний вплив і розширилися по всіх краях то спутані з першою групою (саморідство фатальної дитини), то й без неї. Повістями тими займалося багато європейських вчених, особливо від часу опублікування середньовікової французької поеми і прозової повісті про царя Кустана (Dit d'empereur Coustant), під котрим автори розуміли Константина Великого, першого царя християнського. В тих творах, основаних на давніших середньовікових переказах, літописних записках і латинських оповіданнях, до невеличкого історичного ядра домішано обширний апарат фантастичний. Казки про саморідне вродження тут нема, але мотив казочний про дитину фатальну для царя, котрий силується її погубити, розвинуто з разячими подробицями: цар розпорює дитині живіт, хоче вирвати їй серце, потому каже дворянинові викинути її в море; той дає її в монастир, де монахи-християни великим коштом приводять дитя до здоров'я —відси його й назва Coustant — коштовний; по многих пригодах дитя робиться вкінці царем.

Казки на ту саму тему є й у німців, і у слов'ян, і д. Драгоманов особливо подрібно звертає увагу на українську казку про Марка багатого, розширену у нас в многих варіантах[1]. Учені європейські (Грімм*, Бенфей, Лібрехт, Келер*, Веселовський*, Коген*, Гайденрайх), котрі занималися сими казками, зразу шукали їх джерел у Індії, але опісля, йдучи за думкою Келера, відвернулися від тої стежки і почали бачити в них самостійний витвір європейський, виходячи з того погляду, що казки ті розвилися в Європі в такі три відмінні групи, що генетичного зв'язку між ними годі додивитися. Именно ся різнородність форм при спільності основного мотиву заставляє д. Драгоманова шукати спільного джерела всіх тих казок в такім казочнім циклі, де находяться всі ті різнородні версії в зав'язку.

[1] Досить інтересний варіант сеї казки, відмінний у многім від друкованих досі, записаний мною ще в гімназії з уст покійного товариша Степана Яворського, тоді ученика гімн[азії], сина мужицького зі Ступниці, пов[іту] Дрогобицького.

Дослід веде його оп'ять до індійських повістей про життя і діла Чандрагупти і Вікрамадітьї, котрі вже стрічалися нам яко діти, чудесно вроджені без батька. В їх легендарних життєписах находяться також первообрази європейських оповідань про чудесне збудування міста (Паталіпутри*, столиці буддизму) без помочі людських рук.

Як бачимо, своїм детальним дослідом над індійськими джерелами многочисленних і дуже розгалужених казок європейських д. Драгоманов посунув досліди над сією темою значно наперед, звернувши їх з хибної стежки, на котру повернуло їх було слово такого авторитетного вченого, як Келер. Не диво затим, що торішній з'їзд фольклористів у Парижі, перед котрим д. Драгоманов відчитав основу і здобутки своїх дослідів п[ід] з[аголовком] «Origines bouddhistes du Dit de l'Empereur Coustant et leur traces dans de folklore Slave», виразився про них з повним признанням, а віденський фольклорист Фр. Краусс*, видавець місячника «Am Urquell», котрий, звичайно, судить слов'янських учених дуже остро і навіть несправедливо, виразився про працю д. Драгоманова, що вона принесла би честь усякому європейському видавництву науковому.

ИОСИФ ШУМЛЯНСКИЙ, ПОСЛЕДНИЙ ПРАВОСЛАВНЫЙ ЕПИСКОП ЛЬВОВСКИЙ И ЕГО «МЕТРИКА»

I

После Брестского собора 1596 г.* только две южнорусские епархии — львовская и перемышльская — остались в православии. Только со времени реорганизации православной митрополии в Киеве* православие начало подниматься и в других епархиях, начало отнимать у унии захваченные ею церкви, а с 1632 г. возвратилась вновь к православию самая большая епархия — луцкая, с изъятием архимандрии жидичинской с шестью монастырями и 100 приходскими церквами[1]. Но римская иерархия зорко следила за каждым шагом, который делало православие, стараясь парализировать успехи его. С разных сторон систематически и неусыпно велись подкопы под православие; воспитание юношества, фанатизирующие толпу иезуитские проповеди, теологические сочинения и диспуты, печатные и рукописные памфлеты и пасквили и в конце концов протекция могущественных панов, распоряжения правительства, все пускалось в дело, все должно было служить одной цели. Что конечной целью этой деятельности было не столько обращение православных в унию, сколько полное окатоличение и ополячение южноруссов, на это мы имеем множество доказательств на протяжении 200 лет, начиная с жалобы Велямина Рутского*, униатского митрополита, которого папа Урбан VIII называл «Atlas unionis»[2] и который в 1624 году писал римской конгрегации propaganda fide[3], между прочим, следующе: «Потеряв дворянство вслед-

[1] Ed. Likowski. Geschichte des allmaeligen Verfalls der unierten ruthenischen Kirche im XVIII und XIX Jahrhundert. Posen, 1885, Bd. 1, 1.

[2] Атлантом унії (*лат.*).— *Ред.*

[3] Для розповсюдження віри (*лат.*).— *Ред.*

ствие его перехода в латинство, лишенные всех украшений, начали мы примечать, что мы лишены всякой человеческой помощи, что корни зла расширяются и растут изо дня в день; как будто пробужденные от сна, мы чувствуем наше глубокое падение и, сравнивая прошлое состояние с теперешними обстоятельствами, чувствуем боль при одном воспоминании о своих бедствиях и принуждены стараться, чтоб зло и впредь не увеличивалось»[1].

Но даже и для такой persona gratissima[2], какой был Рутский и в Риме, и у польского короля, оказалось невозможным поставить преграду подпольной работе иезуитов и возрастающему под их влиянием католическому фанатизму и нетерпимости к «диссидентам» всего польского общества. Самое главное, на что опирались все антиправославные действия, все происки столицы римской, ее легатов и агентов и в чем польское общество находило обильную пищу для своего неблагожелательства по отношению к православию и особенно к православному и даже униатскому духовенству, было право патроната, самый глубокий и злой недуг, который подтачивал православие в Польше. Право это, которое в отношении к православным в Польше еще в начале XVI стол. превратилось в о б я з а т е л ь н у ю с и м о н и ю, было главной причиной глубокого падения православной церкви, вызвавшей и сделавшей возможной Брестскую унию,— оно представляло главный рычаг для окончательного упразднения православия и в тех епархиях, которые в XVII веке еще держались православия.

Как бесцеремонно эксплуатировалось это право во вред православию в XVII веке, это, как нельзя лучше, показывает история избрания православным епископом львовским Иосифа Шумлянского в 1667 году. Это один из самых постыдных эпизодов в истории южнорусской церкви под польским владычеством; он был рассказан в 1888 го-

---

[1] «Praecipuis amissis per transitum ad latinos, exspoliati omnibus ornamentis coepimus advertere, omni humano auxilio nos destitui, radices malorum pullulare, incrementum in dies accipere, unde veluti ex somno expergefacti sentimus unde excidimus et praeteritum statum cum praesenti conditione comparando, recordatione ipsa affligimur, et compellimur odviare, ne malum ulterius serpat». M. M a l i n o w s k i. Kirchen — und Staatssatzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien. Lemberg, 1861, стор. 33.

[2] Найбажанішої особи (*лат.*) — *Ред.*

ду обстоятельно молодым польским ученым Жигмонтом Лисевичем[1]. Считаем необходимым познакомить наших читателей с содержанием почтенного труда г. Лисевича.

В начале 1667 года умер епископ львовский Афанасий Желиборский*. Еще при его жизни выдвинули латиняне и униаты кандидатом на его место Яна Шумлянского, товарища панцирной роты королевской.

Молодой светский «паныч», он успел уже неоднократно отличиться на военном поприще: сражался в битве при Чуднове*, ходил с королем Яном Казимиром в разрушительный поход на Левобережную Украину* и вообще имел все качества, пригодные более хорунжему или поручику, но никак не святителю православному. В это время он даже не был православным. Происходя из православной, русской и довольно зажиточной шляхетской семьи, он еще в юности перешел в унию[2]. Но то, что в нормальных обстоятельствах было бы для него непреодолимою преградой, при польских порядках было самой лучшей рекомендацией и заставило большинство ополяченной червонорусской шляхты, а также латинское духовенство и многих польских сановников с гетманом коронным Яном Собесским* во главе оказывать Шумлянскому протекцию. Являлась надежда повторить ту же самую историю, которая проделана была с митрополитом Михаилом Рагозою*, и с помощью этого кандидата нанести решительный удар православию в его последней, но до сих пор непобедимой крепости. И вот, очевидно, по указаниям свыше, Ян Шумлянский отрекается от унии, делается вновь православным и разъезжает по стране, собирая себе приверженцев на случай смерти Желиборского. Вместе с тем гетман Собесский действовал в пользу Шумлянского при королевском дворе, так что в момент смерти Желиборского Шумлянский мог рассчитывать на сильную протекцию, которой, по-видимому, ничто не могло противостоять.

Нечего и говорить, что православные, узнав о кандидатуре Шумлянского, униата, еретика и апостата, пришли в ужас. Братство Ставропигийское* , самое могущественное и влиятельное, и слышать не хотело о нем. У братства

---

[1] Dr. Zygmunt Lisiewicz. Walka o biskupstwo, epizod z dziejów kościoła wschodniego. Lwów, 1888.

[2] А. С. Петрушевич. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г., под годами 1667, стр. 150, 1669, стр. 155, и т. д.

был, кроме того, свой кандидат, тоже шляхтич, хотя и не столь зажиточный, как Шумлянский, человек, впрочем, ничем не выдающийся, homo ineptus[1], как говорили о нем, Свистельницкий. Сторону последнего принял и Антоний Винницкий*, епископ перемышльский, назначенный временным администратором львовской епархии. Когда в конце января 1667 г. приверженцы Шумлянского собрались в церкви св. Юрия во Львове, чтоб избрать его в епископы, Винницкий воспротивился его избранию и распустил собрание... Но приверженцы Шумлянского этим не устрашились; они вышли из церкви, пошли в частный дом и там совершили акт избрания и составили протокол, с которым Шумлянский немедленно отправился к королю. Само собою разумеется, что в Варшаве не встретил он никаких препятствий и уже 27 февраля имел в руках королевскую привилегию, назначавшую его епископом львовским: «Имея in consideratione[2] заслуги шляхетного Яна Шумлянского, какие он оказывал нам доброхотно в военных оказиях, служа под панцирной хоругвью, именно при Чуднове, где принял много повреждений на теле, и еще более в заднепровской Украине, и желая, чтоб они не оставались без достойной ремунерации и нашей королевской милости, мы решились, согласно с единодушной элекцией людей духовных и мирских, граждан воеводства Русского, дать и конферовать ему владычество львовское, галицкое и Каменца-Подольского». «Эти слова привилегии,— говорит польский историк[3],— открывают нам всю глубину падения восточной церкви в Польше в то время. Король назначает епископом человека мирского, и для оправдания не может привести ничего лучшего, как только то, что кандидат умел хорошо драться с врагом».

Но далеко не так легко было Шумлянскому управляться в своей епархии, которую нужно было завоевывать систематически. И вот он, названный епископ, при сабле и шпорах, разъезжает по селам и местечкам, вербуя приверженцев. Апреля 12 подтвердили его избрание духовные и мирские люди, собравшиеся в Гошевском монастыре, а 12 мая то же сделали православные, собравшиеся в Сварычевском монастыре*.

---

[1] Непридатна людина (*лат.*).— *Ред.*
[2] На увазі (*лат.*).— *Ред.*
[3] Zygm. Lisiewicz, op. cit., стор. 4.

Только теперь вспомнил Шумлянский, что он еще совсем мирской человек. Обратился он к епископу Антонию Винницкому, чтобы тот посвятил его в духовное звание, но получил отказ. Тогда с толпой своих приверженцев он напал на монастырь в Крехове, требуя от игумена пострижения в монахи. Но и сюда Винницкий прислал письмо, запрещая игумену слушаться этого еретика и изменника. Игумен Винницкого не послушался, постриг Шумлянского и назвал его Иосифом[1], после чего луцкий епископ Гедеон Четвертинский* посвятил его в диаконы и в иереи. Но отсюда до посвящения в епископы было еще далеко. Митрополит Винницкий ни за что не соглашался рукополагать его. Шумлянский отправился в Яссы, чтобы там добиться своего. Но приверженцы Свистельницкого, узнав об этом, послали в Яссы письма, в которых Шумлянский представлен был отступником от православия и чуть ли не польским шпионом. Поэтому не только молдавские епископы отказались рукополагать его, но даже господарь хотел его арестовать и отправить в Константинополь. Шумлянскому не оставалось ничего, как уходить тайком из Молдавии.

Между тем во Львове приверженцы Свистельницкого собрались в церкви св. Юрия, избрали его в епископы и тоже отправили в Варшаву искать королевского утверждения. Но избрание это было далеко не блестящее и происходило при закрытых дверях, так как Шумлянскому, еще перед отъездом в Молдавию, посчастливилось перетянуть на свою сторону львовское Ставропигийское братство и большинство львовского православного духовенства. И в Варшаве встретил Свистельницкий большие препятствия. Надежду его поддерживало только то обстоятельство, что благосклонный к нему перемышльский епископ Антоний Винницкий с августа 1667 года сделался киевским митрополитом. Но все-таки Свистельницкому пришлось ждать довольно долго. А между тем Шумлянский на обратном пути из Молдавии познакомился с греческими изгнанниками: филиппопольским митрополитом Софронием, хиоским Феофаном и иерусалимским архимандритом Даниилом. Они, конечно, за хорошее вознаграждение, оказались готовыми посвятить его в епископы, и действи-

[1] А. С. Петрушевич. Сводная летопись 1600—1700 гг., стор. 150.

тельно 1 февраля 1668 года в деревне Высочке Шумлянский получил епископскую хиротонию[1].

Теперь Шумлянский чувствовал себя победителем и с толпою своих приверженцев отправился во Львов, совершая по дороге разные бесчинства, грабежи и насилия над приверженцами Винницкого и Свистельницкого. В начале марта он был уже во Львове и готовился овладеть епископской кафедрой, как вдруг пришло из Варшавы известие, что его соперник Свистельницкий 5 марта получил королевскую номинацию на место львовского епископа.

Каким образом произошла эта номинация, неизвестно. Кажется, не обошлось тут без обмана, так как король позже утверждал, что привилегию эту подписал он, не прочитавши и не зная, что подписывает. Эта двойная номинация сделала неизбежной упорную и скандальную борьбу между двумя обладателями одной епископии. Борьба эта длилась целых 6 лет и кончилась победой Шумлянского. В апреле 1668 г., когда Свистельницкий приехал во Львов и приготовлялся к хиротонии, приверженцы Шумлянского сговорились с комендантом львовского замка*, напали на монастырь св. Юрия, где находились в то время митрополит Винницкий и Свистельницкий, избили и перевязали их слуг и хотели убить самого Винницкого, который на копье спустился через окно из монастыря, был ранен в руку и едва успел спрятаться в дупло дерева. Приверженцы Шумлянского овладели монастырем и церковью и разграбили дочиста все пожитки митрополита и Свистельницкого.

Винницкий 2 мая предал Шумлянского анафеме и рукоположил Свистельницкого в епископы в львовской Успенской церкви. Но Шумлянский не обращал на это никакого внимания; 12 июля 1668 года он успел исходатайст-

---

[1] Посвящение это представляет, впрочем, много сомнительного. В грамоте Софрония, митрополита филиппопольского, писанной в Высочке 1 февраля 1668 года, говорится о хиротонии Шумлянского, совершенной им одним («Акты, относящиеся к истории Западной России», т. V, № 7); в грамоте митрополита Тукальского*, признающей Шумлянского епископом, говорится, что он посвящен митрополитами Софронием и Феофаном («Акты», т. V, № 72); в грамоте же иерусалимского патриарха Досифея, писанной в Яссах в 1670 г., говорится, что Шумлянский «иной Искариот» рукоположен был «от двух изверженных архиереев, иже за своя велика беззакония изгнаны быша от архиерейского чина» (А. С. Петрушевич. Иосиф Шумлянский.— «Галичанин», 1862, вып. 1, стр. 119—120).

вовать у короля кассацию назначения Свистельницкого. С этим документом в руках и с многочисленной вооруженной свитой он отправился в Галич, где жил Свистельницкий, считавший себя единственным настоящим епископом. Приверженцы Шумлянского захватили Свистельницкого врасплох, связали его, но Шумлянский велел его немедленно освободить. В Галиче народ и слышать не хотел о Шумлянском, в него бросали камнями и однажды бросились даже на него, «чтоб Иосифа сделать Иосафатом», т. е. чтоб убить его, как злополучного Кунцевича*. В конце концов Свистельницкий с толпой своих родственников 20 июля напал на дом Шумлянского в Крылосе вблизи Галича. Шумлянского стащили с постели, зять Свистельницкого выстрелил в него из пистолета, но не попал, потом пустил в него стрелой и ранил в правую сторону груди. Шумлянский упал в обморок. Враги били его уже бесчувственного, ранили его брата и многих слуг, убили насмерть одного слугу, который хотел его защищать, и, ограбив дворец, увезли с собой епископа и его брата, связанных, почти голых. Кажется, что тут бы пришлось Шумлянскому и голову сложить, когда б один из слуг Свистельницкого не разрезал веревки и не выпустил пленников, которые успели спрятаться в тростниках болота.

Шумлянский не простил своему врагу этого насилия. В начале августа, когда Свистельницкий пришел в церковь и начал в епископском облачении отправлять богослужение, Шумлянский с толпой своих приверженцев ворвался в церковь, велел отвести Свистельницкого от алтаря, обругал его крайне грубыми словами и в виду собравшегося народа вытолкал из церкви вон. Церковь велел запереть, запечатал и наложил на нее интердикт. Свистельницкий жаловался в суд, но это ни к чему не повело, и вот он разослал послание к духовенству, представляя Шумлянского как еретика, богохульника и жестокого человека. Послание это попало в руки Шумлянскому, и он обжаловал Свистельницкого перед каптуровым судом (существовавшим во время безкоролевья по случаю отречения от престола Яна Казимира) как бунтовщика, возбуждающего духовенство против законной власти. Свистельницкий на суд не явился и был осужден. Конечно, это не имело никаких практических последствий, так как Свистельницкий путем протестаций и новых жалоб умел затянуть дело до бесконечности.

Шумлянский между тем объезжал свою епархию, повсюду посвящал новых пресвитеров, которые делались его приверженцами, и таким образом подготовил для себя почву не только в воеводстве Русском, но и в Подолии. Но вот королем польским избран был бессильный и слабоумный Михаил Корыбут Вишневецкий*, и началась новая неурядица. Прежде всего Шумлянский с помощью своего личного друга Яна Собесского получил подтверждение своей привилегии на львовское епископство от 3 октября 1669 г. Кроме того, он получил утверждение в своем сане от патриарха александрийского. Так как в это время проезжал через Молдавию патриарх иерусалимский, то Свистельницкий хотел при помощи драгоценных подарков добиться от него признания единственным легальным епископом, но Шумлянский перехватил его слуг и подарки. Но вот Свистельницкий 20 сентября 1670 г. сумел получить из королевской канцелярии новую королевскую привилегию, которая утверждала его на епископском престоле. Осуществления этой привилегии Свистельницкий, конечно, не мог добиться, так как духовенство стояло на стороне Шумлянского, а король письмом от 4 ноября 1671 г. признал за Шумлянским достоинство епископа и привилегией от 30 октября 1672 года признал его единственным легальным епископом львовским. В ответ на это Свистельницкий в половине марта 1673 года добыл себе новую королевскую привилегию, устраняющую Шумлянского от епископии, после чего Шумлянский в половине апреля добыл для себя, а Свистельницкий 19 мая опять привилегию для себя. Эта постыдная комедия с королевскими привилегиями, упраздняющими то одного, то другого епископа львовского, вероятно, продолжалась бы до бесконечности, если бы король Михаил не умер скоропостижно.

Только избрание Яна Собесского в короли положило конец этой тяжбе. Собесский был личный друг Шумлянского; только теперь полная победа последнего была прочной и несомненной. Универсалом от 4 июля 1673 года новый король утвердил Шумлянского в сане и правах львовского епископа, и Свистельницкий теперь даже не помышлял о дальнейшей борьбе. Он умер в Галиче 1676 года, совершенно забытый.

Еще одного не доставало Шумлянскому для полной победы — признания его со стороны митрополита киевского. Но и этого он вскоре добился. Привилегией от 10 марта

1675 года король назначил его администратором киевской епархии, «чтобы вместо больного и престарелого отца митрополита управлять киевской епархией так долго, покуда будет жив этот о. митрополит». Винницкий понял, что Шумлянский, до сих пор не признанный им, теперь сила, с которой задираться опасно. Он помирился с ним и признал его легальным епископом львовским, галицким и каменецким.

Шумлянский вполне оправдал надежды, какие возлагали на него латинники и униаты. Как только он почувствовал, что позиция его вполне обеспечена, сейчас, 7 марта 1677 г., написал папе Иннокентию XI* письмо, в котором отрекается от православия и объявляет готовность принять унию под условием, чтоб это его заявление до поры до времени оставалось тайной, чтоб униатские епископы были допущены в сенат, чтоб церковные братства подчинены были епископской юрисдикции и проч.[1] В тот самый день он произнес униатское исповедание веры в Варшаве в присутствии короля и униатского митрополита Киприана Жоховского*.

Но папа, хотя и очень обрадовался обращению львовского православного епископа, все-таки 11 сентября написал ему, что не позволит того, ut sit occultus unitus[2], и что ежели хочет он отречься от православия, пусть сделает это сейчас и совсем гласно. Шумлянский не согласился на это предложение: он знал, что его время еще не пришло и решился подождать, оставаясь occultus unitus[3] еще целых 12 лет. Впрочем, он не переставал действовать в пользу унии и, вероятно, его влиянию должно приписать то, что 26 марта 1681 г. епископ перемышльский Иннокентий Винницкий* также заявил в Варшаве негласно, в присутствии киевского униатского епископа Станислава Витвицкого, гетмана литовского Станислава Яблонского и еще трех сановников, что отрекается от православия и готов принять унию[4]. И действительно, он начал в своей епархии оживленную агитацию в пользу унии посредством увещаний на поместных соборах, и спустя 10 лет, 1692 г., он мог уже дерзнуть открыто перейти в унию с целым своим капитулом*. За ним последовали многие шляхетские роды,

[1] А. С. Петрушевич, op. cit., стр. 185.
[2] Щоб був таємним уніатом (*лат.*).— *Ред.*
[3] Таємним уніатом *(лат).—Ред.*
[4] А. С. Петрушевич, op. cit., стр. 199.

а в 1694 г. также игумены монастырей Лавровского, Добромильского, Лишнянского, Дережицкого, Щеплотского, Черниловского, Углицкого и др.[1], так что уже 16 марта 1694 г. Винницкий мог писать папскому нунцию кардиналу Барберини, что более чем 800 церквей, 3000 шляхты и несколько сот тысяч душ его епархии присоединилось уже к унии[2].

Этот крупный факт не мог не остаться без влияния и на львовскую епархию. Шумлянский работал усердно, чтобы обеспечить себе возможность беспрепятственной измены православию. Для этой цели ему казалось необходимым расторгнуть и ту небольшую зависимость, которая до сих пор соединяла его с киевской митрополией. Он пожелал сам сделаться митрополитом, и в 1689 г. выслал своего доверенного, игумена Плесниско-Подгорецкого монастыря Парфения Ломиковского, в Москву к патриарху Иоакиму* с просьбой возобновить древнюю галицкую митрополию и сделать его митрополитом, зависимым только от патриарха, но не от митрополита киевского. Он хорошо знал, что при увеличивающемся соперничестве Польши с Москвой зависимость эта будет равняться нулю точно так же, как зависимость русской православной церкви от патриархов греческих была фактически уничтожена конституцией короля Иоанна III*, запрещавшей подданным Польского государства всякие религиозные сношения с Царьградом и другими восточными престолами[3]. Но патриарх московский, очевидно, понял, в чем дело, и отослал Ломиковского ни с чем.

Эта неудача не озадачила Шумлянского, тем более что и король Иоанн III не перестал побуждать его, чтоб он скорее делал то, что обещал. В 1694 году Шумлянский решился наконец созвать синод духовных и мирских людей своей епархии* для совещаний по делам унии. На этот синод король прислал своего посланника Христофора Скарбка,

---

[1] А. С. Петрушевич, op. cit., 241.

[2] Там же, 674, и Likowski, op. cit., I, 2.

[3] Науковый сборник Гал[ицкой-русск[ой] Матицы, 1868, стр. 82—85, где напечатан ответ патриарха Иоакима Шумлянскому. О посольстве Ломиковского в Москву см. там же, стр. 85—87; его же «Сводную летоп[ись] 1600—1700», стр. 222—223, и изданную мною «Летопись Подгорецкого монастыря»*.— «Киевская старина», 1890 г., июль, стр. 127. О запрещении православным сношений с Царьградом см: Likowski, op. cit., t. II, Annexa, стр. 288.

который должен был представить собранным соображения о пользе перехода в унию. Самым веским доказательством с его стороны было то, что «народ русский, несмотря на то, что отличается своей верностью, дельностью и храбростью, из-за своей религии не может быть допущен в городах и местечках к высшим должностям. Поэтому король, по своей врожденной доброте, желая сравнять его cum similibus sibi[1], заявляет, что, приняв унию, русские на основании общих прав будут иметь свободный доступ ко всем почестям и повышениям[2].

Из православных явился рьяным защитником унии один только Шумлянский, а когда большинство собранных объявило свое несогласие на унию, он сказал решительно, что «я сам пойду этим путем, который указывает мне король. Кто хочет идти за мной, пусть идет, а кто не хочет — его воля»[3]. Но хотя одна часть белого духовенства изъявила свою готовность идти с Шумлянским, он все-таки и на этот раз угрозы своей не исполнил и решился еще ждать.

Но вот в 1696 году умер Ян Собесский, тот король, который при своем вступлении на престол польский писал папе Иннокентию XI: «Ежели когда-нибудь буду в состоянии соединить многие русские церкви моего государства с апостольским престолом (т. е. с Римом), то это буду считать самым значительным из всего сделанного мною во славу Христа»[4]. Шумлянский, лишенный своего могущественного покровителя, струсил. Православные считали его уже открытым униатом; большинство черного духовенства в его епархии и братство Ставропигийское были против унии; будущий король польский мог оказаться приверженцем религиозной терпимости. И вот Шумлянский спешит оправдать себя в глазах православных. Вскоре после смерти Собесского он отправляет письма киевскому митрополиту и белгородскому воеводе, боярину Борису Петровичу Шереметьеву*, заявляя в них, что «умер король, умерла и уния; я яком был неотмінно православным церкви святой сыном, так естем, и неотмінно в православии святом зоставатиму». Что было, то делалось под давлением покойного короля, который «опутал» будто бы Шумлянского

---

[1] З подібними собі (*лат.*).— *Ред.*
[2] L i k o w s k i, op. cit., t. II, Annexa, стр. 286.
[3] Там же, стр. 289.
[4] T h e i n e r. Monumenta Poloniae historica, т. III, стр. 696.

и был «так тяжел» для православных, что «нельзя было и головы поднять»[1].

Но тревога была непродолжительна. На польский престол взошел саксонский курфюрст Август II*, который совсем не думал вмешиваться во внутренние дела Польши и реформировать их. Он предоставил все естественному течению; влияние католического духовенства во время его правления скорее усилилось, чем ослабело. Уния и латинизация южноруссов делали быстрые шаги вперед. В 1698 году приняло унию Ставропигийское православное братство в Замостье[2]. Это придало храбрости и Шумлянскому, и потому 14 апреля 1700 г. в неделю мироносиц* он созвал второй местный синод своей епархии во Львове в церковь св. Юрия. Подробности совещаний этого синода нам не известны. Известно только его решение, чтобы Шумлянский сам ехал в Варшаву, где в то время происходили совещания сената, и чтоб там именем духовенства принял унию и объявил это универсалами всему духовенству. Из кого состояло большинство собранных, принявших такое решение, мы не знаем, должно быть, Шумлянскому удалось перетянуть на свою сторону игуменов всех более важных монастырей, за изъятием Скитского. Из мирских людей решению этому воспротивилось братство Ставропигийское львовское, но Шумлянский, очевидно, чуял за собой силу, когда решился пренебречь этим сопротивлением. Не теряя времени, он поехал в Варшаву, где, по словам своевременной записки, sub auspiciis[3] короля Августа II счастливо привел к концу это дело с помощью Яблоновского*. В сенате о. Шумлянский получил изданный уже диплом, гарантирующий духовные вольности и исповедание веры по греческому обряду, и, уверившись в дальнейшей благосклонности короля и сената, в присутствии того же короля, всего сената и собранных в большом количестве сановников коронных и литовских и шляхты, произнес исповедование веры 16 мая 1700 г. в костеле о[тцов] капуцинов, после же, 1 июля того же года, возобновил это исповедование с своим клиром и именем клира во Львове»[4].

---

[1] Самоила Величка летопись. Киев, 1855, т. III, стр. 389 393; А. С. Петрушевич. Свод[ная] летоп[ись] 1600—1700, стр. 253—255.

[2] А. С. Петрушевич, op. cit., стр. 258.

[3] Під опікою (*лат.*).— *Ред.*

[4] Likowski, op. cit., t. II, Annexa, стр. 289—290.

Однако же во Львове дело не пошло так гладко, как бы могло казаться, судя по словам этой реляции. Напротив, Шумлянский встретил здесь неожиданное упорное сопротивление преимущественно со стороны братства Ставропигийского. В самый праздник св. Петра и Павла Шумлянский задумал отслужить униатское богослужение в братской церкви Успения Богородицы. На это богослужение пригласил он множество высоких польских сановников, духовных и мирских. Но когда они собрались, то нашли дверь в церковь наглухо запертой. Братство наотрез отказалось ее отпереть. Тогда Шумлянский топорами приказал вырубить дверь, вошел таким образом в церковь и отслужил литургию, несмотря на громкие порицания со стороны православных. Но братство не отступило, а король Август II подтвердил его привилегии. И вот началась новая тяжба. Шумлянский по своему обыкновению не разбирал средств: где увещания и угрозы не помогали, пускал в дело палки и сабли. Но когда и это верное средство не могло сломить упорных братчиков, Шумлянский письмом от 10 июля 1704 года изъявил готовность подтвердить все привилегии братства, только бы оно подчинилось римскому престолу[1]. Нашествие шведов в том же 1704 году и совершенное разграбление ими Ставропигии, которой потери современники оценили в 120 000 злотых, надломили бодрость и неустрашимость братчиков. Они нуждались во всем, и борьба с могущественным епископом была им не под силу, тем более что тот еще прежде значительно подорвал главный источник их силы, основав у себя в Свято-Юрьевском монастыре типографию. Типография ставропигийская была самым значительным источником доходов братства. Оно имело на нее королевские привилегии и ревниво оберегало свою монополию печатания книг для церковного употребления[2]. Но с Шумлянским ничего не могло оно поделать, тем более теперь, после перехода в унию всей львовской епархии. Книги ставропигийского издания, значит православные, преследовались и истреблялись церковной властью, и нам кажется, что это было главной причиной, склонившей братство к переходу в унию. И действительно,

[1] А. С. Петрушевич. Сводная летопись 1700—1771 г. Львов, 1887, стр. 23.

[2] Władysław Łoziński. Lwów starożytny, t. II. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwów, 1890, стр. 256—260.

«сообразив неприязненные отношения епископа И. Шумлянского к львовской Ставропигии и также запрещение под страхом смертной казни всяких сношений с царьградским патриархом... при совершенном ополячении русского дворянства», как пишется в ставропигийской летописи, братство в начале 1708 года приняло унию* с тем условием, чтобы оно подчинено было не львовскому епископу, но непосредственно курии римской[1]. Это была последняя и самая крупная победа Шумлянского.

После перехода львовской Ставропигии в унию православие совершенно пало в его епархии. В православии остался только единственный Скитский монастырь в Карпатских горах, который непоколебимо был верен православию даже до австрийских времен*. После одержания этой победы Шумлянский умер 16 июля 1708 г. В своем духовном завещании он записал щедрые дотации Свято-Юрьевской кафедральной церкви и митрополичьему престолу. Страх смерти и глубокое раскаяние— вот основные ноты этого интересного документа, составленного на польском языке, которым Шумлянский, очевидно, пользовался всегда в обычной жизни[2].

II

Анализируя рассказанные нами факты,— а они далеко не исчерпаны,— мы можем составить себе довольно отчетливое, хотя далеко не лестное понятие о характере последнего православного епископа львовского. Несокрушимая энергия в преследовании своей цели, шаткая нравственность, не пренебрегающая никакими средствами, ведущими к назначенной цели, смесь рыцарской отваги, варварской жестокости и иезуитского лицемерия — вот самые выдающиеся черты его характера. Военный по внутреннему влечению, он 24 лет от роду иронией судьбы поставлен был на одном из самых высоких мест в православной иерархии, поставлен среди обстоятельств, которые заставляли его продолжать военное ремесло и под епископской митрой. И он продолжает его с безалаберностью кондотьера, издевается над побежденными противниками

[1] А. С. Петрушевич. Сводная летопись 1700—1771 г., стр. 40.

[2] Науковый сборник Гал[ицко]-р[усской] Матицы, 1868 г., стр. 87—104.

и обогащает на их счет своих приверженцев. Вместе с своим покровителем Иоанном Собесским он участвует в битве с турками под Журавном 1676 г.*, где направленная в него пуля убила стоявшего сзади певца, и под Веной 1683 г.*, где был ранен в левое плечо[1]. Его переходы из православия в унию, из унии в православие и опять обратно показывают, что религиозные вопросы были для него только частью политики, а политика его была нескончаемым рядом обманов, лицемерия, хитростей и предательств. Его миролюбивые клятвы обыкновенно опаснее, чем его наезды; даже самые по-видимому искренние свои убеждения он готов был в данный момент втоптать в грязь, лишь бы достигнуть намеченной цели. Ни благодарности к своим благодетелям, ни верности своему государю у него как бы не существовало. Не успел Иоанн III закрыть глаза, как он первый бросает камнем в его память. Как видим, полнейший тип человека второй половины XVII в., той грубой эпохи непрестанных жестоких войн и глубокого упадка того, что называлось польской культурой и что в XVI веке действительно представляло значительную культурную силу.

Но характеристика наша была бы неполна и несправедлива, если бы мы ограничились этими фактами и не приняли во внимание целого ряда обстоятельств и фактов, значительно смягчающих эту характеристику. Прежде всего нужно обратить внимание на труды Шумлянского по упрочению материального благосостояния львовских епископов Имение епископское Перегинск отдано было его предшественником во владение панам Малаховским, которые начали считать его своим. Шумлянский отнял его у гетмана Малаховского в 1689 г.[2] и ввел там собственную администрацию. Он украсил кафедральные церкви, львовскую св. Юра и крылосскую и завещал им богатую церковную утварь; имел попечение о монастырях и даже о белом духовенстве. По его просьбе король Михаил издал привилегию, в которой духовенство православное поставлено было наравне с латинским, освобождено от юрисдикции мирских людей и подчинено исключительно власти своего епископа. В той же привилегии решен вопрос о т[ак] наз[ываемом] к у н и ч н о м, которое православные священники до сих пор

[1] А С. П е т р у ш е в и ч. Свод[ная] летоп[ись] 1600—1771 г. стр. 181, 204.

[2] Там же, стр. 221, 226, 227.

обязывались платить панам, а с тех пор должны были в сумме 6 зол[отых] польс[ких] платить епископу[1]. Все это должно было содействовать укреплению иерархии— все равно, православной или униатской. Нельзя забывать, что между условиями, на каких Шумлянский приступил к унии, были и такие: 4) духовенство должно подлежать юрисдикции и визитации епископа, 11) мещане в городах должны по примеру Литвы иметь дома in circulo civitatis[2] (вопреки польскому обычаю, вытеснявшему русских православных мещан из рынка в предместья), 16) в коронных владениях священников должен назначать епископ (ограничение права патроната); для них должны быть основаны семинарии, а мирские люди, окончившие школы, должны быть допускаемы к студиям философским и богословским; 18) «король должен напомнить папе, чтобы тот запретил переходить из одного обряда в другой (т. е. из православия или унии в латинство), чтоб епископы латинские не вмешивались в дела униатов и не давали защиты отлученным от церкви»[3]. Конечно, другие пункты условий обеспечивали значительные выгоды для самого Шумлянского лично и для русской иерархии вообще, так что договор его с польским правительством насчет унии нельзя назвать свободным от эгоистических побуждений. Но все-таки нужно признать, что условия поставлены были умно и продиктованы довольно широким практическим взглядом на вещи. Самым большим их недостатком было то, что они не были исполнены; польское правительство было для этого слишком бессильно, а польское общество слишком низко пало, было слишком близоруко, чтобы сообразить собственную пользу и принять во внимание такие настоятельные потребности русской церкви, как духовные семинарии и т. д. Конечно, это не уменьшает вины Шумлянского, который, зная все это, должен бы был на собственные средства помочь беде, вместо того чтобы покупать золотые кресты с дорогими каменьями и то множество драгоценной утвари, о которой подробно говорит его духовная. Но когда мы сообразим, что Шумлянский не был Петром Могилой* и что он был едва ли не первым православным архиереем, который ясно и определенно поставил

[1] Z. Lisiewicz, op. cit., 29—30.

[2] В межах міста (*лат.*).— *Ред.*

[3] А. С. Петрушевич. Свод[ная] летопись 1600—1700 г. стр. 199—300.

польскому правительству на вид его обязанности относительно православного духовенства, особенно низшего, то мы все-таки должны будем признать за ним некоторую заслугу.

Самые интересные и даже симпатичные черты характера и деятельности Шумлянского мы открываем в тех письменных произведениях, какие остались после него. Произведений этих, несомненно принадлежащих Шумлянскому, мы имеем два: упомянутое выше его духовное завещание, продиктованное им 12 ноября 1707 года секретарю Александру Корендовичу, и изданная им в 1686 году «Метрика», о которой речь впереди. Правда, в тексте «Метрики» Шумлянский неоднократно упоминает еще об одном своем сочинении, изданном им в типографии Уневского монастыря в 1680 г., под заглавием «Зерцало», или «Зверцадло», в котором, по его словам, «описалася наука о седми сакраментах святых, о десятером бозском приказаню и о артикулах веры св. православно-католической». Сочинение это, неизвестно даже, на польском или на русском языке составленное, кажется, не дошло до нас*, по крайней мере, библиографы о нем ничего не упоминают[1].

Духовное завещание Шумлянского как юридический документ, конечно, литературной ценности не имеет, но оно чрезвычайно важно для характеристики личности львовского епископа в последнюю эпоху его жизни. Оно составлено на языке польском, по тогдашнему обычаю щедро пересыпанном латинскими фразами. Подлинник его на пяти листах хранится в архиве львовского митрополичьего капитула при церкви св. Юрия; текст издан А. С. Петрушевичем* в «Науковом сборнике Гал[ицко]-русской Матицы» (1868 г., стр. 87—104). Из него мы узнаем, что Шумлянский родился в 1643 году и вступил на епископский престол 24 лет от роду.

В начале своей духовной Шумлянский рассуждает о скором увядании всего земного, упоминает о своей первой духовной, составленной и закрепленной в актах гродских в 1704 году; эту духовную он уничтожает. Вслед за тем, обращаясь к богу, который, его «недостойного возвы-

[1] Известны только два уневские издания «Зерцала богословии» Кирилла Транквилиона Ставровецкого* 1692 и 1696 годов. (М а к с и м о в и ч. Сочинения, т. III, стр. 686 — 7). Может быть, то же сочинение издано было и в 1680 г. издержками Шумлянского*, то и дало ему повод упомянуть о книге как о своем издании.

сил на это церковное достоинство, в жизни столько раз щедро наделял его благодеяниями и милостями, всю жизнь охранял его в стольких опасностях и случайностях и никогда не попустил врагам его торжествовать над ним», он заявляет, что «живет и умереть хочет в той вере, которая имеет в себе всеобщее согласие, любовь и единство христианское древнее св. отцов, церкви Восточной и Западной». Он кается в своих грехах, хотя, конечно, в самых общих выражениях, и горячо просит бога, «чтобы при последнем исходе души из тела, когда уже силы, ум и все чувства будут слабеть и прекращаться, когда ужасный момент приближающейся смерти отнимет чувства и речь», он бы «не попустил ядовитому врагу душ наших, который особенно в тот момент набрасывает свои проклятые сети, вредит ему». Он просит похоронить его в епископской церкви св. Юрия «absque omni pompa[1], но при возможно большем участии духовных монахов, бедных и увечных».

Всю богатую церковную утварь он отказывает епископской церкви св. Юрия, замечая при том, что, вступая на престол, не обрел при этой церкви ничего подобного, но нашел церковь и епископию «multis calamitatibus temporum»[2] разоренною. Кроме того, он завещает 6 000 зол[отых] святоюрьевским монахам ad victum et amictum (на пропитание и одеяние), 10 000 зол. на епископскую церковь в Крылосе близ Галича, 600 зол. на окончательное обновление древней церкви св. Ильи в Крылосе, «qua nihil vetustius videtur»[3] и которая, по новейшим исследованиям, есть памятник древнерусского зодчества еще княжеской эпохи*, 3000 зол. монастырю в Гошеве (близ Стрыя), 1000 зол. православному монастырю Скитскому в воспоминание его матери, которой бренные останки погребены в том монастыре, 1000 зол. монастырю Креховскому, которому он уже прежде достойно заплатил за оказанную ему в 1679 году услугу. На свои похороны он завещал 2000 зол. да, кроме того, 1000 зол. для бедных, 1000 зол. для монахов святоюрских, 800 зол. архидиакону Парфению Ломиковскому, 400 зол. о. Паковскому, который много лет служил ему очень усердно и полезно, 300 зол. о. Жуковскому, 100 зол. о. Никодиму*. «Малое то возмездие за

---

[1] Без будь-якої парадності (*лат.*).— *Ред.*
[2] Під час багатьох лихоліть (*лат.*).— *Ред.*
[3] Від якої жодна не видається старішою (*лат.*).— *Ред.*

их услуги, — добавляет Шумлянский,— но пусть и это примут как знак моей благодарности».

Интересно в высшей степени отношение Шумлянского к прислуге и крестьянам. «Прислугу рассчитайте,— говорит он исполнителям своей духовной,— а ежели который взял ливрею, которой еще не заслужил, таковому ее оставить. То же самое должно относиться и до моих «покоевых», которым отдаю в дар лошадей, на которых мне служат». Упоминая о епископском имении Перегинске, которое он «с большим трудом и затратами отобрал» из рук мирских людей, он приказывает своим наследникам, «чтобы имели неусыпное попечение о подданных, удержали их при данных им правах и ни в чем их не обижали. В случае же какого-нибудь притеснения per succeda neos meos[1], тем же подданным, или нарушения прав, мною утвержденных, оставляю им свободу жаловаться ubi de jure venerit[2] даже на епископа, причем духовная власть должна принять их сторону». Из одного пункта этой духовной мы узнаем, что когда панцирная хоругвь брацлавского воеводы Конецпольского* как-то наехала на Перегинск и ограбила тамошних крестьян, Шумлянский начал иск против Конецпольского, велел оценить убытки, понесенные крестьянами, которые составили громадную в то время сумму 20 000 зол., и выиграл дело в суде гетманском, на который он явился самолично и подтвердил присягой эту претензию. Мы не знаем, когда это было, но зато знаем, что, несмотря на решение суда, во время составления духовной деньги не были еще получены Шумлянским. «Так как ограбленные крестьяне, — говорит Шумлянский, — этой несносной аггравацией изведены были ни во что и не имели даже средств пропитания, потому я должен был для их поддержания расходовать proprio aere[3] и издержать собственные деньги на их содержание, не дожидаясь выигранной в суде суммы». Кажется, что Шумлянский не много имел надежды получить эту сумму, и потому он завещал ее на галицкую кафедральную церковь.

Из другого пункта духовной мы узнаем, что Шумлянский за сумму 2000 зол. выкупил из львовской замковой тюрьмы некоего Стефана Перевозника Надийчицкого, подданного пани Выговской, вместе с его женой. За что

[1] Моїми наступниками (*лат.*).— *Ред.*
[2] Де доведеться судитись (*лат.*).— *Ред.*
[3] Власні гроші (*лат.*). — *Ред.*

они попали в тюрьму — неизвестно; выкупную сумму пани Выговская в момент составления духовной еще не возвратила Шумлянскому. В конце Шумлянский, попрощавшись с шляхтой своей епархии, своими родными и всем клиром, мирским и монастырским, опять обращается к богу, «жалея о всех своих грехах, молясь, чтоб в последнюю страшную минуту, когда духи смертные будут в нем состязаться и чувства прекращаться, когда смерть снимать будет бренное облачение, бог помиловал его душу и принял ее до своей святой хвалы».

Как ни думать об этих словах, диктованных, ввиду близкой смерти, в приступах болезни, но во всяком случае они обнаруживают в Шумлянском живую веру в загробную жизнь и непрестанный страх перед переходом в эту жизнь. По обычаю богатых панов, он завещает богатые даяния на церкви и на бедных, но все-таки совесть его не может успокоиться, и ему все мерещатся «враги души», вспоминаются обрывки песни, рисующей в грандиозных словах и картинах весь ужас суда божьего.

Еще более интереса, и притом более широкого, представляет другое сочинение Шумлянского, написанное на довольно чистом южнорусском, или собственно том литературном малорусском языке, какой выработался было в Южной Руси трудами полемистов XVI и начала XVII в. и целой плеяды писателей, стоявших в связи с Петром Могилой и его коллегией. Это и есть упомянутая уже нами «Метрика», к разбору которой мы теперь и обратимся.

Хотя о «Метрике» Шумлянского упоминали уже Зубрицкий, Максимович*, а за ними прочие русские библиографы, но подробного описания этой в высшей степени интересной книги до сих пор, кажется, нигде не было. Так как полные экземпляры ее попадаются довольно редко (напр., на археологической и библиографической выставке Ставропигийского института 1888 года, столь богатой старопечатными изданиями, не было ни одного экземпляра этой книги), то предлагаем здесь ее точное описание и обзор ее содержания. Экземпляр, который имеется у нас под рукою, есть собственность учителя львовской реальной школы г. Володимира Шухевича*; прежде он принадлежал церкви в селе Кричке Надворнянского уезда, в Карпатских горах. Это книга в старинном кожаном переплете, в четвертую долю листа, напечатанная на толстой серой бумаге, некоторые листы имеют какие-то неразборчивые

водяные знаки. Ни страницы, ни листы не нумерованы, а только внизу тех страниц (да и то не всех), на которых есть текст печатный, есть типографские пометы тетрадям. Вся книга состоит из трех частей*, из которых первая имеет 13 тетрадей по 4 и 6 листов, всего листов 62; два листочка при конце вырезаны. Только первые 19 страниц имеют текст печатный; на 20-й странице (на обороте 10-го листа) начинаются метрические записки, которые идут до конца, обнимая период времени от 1688 до 1776 года. Типографские пометки находим в этой части: на 3 странице Ѩд (значит, перед теперешней первой страницей был еще один листок, может быть, белый), на стр. 7 помета Б; стр. 11 Бг; стр. 15 Б. Далее никаких пометок нет.

Вторая часть имеет 8 тетрадей, из коих 5 первых по четыре листа, а 3 последние по 6; самая последняя имела их более, но они вырезаны. Текст печатный обнимает 9 первых страниц: на 10-й начинаются записки с дня 18 января 1689 и кончая годом 1776. Типографская помета имеется только одна — А на 3 странице. Третья часть имеет 16 тетрадей в четыре листа. К первой тетрадке приклеен лист заглавный, в некоторых тетрадках, где была белая бумага, по нескольку листов вырезано. Всех листов 61, из коих 38 вмещают печатный текст. Типографские пометки имеются в этой части внизу стр.: 3 Ѩ, 11 Б, 13 Бв, 19 В, 23 Вг, 27 Г, 29 Гв, 31 опять Гв. 35 Д, 37 Дв, 39 Дг, 43 Е, 45 Ев, 47 опять Ев, 51 Ж, 55 Жг, 57 Жв (Sic.— *И. Ф*), 59 Ѕ, 61 Ѕв, 63 Ѕг, 67 З, 69 Зв, 71 Зг, 75 Ѩ.

Печатный текст во всех трех частях обведен черными линейками сверху и с одной стороны двойными как-будто рубриками. В верхней рубрике идет так называемая живая пагинация, в боковых делаются выноски. Внизу справа есть кустодии. Текст печатан четким красивым шрифтом, похожим на древнюю рукопись и отчасти на шрифт изданий острожских. Заглавия и некоторые слова и строки в тексте всех трех частей напечатаны красными чернилами. Начальные буквы текста большие, в орнаментах и в каемке, в третьей части они тоже напечатаны красными чернилами.

Вот заглавие, начала и концы печатного текста всех трех частей, причем подчеркнутые слова означают, что они напечатаны красным.

"Метрика

Кото́раѧ що̀ значи́ть, длѧ чого̀, и҆ і҆а́къ давно̀ е҆́сть в҆ Црк҃вѣ Бж҃ой, ту́ть в҆коро́тце ѡписуетсѧ.

Іѡ́сифь Шумлѧнскій

Млс҃тію Бж҃ією правосла́вный е҆пс҃пь лвовскій, га́лицкій и҆ Ка́мен҃ца-Подолска́го, А҆дминистра́тор" Мѵтро́полієй Кі́евско", а҆рхіма́ндрыта̀ Пече́рскій.

Ва́мь Пречс҃тнымь наместникѡм, а҆лбо Протопопѡм, Чс҃тнымꙋ іере́ѡм Блг҃овѣн҃ным Діа́конѡм, и Всему̀ ѡ҃сщен-ному Дх҃о́вному Црк҃овному Клиру". В конце первой страницы начинается текст, который продолжается до страницы 19, где под заставкой читаем: "А҆ ꙗ҆кь то́й Папѣ́рь запи́шешꙋ, мо́жешь собѣ̀ е҃гѡ̀ причини́ти, а҆льбо и҆ и҆нную Книгу го́лого папе́ру оувѧза́ти, и҃ тіи Метрики зꙋ Аппара́тами Црк҃овными хова́ти, а҃ Пото́мь пред Нась Е҆пс҃па на Събо́рахь Помѣ́стных порѧ́дне Презентова́ти. Вꙋпи́суй же ту́ть заразь вꙋБж҃ій Ча́сь".

Часть вторая имеет заглавие, помещенное в широкой архитектонической рамке. Внизу посредине мы видим изображение брака в Кане Галилейской с цитатой «іо: зачало s»[1]; с двух сторон этого рисунка гербы под коронами, один с изображением вола, другой, кажется, колокола. Выше обозначен год издания: Рок Бож[2], а с другой стороны АХꙋПЗ[3]. Все это составляет как бы нижний этаж рисунка. В среднем этаже, представляющем колонны, окаймляющие заглавие, изображено благовещение, но довольно оригинально, так как архангел изображен на колонне с левой стороны заглавия, а святая дева на другой колонне с правой стороны. В конце, в верхней части рисунка, на архитектонических полулуках сидит с каждой стороны по одному ангелу; тот, что справа, держит в одной руке епископ-

[1] (От) Іоанна, зачало 6.— *Ред.*
[2] Року божого.— *Ред.*
[3] 1687.— *Ред.*

ский жезл, а другой опирается на щит под епископской мигрой с гербом (три поперечные бревна неодинаковой длины); тот, что слева, держит длинную булаву и тоже опирается на щит с гербом под короной. Посередине в сиянии вензель — ІХΣ. Следующее заглавие напечатано без употребления красных чернил; "Метрика и҆лѝ втораꙗ кни́га. Въ Супружество Вѣнчаны҃х Длꙗ Снаднѣ́йшои І҆нформа́ціи Дхо҃вных Свѣ́цких. З Тоє́иж Тѵпоґра́фіи Єппскои Лво́вской, и за того́ж е҆го̀ Мл҃с Ѿца̀ Є҆ппа Лво҃в Блве́ніем Вы́дана в Лѣ́то тоеж а҃хпз". Оборот этой страницы весь занят рисунком, представляющим обряд венчания. На фоне церковной архитектуры (колонны, в глубине на высоте первого этажа галлерея, в которой помещен хор певчих с нотами в руках и с регентом, дающим такт поднятой вверх рукой) иерей с сияньем вокруг головы венчает молодую пару; за молодой две девушки, за молодым два парня с зажженными свечами и два старика. На двух церковных плитах опять читаем "Ро҃к: а҃хпз". Над хором певчих изображена лента с надписью: "Тайна Σ҃ : супружества", а внизу под рисунком подписано: "Чтна Жени́тва, и҆ Ло́же не скве́рно. Є҆ѵр: Гла҃в: гі҃"[1]. На следующей странице заглавие: "На́ука А́лбо Спо́собь Іере́ѡм Мірски́м ѡ҃ Та́йнѣ Стг҃ѡ Супру́жества". Текст печатный кончается на 9 стр. следующими словами: "Пи́саніе же ѿ Па́стырѧ Твое́гѡ кото́рое бу́дешь мѣ́ти І҆ере́ю, и҆лѝ ѿ е҆гѡ Наместника До́лжен у е҆сѝ всѐ Порѧ́ду у впи́сати в Ме́трику сі́ю".

Заглавие третьей части встановлено тоже в архитектонический рисунок, на котором внизу изображена, кажется, проповедь св. Иоанна в пустыне с цитатой вверху "Маф: зач є"[2] и с подписью внизу "Ро҃к: а҃хпз". На колоннах с обеих сторон заглавия изображены св. Георгий и св. Прокопий, над ними два ангела держат ленту с надписью:

---

[1] (К) евреом, глава 13.— *Ред.*
[2] (От) Матфея, зачало 5.— *Ред.*

"Иже сотво́ри^{т} и наоу́чи^{т}: се́й Ве́лій нарече́тсѧ" В середине рисунка читаем: "Кни́га тре́тая, в Которой ѡписуюсѧ оу́рочи́стіе Ст҃а Кото́ріе до́лжни сщ҃еници в^{у} Нл҃ю по Бж҃ Лvтур: свои^{м} Парохі́ано^{м} заповѣда́ти и҆ ѿ Робо^{т} хра́нити^{с} мѣю^{т}. З^{у}Тоеижь Тv҃: Еппкой Лвоской, и҆ затого́ж^{у} егѡ Мл҃^{с} Ѿца Е́ппа Лвоскаго Блве́ніемь Выдана, Ро́ку ахп҃з". На обороте той же страницы изображен деисус церковный, в царских дверях стоит священник в полном облачении, справа от него в церкви стоят мужчины, слева — женщины и какой-то калека. Внизу написано: "Проповѣдуй Сло́во Бж҃іе, насто҃ блговре́нѣ, и҆ безвре́менѣ Обличѝ, запрѣти оу҆ Мл҃и сь всѧки^{м} долготерпе́ніем^{у} и҆ оу́че́ніе^{м}, к Тімо^{ф}: в҃ Гла^{в} д҃, за^{ч}: счз"[1]. Текст печатный этой части имеет три статьи. Прежде всего имеется: "Пре́дмова до Сще́нникѡвь Мірскихь ѿ Стах҃ь", затем на странице 9 следует "Ст҃а урочи́стіе, Кото́ріе Коне́чне Нале́жит^{у} Парохіа́нѡ^{м} ѿ Сщенника Парохіа́льнагѡ в^{у} неделю по Слу́жбѣ Бж҃ой ѡповѣда́ти наче́нше ѿ Септе́вріа а҆жь до дне ѿста́тногѡ А҆вгу́ста". В конце на стр. 21 начинается "Нра́воу́ченіе ѿ На́сь Е́ппа, Ва́мь Мірскимь Іере́ѡм^{у} Таковое Преподаетсѧ". Текст нравоучения вместе с добавленным к нему "Супплементом" кончается на стр. 76 следующим postscriptum'ом, положенным под заставкой: "Аже́бысте присмотри́лисѧ Свщен҃ьническому О́бразу, и на не́гѡ взира́ючи, и҆ самѝ себе до того^{ж} Апплѣковали, со то Выста́влѧем^{у} Вамь Образ^{у} Свще^{н}ническій".

III

«Метрика» Шумлянского имеет значительный исторический и литературный интерес. Это не покажется преувеличенным, когда мы рассмотрим ее текст. Но прежде всего, именно ввиду этого интереса, желательно было бы

[1] К Тимофею (посланіе) 2, глава 4, зачало 297.— *Ред.*

констатировать, вся ли книга написана Шумлянским или только некоторые ее части и какие. Мы знаем, что Шумлянский обыкновенно говорил и писал по-польски, и вот является первое затруднение, которое можно устранить, разве допустив, что Шумлянский велел написанное им по-польски перевести на русский язык. Что некоторые части «Метрики», как формулы крещения, венчания и святцы, были взяты Шумлянским из книг церковных или редактированы кем-нибудь из состоявших при нем священников по его повелению и согласно потребностям сельского духовенства, это, мне кажется, не подлежит никакому сомнению, так как Шумлянский в качестве военного человека в богословии и обрядности смыслил очень немного. Но, с другой стороны, не подлежит сомнению, что все прочее в книге: житейские наставления и исторические воспоминания принадлежат перу Шумлянского, которому таким образом нужно отвести некоторое, хотя и скромное место в истории южнорусской литературы.

В начале первой части Шумлянский говорит, что «Метрика» есть первая книга, выходящая из новооснованной типографии епископской во Львове (стр. 1). Затем следует пространное поучение о том, что такое метрические книги и какая от них польза для мирской и духовной администрации. Автор опровергает мнение закоснелых консерваторов, что «не бы́ло в церкві нашой той кни́ги Ме́трики, а по-ста́рому отправляли́ся сакраме́нта святыи (стр. 7). Он доказывает противное: «возьми́ж собі̀ Тре́бник вели́кій Могиля́нскій*, а там оба́чиш при концу̀ кни́ги той, на ка́рті ѵк҃ε[1] выра́зную о тым нау́ку... же не нова́я то реч в церкві Божой Ме́трика». «Пра́вда,— прибавляет автор,— же пред небо́жчиком блаже́нной па́мяти Петром Моги́лою якось ся была̀ кни́га тая затлуми́ла в Россіи нашой, але не див, зна́ті, для вели́кого та́мтых ча́сов на церков Божію преслідова́ня, бо не тылко не міл дру́гій ча́су тогды̀ в Ме́трику кого впи́совати, але и церкве не еди́н отбіга́ти му́сіл, а затім при оутраче́ню церкве мусіли в Ме́трики ги́нути. Але в Богу зе́шлый преосвященный архіепископ и метропо́лита кіевскій Петр Моги́ла, яко чу́лый церкве Христовы па́стырь, презрі́вшися до́бре в порядках духо́вных и чи́ну церко́вном, до́йзріл и того̀ до́бре, же духове́нству на́шему россі́йскому яко нау́ка и інформа́ціа о Сакраме́нтах святы́х, так

[1] 425.— *Ред.*

и Ме́трика есть потре́бная, для чогò в ро́ку AXMS[1] месяця декамврія S̃I[2] дня міл в Кіеві, в церкві святы́я Со́фїи катедра́льнои метрополитанской собор духовный, на кото́ром... доло́жено и тогò, абы и Ме́трику кни́жку ко́ждый священник мі́л в церкві свое́й» (стр. 9—11).

Далее автор рассказывает, что «по Могилянской смерти в нікоторых церква́х альбо діеце́зіах и кни́га та́я Ме́трика пра́ве юж бы́ла уме́рла... и якобы в Моги́лі пе́рстю недба́лства па́стырского и піском ліни́вства особ духовных так бы́ла загрома́жена, иж розумі́ли ні́которіи, же той кни́ги ні́ґды не бы́ло на світі» (стр. 12). Это именно побудило Шумлянского издать настоящую книгу. «И я,— пишет он,— смире́нный и недосто́йный церкве Христовы па́стыр, през двадесят літ наслу́хавшися на помістных събо́рах мно́го о тым самы́х честностей ваших жа́лобы и ска́рги, яко обіца́лем честностям вашим в тым угоди́ти..., так ско́ро ми дал Господь Бог... типоґрафию албо друкарню но́вую пра́цею и ко́штом вла́сным споряди́вши (sic.— *И. Ф.*) зараз обітницы мое́м, а жада́ню вашему... досыт чинѝ» (стр. 12—13).

В «Предмові» к третьей части «Метрики» мы находим интересную картину безурядницы, какая произошла в Польше после введения григорианского календаря в церкви латинской*. «Привела мя (к включению святцев в Метрику.— *И. Ф.*) жалость, и ча́стая ска́рга людій працови́тых посі́лных и убо́гих ремесникóв по містах и місте́чках живучих. Наслу́халемся бові́м тогò мно́го, же лю́де працови́тїи по се́лах, а реме́сники убо́гіи по містах, ускаржаются не ти́лько на пано́в и уря́дников по́льских, але теж и на духовных сво́их ру́ских. На пано́в жа́луються для тогò, же им по се́лах ка́жут в свои свята по́льскіи па́нщизну отбыва́ти; на духовных зась, же им ча́стыи свята в ты́ждню заповіда́ют и не ка́жут роби́ти. Ремесникѝ зась по містах и свои свята з повинности христіа́нскои, и по́льскіи з росказа́ня уря́дового му́сять святи́ти. А кото́ріи для заро́бку собі̀, жонì и дітем на хліб поважится в по́льское свято що зроби́ти, аж оскаржо́ный до уря́ду му́сить дава́ти гри́вны або вязе́нье сіді́ти. Не послуха́ет же кто, люб ремесни́к в місті, люб працови́тый чло́век на селì духовного закàзуючого свята в церкві... грішит смерте́льне» (ч. III, стр.

---

[1] 1646.— *Ред.*
[2] 16. — *Ред.*

3—5). Вот почему Шумлянский издает святцы, в которых обозначены праздники, в которые совсем нельзя работать, а также меньшие праздники, в которые с полдня «могу́т про́стіи працови́тіи люде, убо́гіи ремесники́ без скру́пулу роби́ти, менови́те овыи, кото́рій не заробивши на хліб, не міл бу́дет що исти, альбо міл бы кто, не ро́бячи того̀ дня, в по́лю альбо в до́му шко́ду понестѝ» (стр. 6). Конечно, тому, чтоб «убогій ремесники» по городам не были принуждаемы праздновать и по русскому, и по латинскому календарю, Шумлянский своими святцами помочь не мог.

Самая обширная и самая интересная статья в «Метрике» Шумлянского — это «Нравоученіе мірским іереом», составленное по показанію самого автора для того, чтоб указать, «якіе персо́ны и яки́м спо́собом альбо поря́дком, яко до ста́ну архіере́йскаго, так іерейскаго, и діа́конскаго промова́тися и вступовати ма́ют,— а...освящиеся, яко в том освященном чи́ну альбо ста́ну до́лжни суть жи́ти» (стр. 22). Программа эта в самом сочинении не выполнена настолько, что автор ограничился наставлениями одним иереям, об архиереях по легкопонятным причинам умолчал. Поучения, данные Шумлянским мирскому духовенству своей епархии, составляют драгоценный памятник, в котором, как в зеркале, мы видим незавидное состояние мирского православного духовенства южнорусского во второй половине XVII в., а также те идеалы, к каким старались направлять его развитие люди вроде Шумлянского.

Прежде всего автор считает нужным указать на то, что поучение, какое он здесь преподает, не ест что-нибудь новое, но то же самое, «яже мы са́ми от пе́ршого ро́ку епископства нашего... яко на помістных, так и на енера́льных собо́рах все́гда вам...предлагахом и кро́тці моля́ще учи́хом» (стр. 24). Поэтому «для снаднійшаго ко́ждому выразуміня не слове́нским язы́ком, але на́шим прирожо́ным росіи́ским діале́ктом изволи́хом писа́ти» (стр. 25).

Решение это было весьма кстати, так как большинство мирского духовенства в то время было едва грамотное; по крайней мере, Шумлянский, вычисляя условия, необходимые для священнического сана, хотя и пишет, что «повине́н таковы́й ко́ждый міти в себі нау́ку зго́дную, и овше́ки священником потре́бную» (стр. 27), но какая это наука и где можно было ее получить, об этом он не говорит. С своей стороны Шумлянский, как мы уже сказали, не сде-

лал почти ничего для поднятия уровня этой «науки». Все, что он сделал, по его собственным словам, состояло в том, что «экзамінáтора назначáем и приходя́щих на посвященіе дóбрі экзамінóвáти кáжем, подчáс (иногда.— *И. Ф.*) и сáмі экзамінýем» (стр. 27). При недостатке каких бы то ни было правил для этих «экзаменаторов» могли, разумеется, проскальзывать в иереи люди совсем неспособные, так что еще в 1722 г., монахи Супрасльской обители*, издавшие «Лéксикон сирѣч словесник славенскій, имѣющ в себѣ словеса пéрвъе славéнскіѧ азбучныѧ, посем же полскіѧ, блгопотребный к выразумѣнію словéс славенских обрѣтающихсѧ в книгах црковних» (Супрасль, 4°, 32 листа), в предисловии к этому изданию* писали: «С неисчéтною бóлестію сердца, и язвою утробы неудоб исцíлною, изобріли искусúтеліе или екзаминáторове, поставля́емых в іерейство людéй, я к о с о́ т н ы й і е р ѣ́ й, е д в а с л а в е́ н с к і й р а з у м і́ е т я з ы к н е в і́ д я й ч т о ч т е т в б о ж е с т в е н н о й с л у ж б і» [1]. Правда, ниже Шумлянский убеждает священников, чтобы посылали своих детей в школы, но нигде мы не видим, чтобы для постижения иерейского сана необходимо было ш к о л ь н о е образование, не говоря уже о специальной, богословской подготовке.

Затем Шумлянский переходит к праву патроната, которое для мирского сельского духовенства состояло в том, что желающий вступить в сан священнический должен был постараться, чтоб его избрала громада и чтобы выбор его подтвердил пан землевладелец. Конечно, Шумлянский, который только благодаря этому праву сделался епископом, далек был от всякой мысли об его изменении или упразднении; он настаивает только на его точном исполнении. «Аже тут в Корóні и держáві... короля́ пóльскаго... панове дíдичніе, якотéж зéмских добр посессóрове, альбо панóве старóстове добр его королéвской милости, где котóрій з них панýет, там над подданством мáючи влáдзу, чáсом перед посвященіем, чáсом по посвященію не тылько тых, которíи ся без вíдомости и волí их на священство становя́т, але и громáды и нас епископа частокрóтне турбýют; прето пáстырско накáзуем, абы от сегó чáсу без вóлі цíлой

[1] См.: Приручный словарь славено-польский, или собрание речений славенских неудоб разумительных, обретающихся в книгах церковных, на язык польский толкованых. Лвигород, 1830. Предисловие, стр. 5—6.

гро́мады (sic.— *И. Ф.*) и без консе́нсу альбо писма́ па́на вла́сне належи́того не ва́жилъся жа́ден к нам приходи́ти, под утра́тою кондиціи альбо парохіи, на кото́рую бы ся міл посвятити» (стр. 27—28). Наблюдение за этим он поручает протопопам или наместникам, которые должны «го́дніе и спосо́бніе осо́бы на священство усмотрівали, и до нас епископа, поря́дне вы́писавши о его́ урожéню и повожéню, и присылати. Аже катедра наша лвовская,— скромно прибавляет Шумлянский,— по благода́ти Божіей есть то едно́ світило все́я Ро́ссіи, пре́то ті́и осо́бы, кото́ріе промову́ються на священство, маю́чи пи́смо от па́на належи́того и наме́стника своего́, если́ мо́щно двох чл҃ковъ альбо прина́мній едно́го з гроа́ды, альбо теж писа́нье от гроа́ды вы́правивши собі, в пристойным одіню, вчесне дво́ма неділми до тоей же ката́едры лвовской ма́ють приходи́ти, чого́ всего́ отце́ве протопо́пове альбо наме́стникове пи́лне ма́ють и до́лжни су́ть дойзріти и испра́вити. А еже́ли бы кото́рій з акколи́тов без тако́вои наместничои інформа́ціи, альбо без писма па́нского, в гру́бом одіню, в непристойном обу́вю міл прійти́ до ката́едры нашой, тако́вый наместник на енера́льном собо́рі суждén бу́дет, а если́ за его ста́нет ся то небре́женіем, публи́чную отнесе́т поку́ту» (стр. 20—30).

Упоминание о «грубом оденю» и «непристойном обувю», которые ставятся «акколиту» в столь тяжкую вину, что за него должен быть наказан даже протопоп, может показаться здесь логическим скачком, но оно составляет существенную часть философии Шумлянского. Ниже мы увидим, что разумеет Шумлянский под «грубым оденьем» и «непристойным обувьем» и почему они так сильно не нравятся ему.

Определив таким образом условия, на каких можно было в то время достигнуть сана православного священника, Шумлянский переходит к перечислению обязанностей священника, как он их понимал. Первая и самая главная обязанность священника, это — т р е з в о с т ь. «Любі́те сію добродіте́ль па́че зла́та и топа́зія»,— восклицает Шумлянский (стр. 36), ибо «тре́звость есть роди́телкою и фунда́ментом вся́кого добра». «Тре́звый священник», кроме всяких других добродетелей, «мо́жет до чи́таня книг и пи́сма святого спосо́бным быти, а з чита́ня (sic.— *И. Ф.*) книг чого́ ні҃гды не ві́даль, довіда́тися, чого́ ні҃гды не умі́л, научи́тися, и друго́го научи́ти может». «Трезвéнна священьника,— прибавляет Шумлянский,— яко всі лю-

де лю́бят, яко самѝ пано́ве хва́лят и поважают, наслу́халемься того вла́сным слу́хом» (стр. 35—36). Вообще, поучая своє духовенство о трезвости, Шумлянский употребляет самые сильные резоны и впадает в конце даже в лирический пафос, подражая стилю акафистов не хуже галицких одокропателей XIX в.; «О трезвéніе, мáти добродíтелей! — восклицает он.— О трезвéніе, ангельская дíтели! О трезвéніе, души и тíлу украшéніе! О трезвéніе, всíх тебѐ любя́щих непосты́дное к спасéнію упова́ніе» (36).

Очевидно, добродетель эта должна была среди современного ему духовенства быть большой редкостью, когда ее нужно было так расхваливать и пропагандировать. В этом убеждает нас следующее поучение Шумлянского о пьянстве, самое обширное во всем сочинении. В пьянстве Шумлянский видит «ко́рень всему́ злу» (37); «пія́ный, посполи́те мо́вимо, ві́ршов не склада́ет» (42*). Пьяный священник делает против своей присяги пропуски в богослужении, «бо вечéрни, па́вечерни не прочита́ет, на полу́нощницу не вста́нет, утрню хоч то и в церкви спячѝ отпра́вит», и даже «слу́жбу Божію не ты́лько в повше́дныи, але и в недельніе, и в святочніи дни частокро́т опуска́ет, альбо теж з вели́кою неспосóбностю и піянством посквернéнного тíла своéго отправу́ет» (43—44). Иерей-пьяница не может исполнять и других своих обязанностей. «Прида́ться якíй в па́рохіи, чіéй на когò на́глій припа́докь, не трéба в ночѝ, ополночи порва́тися, вста́ти и пойтѝ, альбо дитя́ крестити, альбо рождшую люб там когò иншого на́гле безьго́дне умира́ючого диспопова́ти, а священник на нога́х не вьсто́ит, о собі не памята́ет, неха́й же там кто з тако́вых припа́дков умрет в гріху смерте́льном без сповіди, без разьдрішенія, а за твоим, о иерéю пія́нство́м ві́дайже, ві́дай запéвне, же згинéня егò з рук твои́х от тебѐ реквірова́ти бу́дут» (44—45). В конце Шумлянский ссылается на то, что «отправу́ючи помíстніи собóры в диецéзіей нашой, призна́ете мні то самѝ..., же еслѝ о що, яко о пія́нство упомина́ем священников, абы ся его хорони́ли, в корчма́х з посполи́тыми людьмѝ не засідали и на ока́зіях, яко то на кресты́нах, шлю́бах альбо весе́лях и по́минках абы так осторóжными былѝ, жéбы трéзвыми отходи́ли, да не да́сться кому́ претика́ніе в со́блазні» (46).

Тема о пьянстве непосредственно вяжется с другой темой — об обществе, в каком должны держаться священники. «Упомина́лем и о то, — говорит дальше Шумлян-

ский,— абы на ярмарки, на торги и на праздники в купе с подружіи своими на едном возі не издили, а то для того, же ся невірніи жидове з того насмівают и поругают, з поспольства многіи соблазняються, панове в легком поважению мають, православная Русь, иле важный, і важніи люде за то встыдаються, а нам пастиреві слышачи то сердце болізнует. Вымовлялися некоторіи на соборах помістных, же то нас до того приводит наше убозство, тяжары панскіи и от громад неушанованье. Але яко зараз на тых же соборах мовилем же то неслушніи вымовки, так и тепер сим писмом ганячи то мовлю так: Дарємная то, честніи отцеве, скарга ваша. Мій тылько кождый трезвость; около себе опатрность, пристойное одіня, в набожействі пильность, около сакраментовь святых уміетность, в наученю людей горливость, в припадках лодцких чуйность и готовость, до того в домах корчемных не засідай, з людми не своеи кондиціи, кромі потребы нужнои не переставай, и з ровными себі при слушной оказіи зостаючи статкуй, слов праздных иле гнылых з уст не выпущай, а ему же честь, честь и ему же дань, дань воздавай, то есть Бога бойся, церкве и набоженства пильнуй, болшого тебе, яко то епископа и его наместника послушай, пана належитого яко пана поважай и молися о нем, ровных себі братии братерско, менших же парохіанов яко чад своих духовных люби, дом свой добрі управляй, а веру ми ими, же и от пана ласку и повагу, от громады ушанованье, от нас пастыра любов, и от Господа милость іміти будеши» (46—48).

Читатель вполне поймет значение этих и следующих поучений Шумлянского, когда вспомнит тот крайне низкий уровень просвещения и общественного значения, на каком стояло православное мирское духовенство в Южной Руси в XVI и XVII и даже в XVIII и начале XIX века. Мы не намерены здесь развертывать полную картину этого состояния, но укажем только на некоторые менее известные факты. Так, в «Реестре преступников, которые судились за уголовные преступления саноцким гродским судом в 1554—1638 годах», мы нашли не менее 20 попов и поповичей, обвинявшихся в краже, разбое, укрывательстве. Некоторые из них были допрашиваемы на пытке и кончили позорной смертью[1]. Вот для примера рассказ

[1] Regestr złoczyńców grodu sanockiego 1554—1638, wydał Oswald Balzer. Lwów, 1891, №№ 3, 4, 6, 10, 27, 29, 33, 39, 40, 58, 67, 75, 105, 111, 113, 144, 150.

одного свидетеля (№ 11): «Однажды в русское «середопистье», в понедельник, 1606 г. был Иван Яворницкий (разбойник) в с. Творильном с творильницким попом и пьянствовали до вторника. Во вторник к вечеру пошли оба с тем же попом и его сыновьями в Полянки и пьянствовали там до пятницы. Потом поп в воскресение во время богослужения погрозил пальцем Сеньке Пашковяту и сказал такие слова: «Небоже Сеньку, маеш ты пятьдесять золотих, але їх не уживеш. Але знай о тім, що на три доми буде січка». После этого поп пошел в кабак и, пьянствуя там, приступил к Савке (он же Сенько), обнял его и молвил к нему: «Бідна голова, будеш в великій біді». Тот ответил ему: «Што, попе, жартуєш?» А поп ему сказал: «Не бійся, небоже, поки я ту живу в Творильнім, поти тобі нічого не буде. А коли я піду з коршми, то ти іди передо мною». А неделю спустя «напали на того самого Сенька — Савку, зятя моего, убили его и все побрали, мучили и жгли и проч.»[1]. Более чем полтораста лет спустя мы читаем в рукописной книге «Acta Revisionis Ecclesiarum intra decanatum Pruchnicensem consistentium», которую декан (наместник) Даниил Затварницкий начал писать в 1765 г.[2], следующее: «В 1763 году судился судом духовным Григорий Терлецкий, приходник кашицкий, за то, что прибегал к ворожеям, предавался пьянству, в пьяном виде обзывал других ворами и проч.». В 1748 г. декан, осматривая церковь в Реплине, пишет: «Священник не только ad administrand sacramenta[3], но даже и к св. богослужению неспособный». То же повторяется в 1749 году. В 1750 декан замечает: «В церкви болото было, как на дороге грязь. Никаким образом нельзя позволить, чтобы в ней отправлялось богослужение». В другом селе, Сеннове, в 1754 году декан заносит в свою книгу следующее: «О[тец] Антоний в пьяном виде делает scandala[4], пренебрегает властями, в дворе играет роль шута. Брагу в дворе с нюхательным табаком in ludibrium[5] насыпанным пьет. Вместо цыплят ворон и сорок жареных ест, и в настоящем году

---

[1] Regester, стор. 158.

[2] Книга эта вместе с грамотами деканальными хранится в селе Розбори Округлом, повета Ярославского. За выписки из нее приношу благодарность о. Мих. Зубрицкому*.

[3] Для надання таїнств (*лат.*).— *Ред.*

[4] Скандали (*лат.*).— *Ред.*

[5] Для глуму (*лат.*).— *Ред.*

велели ему изжарить ворону, подать на стол в присутствии многих достойных господ, а когда он ел, то гости кричали: кра, кра! Это мне сам о. Антоний во время настоящей визитации без моего расспроса рассказывал». В записках деканов, какие встречаем на метрических книгах в XVIII в., почти постоянно встречается роковая фраза: «Parochus ebrius inventus est»[1]. Скорбная история о. Маркевича в Красноставцах Коломыйского округа в 1719—1767 годах, рассказанная мною по таким деканским запискам[2], была, кажется, типическим явлением тех времен.

В этом, впрочем, нет ничего удивительного, когда экономическое положение и умственное развитие русского духовенства почти ничем не отличалось от крестьянского, кроме разве того, что священник не был обязан работать на барщине. Еще в 1786 году писал один немецкий путешественник о галицко-русском духовенстве: «Сельский священник своей наружностью и обычаем мало отличается от крестьянина. Живет он в жалкой лачуге, как и тот, пашет землю, пьет, терпит недостаток, как и тот. Доходы греческих приходов дают часто в год едва 15—20 злотых польских, священнику приходится самому пахать поле, чтобы прокормиться. Нет ничего необыкновенного видеть сельского священника в оборванной одежде, с «обойчиком» на шее, с трубкой во рту, с хлыстом в руке, бредущим около своих лошадей или волов. Большинство пьет водку, как воду, пьяно почти ежедневно и делает всякие гадости. Я очень хотел увидеть священника. Управляющий имением R... повел меня к священнику своего села. Было после обеда. Густой водочный пар так и ударил нам в нос, когда мы отперли дверь комнаты. Почтенный пастырь был уже довольно навеселе, но все-таки мог говорить несколько понятно, принял нас с каким-то рабским подобострастием и хотел во чтобы ни стало возложить свое пастырское целование на наши ноги. Управляющий уверял меня предварительно, что это один из лучших и более ученых священников или, как он выразился, епископ в сравнении с другими,— понимает несколько по латыни и в пьяном виде не делает никаких безобразий. Он поставил перед нами бутылку водки, заткнутую сеном. Устройство его комнаты показывало бедность и неряшливость, одеж-

[1] Парох знайдений п'яним (*лат.*).— *Ред.*

[2] «Зоря», письмо литературно-наукове. Львов, 1886, стр. 67, 68.

да была грязная и противная, а вся его библиотека состояла из букваря, по которому обучались его дети, метрических книг и евангелия. Я старался завести разговор о разных предметах, о религии, нравственности, духовных обязанностях, обучении, просвещении, новых распоряжениях,— он ничего не понимал, его ответы были глупы и невежественны Я польстил ему надеждой, что греческие приходские священники скоро поставлены будут в более сносное положение, и он понял меня сейчас»[1].

Переходя к причинам этих прискорбных явлений, Шумлянский прежде всего указывает на невежество православного духовенства. «Наслу́халемся и того́ ча́сто,— пишет он,— же нам пано́ве духове́нство ры́мское, а ча́сом и ля́да кто́ примовля́ють простото́ю, называ́ют на́с неу́ками, а то для того́ само́го, же лати́нского пи́сма альбо по́льского мно́гіе не разуміют, а язы́ком лати́нским альбо по́льским мо́вити не умі́ют, хоча́й другій священник в слове́нском язы́ку и писмі бу́дет до́бре учо́ный и умі́етный, и бо́льш уміти бы не пови́нен, то́лько ко́ждій свое́го вла́сного язы́ка до́бре пи́смо, але же лати́нского язы́ка альбо польскаго не умі́ет, то юж у па́на проста́к» (49). Потому, заключает Шумлянский, что «и сама́ слу́шность альбо потре́ба духо́вная того́ по нас вытяга́ет, илье (особенно.— *И. Ф.*) тут, в краях коро́ны по́льской, абы духове́ньство наше, россійское правосла́вное духовенству ры́мскому языком прина́мній корреспондова́ло, же́бы священник з пано́м полі́тичне мо́глся розьмо́вити и на зада́нье яко́и тру́дности умі́етне оповіди́ти. Пре́то потре́ба овше́ки духовенству на́шему тутейшому не то́лько слове́нского, але и по́льскаго писма, а мо́жна и лати́нского, бы́ти умі́етному. За́чим зда́лося на́м па́стыреви за ре́ч слу́шную в той книжці нашей и то ти́пом изобрази́ти и па́стырско вас пречестніи и честніи отце́ве упо́мніти» (50—51). Сообразно с тем Шумлянский наставляет священников, чтобы они заботились о приличном обучении своих детей. «Ажебы́сте дом свой до́бре пра́вячи, особли́ве в том закоха́тися и в зви́чай собі взя́ти хоті́ли, абы́сьте сыно́в свои́х з молодых дити́ньских лі́т заправова́ли, пе́рвій свое́го слове́нского пи́сма и язы́ка до́бре научи́вши, пото́м до школ по́льских и латинских не забороня́ли и овшем отце́вско их промовова́ли. Суть з ла́-

[1] Briefe über den jetzigen Zustand von Galizien, ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntniss. Leipzig, 1786, t. II, стр. 1—3.

ски Божои шко́лы не то́лько тут в Льво́ві, в Ярослáвю, в Крáкові, але и в Кíеві, еще за держáвы наяснíйших монáрхо́в кро́льов по́льских, а за особли́вым старáньем блаженной пáмяти преосвященнаго метропо́лита кíевскаго и всéя Ро́ссіи господина отца Петрà Моги́ли зафундо́ванніе, а тепéр за держáви благочести́вых царей и вели́ких князéй россійских повелéніем и скáрбом их но́во реставровáнніе альбо отновленніе; суть и бли́жжéй нас в Гойщи[1], доро́га теж за успокоéньем монáрхов христіянских хвáла Богу во́льная, так з Кíева до нас, яко и от нас до Кієва. Там же честніи отцéве сыно́в свои́х для нау́ки посылáйте, ко́шту не жáлуйте, а еслѝ немáешь що дáти, дай же ему отцéвское наказáніе, кажѝ емỳ для нау́ки где хо́чет веньдровáти и мно́го утерпіти, го́рек бо ко́рень учéнія, але напотом слáдок, и бу́деш міти з нéго утíху... А еслѝ тогò сынови заборо́ниш, то и емỳ фортỳну, щàстя, доро́гу загоро́диш, и сам Богу дасѝ отвíт, же борони́лесь сы́нови тогò, чи́мься могл Богу и церкві егò свято́й прислужи́ти. А ежéли кому́ здаéтся до Кíева далéко, посылáй тéды до Го́йщи, мо́жет и тут поучи́тися до́бре так ру́ского словенскаго, яко и по́льскаго и латинскаго пи́сма и язы́ка. Я сам мíю и міти обіцу́ю на тако́вых моѐ пáстырское ласкáвое око» (51—53). Слова эти показывают, что Шумлянский по-видимому интересовался просвещением низшего духовенства и желал видеть его на более высоком уровне развития. Но цитированное нами предисловие супрасльского Лексикона 1722 г., равно как и многие другие документы XVIII в., указывает на то, что и в этом отношении владыка львовский не достиг ничего, вероятно, потому, что никогда серьезно не принимался сам за развитие школьного образования в своей епархии.

Продолжая свои наставления, Шумлянский убеждает духовенство, чтоб не верило «жáдным забобо́нам и бабским бáснем яко дíлом неподо́бным: яко то овым на псалты́ри альбо на евангелии святом при Ключѝ церко́вном воро́жкам, и иншим тым подо́бным баснем» (54—55). Наставление это показывает, что и в отношении верований духовенство православное тех времен почти ничем не отличалось

[1] Свято-Михайловский монастырь в Гоще на Полесье, основанный в XV ст. семейством князей Кердеев-Гойских; о школе, существовавшей в том монастыре, ничего ближе не известно*; см.: М. Н. Коссак. Шематизм монастырей св. Василия В[еликого]. Львов, 1867, стр. 108.

от простого народа. Гадание по псалтыри или евангелию до сих пор употребляется среди простого народа в Галиции, занимаются им преимущественно дьячки старой школы. Гадание производится таким образом, что особа, желающая узнать будущее или сокровенное, кладет руки на книгу, а «ворожбит», нашептывая молитву, вводит в книгу нож острием, потом открывает ее этим ножом; какие попадутся слова на том месте, где остановилось острие, те и толкует кабалистическим образом, как ему нужно. Замечу, что народ считает этот род «ворожбы» менее греховным, чем другие роды, или даже совсем дозволенным, вероятно, потому, что еще до недавних пор этой ворожбой занимались некоторые священники старой школы.

Не останавливаясь долго на этой интересной теме, Шумлянский переходит к своим излюбленным наставлениям — о внешнем виде священников: наружность, лоск и опрятность для него — самая важная сторона цивилизации, самое верное мерило достоинства человека. А так как духовенство, по понятиям Шумлянского, должно было быть отлично от мужика и стоять гораздо выше его, то естественно, что, между прочим, оно должно было отличаться от него наружностью. И вот в своей книге он дважды возвращается к этой теме, останавливаясь на ней очень подробно. «Опáство же тíла альбо охендóжность на тым належить,— пишет он,— абы священник зáвше, а особли́ве ґды до церкве божои на служéніе идéт, на собí мíл сукмáну пристóйную, не захля́панную, гóлову и бóроду учéсаную, рýки умы́тíи, пáзури обрíзаніи, ба и ýсы, еслй в котóрого суть велúкіи навíслыи на устà, могýт бы́ти без сумнíнія на перéді пристри́женіи, и обýвя на ногáх нехáй бýдет чúстое, и не дегтя́рное, анí ходакй або постолй лычáніи, але овшéки бóти, альбо принáмній сандаліа папýці (валенки.— *И. Ф.*) повúнен священник кóждый мíти до служéнія осóбніи, и прóчая» (57—58).

Той же теме об опрятности духовенства посвящен обширный postscriptum под заглавием: «Супплемент альбо придáток до того ж наказáнія». «Любо юж намінúлося и ясне описáлося,— говорит Шумлянский,— абы духовенство нáше россíйское мéжи иншими, им згóла потрéбными обы́чаями взялй то собí в обы́чай, абы пристóйное стáновi своéму духовному одíня и обýвя носúли. Еднáк ещè и тут о тым же здалóся нам за реч слýшную выразнíй написáти, и якóе влáсне мают од íня священници и обýвя носúти,

наказати. Понéваж тéды за недойзрéньем и за недбáньем еп[иско]пов прешлых перед нáми бýдучих, духовéнство на свой стан взгляду не мáючи, такóго собí одíня мнóгіи позволя́ли, в котóром от прóстого чоловíка, наймнíй ся не розни́ли, бо однѝ в сермяжи́сках бíлых, другіи хочай то в сукмáнах, але ясних еще з ґýзіками вмíсто срíбных циновыми звы́кли ходи́ти, на голові альбо кýчмиско якóе, або ґарлóвую, або бараню шáпку цáле простáцкую, а на ногáх альбо дегтя́ніи чóботы альбо шпéтніи ходаки́ носячѝ, в такóм одíню не ты́лько в дóму приватне, але и мéжи людмѝ публи́чне не встыдáются ходи́ти. През що самò же ся не помáлу трáтит и ги́нет повáга духовéнству нáшему, так у пáнов, яко и у поддáных. Прéто отсéлі мíти хóчемо, и пáстырско роскáзуемо, абы́сьте честніи отцéве таковы́х нечестных и бéзчестных строев понехáли, а яко именем есте честни, так и одíня вáше нехáй бýдет честно. Найпéрвій тéды жадáемо и пáстырско роскáзуемо, абы жáден з духовéнства нáшего не вáжился нігдè на пýблику в еднóй ты́лько сукмáні як сноп подпасáвшися з дóму выходи́ти, але повúнен кóждый принáмній для церкве и пýбліки дві сукмáні, споднюю и вéрхнюю рясу мíти пристóйную, а тáя повинна бы́ти еслѝ не фалендишóвая, то тузінкóвая альбо пакляко́вая,але влáсне чóрная, альбо принáмній тéмно лязурóвая, альбо теж у убóжшого из ґаби зробленая, а пíенкне чóрно уфарбóваная, ґузíков срéбрних ані цінóвых, ані шнýрков фáрбы барщóвой, червóнои и яснои жáднои не мáючая, тылько пóдлуг чóрного кóльору и потрéбы потрéба прибирáты чóрніе. Шапка еслѝ не мóжет бы́ти у кого собóлем, оґóнками, бобрóм, то принáмній куно́ю пíенкне шероко обложенная, а кому́ бы на такóвую не ставáло, нехай же кáжет собí по старожúтному обы́чаю з вóлны фрéнзле уткáти чúли увязáти и уфарбовáти чóрно, до шапки пришúти; а еслѝ бы котóрому и на том сходúло, нехáй же самýю сукенную шнуркóм ти́лько обложéнную шапку на кшталт чернéцкаго подкáпка нóсит, але лúсом, бараном альбо иншим чим обышúтои жáдною мíрою шáпки не позволя́ю заживáти отсéлі жáдному. Ходакóв зась альбо постолóв еслѝ бы кто з духовéнства в диецéзіи нáшой вáжился отселі уважúвáти, звлáща до церкве альбо на пýбліку где в них вы́йти, за пéршим донесеньем през інстиґáтора духовного обіцýем такóваго судóвне карати. А еслѝ бы кто з вас хотíл вы́мовитися недостáтком, мы тоѝ вы́мовки не приймуем, бо відаю дóбре, иж в моéй диецезіей по ласці

Божой німаш жáдного духовнаго так недостатного, котóрому бы на боты не ставало. Не для моего тò, але рáчей для вáшего пожúтку, тоé вам даю́ наказáніе, бо чувáете то честность вáша, же лю́де яко тя ви́дят, так теж и пи́шут, так тебé сýдят, так и поважáют. Гды тéды и вас обáчат чúнно, честно ходя́чих, то теж и вас не ты́лько парохія́не вáші, але и посторонніи лю́де, и самú панóве яко честных честно поважáти бýдут. Вам тéды то, мóвлю, бýдет пожитéчно, а Богу мúло, и нам пáстыреві потішно» (70—75).

В связи с этим наставлением стоит и следующее о благопристойном поведении духовенства: «Дохóдят нас пáстыря слýхи, же духовéньство нáше, зобрáвшися где на прáздник, не празднослáвят, але празднослóвят много, бáйки собі повідают, зáгадки вымышляют, а що бóльшая и гóршая, попúвшися альбо едéн другóго зневажáет, альбо еден з другóго безстýдно насміва́ется. Що мы, епископ, чýючи, и встыдáтися и поболіва́ти мусимо» (63).

Читатель, вероятно, заметил уже, что преобладающей нотой во всех этих наставлениях является желание Шумлянского, чтобы духовенство имело — «повагу у панов». Желание это очень понятно: паны, шляхта — это был единственный полноправный и всемогущий общественный слой в Польше, сближение с которыми могло поднять значение загнанного и пренебрегаемого православного духовенства. Но вместе с тем нельзя не пожалеть о том, что Шумлянский ставил своему духовенству без всякой оговорки как образец, достойный подражания, или даже как предмет подобострастия, тот общественный класс, который в то время быстро клонился к нравственному и политическому разложению, доведшему до падения Польши, и который был главным виновником той забитости и того унижения, в каком находилось православное мирское духовенство. Какой поразительный контраст представляет в этом отношении Шумлянский с строгим аскетом Иоанном Вишенским*, который учил своих соотечественников «не надеяться на панов даже русского рода», пренебрегать внешним блеском и сам своим «невытертым черевичищем» потоптал все то, что составляло современную польскую цивилизацию. Ежели считать Иоанна Вишенского типическим представителем южнорусской интеллигенции конца XVI века, а Шумлянского таким же представителем конца XVII века, то отношение их к польской цивилизации указывает нам коренную перемену понятий и направлений, какая в те-

чение столетия произошла в среде южнорусской интеллигенции. Аскетическая простота и презрение ко всему мирскому сменились желанием во чтобы то ни стало сравняться с панами и занять место в ряду польских привилегированных классов. Школа должна теперь давать не одно знание догматов и учений, но и светский лоск, умение обращаться и говорить с панами. Для Вишенского православное учение, догматы и обряды — все; к духовенству низшему и высшему он относится критически, почти с пренебрежением. У Шумлянского в голове носится образ духовенства богатого, организованного и пользующегося всеми шляхетскими привилегиями.

Нельзя, однако же, сказать, чтобы Шумлянский в одной только одежде видел признаки культурности. Мы уже привели то место, где он уговаривает духовенство отдавать своих сыновей в школы, хотя нет сомнения, что школьное дело не было очень близко его сердцу. В его «нравоучении» есть еще одно место, которое указывает, что он несколько шире глядел на призвание духовенства, желал видеть его классом действительно интеллигентным, просветителем народа. Конечно, как человек практический, он считался с данным состоянием духовенства и потому его требования в этом отношении были более чем скромные. «По божествéнной литургíи, звлáща в неделю або в свято знáчное не отпущáти людей, аж их пéрвій чогò дóброго научишь; але німаш нічóго ліпшого кóждому человіку христіянскому, яко умíти в Бога вірити и ѐму молитися. Прéто повúнен священник своим парофіяном напéрвій Вірую в едúнаго Бога все порядне з книжки выразне прочитáти, потом Отче наш, также и Богорóдице Дівo промóвити, и наказáти, абы ся того конéчне всі малúи и велúкіи, мужчúзни и невíсты учúли, звлáща в дни святые. А еслѝ теж мáет кто книгу якýю учúтельную, от церкве святои принятую, то нехáй не лінýеться слóво якóе душепóлезное, звлáща дню и святу служáщее прочитати. А хочáй бы парохіáне и тескнúли, слýхати тя не хотíли, еднак же тебі, о ієрею, честѝ и учúти подобáет. Пóйдут лю́де, остáнут стíны церковныя, тым повідай слóво Божíе, а тіи тебі на страшном суді свідительствовáти будут, же бúлес благим и нелінивым рабом Господа своего» (61—62). Далее он рекомендует духовенству книгу, им самим изданную, как самое лучшее и необходимое чтение. «Máетеж вы честніи священницы чим иншим, а лíпшим, ніж загáд-

ками, ба́витися так в дому, яко и на праздниках, ґдыж кро́мі иншых мно́гих богодухновенных книг ма́ете честь ва́ша от менѐ вам умыслне для духо́вной заба́вы и нау́ки вы́данную з уневскои друка́рні кни́жку, названную Зверца́дло, в кото́рой до́сыт потре́бная, лю́бо вкоро́тце, еднак выра́зне описа́лася вам нау́ка о се́дми сакраментах святых, о десяте́ром бозском приказаню и о артику́лах віри святои правосла́вно-католи́ческой; ту́юж чита́йте, з тоѝ з собо́ю диспуту́йте, але не попи́вшися» (63—64).

Мы исчерпали все содержание «Нравоучения» Шумлянского и надеемся, что по сделанным нами выпискам читатель и сам убедится в важности этого сочинения для истории общественного развития Южной Руси. Нам остается только привести еще интересное окончание, в котором Шумлянский говориг о своей типографии и о «Метрике», которую он рекомендует духовенству. «Сію же кни́жку реко́мую ме́трика юж з нашеи катедра́льной лво́вской но́возафундова́нной типоґрафии альбо друка́рні вы́далисмо на світ для попра́ви обы́чаев необыча́йных то есть священников непристо́йных, за кото́рых попра́вою мо́жется им попра́вити на том, що самѝ собі̀ необы́чностю своею̀ зопсова̀ли. Не лену́йтеж ся ея собі̀ причита́ти, а узна́еш и призна́еш, же то все потре́бне, що ся тут написа́ло. Не утыску́й на то, же ту́ю кни́жку ме́трику прика́зуем и хо́чемо ца́лье у ка́ждого з вас мі́ти и ча́су пе́вного видіти еи схочемо: бо яко ся з нею обезнаеш, призна́еш, же есть ве́льми потре́бна».

«А лю́бо тре́ба ею̀ заплати́ти, и тому̀ не диву́йтеся честніи отце́ве, бо ві́даете до́бре, же и нам друка́рня не пришла̀ да́ром. Мусілисмо еи до́бре оплатити. А же ту́ю друка́рню не на свою̀ якую прыва́ту ані примноже́ньем добр на кре́вных мои́х постара́лемсе вы́ставити, ты́лько найпе́рвій для умноже́ня книг ку помноже́ню хва́лы Божой служа́чих. Повто́ре для попра́ви и оздоби церкве святой великомученика Христова Ґеорґіа катедра́льной, и для выживленя при той же церкві святой зостаю́чих законников, священников, діаконов, мона́хов, ґдыж жа́днои иншои до тои церкве нима́ш ма́етности. Ані на свой те́ди пожи́ток, ані на кре́вних своих, тылько на помененную церков и при ней зостаючих люде́й духовных всю интра́ту оберта́ти хочу̀, и обіцу́ю. А жебы то и по сме́рти мое́й непору́шно трвало, и от кате́дры на́шой лвовской не отходи́ло, тестаме́нтом моим и актами ґродзкими ztвердити

того̀ не понеха́ю, фунда́мент теж тоéйже друкарні ма́ю: Привільéй наяснíйшаго мона́рхи Іоанна тре́тего кро́ля па́на, нам щасли́ве пану́ючого, в кото́рого ла́ски по ла́сце Божой ма́ю і без друка́рні хліба до́сыть на мою̀ потребу.

Не́хай те́ды сія кни́га назва́нная Ме́трика, не бу́дет вам честніи отцéве тя́жесная, вшак не ве́ликая а мно́го потре́бная. Не жа́лует другій на кварту и на ґа́рнец заразли́вого тру́нку, кото́рій мо́жет обезуми́ти, а чему́ж ма́еш жа́ловати на кни́жку, кото́рая тя мо́жет умудрити о Господі.

Прошу̀ те́ды и па́стырско жада́ю, прийми́те ю яко пе́ршое ді́ло пра́цы и стара́ня типоґрафіи на́шой, ґды дасть ли Господь Бог дочека́ти ча́су помíстных собо́ров, схо́чемо самѝ вас посіщати и ко́ждого з вас схо́чемо видіти, аще пребу́дете в сем наказа́ніи в любві ку нам па́стыреви сво́ему, и в сво́ем священническом зва́ніи и послуша́ніи свя́том, кото́рое же в пи́смі Божом называеться живото́м, а преслуша́ніе сме́ртію. Жи́чу те́ды вам, о всечестніи отцéве и братія о Христі, тут вре́меннаго на землѝ, а ві́чнаго живота̀ в небі. Послуша́нія святого цно́ту, при концу̀ сего̀ наказа́нія моéго па́стырского заліца́ю. А яко нача́лем сіе моé архіере́йское и па́стырское к вам наказа́ніе от словéс царству́ющаго пророка Давида. Так и кончу́ его з тым же пророком святы́м, его̀ святы́ми сло́вы до вас мовячи: (Псал. B)[1]. Прийміте наказа́ніе, да не ко́гда прогнівает ся Господь: Ему́же честь и держа́ва ві́чная. Амінь» (65—70).

Если сравнить это послание воина и шляхтича Шумлянского с теми бестолковыми и очень часто безграмотными пастырскими посланиями, какие издают униатские галицко-русские владыки в XIX веке, то нам придется признать за сочинением Шумлянского несравненно более жизненности, практичности, теплоты и даже литературных достоинств, чем за всеми современными изданиями этого рода. И потому нам кажется, что «Метрике» Шумлянского должно быть отведено свое, хотя бы и скромное место в истории южнорусской литературы XVII века.

Что касается языка «Метрики», то по сделанным нами извлечениям из этой книги читатель, надеюсь, будет иметь возможность составить себе о нем достаточное понятие. Замечу только, что, не считая примесей польских

[1] Псалм 2.— *Ред.*

и церковнославянских, довольно, впрочем, незначительных, язык этот вообще довольно близок к народному червонорусскому. Ударения скопированы нами со всей точностью потому, что в них мы замечаем особенности, не встречающиеся в нынешнем народном языке (грех — гріха, пи́смо и проч.), или же особенности, свойственные наречиям подольскому и украинскому (того́, се́го, выживле́ня и проч.). Правописание, в подлиннике очень непоследовательное, отчасти сглажено в нашей транскрипции; конечно, мы удержали все, что можно считать хоть сколько-нибудь характерным (смешение ы с и, напр., оздоби, которие, вымишляют и проч.). Равным образом и знаки препинания расставлены нами более сообразно нынешним требованиям, так как в подлиннике они перепутаны до того, что иногда смысл текста становится неудобопонятен.

ВІЧЕ В ТУРЦІ

Віче в Турці заповіджене було ще на початок ноября мин[улого] ро[ку], майже рівночасно з вічем коломийським, та його відложено, мабуть, чи не на жадання посла Телішевського*, котрий тоді ще сидів у Відні в раді державній, а хотів бути сам на вічі. Певна річ, що й для впорядчиків віча пожадано було почути слова свого посла про ситуацію, і віче відложено аж на декабр, на різдвяні ферії ради державної. Тим часом сталися деякі досить важні речі. Д[обродій] Романчук проголосив у раді державній при дебаті бюджетовій досить інтересну промову, в котрій перший раз виступив досить сміло і справді політично проти теперішньої системи правительственної, і вказав на той факт, що русини ані яко нація, ані яко горожани не можуть бути вдоволені теперішніми порядками. Промову сю опозиційні газети руські, польські і чеські повітали як перший прояв звороту серед русинів на бік політики опозиційної, а «Діло»* хоч помістило її в повнім тексті, та навіть не стрібувало витягати з неї які-небудь політичні консеквенції. Другими, не менше важним, та значно голоснішим фактом було появлення звісної брошури* «Розмова русина з турчанського повіту з послом К. Телішевським», в котрій висказані були погляди посла Телішевського, одверто і рішучо неприхильні дотеперішній новоерській політиці і її здобуткам як на вні, так і внутрі руського народу. Д[обродій] Телішевський, кермуючись більше живим і вірним політичним чуттям, ніж ясними і вповні виробленими поглядами політичними, висказався в тій брошурі рішучо за тим, що русинам треба зайняти становище опозиційне як супроти теперішнього правительства, так і супроти польської шляхти, що треба покинути дотеперішні сварки і подумати серйозно о тім, щоби

витворити з себе якусь суспільну, справді політичну силу, а не сонмище сект, котрі сваряться на абстракції та формальності і змагаються в ім'я тих абстракцій усякими способами нищити одні других. Брошура зробила в цілім краю і поза його границями велике враження не стільки своїм змістом, в котрім було багато неясного та суперечного, а що ясне та добре, те не було абсолютно нове, скільки особою і становищем її морального автора. Надармо бідне «Діло» в сяжневих статтях силувалося виказувати ті неясності, по-школярськи критикувати суперечності і відмовляти цілій брошурі всякого значення на тій підставі, що в ній нема нічого нового (Подумаєш, які охочі до новин! Адже ж і в програмі радикальної партії* також нічого нового не бачили!), але звичайним своїм способом не добачило, що в ній було справді нового і важного — іменно сам факт, що слова ті говорив посол, представник народу і практичний політик, а такі люди у нас досі іменно нічого подібного не говорили. Та, як казав поет, was nicht der Verstand der Verständigen sieht[1], те відчула і зрозуміла ціла суспільність, руська й польська, а коли в додатку на кілька день перед вічем «Діло» донесло «з найкомпетентнішого джерела», що брошура вийшла без волі і відома посла Телішевського і що він буде її на вічі дементувати, то цікавість загалу ще більше заострилася. Що деяким елементам, руським і польським, сильно залежало на тім, щоби п. Телішевський на вічі в Турці робив далі політику заколоту і мани, розпочату 25 ноября 1890 р. у Львові*, се розуміється само собою; в Турці перед вічем говорили дуже компетентні люди, що п. Т[елішевський] день перед вічем дістав лист від д. Романчука, в котрім той упоминав його, щоби легкомисно не покидав прапору угоди; листи з подібними упімненнями мав дістати д. Т[елішевський] також від митрополита С. Сембратовича* і ще від деяких високих фігур — від яких, не знаємо напевно. Що всі ті упімнення не зробили на нього такого впливу, який хотіли зробити, що д. Т[елішевський] перед лицем віча устоявся при своїх поглядах, висказаних в брошурі і тільки де в чім незначно їх змодифікував, се треба йому покласти за заслугу, треба бачити в тім акт чималої цивільної відваги.

Віче само було досить численне. Помимо досить холодної пори і недоброї дороги прибуло около 150 селян з усіх

[1] Чого розум не може осягнути (*нім.*).— *Ред.*

кінців обширного турецького повіту і около 50 людей з інтелігенції, переважно духовенства. Знаючи з статистики шкільництва і з давніших пробувань у деяких селах сього повіту низький стан освіти народної в сім повіті, я йшов на се віче з дуже скромними надіями. Референти були самі священики, а деякі реферати були такі, котрі видалися мені недоступними для розуміння сього люду. Надії мої справдилися майже цілковито. Референти говорили в значній мірі по-книжному, викладали способом, затяжким для розуміння мужиків, хоч з боку тих останніх видно було, що силувалися якомога розуміти бесідників і відносилися до них з симпатією. Проводив віче о. декан Прухницкий з Турки, заступав його о. Фідик з Розлуча (син селянина з Лужка долішнього), секретарювали о. Сологуб з Тарнави і д. Лозовий, молодий селянин з Лімної. Уряд заступав комісар староства д. Альберт, недавно наданий у Турку зі Львова, і ще якийсь другий урядник. Як президії, так і представникам уряду треба признати, що держалися на вічі зовсім ліберально, не переривали нікому мови і без ніякого вагання допускали до голосу людей посторонніх — гостей зі Львова і з Коломиї, то є автора отсих рядків і д-ра С. Даниловича*, котрий прибув умисно на віче до Турки. Правда, перед вічем власті заявляли дуже велику цікавість щодо всіх приїжджаючих у Турку, а по вічу спіткала підписаного досить неприємна пригода, про котру буде згадано далі, але в часі віча нічого такого не було видно, жандарми не показувалися не то в залі нарад, але не видно їх було й на вулицях Турки. Віче відбувалося в залі ради повітової, в котрій, як звісно, від якогось часу верх мають русини.

Перед почином віча голова д. о. Прухницький, видно, не добре ознайомлений зі звичаями парламентарними, візвав присутніх відспівати многолітствіє цісареві, що звичайно робиться аж по нарадах. Люди, очевидно, не надіялися сього вже тепер, і спів вийшов дуже негармонійний. Перший реферат о шкільництві галицькім взагалі і турчанськім особливо виголосив о. Борис з Хащова. В своїй промові поклав він головну вагу на тісний зв'язок школи з церквою і в першій резолюції домагався зміни устави шкільної в тім дусі, щоби духовенству признаний був більший, ніж досі, вплив на школу народну. Інтересно, що посол д. Телішевський у своїй промові до сього реферата з великим натиском освідчився за сею резолюцією, заявля-

ючи при тім, що, по його думці, у нас школа без церкви мусить пропасти. Сею заявою хотів д. Телішевський, мабуть, завдати брехню тим, котрі на підставі деяких слів брошури твердили, буцімто він переходить до радикалів, бо ж звісно, що радикали в тім пункті стоять на зовсім відміннім становищі, намагаючи до цілковитого звільнення школи з-під впливу церкви. Не хотячи викликувати прикрої і в даній хвилі неполітичної та, може, й безхосенної дискусії, ми до сеї точки не забирали голосу. Годиться згадати, що найдалі сягаюча резолюція в справі шкільній поставлена на вічі не референтом, а о. Солтикевичем з Ботелки Вижної, одобрена послом д. Телішевським і ухвалена вічем, іменно, що треба домагатися розділу ц[ісарсько]-к[оролівської] крайової ради шкільної* на секції рівнорядні — польську і руську, піддана була мною внескодавцеві перед вічем в приватній розмові. Другий реферат, о зміні теперішнього закону виборчого і о заведенні загального голосування, виголосив о. Яворський з Лімни. Я знав перед тим о. Яворського як доброго публіциста з його численних і дуже інтересних дописів в «Ділі»; тут я перший раз почув його як бесідника, і мушу сказати, що показався він одним з найліпших бесідників популярних, яких мені лучалося чути. Простота мови, пластика і ясність викладу та опанування предмета, а при тім той голос щирого переконання, що так непоборимо впливає на слухачів, ось характерні прикмети промов о. Яворського. Інтелігенти і селяни слухали його промови з однаковим інтересом і переривали її частими оплесками та окриками: «Так є, правда!» Свій реферат обробив о. Яворський в той самий спосіб, як був оброблений мій реферат про загальне голосування, виголошений торік у львівському ратуші і надрукований в 1 ч[ислі] «Народу» 1891 р.* О[тець] Яворський покористувався потрохи й моїми цифрами, і вони були для турчанських мужиків так само зрозумілі, як для львівських робітників. Правда, при кінці свого реферату о. Яворський вважав потрібним для опортунізму домагатися в резолюції наразі тільки безпосереднього голосування в курії* сільській, але сила його попередніх аргументів була така, що коли д-р Данилович виступив проти тої опортуністичної резолюції і радив вічу домагатися повної справедливості політичної, то всі зібрані одноголосно заявили за тим, що жадати треба не малого окрайця, а загального безпосереднього голосування зі знесенням курій виборчих.

Третій реферат, о економічнім і моральнім піднесенні народу, виголосив о. Михайло Зубрицький з Мшанця. О[тець] Зубрицький, син селянина, звісний потроху як збирач матеріалів етнографічних і історичних, котрі поміщував в «Ділі» та «Зорі»*. В грудні 1890 року на пам'ятнім зборі членів «Народної ради»*, де то перший раз на широкий розмір інсценовано новоерські оргії, о. Зубрицький був одним з немногих народовців, що висказали більш тверезі та розсудливі погляди, що остерігали перед надмірним шовінізмом і надмірними надіями на правительство, а накликували до невсипущої праці над народом, в котрім уся наша сила і вся надія нашого політичного розвою. Реферат його, оброблений популярно в деталях, був непопулярний в цілості, бо обіймав велику масу найрізніших предметів, економічних, політичних та освітніх, зведених докупи без системи і без ясної провідної думки. Реферат сей появився видрукуваний в «Ділі», котре й не проминуло нагоди цвіркнути ним у очі радикалам, що ось, мовляв, і народовці займаються питаннями економічними, і о. Зубрицький уложив реферат, котрий йому встиду не чинить! Певна річ, реферат о. Зубрицького не чинить встиду патріотизмові і пильності його автора, але встидно повинно бути редакції «Діла» не бачити величезної різниці між тим рефератом і економічною програмою руськоукр[аїнської] радикальної партії.

При рефераті о. Зубрицького промовляло досить багато бесідників, в тім числі і ми оба з д-ром Даниловичем, поповнюючи резолюції, поставлені референтом головно в тім напрямі, що о. Зубрицький обертався переважно в крузі індивідуальної самопомочі, а ми вказували, що така самопоміч є недостаточна, що положення економічне народу підноситися може тільки при помочі спілок, зразу приватних, а далі організованих і підпомаганих загалом— краєм і державою. Далеко сягаючих проектів ми не ставили, а виходили головно від тих справ, котрі були порушені самим референтом або другими бесідниками. В тім же дусі промовляв і посол Телішевський, поставивши, між іншим, важний проект заснування при намісництві ради культурної на взір чеської з осібними секціями для великої і для малої посілості. До дебати над сим рефератом віднести треба й більшу часть промов селян при кінці віча; вони підносили свої місцеві кривди і клопоти і ставили резолюції в значній часті такі самі, як резолюції о. Зубрицького

і тих бесідників, що промовляли по нім в справах економічних. Селяни ті з різних сторін турецького повіту, головно ж з Лімни і Заділська, промовляли коротко, плавно і ясно, до речі. Один із них домагався, щоби на руські письма суди і уряди відповідали по-руськи; другий, з погляду на військову службу, в котрій урядовою мовою є німецька, домагався, щоби в школах народних учили початків німецької мови.

На порядку деннім був поставлений четвертий реферат: о заснуванні «Народного дому»* в Турці. Реферат сей відпав, бо референт о. Солтикевич, розглянувшися в цілій справі, прийшов до того переконання, що поки Турка не має руської школи і не є ніяким, хоч би невеличким, центром руського життя духового, поти й «Народний дім» у тім місточку не має перед собою ніякої конкретної цілі.

П'ятий і остатній реферат: о ситуації політичній русинів і що їм далі чинити, приділений о. Щасному Саломонові з Комарник. О[тець] Саломон звісний в нашій етнографічній літературі як збирач народних коломийок і шумок, а в кругах духовенства він звісний своєю довголітньою боротьбою з уніатськими єрархами за право носити бороду. Та з усього видно було, що головна вага сеї точки порядку денного лежить не в промові о. Саломона, а в тім, що скаже д. Телішевський. Мені здається, що було б далеко простіше, коли б комітет, устроюючий віче, був прямо приділив сей реферат п. Телішевському. О[тець] Саломон говорив інтересно, але непопулярно. Говорив до інтелігенції і закроїв свою промову дуже широко. Селяни, що від рана стояли в залі не ївши (було вже геть по 4-тій годині) почали гуртом виходити геть. О[тець] Саломон змушений був урвати свою промову на середині і поставив резолюції, майже ідентичні з позитивними думками, висказаними в брошурі «Розмова з п. Телішевським». По нім промовив д-р Данилович, стараючись популярно вияснити селянам суть наших партій і їх спорів, і закінчив, звертаючись до п. Телішевського, щоби той сказав своє слово, на котре чекають русини цілого краю.

Д. Телішевський сказав обширну і добре обдуману промову. Він бесідник неабиякий, говорить плавно, не повторяючись. Шкодить йому хіба лишній пафос, котрий не раз холоднішого читача наводить на думку, що бесідник числить на ефект і не говорить щиро, з тим пафосом контрастує звичайно зміст промови д. Телішевського, обдуманий

дуже холодно і з дипломатичним тактом; бесідник нікуди, як-то кажуть, не загалопується, не дасть унестися чуттю і вміє дуже зручно добирати слова. Зміст його промови поданий був докладно в газетах, і я не буду тут його повторяти. Піднесу тільки важніші точки. Д[обродій] Телішевський заявив, що почуває добре важність хвилі і одвічальність, яку бере на себе, але хоче говорити по правді, бо се вважає найвищим обов'язком посла супроти своїх виборців. Він признав, що звісна брошура вийшла з його відома і волі[1] і думки його висказані в ній вірно. Одно тільки: розмова велася ще восени, перед засіданням ради державної, а тепер ситуація де в чому змінилася. Правительство проявило щиру волю зайнятися переведенням програми економічної, корисної й для нашого народу, і для того нині він не міг би радити русинам безоглядно переходити в опозицію. Се діло треба полишити розвазі самих послів. Про угоду п. Т[елішевський] говорив ще осторожніше, ніж в брошурі, висказав навіть думку, що т[ак] зв[ана] угода не наробила тільки лиха, як се звичайно говорять. Адже ж партії були у нас і перед угодою і сварилися й давніше. Коли що пошкодило справі, так се не угода, а антагонізм вашої партії (тут д. Т[елішевський] звернувся до о. Саломона), котрій заздро було, що угода зроблена була не з нею, а з другою партією. Пошкодила справі й преса, котра не критикувала речі, а кидалася на особи і обкидала їх болотом. Публіка на провінції, на своє лихо, привикла глядіти на справи не власними очима, а очима або «Діла», або «Галицької Русі»*. Свій суд о партіях руських д. Телішевський також трошки змодифікував. Він признав партії староруській чесні і патріотичні змагання, але остро вдарив на пресу москвофільську, котра посунулася далі, ніж була повинна. Суд ш[ановного] посла про партію народовську випав трохи неясний. Він бачив в них партію, що держиться вірно програми 1848 року, хоч сам у брошурі признав, що програма та, репродукована

---

[1] «Діло», котре по тій заяві д. Телішевського найшлося в прикрій ситуації, посвятило цілу вступну статтю на те, щоби викрутитися з тенет, у котрі само влізло. Між іншим, воно здобулося на концепт, що брошура вийшла з відома, але без волі д. Т[елішевського]. Концепт смішний, коли зважити, що перед опублікуванням брошури д. Т[елішевський] мав її рукопис в руках і поробив в нім навіть поправки. Досить було йому не вислати рукопису в Відня тому, хто писав розмову, і брошура була б не побачила світу.

д. Романчуком, не є, властиво, ніяка програма, а тільки декларація фактичного стану речей. Д[обродій] Т[елішевський] солідаризувався з національною програмою народовців, хоч і признав, що в тій програмі є дещо фантастичного. Він признав партії радикальній заслугу, що положила натиск на питання економічні, хоч також додав, що в тім напрямі посувається вона декуди до утопій. Слово се треба, впрочім, брати зглядно, бо ш[ановний] посол пізніше в приватній розмові зо мною і д-ром Даниловичем заявив, що й загальне голосування вважає мало що не утопією. Закінчив д. Т[елішевський] промову позитивним внеском, щоби віче турецьке ухвалило: поручити руським послам скликання з'їзду нотаблів руських для полагодження не тільки партійних спорів між русинами, але також відносин русько-польських у Галичині. Погодження партій руських він уважав можливим, а полагоду русько-польських відносин дуже важною і також можливою, коли з'їзд нотаблів руських відкличеться не до шляхтичів, засідаючих у соймі, а до всеї польської суспільності, котра також повинна розібрати справу на з'їзді своїх нотаблів. Час і спосіб скликання з'їзду нотаблів руських треба полишити послам соймовим і звірити їх добрій волі. Сей внесок віче й ухвалило, хоч против сього піднімалися деякі голоси опозиційні. Ухвалено й внесок О. Солтикевича, що коли б посли соймові ухилилися від сього обов'язку, то «Народна рада» турецька має сама взяти почин в скликанні такого з'їзду. Отсе в суботнішніх н-рах «Діла» і «Гал[ицької] Русі» вона й напечатала свій прилюдний поклик до руських послів соймових, щоби скликати той з'їзд. Поклик той стилізований дуже умірковано і обережно і дає найкраще свідоцтво щирості і патріотизмові людей, кермуючих сею провінціональною інституцією.

По вічі відбулося в касині невелике товариське зібрання інтелігентних русинів, учасників віча. Був тут і посол Телішевський, і з його руки випито перше здоров'я. П[ан] Телішевський подякував і підніс здоров'я преси, та повторив при тім, хоч в делікатнішій формі, закиди, зроблені їй на вічі. Відповідаючи на сю промову ш[ановного] посла, я сказав дещо в обороні преси, поборюючи ту думку, що опозиційна преса, критикуючи факти і людей, пошкодила справі. Я вказав на приміри інших народів, де прилюдна критика не вважається ніяким нещастям, а явищем, невідлучним від усякої прилюдної діяльності, вказав і на той

факт, що газетна полеміка остатніх років чимало причинилася до вироблення критицизму і поглиблення думок політичних та суспільних у нашої публіки, а се вже є здобуток дуже цінний. Помилки преси — діло людське, але ж робота її дуже тяжка і становище трудне; все се треба мати на увазі, судячи про неї, і не кидати на неї каменем, доки не маєте доказу, що вона пише в злій волі і злій вірі.

Перед вічем і по вічі мав я нагоду розмовляти з деякими священиками, старшими і молодшими. Особливо за честь мушу собі вважати познайомлення з о. Чайковським з Ботелки Нижньої, чоловіком уже старшим і дуже докладно обізнаним не тільки з ходом наших народних і церковних діл, але також з політичним життям інших народів, що досить рідко у нас лучається, з економічними і культурними справами місцевого народу і цілого повіту. З ним, о. Саломоном і другими розмовляв я дуже довго і довідався чимало інтересних подробиць, котрі тут не місце переповідати.

В тих розмовах порушувано, між іншим, і справу програми радикальної. Загалом можу сказати, що економічна і політична часть нашої програми прийнята була симпатично. Певну нехіть і недовір'я до радикалів бурять тільки (зовсім натурально) їх відносини до церкви, а особливо поміщені в «Народі» думки про целібат. Очевидно, се дуже болючий пункт нашого духовенства, бо майже всі щиріші священики розпочинали зо мною розмову такою фразою: «Що вам сталося, що ви хочете з нас поробити целебсів?». Я силувався вияснювати їм, що се не є в нашій силі, а коли б було, то ми б, певно, сього не зробили, а писали ми в «Народі» тільки те, що при теперішніх обставинах і змаганнях єрархії духовенству нашому не минути целібату, коли воно не здобудеться на рішучий опір, та й ще висказали думку, може, й спорну, що заведення целібату не було би для нашого народу таким страшним нещастям, як дехто думає. Ми дуже добре розуміємо, що целібат з погляду чисто людського для засуджених на нього річ неприємна і важка, але, вказуючи виразно небезпеку в цілім її обсягу, ми супроти духовенства поступили зовсім лояльно. «Здобудьтеся на який-небудь крок опозиції супроти єрархії, чи то в дорозі публіцистики, чи як знаєте інакше,— говорив я,— а будьте певні, що наші симпатії і наша підмога будуть по вашім боці». Що ж до нашої ненависті против духовенства, то се також одна з ходячих міфологій,

оперта на глухій традиції, а не на фактах. Ми взагалі в своїй діяльності публіцистично не кермуємося ненавистю ні до кого; говорячи про духовенство загалом чи поодиноких його членів, радо підносимо їх заслуги, де їх находимо (я покликався на книжку Павлика про читальні, його статтю про Наумовича*, свою поему «Панські жарти», свого Чимчикевича* та свої статті про Івана Вишенського і Осипа Шумлянського в «Киевской старине»*). Тільки ж загалом тепер ми дійшли до того погляду, що духовенство наше не є таким незалежним станом, яким було ще перед 20 роками, що під тисками ультрамонтанізму і єрархії, з одного, адміністрації, з другого, а «сполечної єрархії», з третього боку, воно загалом дуже небагато може зробити для справдішнього поступу народу. Більшому впливові духовенства на школи ми противні, бо, по нашій думці, духовенство яко таке не м о ж е вести шкіл в напрямі, котрий нам видається єдино пожаданим, потрібним для поступу народу.

Вкінці згадаю коротко про глупу пригоду, яка мені лучилася при виїзді з турецького повіту. Погостивши пару день в с. Ботелці Вижній у о. Солтикевича і відвідавши о. Чайковського в сусідній Ботелці Нижній, я вертав до Турки, щоби їхати відси поштою до залізниці, коли на дорозі мене перестрів боринський жандарм і, вбачивши в моїй гостині, в буванні по церквах та переглядуванні церковних книжок якусь «страшно політичну» справу, візвав мене удатися з ним разом до староства до Турки, непрошений провізся зо мною до Турки на санках о. Солтикевича і мав велику охоту, не заставши нікого в старостві, вести мене на постерунок жандармерії, де мені, певно, прийшлося би було провести ніч, а може, і пару день в додатку. Та дякуючи ласкавій інтервенції посла Телішевського, до котрого я удався, завідуючий справами староства комісар д. Альберт переслухав зараз же жандарма і мене і випустив мене на волю, усправедливившися досить цинічно тим, що подібні неприємні випадки лучаються й не таким людям: ось, напр., недавно в Мільниці арештовано доцента львівської політехніки, геолога д-ра Дуніковського, котрий ще в додатку їздив з поручення і на кошт уряду. «То дуже сумно,— сказав я,— що у нас на провінції інтелігентний чоловік, що занимається геологією або бібліографією, мусить чутися менше безпечний, ніж перший ліпший деришкіра».

СЕЛЯНСЬКИЙ БУНТ

Недавно всі газети повідомили, що в с. Замостя Вижницького повіту на Буковині селяни збунтувалися проти нового дідича, щоб не дозволити йому заволодіти двірськими землями. Для втихомирення бунту старосту довелося викликати до села роту війська. Початок і хід справи такий.

Власником Замостя був Андрій Гафенко, стара нежонатa людина. До селян він завжди ставився добродушно, і, як говорили, у всій Буковині не було дідича більш доброзичливого, як він. Так, Гафенко дозволяв селянам брати дерево для опалення з двірського лісу, а молодожонам давав матеріали для спорудження хат і господарських будівель. При цьому дотримувалися звичаю: можна було брати з лісу стільки дерева, скільки хто міг винести на плечах або привезти санчатами; якщо ж комусь хотілося мати цілу фіру дерева, то другу фіру мусив доставити на панський двір. Молодожони збиралися на так звану толоку для вивезення матеріалу з лісу, і, отже, чим більше з'їжджалося фір, тим більше вивозилося дерева. Крім численних грошових оплат, селяни мали від Гафенка ще й ту вигоду, що в лісі могли пасти худобу.

Зрозуміло, що за такі добродійства Гафенко також вимагав від селян різних послуг, наприклад, щоб висапати йому кукурудзу або взагалі толокою допомагати в господарстві. Коли одного разу селяни не хотіли вийти працювати на толоку, Гафенко розпорядився закрити ліс, і тоді селяни довідалися, що ліс та пасовище в ньому є власністю пана, і мусили підкоритись.

Коли в 60-х роках при вирішенні сервітутного питання* Гафенкові припала третина громадської толоки, він подарував громаді цю частину, так що громадська толока становила 90 моргів і доходила аж до панського лісу чи, швидше, чагарника, бо ліс у тому місці був цілком винищений. Та селянам хотілося мати від Гафенка ще більше, і вони постійно його просили, щоб той подарував двірський чагарник аж до місця у лісі, що звалося Таборище. Гафенко спершу не хотів на це пристати, але, врешті, написав на клапті паперу, що після його смерті громадська толока має сягати аж до Таборища, і вручив той папірець війтові Волошинюку.

Неписьменний війт звернувся до священика, щоб той прочитав йому папір, який, зрештою, не був формальним документом, і віддав йому назад. У селі панувала загальна радість, що пан записав чагарник громаді. Було це досить давно, бо після Волошинюка, який помер і десь запропастив згаданий папір, вже проминуло п'ять інших війтів, але є свідки, що такий папір існував.

У 1884 р. Гафенко склав заповіт і, виготовивши кілька його примірників, роздав на сховок місцевому священикові Ілясевичу, своєму племінникові Флондору, що став основним його спадкоємцем, і посесорові Богосевичу. Коли 1891 р. Гафенко помер, священик прочитав у церкві заповіт, з якого селяни довідалися, що Гафенко призначив своїм спадкоємцем Флондора, а до того вчинив ряд записів на різні цілі; на будівництво у Замості мурованої церкви 30 000 золотих, 4 000 на муровану школу, 10 000 на встановлення стипендійного фонду ім. Гафенка, 10 000 золотих для громади Замостя, кільканадцять тисяч на допомогу бідним, а також для окремих осіб і слуг, всю свою худобу окремим селянам у Замості і т. п. Усі ці записи становлять близько 84 000 золотих. Та громада була занепокоєна тим, що у заповіті жодного слова не сказано про даровизну громаді чагарників «аж до Таборища».

Коли новий дідич Флондор прибув до Замостя, він заявив, що не дозволятиме безплатно вирубувати ліс і користуватися його пасовищем, бо записи такі великі, що йому стала б невигідною уся спадщина. Проте якщо громада візьме на себе сплату записів, то він охоче усе дозволить. Громада обурилася, тим більше що єврей Мошко Тернер, до якого селяни мали велике довір'я і пестливо називали «Мошечком», намовляв їх чинити опір, а якось навіть

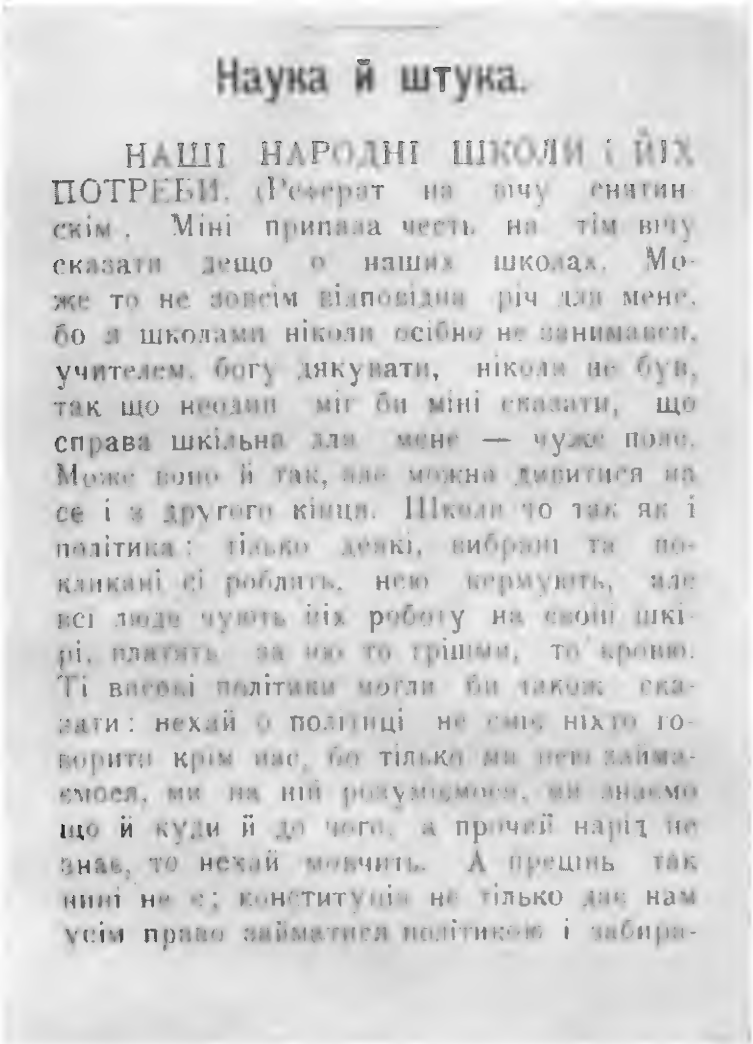

Наука й штука.

НАШІ НАРОДНІ ШКОЛИ І ЇХ ПОТРЕБИ. (Реферат на вічу снятинськім. Мині припала честь на тім вічу сказати дещо о наших школах. Може то не зовсім відповідна річ для мене, бо я школами ніколи осібно не занимався, учителем, богу дякувати, ніколи не був, так що ніхто міг би мині сказати, що справа шкільна для мене — чуже поле. Може воно й так, але можна дивитися на се і з другого кінця. Школи то так як і політика: тільки деякі, вибрані та покликані сі роблять, нею керують, але всі люде чують їх роботу на своїй шкірі, платять за ню то грішми, то кровю. Ті вічові політики могли би також сказати: нехай о політиці не сміє ніхто говорити крім нас, бо тільки ми нею займаємося, ми на ній розумімося, ми знаємо що й куди й до чого, а прочий нарід не знає, то нехай мовчить. А прецінь так нині не є; конституція не тілько дає нам усім право займатися політикою і забира-

Фрагмент статті І. Франка «Наші народні школи і їх потреби» в журналі «Народ» (1892).

Початок промови І. Франка на ювілеї М. П. Драгоманова, надрукованої в журналі «Народ» (1895).

публічно вигукнув: «Люди, якщо так, то — з сокирами до лісу!»

Порадившись, селяни, однак, почали збирати по 20—50 центів з двору і, зібравши 150 золотих, пішли з Мошком до чернівецького адвоката. Повернувшись, всі почали пасти худобу в лісі. Флондор викликав комісію зі староства, в результаті селяни заплатили йому за втрати і одержали наказ не пасти худобу в лісі без дозволу дідича. Відтоді між громадою і Флондором почалися чвари. Раніше на лісових луках селяни косили сіно, тепер вони не хотіли наймати їх у дідича, а коли той наказав загнати своїх коней і випасати траву, юрба селян пішла до лісу, вигнали коней і загнали їх на панське подвір'я, твердячи, що поки не закінчиться суд, ніхто не сміє пасти худоби. Розуміється, Флондор не послухав і далі випасав у лісі своїх коней. Для сапання кукурудзи, яку дідич посіяв на галявині в чагарнику, він не міг дістати наймитів із Замостя, тому запрошено людей із сусіднього села Вілявче. Замостяни вирішили не пустити вілявчан до села. Староство вислало двох жандармів, і в їх присутності вілявчани посапали кукурудзу, та вночі хтось її повиривав і викосив.

Гнів селян обернувся і проти місцевого священика. Вони вирішили, що запис Гафенка про даровизну чагарника має бути у нього, але він не хоче його віддати. Якось увечері зібралося у дворі священика близько 200 чоловік і вчинили таку сварку, що старша панна, родичка священика, тяжко захворіла — виявилися ознаки божевілля і мусила кілька місяців лікуватися у Чернівцях.

Приводом останнього інциденту було те, що Флондор хотів побудувати в лісі хату для лісничого. Матеріал, який він наказав повезти до лісу, селяни завернули на панське подвір'я і заявили жандармові, що ні в якому разі не допустять будувати хату. Збудження було велике. Один селянин сказав: «Як в 1866 р. Бенедека підкупили пруссаки, він завів наше військо у великі яри і наказав стріляти незарядженими патронами*,— так і Флондор підкупив писаря й священика. Йдіть із киями і приведіть сюди старого священика та його зятя; ми їх живцем закопаємо в землю, щоб знали, як фальшувати заповіт Гафенка і записувати Флондорові всю толоку».

Жандарми повідомили про стан справ староство. Староста приїхав у село, та не міг переконати людей. Вони нічого не хотіли слухати; найбільше обурювалися жінки,

вони «наскакували» і «чвиркали» старості прямо у вічі. Староста викликав із Чернівців роту війська, і почалися арешти. Арештували кількох селян, однак головні ватажки і Мошечко втекли і тільки через якийсь час самі з'явилися до чернівецького суду. Селяни по три місяці сиділи у в'язниці, а Мошечка за два тижні відпустили на волю, бо ніхто з селян не хотів на нього свідчити — суд визнав його цілком невинним. На суді одного селянина засуджено на два місяці, двох на місяць, а чотирьох звільнено. Військо стояло в громаді дев'ять днів і відійшло лише тоді, коли громадська рада підписала заяву, що не буде жодних заворушень.

НЕКРОЛОГИ

З початком сього року наша Галицька Русь стратила двох людей, котрих пам'ять годиться спом'янути добрим словом. У Львові вмер д[ня] 29 января вночі Д а м' я н Г л а д и л о в и ч*, професор руської гімназії, голова Тов[ариства] імені Шевченка, член, а зглядно виділовий усіх народовських товариств у Львові і адміністратор «Діла» від самого початку його заснування. Покійний був характер наскрізь чесний і прямий, робітник невтомлений, а притім скромний і тихий, як мало хто з його сопартійників. Хоч дуже велика часть найтяжчої адміністраційної праці лежала на його плечах, хоч можна сміло сказати, що без його тихої праці, без його порядкуючої енергічної руки партія народовська, певно, не була б двигунулася так високо, як стояла перед злопам'ятною угодою, то все-таки поза тісним кружком партійним майже ніхто не знав про його діяльність, не підозрівав в нім одного з найвпливовіших людей партії. Сам він ніколи не бажав почестей, не добивався авансів, не спекулював на популярність. Безпретенсіональний, а заразом одвертий і прямодушний, він хоч не належав до інтелектуальних проводирів партії, то дуже часто репрезентував її сумління, її почуття справедливості, котрому з причин політичних і партійних дуже рідко можна було висказуватися прилюдно. Хоч навні він держався партії вірно і солідарно, то все-таки внутрі її він дуже часто був опозицією і симпатизував з її опозиційними елементами. І автор отсих слів не раз мав нагоду досвідити його вирозумілості, безсторонності. Від часу акції угодової зносини наші якось-то перервалися. Покійний щиро, цілим серцем ненавидів партію москвофільську, а головно її проводирів, котрих уважав платними агентами російськими. Може бути, що іменно та ненависть попхнула

його в обійми угодовства, бо сумніваємось дуже, щоби його манили обіцяні д. Романчуком рясні «посади і аванси», котрі евфемічно прозвано «програмою Романчука». Що при кінці життя віра його в тривкість і пожиточності угоди була значно захитана, се доказує лист, котрий він на кілька день перед смертю написав до мене, пересилаючи передплату на «Народ» і просячи мене відвідати його. «З останніх н-рів вашої часописі переконуюся,— писав він,— що «Народ» хоче статися справді критичним і об'єктивним письмом, і для того прошу мені присилати його». Та жаль, що слабість його не позволила мені бачитися з ним. Честь його пам'яті.

В тиждень пізніше помер у Відні Іван Борисикевич*, ветеран, патріот руський, котрий ще в 1848 і пізніше займав доволі видне місце в історії руського відродження. Він родився в р. 1815 в селі Увислі Гусятинського повіту, скінчив права у Львові і ще на університеті перейнявся народолюбними поглядами, що панували тоді (перед 1848 роком) серед ліпшої часті польської і руської молодежі. Під впливом тих думок він трібував навіть за приміром Головацького* та Вагилевича* ходити «в народ», певно, переважно з цілями етнографічними, але перша його екскурсія випала не дуже вдачно. Не тямлю вже, чи в Витвиці, чи в Кальнім коло Болехова його арештували мужики, і покійник сам з гумором оповідав мені той епізод, як-то «бойки вели його продавати до Болехова», та тут, розуміється, його зараз увільнено. Скінчивши права з дуже добрим успіхом, він якийсь час працював в канцелярії адвокатській у Львові, але швидко задля слабого здоров'я покинув сю роботу і вернув на село до Увисли, де батько його, що там був попом, купив для нього хату і гарний кусень землі, на котрій він господарював майже до кінця життя, займаючися при тім яко спосібний правник веденням різних процесів і правною обороною селян. Слава його, загальнозвісного і поважаного «панича з Увисли», лунала широко по околичних селах.

В р. 1848 Борисикевич поспішив до Львова, щоби взяти участь в організації русинів. Був він одним з основателів Головної ради руської*, уложив її статути і вибраний був заступником голови. Яко делегат тої ради їздив в маю 1848 року до Праги на перший з'їзд слов'янський*, де познайомився з многими знаменитими слов'янами, в тім числі й з одиноким росіянином, присутнім на конгресі,—

Бакуніним*. «Дуже він полюбив мене,— розказував мені покійний Борисикевич, коли я відвідав його в Увислі в 1884 році.— А був то хлоп величезний, певне, три такі з нього були би, як я. То, бувало, стане коло мене, а я ледве до бороди йому головою досягну, та й говорить сміючись: «Дивіться, слов'яни, ось вам образ наших народів: се малорос, а я великорос». А я, також сміючись, усе додавав: «Ну, ну, я ще виросту».

«Літом 1848 р. був я під час жнив дома, у селі, — розповідає далі покійник. — Десь при кінці серпня приїжджаю до Львова — з видніших русинів нема нікого, крім одного Куземського*. А тут межи поляками рух, «Рада народова»* тероризує всіх, посилає депутацію до Кошута*. Бем* (польський генерал, учасник повстання 1831 р*, і пізніший комендант повстанців німецьких у Відні та угорських в Семиградді) приїхав до Львова, ходить по місті, рисує плани, я сам бачив його, як рисував план св. Юра. Гвардії народові польські гороїжаться не тільки у Львові, але й по всіх містах Східної Галичини і зовсім явно говорять о близькім повстанні. А газети польські, брошури, свистки говорять о нас з такою ненавистю. Ну, міркую собі, тут як прийде до повстання, то нам першим дістанеться! Біжу до Куземського. «Преподобіє, радьте, що робити!» А він тільки рукою махнув. «А що, — кажу,— якби ми й собі почали зав'язувати по містах і місточках руські гвардії?» Врадувався Куземський тою думкою і зараз поїхав до губернатора — і ми почали організуватися!» Розповідаю тут сей не звісний досі епізод так, як він мені лишився в пам'яті яко причинок до історії руху руського в 1848 році.

Так само належав пок[ійний] Борисикевич до ініціаторів славетного з'їзду руських учених. По збомбардуванню Львова їздив разом з Куземським до Оломуца в депутації до цісаря Фердінанда I, щоби заявити вірність русинів*. В часі реакції 1849—1860 рр. відбув кілька подорожей по Європі, загостив був навіть до Америки. В ері конституційній* вибираний був два рази послом до сойму крайового у Львові*, а раз від сойму його вислано делегатом до Відня. Видним парламентаристом покійник не зробився, до сього бракувало йому постави, голосу і тої, як німець каже, Schlagfertigkeit[1], без котрої і найкращі спосібності,

[1] Бойової готовності, винахідливості (*нім.*).— *Ред.*

найліпше знання життя і потреб народу не зроблять іще парламентарства.

В остатніх літах хорував багато, особливо на очі, і задля сього й продав свою маєтність в Увислі, котру первісно думав був записати «Просвіті»*, і перенісся до Відня. Щиро привітав він появлення нашої часописі*, в котрої першім річнику і була поміщена одна статейка його пера*. В Відні він радо бував у кружку тамошньої руської молодежі і молодів душею, слухаючи розмов про нові ідеї та погляди, які зростають серед неї. Там я й бачив його остатній раз в р. 1890 в товаристві М. Драгоманова. Згадував тоді, що пише свої спомини: чи і кілько їх написав — не знаю. А були б вони, певно, інтересним причинком до історії нашого відродження. Честь його пам'яті!

НОВІ КНИГИ ПО ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ

Для тих, котрі інтересуються розвоєм науки теологічної в Європі, подаємо звістки про вихід ось яких книжок в німецькій мові.

1. Edward Reuss. Das alte Testament, Uebersetzung mit Einleitungen und Anmerkungen. Heft 1.

Є се переклад першої часті монументального діла помершого торік майстра біблійної екзегези, штрасбурзького професора Едварда Рейса*, виданого по-французьки (п[ід] з[аголовком] «La Bible»). Німецький переклад виходить у Брауншвейгу випусками, кожний в ціні 1 марки (60 кр[ейцарів]). Старий завіт обіймати буде около 40 випусків. Заможнішим людям, котрі не владають язиком французьким, горячо рекомендуємо се діло в німецькім перекладі. Воно дасть їм добрий погляд на найновіші здобутки екзегези і критики біблійної, багаті вказівки бібліографічні, а вступні студії до поодиноких книг письма св[ятого] Старого завіту виявлять їм в авторі не тільки великого вченого, тонкого критика, крайне оглядного і осторожного в своїх виводах, але також наскрізь симпатичного, щирого та високо ідеального чоловіка. Пренумерувати се діло можна через кожду книгарню; редакція «Народу» радо візьме на себе посередництво.

2. Edward Reuss. Die Geschichte der heiligen Schriften des alten Testamentes. Zweite Ausgabe, Braunschweig, 1890. Він же, Die Geschichte der heiligen Schriften des neuen Testamentes, sechste Ausgabe, Braunschweig, 1887. Сі два здорові томи — то важне доповнення до попереднього діла. В перших розділах кождої з них подано способом підручника всі важніші факти, здобутки і контроверсії, що доторкають історії повстання і тексту книг (при

кождім пункті додана багата бібліографія відносної квестії). Далі йдуть часи коментарів і полемістів, причім історія книг Старого завіту доведена аж до знищення Єрусалима Веспасіаном*, по чім Старий завіт трактується разом з Новим, представлено історію зложення канону, дано погляд на рукописи і видання, розширення і екзегезу та визискання теологічне святих книг. Обі книжки, з котрих одна має 680, а друга 780 сторін, коштують около 30 гульденів. Їх вартість наукова ні в чім не уступає, а подекуди й перевищує вартість великого екзегетичного діла про біблію.

3. Dr. A. K u e n e n*. Historisch-Kritische Einleitung in die Bücher des Alten Testamentes hinsichtlich ihrer Entstehung und Sammlung. Erster Theil, 1887—1890, zweiter Theil, 1892. Автор сього діла, знаменитий професор Лейденського університету, побіч Рейса і Вельгаузена*, головний представник новішої екзегетичної школи в християнській теологічній науці, умер також д[ня] 10 декабря 1891 року в 63 році життя. Діло отсе, написане первісно по-голландськи, є його головним твором і, на жаль, лишилося нескінчене; автор не встиг видати третьої часті, хоч вона майже готова лишилася в рукописі і, певно, буде видана швидко по-голландськи і по-німецьки. Праця Кюнена далеко спеціальніша і тяжча для читання, ніж діла Рейса; Кюнен ще глибший і бистріший аналітик, ніж Рейс, хоч не дорівнює штрасбурзькому професорові спокоєм і гармонійністю викладу. Для спеціалістів ся книга необхідна, але й не спеціалісти можуть, пропускаючи вельми багаті критичні екскурси і читаючи тільки звіт позитивних здобутків, друкований грубшими буквами, дуже багато скористати. Перший том містить критичний розбір т[ак] зв[аного] Шестикнижжя, т[о] є[сть] п'яти книг, приписуваних Мойсееві, і книги Йозуа*, котрі разом становлять одну композицію літературну, і розбір книг історичних (Суддів, Царств, Параліпоменон, Єзри, Негемії, Рут і Естер), а другий том — розбір пророків. Ся книга значно дешевша від попередніх; оба томи коштують мало щось 12 гульденів.

4. Dr. I s i d o r S i l b e r n a g l*. Der Buddhismus nach seiner Entstehung, Fortbildung und Verbreitung. München, 1891.

Гарна, систематично зложена і ясно написана книжечка мюнхенського професора університетського знайомить

в коротких нарисах з повстанням буддизму, з життям, наукою і школою Готами-Будди*, з розширенням його науки в Індії і літературою буддійською, а відтак показує історію і теперішній стан буддизму в головних його центрах: на Цейлоні, в Бірмі, Сіамі, Камбоджі, Аннамі, Непалі, в Китаї, Кореї, Японії, Тібеті і Монголії. В нотах під текстом подає автор багато цінних заміток про літературу, філософію, теологію індійську. Книжечка повстала з викладів університетських і коштує 3 марки (1 г[ульден] 80 кр[ейцерів]).

Можемо рекомендувати її всякому, хто бажає пізнати головні нариси історії і теології тої релігії, безмірно важної в історії релігійного розвою і необхідно потрібної для зрозуміння многих доктрин і обрядів християнських.

ЮЖНОРУССКИЙ ГРОМНИК

В 1862 году Костомаровым издан был (Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Кушелевым-Безбородько*, выпуск III, стр. 154—155) «Громник двенадесятим месяцам собрано Иракліем царем от звездозаконія», списанный из рукописного сборника Троицкой лавры и принадлежащий, по предположению издателя, южнославянской редакции. Не знаю, были ли где-нибудь опубликованы подобные произведения русской редакции. А между тем всякому исследователю народных верований и воззрений сразу должно быть ясно, что подобные произведения, как ни нелепы могут они казаться нашему просвещенному пониманию, совсем не такими казались нашим праотцам. Коренясь в астрологических суевериях седой древности и прикрываясь громкими именами, эти, церковью запрещенные, но ее же служителями эксплуатированные и пропагандированные сочинения должны были иметь большое влияние на формировку верований и воззрений народных и в свою очередь со временем сами должны были изменяться и варьироваться под влиянием раз сложившихся верований.

Прошлым летом мне удалось от одного народного учителя в восточной Галиции приобрести обширный и богатый содержанием рукописный сборник, писанный в 1747—1755 годах священником Ильею Яремецким-Белахевичем, жившим некоторое время в православном монастыре в Путне на Буковине, а также состоявшим приходским священником в с. Волчковцах, в нынешнем Снятинском повете в Галиции. Сборник этот, который дошел до моих рук в виде нескольких фрагментов, с недостающими то сям, то там листами, сшитыми впоследствии как попало, содержит еще теперь без малого 200 статей и отрывков самого разнообразного содержания, главным образом, конечно, церковно-религиозного. Есть там жития святых,

слова св. отцов, учителей и постников, описания чудес (напр., очень интересная и по языку, и по содержанию коллекция описаний чудес св. Николая), вирши на рождество и на воскресение Христово, но что всего ценнее в этом сборнике, так это богатая коллекция разного рода апокрифических сочинений. Я надеюсь вскоре предложить читателям «Киевской старины» более подробное описание апокрифов из сборника Яремецкого, а теперь сообщаю из того же сборника громник, по тексту своему совсем отличный от того, который напечатан покойным Костомаровым.

Преданіе о громі Мойсея Громовидца

Аще загримит м[ися]ца Генваря, обилія много будет во всем мирі. Аще велми загримит, то велика будет пагуба.

Аще загримит м[ися]ца Февруарія, то будет благо повсюду, но аще велми загримит, то пагуба будет скотом.

Аще загримит м[ися]ца Марта, будет пшениці много, вина и масла. Аще помалу загримит, то будет немир.

Аще загримит м[ися]ца Апрілія, то будет овощу[1] много, вина и масла оскудно, пшениці много. Аще велми загримит, то будет болезнь великая.

Аще загримит м[ися]ца Мая, то миру мятеж по градом будет, меду і пшениці много, овощу і вина мало. Аще помалу загримит, то смерть родящим женам чада.

Аще загримит м[ися]ца Іюня, то будет пагуба велика во людех, і страхи будут великіе. Аще велми загримит, то будет скотом смерть.

Аще загримит м[ися]ца Іюлія, то будет Царем, Кролем и великим мужем паном смерть велми. Пшениці много, а овощу, вина и масла мало.

Аще загримит м[ися]ца Августа, то миру покой будет. Аще вельми загримит, то мятеж будет великая.

Аще загримит м[ися]ца Септеврія, то будет великая немилость во людех і молва во градіх і весех.

Аще загримит м[ися]ца Октоврія, то будет плод велій вина і пшениці много, смерть женам і дітем.

Аще загримит м[ися]ца Ноемврія, то будет болезнь человіком і туга. Обилія много, вина і овощу мало.

Аще загримит м[ися]ца Декемврія, то будет великим мужем смерть. Обилія много, и пшениці мало, вина і масла много.

[1] Фруктов.

НАШІ НАРОДНІ ШКОЛИ І ЇХ ПОТРЕБИ

(РЕФЕРАТ НА ВІЧІ СНЯТИНСЬКІМ)

Мені припала честь на тім вічі сказати дещо о наших школах. Може, то не зовсім відповідна річ для мене, бо я школами ніколи осібно не занимався, учителем, богу дякувати, ніколи не був, так що не один міг би мені сказати, що справа шкільна для мене — чуже поле. Може, воно й так, але можна дивитися на се і з другого кінця. Школи — то так, як і політика: тільки деякі, вибрані та покликані, її роблять, нею кермують, але всі люди чують їх роботу на своїй шкірі, платять за неї то грішми, то кров'ю. Ті високі політики могли би також сказати: нехай о політиці не сміє ніхто говорити, крім нас, бо тільки ми нею займаємося, ми на ній розуміємося, ми знаємо, що, й куди, й до чого, а прочий нарід не знає, то нехай мовчить. А прецінь так нині не є; конституція не тільки дає нам усім право займатися політикою і забирати в ній голос, але навіть зобов'язує нас до того. Так само і з школами: великі пани в раді шкільній, інспектори, директори та професори могли би сказати: що вам, простим хлопам, неукам, балакати о школах, коли ви на тім не розуміетеся? Се наше діло, ми на тім зуби з'їли, то нам про се й знати. А що ж ми їм на се скажемо? А скажемо їм так: ваша правда, панове, може бути, що ви на тім найліпше розуміетеся, і ми вам вашого розуму не відбираємо. Але, з перепрошенням вашої чесної коруни, ми на ті школи і на вас платимо свою кервавицю, і хоть ми темні та неуки з ласки божої, то все-таки і ми дещо бачимо. А ну ж но, може, ми, дивлячися збоку, побачимо дещо й таке, чого ви, стоячи всередині, не видите? А при тім, вельможні панове, не забувайте, що школа, хоть і як важна та свята річ, все-таки є для людей, а не люди для школи, і для того

ми маємо право і обов'язок сказати тут і своє слово, а як ви нас не вислухаєте, то ми можемо і будемо через своїх послів у Львові та й у Відні домагатися і добиватися, щоби школи за наші гроші були такі, яких нам треба, а не такі, яких вам хочеться.

От так собі розміркувавши, я зважився виступити перед вами з промовою про наші школи. В великі мудрості не буду заходити, не буду силуватися ані на хвальбу, ані на ганьбу, бо то не ялося в такім зборі, але подам вам деякі рахунки, вийняті з урядового справоздання ц[ісарсько]-к[оролівської] ради шкільної крайової, а вже потому з тих рахунків будемо витягати для себе науку, чи добрі наші школи, чи кепські, і чого їм треба.

Отже, спитаймося наперед: скільки маємо шкіл в Галичині? Говорю тут лишень о школах початкових, так званих народних по селах і містах. Шкіл таких маємо кілька гатунків: т[ак] зв[ані] етатові*, філіальні, дяківки, або школи тривіальні* і школи вправ при семінаріях учительських. Усіх їх мали-смо в Галичині в 1891 році 3853 публічних, а, крім того, ще 198 шкіл приватних, котрих тут далі не буду числити. 3853 школи — то значне число, скажете. Певно, що не мале. Але треба мати на увазі, що в нашім краї числиться 6230 громад, значить, все-таки виходить, що поверх 2377 громад не мають ще у себе школи, а то також досить багато. Але то ще не все, бо зі справоздання ради шкільної виходить, що тих 3853 шкіл є властиво на папері, а направду маємо шкіл трохи менше, бо 256 шкіл було цілий рік запертих для браку учителів, значить, направду мали ми тільки 3597 шкіл. Але й то ще не значить, що 3597 громад мали школи. В деяких містах, як знаємо, буває більше як одна школа, в самім Львові є їх 28, у Кракові 15, а коли візьмемо ще 36 більших міст, у котрих є щонайменше дві або три школи, то побачимо, що від тої суми треба ще відшибнути около 200, так що властиво покажеться, що не 2377, але 2933, т. є. близько 3000 громад в нашім краї не мають школи.

Придивімося тим школам з іншого боку. Маємо в нашім краї 6 600 000 людності; розрахувавши ті школи на ту людність, побачимо, що одна школа випадає на 1713 люда.* Се досить багато, бо означало би около 300 родин, т. є. 200 до 250 дітей на одну школу. Але коли відшибнемо головні міста — Львів і Краків, де є всього 43 школи на 202 536 людей, далі, коли відшибнемо ще й тих 256 шкіл

паперових, що нібито є, а властиво стоять пусткою для браку учителів (таких пустих шкіл, очевидно, нема ані у Львові, ані у Кракові), то побачимо, що в решті краю одна школа випадає на 1774 люда, або около 300 дітей на одну школу. Для шкіл однокласових або двокласових, які по найбільшій часті є по наших селах, се дуже замного. В Чехах, наприклад, випадає одна школа несповна на 1200, а в Франції тільки на 713 людей. Ну, але то Франція, а то Галичина, а у нас на те є приповідка: куди куцому до зайця!

Дивімося далі. Всіх дітей, котрі повинні би ходити до школи, виказано в нашім краї в 1890 році 766 416, що мали від 6 до 12 літ, і 205 271 таких, що мали від 12 до 15 літ і повинні були ходити на науку недільну. Треба додати, що дітей тих виказано тільки в тих громадах, де є школи і в школах учителі, так що не виказано тут дітей з тих 2933 громад, в котрих науки шкільної нема. Значить, в тих громадах, де є школи, випадає на одну школу 270 дітей. То би ще не було багато, якби наші школи мали по кілька клас, але таких шкіл, що мають по 2—5 клас або й більше клас, у нас в цілому краї є тільки 602, а найбільша часть — 2985 шкіл однокласових, у котрих діти душаться, як селедці, не мають чим дихати і не стільки учаться, скільки мучаться. Ну, але правда й то, що не всі діти, обов'язані до школи, ходять до неї. Ходять на науку щоденну 481 863, а на недільну 105 549, то значить разом 587 412, або трошечки більше як 60 на 100. Та все-таки на одну школу випадає 163 дітей, коли тимчасом, напримір, у Франції, котра трохи ліпше розуміється на шкільнім ділі, ніж ми, на одну школу народну випадає всього тільки 66 дітей. То значить, що, прирівнюючи нас до Франції, ми маємо або півтретя раза замного дітей таких, що ходять до школи, або для тих дітей півтретя раза замало шкіл. Розуміється, не говорю тут о тих сотках тисяч дітей, котрі в своїм житті бачать школу хіба в місточку або в переїзді через яке сусіднє село.

Ідімо далі і запитаймося: що ж нас коштують ті школи? Не маємо на се рахунків з остатніх літ і мусимо брати давніші, з р. 1883. Як знаєте, на школи платять громади подвійний додаток: один вимірює уряд податковий, по 9 кр[ейцерів] від кождого ринського податків безпосередніх на громаду а по 3 кр[ейцери] на двір, а другий накладає рада повітова яко повітовий додаток на школи; оба ті по-

датки стягуються разом, і гроші з них ідуть до окружного фонду шкільного*. Коли тих грошей не стане на платню для учителів і на інші шкільні потреби, то решту додає каса крайова*. Отже, в р. 1883, коли ще було тільки 2600 шкіл, стягнено в додатках від громадів 589 624, від дворів 55 674 а ще кілька десять тисяч з інших дрібних датків, разом 623 830 р[инських] додатків повітових (громади по 4 кр[ейцери] від ринського, а двори по 3) зложено 273 299, разом 897 129. Тим часом на удержання тих шкіл, що були, і заложення ще 80 нових видано 1 239 234 р[инських]. Значить, до тих грошей, зложених громадами, не стало ще 342 105 р[инських]. На то зложила каса крайова 281 000, а 61 104 р[инських] таки забракло і покрито з інших грошей. З того рахунку бачимо, що в р. 1883 одна школа коштувала пересічно 545 ринських. Але се ще не весь кошт, бо ті гроші йшли тільки на платню вчителям та на інші потреби шкільні. Будинки шкільні, як знаєте, будуються коштом громад, і тільки бідніші громади дістають на се запомогу з каси крайової. Такий будинок коштує громаду не раз 600—800, до 1000 ринських або й більше, але я візьму середній рахунок — 800. В однім році кладеться у нас около 100 нових шкіл, значить, сам кошт будинків винесе 80 000 р[инських]. Каса крайова дає, як сказано, додатки до платні учителів, інспекторів і інших урядників, запомоги біднішим громадам на будинки, пенсії вислуженим учителям і т. і. В р. 1883 вона видала всього на школи народні 534 353, так що разом коштувало 2 600 шкіл в 1883 році 1 560 439 р[инських], або одна школа пересічно 600 ринських. Скажете, може: сього багато, а я скажу, що сього мало, се ніщо. Подивімося знов до Франції. Ми у себе клали кошт одного будинку шкільного для 160 дітей на 800 ринських, а у Франції будинок шкільний для 66 дітей коштує пересічно 25 000 франків, т. є. по-нашому около 12 000 ринських. На саме утримання шкіл і платні учителів додавала французька держава в р. 1872, по тяжкій війні з пруссами, 56 мільйонів фр[анків], або 994 фр[анки] на одну школу, а сього року видає 126 мільйонів фр[анків], або 1870 р[инських] на одну школу. Розуміється, се тільки додаток, бо більшу часть, два або й три рази стільки, дають громади. Як бачите, по інших краях люди не жалують видатків на школу, та зато ті інші краї зовуться освіченими краями, а нас величають краєм темним.

— Як то темним? — скажете, може. — Та бійтеся бога!

Маємо звиш 3000 шкіл, видаємо на них мало що не 2 мільйони ринських річно, чи ж то не досить для такого бідного краю, як наш? Багатші краї можуть собі класти муровані палаци, держати для 60 дітей по двох або й трьох учителів, справляти бібліотеки і коштовні прибори, а нам аби що то, аби трохи, як-то кажуть, очі отворити. Що ж, може, то й рація, але подивімося, який пожиток приносить нам таке отворювання очей. Яка нам користь із наших шкіл? То найважніше питання, бо, як каже письмо св[яте], по плодах їх пізнаєте їх.

Як гадаєте? Якби в якімось краї через 40 літ було 2000 шкіл, а до кождої школи вступало би щороку лиш по 50 учеників, щоби навчитися не жодної великої мудрості, але читати й писати, то скільки би нині було в тім краї письменних людей? Приймаючи щороку 50 нових, а випускаючи 50 підовчених, одна школа за 40 літ видала би їх 4 мільйони. А знаєте, скільки у нас було шкіл перед 50 роками? В році 1850 було їх 2219 і ходило до них мало що не 100 000 дітей. А нині, як я вже згадував, маємо шкіл півчетверта тисячі, а в них мало що не 600 000 дітей. То значить, аби вже не знати що, аби за 40 літ тих письменних перемерло або десь пропало й 2 мільйони, то ще таки повинніби-сьмо мати щонайменше зо 3 міл., т. є. половину всеї людності в краї такої, що вміє бодай читати і писати. А тим часом що ж показує остатня конскрипція? Показує вона, що в Галичині 4 876 614 люда* не вміє ні читати, ні писати; читати вміє тільки 1 731 202, а з них тільки 939 122 вміє читати і писати. Від остатньої конскрипції прибуло нам усього 66 978 людей письменних, хоч за той час перебуло в школах щонайменше півтора мільйона дітей. То значить, що з тих дітей, котрі вступають у нас до школи народної, ледве двадцята часть вийде зі школи, вміючи читати, а ледве тридцята часть навчиться яко-тако читати й писати. То значить, далі, що нашому краєві щороку прибуває несповна 6700 письменних людей, а коли би так далі йшло, то треба би чекати ще з яких 80 літ, поки би вся людність нашого краю дохрапалася до тої великої мудрості, щоби вміла бодай читати. То значить далі, що кожда наша школа, до котрої в однім році вступає на науку не 50, але 100 й більше дітей, видає нам за то раптом двох таких, що вміють читати. Ну, як на таке, скажете ви, то тих 600 ринських, що ми річно даємо на школу, то аж надто замного. За 600 ринських можна би наймити і удержати приват-

ного вчителя, котрий би без усякої паради вивчив десятеро дітей читати й писати і без школи.

— Що ж се за чудасія така? — спитаєте, люди добрі. Ну, ви по селах, може, й ліпше від мене знаєте, чому воно так, і, певно, скажете о тім дещо й від себе. А я скажу те, що знаю. Рада шкільна крайова і сама бачить, що наша шкільна справа іде якось набакир, хоч, видно, не признає, щоби вона так кепсько стояла, як я се вирахував. Подає вона й деякі причини лиха, а іменно — брак учителів відповідно приготованих, принимання учителів невідповідних, надмірне не раз число учеників, кепську і недостаточну платню учителів і т. і. Я не буду говорити обширно о тих увагах ради шкільної: вони, певно, в значній часті справедливі. Учителем школа стоїть; коли учитель непотрібний, неприготований, несумлінний, то й школа ні до чого. Ну, а добрих учителів треба, по-перше, добре самих вивчити, а сього теперішні учительські семінарії по більшій часті не роблять, а по-друге, треба їм добре заплатити. Бо на кепсько плачене становище в наших часах спосібні і вчені люди не йдуть. Та й сього не досить: доброго учителя треба також поставити в такі умови, щоби він міг щось добре зробити Як його буде десять різних властей і невластей надзорувати: і війт, і священик, і члени ради шкільної місцевої, і інспектор, і рада шкільна окружна, і дідич, і орендар, і жандарм, як-то кажуть, і баба, і ціла громада, то хоч би він був найспосібніший і найщиріший, то до ладу не дійде і буде мусив плюнути на таку роботу. А власне чим спосібніший і щиріший учитель, тим швидше се зробить або буде мусив зробити. І для того, говорячи о тім, що треба нашим школам, я би на першім місці поставив таке жадання: щоби над учителем було менше старшини. Громада повинна презентувати учителя: для заряду маєтком шкільним і дозору над ним має бути місцевий комітет шкільний, а для дозору над наукою інспектор окружний; сього зовсім досить. Ані громада сама, ані інспектор сам не повинні мати права віддалити ані перенести учителя; можуть се зробити тільки за обопільною згодою, а в разі незгоди повинен рішати інспектор крайовий. Се дало б учителеві певну незалежність, без котрої його робота дуже часто буває тільки тяжкою панщиною, без замилування і без пожитку.

Друга річ, се плата. Минувшого року, на глум цілому світу, мали в Галичині два такі випадки, що учителі на

посаді померли з голоду. Учитель у нас бере менше, ніж перший-ліпший возний при суді або стражник при кримінали. Ну, то не дивно, що на таку благодать ніхто без крайньої нужди не хоче йти, і учитель, як тільки може, покидає своє місце, іде до стражі фінансової або деінде. З того виходить для школи така біда, що замість учителів спосібних, напрактикованих, таких, що люблять науку і дітей, чимраз частіше приходять учителі неспосібні, такі, що вже не мають чого іншого хопитися, ну, і, розуміється, марнують дітям час, а громаді гроші.

Важна річ є також то, що у нас в одній школі сидить не раз 60 або й 100 дітей. Сидять вони по кілька годин в такій задусі, в такім смороді, що не то вчитися, але й дихати там не можна. Я вже згадав, що у Франції, де школи майже всі 2—4-класові, на одну школу випадає півтретя раза менше дітей, ніж у нас. Ну, та на то була би рада, якби лиш більше вчителів — поділити дітей на кілька відділів: одні приходять рано, сидять дві години, по них приходять другі і так далі; один учитель учить один відділ, другий другий, потому знов перший і т. д.

Але то все не є ще найважніша річ. Найважніше, мені здається, ось що. Не від одного ви почуєте таку річ. Е, в наших давніх школах, ще перед радою шкільною, ліпше вчили! З того часу ще у нас полишалися письменні люди. А в нових школах нібито вчать чогось, а потому дитина вийде і за пару літ усе забуде. Не одному могло би то видаватися дивним, але є в тім багато правди. Причина, мені видається, така: в найдавніших школах вчили мало, але принаймні знали, чого вчили: читати, писати, рахувати, співати в церкві, та й годі. Дитина за пару літ навчилася того добре, а що найважніше, опісля не могла вже сього забути, бо принаймі щонеділі й свята йшла до крилосу і на хор, мала перед собою книжку церковну або купувала собі таку книжку й на власність, і так тото маленьке зеренце науки хоч не розвивалося, то й не пропадало і держалося довгі літа. А тепер не так. Тепер в народній однокласовій школі вчать багато всякої всячини: і граматику, і географію, і зоологію, і ботаніку, і астрономію, і історію — речі, о котрих давніше сільські школярі і слихом не слихали. Наші пани в раді шкільній захотіли, щоби школа народна була якимось маленьким університетом, щоби давала дітям усього потрошки. А що ж із того виходить? А виходить те, що сільський хлопчина кілька літ

ходить до школи, не раз о голоді, о холоді, душиться в ній і тратить здоров'я, час і силу, слухає викладів про історію, астрономію, географію і т. і., а, вийшовши зі школи, не тільки зараз забуває всю ту премудрість, але за два-три роки забуває зовсім читати. Легко зрозуміти, чому се так: з усіх тих мудростей подає вчитель дитині лиш хвостики, обрізки, а не раз попросту тільки лушпину. Сільській дитині в пізнішім житті все се ні на що не придасться, в голові її воно не в'яжеться в ніяку цілість, а багато дечого в її літах є для неї зовсім недоступне. А за тими мудростями дитину або не вивчать добре читати, або як вивчать, то налягають головно на польське, що знов їй потому мало на що здасться; церковного співу і обряду не вчать — ну, і, очевидна річ, що потому дитина не має до чого приткнути те, що винесла зо школи, і розгублює все по дорозі. Де в селі є читальня або де родичі мають звичай справити дитині щороку хоч одну-дві нові книжки, там ще яко-тако, там здобутки шкільної науки не пропадають марно. А де того нема, де дитина, покинувши школу, не бачить більше книжки на очі, там її наука певно не дочекає до другої конскрипції.

ГАЛИЦЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО

I

Наука краєзнавства, що її німці називають Heimatskunde, в інших країнах, особливо в Німеччині, Данії, Швеції тощо, становить один з найважливіших предметів шкільного навчання, починаючи вже з початкових шкіл. У Німеччині кожна провінція, кожна з так званих Duodezstaat[1] має велику краєзнавчу літературу, куди входять не тільки спеціальні праці про міста, регіони, замки, пам'ятки, а й численні популярні видання, які передають широким колам читачів, особливо молоді, систематично і доступно викладені результати цих спеціальних праць, даючи тим самим кожному, навіть найменш заможному і найменш підготовленому, змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією батьківщиною, з її географічним положенням, грунтами, кліматом, шляхами сполучення, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам'ятками і т. д. Наскільки таке ознайомлення корисне, не треба доводити. Адже ж це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти — знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму. Ще старий Фредро* у своїх прислів'ях висловив розумну думку, що «чужі справи цікаво знати, свої— потрібно».

На жаль, ми, галичани, донедавна дуже мало відчували цю потребу. Знаменитий український вчений М. Драгоманов, познайомившись з галичанами (українцями) в 1874 і 1875 рр., після довгих з ними розмов склав собі дуже

---

[1] Карликових держав (*нім.*).— *Ред.*

сумне уявлення про рівень знань про свій край тих людей, світочів тодішньої української інтелігенції, переважно народовців. Свою оцінку він сформулював влучним латинським реченням: Galiciani sunt genus hominum, quod de patria sua minime sapit (галичани рід людей, які про свою батьківщину знають якнайменше).

І справді, якщо усвідомимо собі, що тоді мала галицька наукова література в галузі краєзнавства, то мусимо визнати, що оцінка Драгоманова була цілком слушною не лише щодо українців, а й щодо всієї галицької інтелігенції.

Австрійський уряд, приєднавши Галичину, не дуже дбав про піднесення в ній краєзнавства, яке легко могло б пробудити у її мешканців надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле, не кажучи вже про теперішній стан. Все то були справи небажані для уряду, тому на них не звертали уваги, тримали їх у таємниці і старалися не допустити до відома ширшого загалу. Щоправда, з адміністративних міркувань уряд змушений був узятися за обміри краю, укласти інвентарні описи земельної власності і панщинних повинностей, але з матеріалів, отриманих таким способом, публікувати тільки найбільш загальні дані щодо гір, рік, геології чи адміністративного поділу, зовсім не торкаючись таких небезпечних матерій, як земельна власність, кріпосницькі відносини тощо. Деяке світло проливали на це питання політичні памфлети на зразок брошури «Magna Charta von Galizien»* або описи подорожей по Галичині, що публікувалися звичайно за межами Австрії. Назву тут тільки найбільш відомі: K r a t t e r*. Briefe über den itzigen Zustand Galiziens. Лейпціг, 1798 — збірка пліток, малюнок яскравими барвами і з перебільшеннями, але не без цікавих подробиць; H a c q u e t*. Reisen in den wallachischen und sarmatischen Karpaten, 3 томи — дуже цінна праця; R o h r e r*. Reise in Ost-Galizien 1806. Політичним памфлетом був також нарис Кубракевича*, виданий пізніше німецькою мовою під назвою «Das entdeckte Oesterreich». Автори цих видань, переважно німці австрійської школи, дивилися на Галичину і стосунки в ній з висоти своєї німецької Aufklärung[1], ставилися з погордою до меш-

[1] Освіченості (*нім.*).— *Ред.*

канців, їх звичаїв, мови та історичних традицій. Отже, не дивно, що ці книжки і не могли мати впливу на галичан.

Офіційні і напівофіційні видання з географії і статистики Галичини, як правило,— це сухі шкільні підручники або збірники сирих матеріалів на зразок «Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie»*, які ні за своїм характером, ні за призначенням не могли мати широкої популярності, а часто навіть взагалі були недоступні приватним особам.

Таким чином, покоління за поколінням в Галичині виростало без знання свого краю. Раніше, за польських часів, було хоч трохи інакше. Щоправда, не вивчалось краєзнавство з книжок, зате кожен шляхтич в умовах розвинутого суспільного життя мусив знати про чималі простори своєї країни, бувати на сеймах у Варшаві та Любіні, брати участь у військових походах, чим і пояснюється добре знання країни і людей поляками у XVII—XVIII ст.— цьому ми і тепер не раз можемо позаздрити їм. За австрійських часів все це припинилося; надмірна цікавість до громадських і політичних справ чи навіть географії краю легко могла стати небезпечною, викликати до цікавого підозри і переслідування з боку пильної бюрократії.

Щойно кривава катастрофа 1846 р.*, яка вдарила галицьке суспільство, наче грім, примусила більш мислячих громадян і публіцистів ближче зацікавитися стосунками краю, їх дослідженням. Катастрофа 1846 р. породила досить велику літературу, переважно німецькою мовою, інспіровану частково поляками, а частково урядом, яка давала чималий запас цікавих відомостей про стан краю.

Бурхливий 1848 рік*, ота весна народів, був надто галасливим, екстатичним, сповненим надій, а в кінці отрутою розчарувань, одним словом, був надто розполітикований, щоб знайти час для вільних краєзнавчих студій. В літературі тоді панувала, гриміла і вирувала публіцистика на злобу дня, нерідко блискуча, часом різка і завжди тенденційна і однобока.

Тільки роки, що наступили безпосередньо після того, роки реакції і силою придушеного політичного життя, викликали першу польську працю про Галичину, визначну у своєму роді, що блискуче започаткувала нашу краєзнавчу літературу і водночас була ніби епілогом тієї

пристрасної, голосної і бурхливої літератури, викликаної подіями 1846 і 1848 років. Маю на увазі анонімно видану працю Калінки* «Galicja i Kraków pod panowaniem austrijackim», книгу, що нині належить до бібліографічних рідкостей, а проте необхідна кожному, хто хоче ознайомитись з політичними і соціальними відносинами нашого краю, а особливо з настроєм і поглядами певних верств польського суспільства близько 1856 р. Як признався сам Калінка у розмові зі мною за рік до смерті, ця його книга була наслідком редакторської праці в газеті «Czas»* у 1849—1852 рр. і виникла з матеріалів і праць, призначених для цього часопису, але не дозволених цензурою до друку. Перевидання цієї книжки ще й тепер було б дуже бажаним.

II

Від часу видання книги Калінки минуло 20 років, протягом яких зроблено дуже мало для галицького краєзнавства. Довідники Ступницького і Ожеховського* давали тільки сирий матеріал, до того ж дуже скупий, офіційна статистика (Шмедес* та інші) не виходила за межі елементарних географічних та адміністративних відомостей, краєзнавча енциклопедія Шнайдера*, запланована з великим розмахом, лишилася фрагментом і з наукового боку не могла задовольнити. Це була праця, розпочата надто передчасно: мала споруджуватися будівля, для якої не було цегли і обтесаних брил, бракувало будь-яких детальних даних, не кажучи вже про їх наукову критику. Щоправда, покійний Шнайдер з мурашиною наполегливістю збирав матеріал до своєї праці, збирав книжки і брошури, не гребуючи дрібними клаптями, видобував з пороху або купував у крамарів продані «на масло» старі папери і документи. Таким чином, він зібрав цілий архів, велетенський як на сили і засоби однієї людини, але вартість його не відповідає розміру вкладеної праці і зусиль, так що нині більшість його скарбів — це купа непотрібної макулатури, хоча можна і тут відшукати і не одну цінну річ.

Приблизно з 1870 р. намічається зацікавлення вивченням і дослідженням економічних та політичних відносин нашого краю. Одним з перших плодів цього була відома свого часу брошура Рапацького* «Ludność Galicji» (Львів, 1874), де вперше зроблено спробу опрацювати на рівні,

що відповідав тодішньому станові європейської науки, одну з галузей статистики — статистику населення, тобто демографію. Щоправда, дослідження не завжди спиралося на правдиві цифри і не вичерпало теми навіть у наміченому обсязі, бо майже не торкнулося статистики соціальної, криміналістики, статистики хвороб, освіти і т. п.

Однак праця Рапацького викликала в Галичині пожвавлення на ниві статистики. Після її появи вийшли статистично-економічні праці українського автора Володимира Навроцького*: першою з його численних робіт був саме аналіз книжечки Рапацького. Майже одночасно з Рапацьким у польській літературі виступив Адам Марассе*, друкуючи польською мовою (у «Przeglądzie Polskim»*, «Encyklopedji rolniczej»* тощо) і німецькою (у «Statistische Monatschrift»*) ряд спеціальних праць з тих галузей статистики, що їх не торкнувся Рапацький,— переважно про галицьке сільське господарство, його заборгованість, проблеми розвитку і т. п.

Галицький сейм також звернув увагу на крайову статистику. Засновано крайове статистичне бюро при виділі крайовому, розпочато видання більш-менш цінних неперіодичних випусків під назвою «Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych». Крім головного редактора д-ра Тадеуша Пілата*, розробкою окремих тем у цьому виданні відзначилися молоді працівники д-р Охенковський* і д-р Клечинський*; перший з них, виїхавши за кордон, спрямував свою увагу на іноземні матеріали і став відомий науковому світові працею про економічний розвиток Англії протягом кількох останніх століть; другий зайняв посаду директора статистичного бюро у Кракові.

Щоправда, «Wiadomości statystyczne» у перші роки свого існування мали служити насамперед поточним потребам автономного управління та його органів, тому займалося воно переважно адміністративною і фінансовою статистикою. Найважливіша і найбільша за обсягом праця в цій галузі («Statystyka gminna w Galicji».— «Wiadomości...», rocznik IV, 1878), крім цінних історичних матеріалів, зосереджених у вступі, ще мало піднімається над рівнем офіційної адміністративної статистики. Для глибшого розуміння структури і розвитку галицького суспільства «Wiadomości» дали надзвичайно мало матеріалу, і лише в останніх роках помітно певний прогрес у цьому напрямі (статистика великої земельної власності).

Ймовірно, для усунення цих недоліків, в усякому разі для поширення статистичних досліджень і студій на теми, досі у «Wiadomościach» не висвітлювані, такі як промисловість у краї та її розвиток, за ініціативою створеної покійним Зиблікевичем* комісії у справах крайової промисловості при виділі крайовому, було засновано бюро з промислової статистики. Цим бюро керує Тадеуш Рутовський*, який уже раніше своїми численними працями у газеті «Nowa Reforma»*, «Gazecie Narodowej»* та інших часописах показав себе як добрий знавець відносин у краї, відданий статистиці, сумлінний і невтомний працівник. І справді, нове бюро відразу чудово довело свою життєздатність, видавши ряд дуже цінних монографій про окремі галузі нашої крайової промисловості (деревообробна промисловість, ткацтво, виробництво крохмалю, цукроварні, пропінація і гуральництво), в яких на основі архівних і офіційних матеріалів зображено історію розвитку або занепаду цих галузей і статистику їх сучасного стану. Не задовольняючись цим, д-р Рутовський пішов далі і в окремому випуску побажав дати першу докладно опрацьовану статистику населення Галичини за заняттям і способом заробітку — річ надзвичайно важлива для оцінки суспільних відносин краю і водночас дуже складна для виконання у зв'язку з неточним методом збору урядом первинних даних у цій галузі. Власне через це праця Рутовського вийшла гіршою за інші його статистичні монографії. Зате високої оцінки заслуговує інше статистичне видання, почате д-ром Рутовським і керованим ним бюро промислової статистики. Маю на увазі «Roczniki statystyki Galicji» (досі вийшло три), які за прикладом опублікованого віденською центральною статистичною комісією збірника «Handbuch der Statistik der Oesterreichische Monarchie» дають суцільну, без тексту, але по змозі зіставну статистичну картину крайових відносин, до яких можна було одержати відомості відповідно до характеру зібраних матеріалів. Не маю наміру говорити про достоїнства цього видання, яке відразу після своєї появи здобуло собі широке схвалення не тільки у літературі й публіцистиці краю, але й за його межами. У виданні помітно варту схвалення тенденцію до вдосконалення і поширення з кожним роком кола охоплених матеріалів, так що останній з випусків щорічника, третій, порівняно з першим, дає значно більше матеріалу.

Рутовський виступив з ще одним дуже важливим і широким планом — скласти «Статистику Галичини» — працю, яка відповідала б усім вимогам науки. Всі його дотеперішні видання були лише підготовчими для неї розробками. Праця ще не вийшла, хоч про її підготовку оголошено вже давно.

Під впливом цих видань, а нерідко і в безпосередньому з ними зв'язку бачимо протягом останніх років значне пожвавлення на ниві дослідження соціальних і економічних відносин нашого краю. Насамперед заслуговує згадки блискуче написана відома праця Щепановського «Nędza Galicji w cyfrach»*, хоч самі цифри, зібрані п. Щепановським, не завжди витримують наукову критику, як це показав д-р Пілат у своїй грунтовній рецензії на цю працю. З'явилося й гідне уваги дослідження д-ра Вітольда Левицького «Nasze czy obce żywioły»*, в якому автор науково опрацював статистичні матеріали про галицьких євреїв. Цінними доповненнями до галицького краєзнавства є й інші праці д-ра Левицького, такі як «Samorząd gminny» і «Materiały do reformy stosunków gminnych»*, хоч вони служать насамперед практичній меті.

Виразом пожвавлення праці і зацікавлень у цій галузі став місячник «Ekonomista Polski»*, заснований Рутовським, Щепановським і В. Левицьким. Журнал подавав чудові надії, опублікувавши в перших своїх числах цінні праці своїх видавців. Дальші номери не завжди витримувалися на рівні перших, все ж в них маємо зібраний і опрацьований дуже цінний матеріал, якого не може обминути той, хто працює на ниві галицького краєзнавства.

Наперед застерігаю: називаючи тут праці, що стосуються галицького краєзнавства, не маю наміру подавати точну і повну бібліографію. Наводжу тільки основні праці, обминаючи цілий ряд дрібних монографій і публіцистичних статей, яких, розуміється, при детальному огляді всього нашого краєзнавства не можна обминати. На жаль, не тільки такий огляд, а й фахова бібліографія праць, що стосуються цієї тематики і можуть служити матеріалом для неї,— це у нас поки що справа майбутнього.

III

Досі я зупинявся трохи ширше на розвитку статистично-економічних праць як над тою частиною краєзнавства, яку вважаю найважливішою і гідною найпиль-

нішого вивчення не тільки вченими-фахівцями, а й всіма, хто хоче бути справжнім громадянином краю і свідомо, розумно користуватися правами, які надає конституція.

Інша важлива галузь краєзнавства, яку нерідко, особливо в давніших посібниках, трактують як краєзнавство par excellence[1],— це опис краю і його природних умов, географія з орографією і гідрографією, геологія, опис фауни і флори, клімату і т. п., одним словом, природознавство краю. Ця частина краєзнавства здавна пильно вивчалася у всіх країнах; має вона значні досягнення і в Галичині. Поштовхом для цих досліджень стали дуже важливі фактори — практичні потреби купців, промисловців, гірників, рільників і т. п. Для кожного з них було важливо пізнати природу і природні ресурси краю, властивості його клімату, грунтів тощо. Щоправда, в давніших краєзнавчих працях ці відомості даються переважно безладно, некритично, факти правдиві вперемішку з помилковими і з легендами. Систематичне й наукове дослідження виникло недавно, а в нас у Галичині розпочалося від заснування Краківської Академії наук і утворення при ній фізіографічної комісії. Кількадцять томів виданого нею «Pamiętnika fizjograficznego» — ось потужна і тривка основа наших знань про особливості природи Галичини.

В цій же галузі поряд з краківською комісією вже кількадцять років провадить активну діяльність львівське природниче товариство ім. Коперніка. Сторінки його органу — часопису «Kosmos»* — містять багато цінних спеціальних праць, що служать матеріалом для нашого краєзнавства. Є там чимало описів фауни і флори окремих районів, аналізів води і джерел, численних праць про хімічний склад і походження нафти, земного воску та інших галицьких мінералів тощо. Особливо присвячено багато праць нафті і земному воску, виданих протягом останнього двадцятиріччя таких знавців і дослідників, як Радзішевський*, Шайноха*, Дунецький, Дуніковський*, Зубер*, Ляхович* та інші.

Далі серед заслужених діячів вивчення природи нашого краю слід назвати насамперед померлого два роки тому професора Новицького*, визначного дослідника і знавця

---

[1] В основному значенні слова (*франц.*).— *Ред.*

галицької іхтіології, автора багатьох монографій і атласу галицьких риб. З численних його помічників і співробітників у цій ділянці назву проф. Ломницького* і Барту*. Серед ботаніків більш раннього періоду назву професора Едварда Гюккеля*. На першому місці у цій галузі — ім'я теж уже померлого заслуженого лісівника Головкевича*, чиї праці і численні статті становлять неоціненний матеріал для вивчення галицьких лісів тепер і раніше.

Я не збираюся подавати усіх праць і всіх працівників на цій ниві, назву лише два-три прізвища. Так, у галузі мінералогії і геології Галичини не можна обминути праць професора Медвецького*. В галузі ботаніки важливі праці проф. Ростафінського*, надруковані переважно у виданнях Академії. Географією в широкому розумінні слова займається проф. Реман*. З дрібніших монографічних праць назву ще Беноні* про верхню течію Дністра, Вахнянина* про верхів'я Сану, Ремана про нижню течію тієї ж річки. Окремої згадки заслуговує цінне видання «Геологічного атласу Галичини», яке виходить на гроші краю і здійснюється молодими природознавцями Зубером і Дуніковським.

Цей побіжний нарис був би надто неповним, якщо б тут не згадати про заслуги хоча б двох давніших працівників, чиї роботи, свого часу грунтовні й глибокі, і тепер часто служать матеріалом для сучасних дослідників. Маю на увазі праці Зейшнера* про Татри, Підгалля і т. п. і географічні праці Вінцентія Поля, особливо його «Północne stoki Karpat» і блискуче написані, хоч з белетристичними домішками, «Obrazy z życia i natury»*.

Нарешті слід дати перелік видань, які доповнюють ті відомості про природу Галичини, що є у вищезгаданих працях. З часописів спеціальних заслуговують на увагу такі, як «Sylwan»*, «Łowiec»*, «Rolnik», «Przyrodnik» (тарнівський), у яких можна знайти не один цінний матеріал. І зовсім не можна обминути «Roczników towarzystwa tatrzańskiego». Товариство виникло у зв'язку з характерною для нашого віку модою на туризм і цим виданням доводить, що розуміє своє завдання не тільки як моду, а власне як заохочення і керівництво до глибшого пізнання рідного краю. Шкода лише, що благородний запал, який охопив це товариство і промовляє з його щорічників, стосується майже виключно гір — Татр і Чорногори, начебто решта краю не варта була такого огляду і дослідження. Це по-

винно змінитися, товариство мусить свою діяльність поширити на увесь край, такий багатий гарними і своєрідними околицями.

Цінні матеріали з краєзнавства Галичини, зокрема з природознавства, містять варшавські енциклопедичні видання як загальні — «Wielka encyklopedia» Оргельбранда*, так і спеціальні — «Encyklopedia rolnicza», «Encyklopedia wychowawcza»* і нарешті монументальний «Słownik geograficzny»*, в якому кваліфіковані і пильні співробітники — насамперед професор Л. Дзєдзіцький*, намагаються стисло подати усі здобутки дотеперішніх праць про природу Галичини.

Із закордонних іншомовних видань назву деякі з найважливіших. Цінні відомості про галицьке краєзнавство можна знайти в «Mitteilungen» австрійського міністерства сільського господарства, ряд блискучих монографічних нарисів про Карпати, Татри і т. д. вмістили чудові «Geographische Mitteilungen» Петермана*. Славетний французький географ Елізе Реклю* в четвертому томі своєї «Nouvelle geographie universelle» дав більше коротку (хоч часом блискучу) характеристику, ніж докладний і детальний опис нашого краю.

Ще одне слово про картографію нашого краю. Як відомо, рівень перших карт Галичини, складених австрійськими урядовцями, був нижчий навіть за рівень, на якому стояло краєзнавство у Польщі до її поділів. Особливо багата на перекручення карта Losy de Losenau*. Нині з давніших карт може бути придатною хіба що велика карта Куммерсберга*. Для спеціальних досліджень першорядне значення мають детальні карти генерального штабу, які можна купувати окремими секціями, і укладені тим же генеральним штабом карти з виданого кілька років тому чудового «Атласу середньоєвропейських держав». Велике краєзнавче значення має видана під час крайової виставки 1877 року наочна карта Максиміліана Бодинського, де звернуто особливу увагу на стан залюднення, якість грунтів, мінеральні багатства, копальні, фабрики і т. п. Практичним потребам відповідають карти Артарії*. На жаль, картографія у нашому краї не процвітає внаслідок централізації у Відні картографічних досліджень і підприємств, здатних виготовляти карти, які відповідали б вимогам сучасної науки.

IV

Зовсім інший характер має розділ краєзнавчих досліджень, що стосується людини як витвору природи (антропологія), початку її цивілізації (праісторична археологія) і її характеристика як належної до певного племені (етнографія). Ці дослідження не мають практичної мети, і значний їх розвиток засвідчує наявність ідеалізму в житті сучасного людства, яке неслушно звинувачують у служінні тільки грубому матеріалізмові, золотому тельцю і брутальній силі. Бо хіба не є ідеалізмом, служінням одній з найчистіших ідей — правди і вселюдської любові — намагання тисяч сучасних вчених пройнятися природою і поглядами людей, що стоять на найнижчих щаблях освіти, пізнати поступовий розвиток людини протягом віків — від тварини до сучасного стану, прислухатися душею й серцем до простих звуків і поривів селянської душі і відтворити з них весь скромний, але здоровий світ думок і почуттів, що сповнюють цю душу, простежувати початок, зростання або зів'ядання кожної стеблинки цих думок, кожного пориву почуттів з тією тільки метою, щоб знайти найкращі способи, найпростіші шляхи служіння тим бідним і темним масам для здобуття вищого ступеня освіти й добробуту, а разом з ними і якнайбільше доступного людині — щастя на землі? Такий ідеалізм був майже не знаним у попередні епохи, тільки вибрані уми передбачали його або майже несвідомо ставали на цей шлях. Сьогодні він став спільним гаслом майже усіх наук і разом з їх здобутками повільно, але впевнено переходить у кров і мозок дедалі ширших кіл інтелігенції. Антропологічно-етнографічні дослідження, а особливо розділ, відомий під назвою фольклористики — науки про витвори народної уяви, є одним з найбільш характерних проявів сучасного наукового піднесення.

Ці дослідження у нас розпочалися відносно недавно. Початок їм поклало більш загальне зацікавлення ідеєю народності і народної творчості, яке на Заході пробудилося разом з величезною популярністю апокрифічних пісень Оссіана*, із збірками народних пісень англійських (Персі*), шотландських (Вальтера Скотта*), теоретичними працями Гердера* про «дух» поезії різних народів і його чудовою збіркою їхніх пісень «Stimmen der Völkern in Liedern»*, як і з перекладом славнозвісного циклу іспанських

романсів про Сіда*. Ці збірки і дослідження мали величезний вплив на німецьку літературу і поряд з віднайденими старонімецькими поемами про Нібелунгів, Гудруна, Парсіфаля* тощо та відродженням студій над середньовічною поезією породили так звану романтичну школу. Одночасно виникла, хоч зовсім інша за характером, романтична школа в Польщі: біля її вхідної брами — постать надзвичайно оригінального польського шляхтича, ентузіаста національності і народності, збирача й інтерпретатора народних пам'яток, який відчував їх значення і перебільшував у своїй фантазії, але обіймав своєю безкорисною, високо ідеалістичною любов'ю усі прояви духу, думки і творчої праці слов'янського люду. Цим Іоанном Предтечею слов'янської археології і фольклористики був Зорян Доленга Ходаковський* (власне, Адам Чарноцький). Даний ним імпульс виявився дуже плідним. Народною творчістю зацікавилися люди різного віку і поглядів, починаючи від єпископа Красіцького*, учня французів Буало*, Вольтера* і Грессе*, до Яна-Павла Воронича*, автора «Sybilli», і Бродзінського*, автора «Wiesława». Нова польська література починає щедро черпати з джерела народної традиції, та одночасно йде і збирання пам'яток народної творчості, яке поклало перші підвалини майбутньої польської і української фольклористики, провадиться збирання речових пам'яток, решток старовини, з давніх «Raritätenkammer»[1] утворюються музеї, що служать чисто науковим цілям. У Галичині тим дослідженням надзвичайно прислужилися два діячі, гідні згадки в ряді найвизначніших працівників науки: граф Максиміліан Оссолінський і Самуель Бугуміл Лінде*. Перший з них не тільки своїм громадянським вчинком — заснуванням бібліотеки і національного музею* — установ, які дали перший потужний імпульс для систематичного нагромадження і наукового опрацювання різноманітних пам'яток нашого минулого, а й літературними працями, з яких, зокрема «Wieczory drezdeńskie czyli powieści o dziwach i strachach»*, значною мірою виходять на поле фольклористики. Поруч з ними варто згадати Червінського*, чия забута книга, видана ще в 1811 р., «Obrazy Rusi Czerwonej»* була першою спробою краєзнавчо-етнографічної праці і заслуговує докладного розгляду.

[1] Кунсткамер (*нім.*).— *Ред.*

Але тільки в 1830—40 рр. збирання етнографічних матеріалів досягло в Галичині помітних результатів і дало праці тривкої вартості: «Pieśni polskie i ruskie»* Вацлава з Олеська (Залеського) з цінною передмовою автора і з музикою Ліпінського*, а пізніше дві збірки Жеготи Паулі* «Pieśni ludu polskiego» і «Pieśni ludu ruskiego». Збірка Залеського ще не дає чіткого розуміння того, що таке народна поезія; крім безсумнівно народних творів, подано і витвори художньої поезії, як «Filon i Laura» Карпінського*, і багато інших такого роду творів, уміщених, можливо, лише для доповнення польського розділу, який порівняно з розділом української народної поезії виявився трохи замалим.

Під впливом Залеського заходилися і галицькі українці збирати пісні, прислів'я і народні перекази. Лозинський видав «Руськое весілє»*, Вагилевич вмістив у «Часописі» Чеського музею перші спроби характеристики окремих відгалужень українського народу*— бойків і гуцулів; збірку пісень вміщено у виданій ними обома за співучастю Шашкевича* «Русалці Дністровій»; приказки збирали священик Степан Петрушевич*, Мінчакевич*, Ількевич*, збірочку, впорядковану останнім, Головацький опублікував у Відні. У виданому там же братами Головацькими альманасі «Вінок русинам на обжинки» Яків Головацький вмістив цінні записи загадок, вірувань і забобонів, народних оповідань*.

З поляків на цьому полі продовжував працювати Вуйціцький*, численні видання якого («Pieśni Białochrobatów», «Klechdy i podania ludowe»), що стосуються переважно галицького люду — польського і українського, тепер слушно забуті у зв'язку з недоречною манією того автора переробляти народні твори, що, розуміється, позбавляло їх будь-якої наукової вартості.

Нечисленні етнографічні матеріали друкувалися в таких тогочасних часописах, як «Pielgrzym Lwowski»*, «Lwowianin»* Зелінського (1844), «Przyjaciel Ludu»* (у м. Лешно) і т. п. Великий поштовх для дослідження народної літератури дала також «Історія польської літератури» М. Вишневського*, в якій учений неодноразово торкався народної поезії, народних переказів, вірувань і підкреслював їх значення для пізнання духу народу, його історії.

Не збираюся тут, як і в попередніх нарисах, давати повну бібліографію галицьких етнографічних праць. За-

Die Zeit.

Початок статті І. Франка «Селянський рух у Галичині», надрукованої в австрійському журналі «Die Zeit» (1895).

Куточок кабінету письменника в Літературно-меморіальному музеї І. Я. Франка у Львові.

значу лише, що катастрофа 1846 р. мала дуже шкідливий вплив на розвиток тих досліджень, відштовхнувши на довгі роки польську інтелігенцію від селян. Злосливі «Studia nad literaturą ludową» Б. Бервінського* не визнавали народної творчості, заперечували саме існування польського простолюду. Корисна зміна відбулася у цьому відношенні завдяки одній визначній особі — Оскару Кольбергу*, за фахом музикантові, любителю народної музики, що від музики перейшов до пісні, а від пісні — до плану зібрати всебічний матеріал для характеристики народу, який заселяє весь простір земель колишньої Польщі. Його монументальна праця «Lud, jego zwyczaje...» своїми першими томами частково охоплює Галичину, подаючи характеристику Краківщини. Потім Кольберг на довгі роки залишив Галичину, показуючи нам у дальших серіях Познанщину, Люблінщину, Куявію, Мазовше і тільки в останніх роках відвідав Галицьку Русь, збираючи багаті матеріали про Покуття і Перемишльщину.

Так само важливим, а в якомусь відношенні і цінніщим виданням є «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej», редагований покійним Ізидором Коперніцьким* і виданий на кошти Краківської Академії. Видання важливе не тільки тим, що зосередило або навіть і виховало багатьох пильних працівників на ниві етнографії, зокрема жінок, але й тим, що започаткувало систематичні студії з археології і антропології нашого краю. Прізвища Кіркора*, Оссовського*, Руліковського*, Майєра і Коперніцького стоять на чолі цілої плеяди молодших працівників і дають гарантію, що праця, розпочата за таким широким планом і з такою любов'ю, не припиниться і розвиватиметься дедалі ширше.

Останнім часом дослідження такого роду ще більше поширив і поглибив інший невтомний та оригінальний працівник — Ян Карлович*, перший з поляків фольклорист європейського масштабу, що стоїть на ґрунті порівняльно-літературної школи. Заснований ним фольклористичний квартальник «Wisła»* здобув собі широке визнання, на жаль, не так у Польщі, як поза її межами.

Згадані два видання — краківський «Zbiór» і «Wisła» гуртують навколо себе коло визначних працівників, з числа яких слід виділити Бр. Грабовського*, Завілінського* і С. Удзєлю*. Останнім часом й інші польські видання охоче і часто друкують фольклористичні праці. Слід наз-

вати передусім Г. Бігеляйзена*, ряд народознавчих праць якого опублікували варшавський «Głos»*, львівський «Przegląd Społeczny»* та інші періодичні видання.

Тим часом українська фольклористика відставала. Величезна, але хаотична збірка народних пісень Головацького* з'явилася лише в 70-х роках у Москві. Деякі матеріали опублікували Антонович і Драгоманов у їх виданні історичних пісень українського народу, трохи пісень і оповідань друкував Драгоманов у своїх «Малорусских преданиях»*. За останні кілька років цінні розвідки про народні вірування опублікував Д. Лепкий*, чимало праць, що характеризують українських селян, видав чех Франтішек Ржегорж*.

V

Для характеристики того, що вкладається у поняття краєзнавство Галичини, треба додати ще кілька слів про працю над її історією.

Історичні дослідження у нашому краї протягом останніх кільканадцяти років набрали великого розмаху. На їх пожвавлення мали значний вплив такі високообдаровані і працьовиті вчені, як Бельовський*, Стадніцький*, Шайноха*, Шуйський*, Ліске*, а також ряд молодших дослідників, що гуртуються у Краківській Академії наук, а також у недавно створеному історичному товаристві у Львові, заснованому головним чином слухачами покійного Ліске.

Галичина, як відомо, — провінція неоднорідна як щодо етнічного складу, так і щодо історії. Це зліпок неоднакових частин, кожна з яких має різну, принаймні почасти, історію. Західна Галичина, колишня Малопольща, за доби Пястів, а частково Ягайлонів була серцем Польщі, центром її політичного й розумового життя. Одна з її частин, так зване Велике князівство Краківське, лише від 1847 р. поділяє долю всієї теперішньої Галичини. Східна Галичина становила до середини XIV ст. окремий державний організм, а часто — і кілька окремих державних організмів. Ними були руські князівства Перемишльське, Галицьке, Володимирське, Теребовельське і т. п., які з часом об'єдналися в одне, потім знов ділилися і грабувалися і врешті дісталися Польщі*. Від останньої чверті XIV ст. ці землі входили до складу Речі Посполитої польської і нерідко віді-

гравали дуже важливу роль у її історії. Тільки з 1772 р. починається те, що власне треба називати історією Галичини*.

З цих трьох історичних епох, крізь які пройшли краї, що входять до складу Галичини, перша донині лишається і, мабуть, назавжди залишиться досить темною у зв'язку з недостатньою кількістю або відсутністю джерел та історичних пам'яток. Щоправда, Малопольща з Краковом у цьому відношенні без порівняння щасливіші за Східну Галичину. Архівних джерел, анналів, хронік і найрізноманітніших історичних пам'яток тут збереглося відносно багато, тому не дивно, що ця епоха — історія Польщі доби династії Пястів — останнім часом знайшла висвітлення у працях багатьох істориків. Досить тут назвати цінну працю Реппеля* з історії Польщі, монографію Смольки про Мєшка Старого*, праці Смольки, Бобжинського* і Пєкосінського* про первісний устрій польського суспільства, праці Пєкосінського і Малецького* про походження польської шляхти і т. п. Йдуть у парі з цими працями або їх випереджають публікації таких матеріалів, як Бельовського «Monumenta Poloniae Historica»* і численні видання джерел, що друкуються в Кракові — малопольський дипломатерій, збірники привілеїв у грамот міста Кракова, Тинецького монастиря тощо. До того ж ряду опублікованих джерел, пов'язаних переважно з Малопольською землею, належить почате Гельцелем* видання «Стародавніх прав польських пам'яток. Східна Галичина доби руських князів у порівнянні з таким чудовим розвитком досліджень з історії Малопольщі виглядає зовсім блідо. Перше незграбне і тенденційне дослідження її історії написав ще наприкінці XVIII ст. німець Енгель* (Geschichte von Halitsch und Wladimir». Після нього ту саму тему з більшою ерудицією, але водночас і з більшою антипатією до поляків висвітлив Денис Зубрицький («Історія Галицько-Володимирського князівства»)*. Останнім, найбільш критичним і об'єктивним дослідником у цій галузі є д-р Шараневич*. Цінні монографії про окремі моменти історії Галицької Русі періоду удільних князів завдячуємо росіянам Дашкевичу* («Панування Данила Галицького»), Смирнову*, Філевичу*, монографію про князя Юрія II написав чех Ржежабек*. З галицьких українців більш або менш цінні монографії, що стосуються цієї епохи, написали Шараневич (аналіз Іпатіївського літопису*) і Петрушевич. Щодо

публікації джерел, то, крім літописів (Нестор, виданий Бельовським і Вагилевичем* у «Монументах», Іпатіївський літопис — Петрушевичем)*, дотепер вдалося відшукати тільки дуже мало руських документів, і дослідник історії Галицької Русі мусить широко використовувати іноземні джерела, особливо польські й угорські, а частково також римські, німецькі і т. п.

Другий історичний період, з кінця XIV до кінця XVIII ст., досліджений найкраще, і результати цих праць найкраще відомі широкій громадськості. Тому обмежимося переліком найважливіших робіт з тих, які цілком або частково відносяться до земель, що входять до теперішньої Галичини. Найважливіше серед них, без сумніву, видання джерел «Akta grodzkie i ziemskie z archiwum bernardyńskiego we Lwowie»*, яке протягом тривалого часу вів покійний Ліске. Інші видання джерел (такі як «Acta Tomiciana»*, «Monumenta Theinera»*, «Acta et monumenta res gestas Poloniae illustrantia»*, «Akta podkanclerskie Krasińskiego»*, «Archiwum Sanguszków* w Sławucie», «Źródła dziejowe» Павінського і Яблоновського*, а також російські «Акты Западной России»*, «Акты Южной и Западной России»*, «Архив Юго-Западной России»* тощо) також дають більш-менш цінні причинки до історії Галичини у той період. З новіших досліджень досить буде назвати праці Маргаша і Лісевича про заселення Галицької Русі в XIV—XV ст., Прохазки* про литовський період історії Русі, А. Левицького* про XV ст., Лукашевича*, Любовича й інших з історії Реформації у Польщі, Шайнохи і Кубалі* про історію козаччини. Козаччина становить головну тему праць вчених з Росії Костомарова, Антоновича і Куліша*. Історія XVIII ст., зокрема тих провінцій, які нині утворюють Галичину, досі мало опрацьована. Тільки наприкінці минулого століття історична катастрофа, що спіткала Польщу — її поділ — проливає яскраве світло і на ці землі. Висвітленню цього важливого історичного моменту присвятили свої праці два найбільші польські історики наших днів — Валеріан Калінка (останні роки панування Станіслава Августа і Чотирирічний сейм*) і Тадеуш Корзон («Внутрішня історія Польщі за панування Станіслава Августа»)*. Першому поділові Польщі присвятив спеціальну працю також віденський історик Адольф Беєр*, який досліджував в основному австрійські урядові архіви.

Перш ніж перейти до власне галицької історії, варто згадати ще кілька монографічних праць, присвячених тій же середній добі. Маю на увазі насамперед праці з історії Львова, а саме Зубрицького «Хроніку Львова»*, далі свіжі, яскраво написані й основані на архівних пошуках праці Лозинського* про львівське товариство й «Патриціат і міщанство львівське», врешті праці Шараневича і Чоловського про розташування давнього Львова*, публікацію Чоловським найстаршої книги ради Львова*, грунтовніший нарис Дзєдіцького про Львів, вміщений у «Słowniku geograficznym». Слід згадати також історико-археологічні праці Петрушевича, Шараневича, Чоловського та інших про розташування стародавнього Галича, в яких розповідається переважно про історію і топографію цього міста ще в руські часи.

З праць українських авторів назву Шараневича («Wewnętrzne stosunki Rusi galicyjskiej w XVw.»), кількатомну «Сводную галицко-русскую летопись (XVII—XVIII в.)» Петрушевича, врешті монографію Целевича про Скит Манявський*. Той же автор у серії статей, надрукованих у «Ділі», висвітлив на основі архівних документів явище, досить характерне для внутрішніх відносин Галицької Русі середини XVIII ст.— так зване опришківство; найбільш відомим, овіяним ореолом легенд його представником був Олекса Добощук*.

Врешті маємо тут згадати і періодичні видання, які друкують історичні праці, що переважно стосуються цієї другої епохи. Не кажучи вже про більш давні, як щорічники Інституту Оссолінських, місячний додаток до «Czasu» та інші, менш важливі, слід відзначити передусім значення таких львівських журналів, як «Przewodnik Naukowy i Literacki»*, що видається при офіційній «Gazecie Lwowskiej», і «Kwartalnik Historyczny»*, орган історичного товариства. Останній, присвячений головним чином реферуванню і критиці нововиданих праць в галузі польської історії у найширшому розумінні слова, вмістив також ряд цінних монографічних статей з історії нашого краю. Добі самостійної Польщі була присвячена також більшість доповідей, виголошених та обговорених на другому з'їзді польських істориків у Львові і опублікованих окремою книгою.

Нарешті і видання, що виходять у Кракові, як «Przegląd Polski» і «Przegląd Powszechny»*, варшавські «Ate-

neum»* і «Biblioteka Warszawska»*, київська «Киевская старина», петербурзькі «Журнал министерства народного просвещения», «Исторический вестник» і т. п., друкують час від часу матеріали з історії нашого краю.

VI

Переходячи до історії власне Галичини, помічаємо, що історична нитка, така багата до кінця самостійної Польщі, тут якось несподівано уривається. Нам абсолютно бракує цілісного опрацювання історії Галичини від 1772 року до наших днів,— історії, яка була б найповчальнішою для підростаючих поколінь; відсутні спеціальні монографії про деякі найважливіші події, відсутні публікації джерел, утруднено доступ до архівів. Щоправда, це історія надто свіжа, надто болісна, надто живо зачіпає ще не згаслі жалі й пристрасті партій та осіб. Проте цілісне зображення історії цього періоду, по змозі докладне, об'єктивне і критичне, дуже бажане. Таке побажання було висловлено і на останньому з'їзді польських істориків у зв'язку з доповіддю д-ра Чарніка* про те, що вже зроблено з цією метою і що ще слід зробити.

Я, з свого боку, назву тут ряд важливих праць, якими доведеться користуватись при опрацюванні історії Галичини, а також ряд темних місць, які заслуговують якнайшвидшого наукового висвітлення. Починаючи з публікацій джерел, слід підкреслити, що вони обмежуються майже виключно періодом до кінця XVIII віку. З загальноавстрійських публікацій, у яких є розділи, що стосуються також і Галичини, слід назвати Вівієна і Цейсберга* «Quellen zur Geschichte Oesterreichs», видання Арнетом* листування Марії-Терезії і Беєром частини листування Йосифа II і Леопольда II. У великих за обсягом публікаціях документів, що залишилися від австрійських дипломатів Остен-Сакена і Меттерніха, історії Галичини стосується дуже мало. До публікацій джерел слід віднести збірники австрійських законів, патентів, розпоряджень і циркулярів, що видавалися спеціально для Галичини і публікувалися спершу в збірках Піллера «Edicta et mandata», а з 1820 р. як «Provinzial-Verordnungsblatt». Розпорядження губернського правління і старост, як правило, не публікувалися, але дійшли до наших днів у складі збірників копій, що мали зберігатися при всіх панських

садибах для видання розпоряджень, які пересилалися від села до села. Такі копіарії нерідко містять цікаві й характерні відомості; з наукових досліджень, що дають більшменш систематичну або фрагментарну картину галицьких справ, називаю насамперед прекрасний посібник Кронеса «Neueste Geschichte Oesterreichs». На жаль, історія Галичини трактується тут дуже побіжно і доведена лише до 1848 р. Цінні для історії нашого краю місця є у великій праці Арнета про Марію-Терезію, в численних біографіях Йосифа II, врешті у ряді грунтовних монографій А. Вольфа про членів пануючої династії кінця XVIII ст. Деякі з цих монографій прямо стосуються Галичини, наприклад, гарна праця про заснування Львівського університету. Цінний матеріал про історію онімечування нашого краю подає А. Гельферт у своїй праці, на жаль, незакінченій, про австрійську народну школу.

Про панування імператора Франца I ще не маємо вичерпної праці, науковий матеріал до історії цього періоду можна знайти у всіх історіях наполеонівських війн. 1809 рокові Арнет присвятив спеціальну працю, у якій відобразив також операції і дислокацію військ на території Галичини.

Особою і правлінням Меттерніха займався ряд істориків, друзів і недругів, та найкраще і найгрунтовніше опрацював його Шмідт-Вейсенфельс*. Останні роки правління цього імператора добре дослідив швейцарський історик О. Шмідт («Zeitgenössische Geschichte»), а також автор відомого памфлету «Genesis der Rewolution in Oesterreich», на думку деяких, граф Гартіг, на думку інших,— його секретар Яффе. Історія імператора Фердінанда I до 1848 р. становить, так би мовити, продовження правління Франца I, і про неї ідеться в тих самих працях О. Шмідта, Гартіга, а коротку характеристику подає книга Ернста Гельмута «Oesterreichs Lehrjahre». Закінченням його правління був бурхливий 1848 рік, який спричинив величезну літературу. Не маємо наміру перелічувати всіх праць, вкажемо лише на брокгаузівську «Die Gegenwart», де в ряді статей підсумовано значну частину цієї літератури, а також кількатомну працю Гельферта «Geschichte Oesterreichs seit den Oktobertagen 1848», де також є матеріали про галицькі події.

Щодо часу панування Франца-Йосифа I, назвемо лише кілька найважливіших праць, а саме дуже цінну для ха-

рактеристики періоду реакції 1849—1859 рр. книгу Черніга*, «Oesterreichs Wiedergeburt», як pendant[1] їй згадувану книгу Гельмута «Oesterreichs Lehrjahre», і , нарешті, обминаючи спеціальні праці про Кримську, Датську, Прусську й Італійську війни, величезну працю Зібеля* «Die Begründung des deutschen Reiches», де є чимало архівних матеріалів (розуміється, в уривках) щодо Австрії взагалі і Галичини зокрема.

Від тих загальних праць, перелік яких можна було б значно продовжити (див. А. Шпрінгера «Geschichte Oesterreichs seit 1815», а також останні томи видання Онекена* «Weltgeschichte im Einzeldarstellungen»), переходимо до праць більш спеціальних, які виникли на галицькому грунті й присвячені виключно історії Галичини. Перші роки після поділів Польщі відобразив Лозинський у своїй книжці «Галіціана»*; він же у публічній лекції, виданій також окремою книжечкою, схарактеризував львівське світське товариство кінця XVIII ст. Про галицьке шкільництво покійний Відман виголосив гарну публічну доповідь, головним чином, на підставі згадуваної книги Гельферта. Обидва вони, особливо Лозинський, користувалися дуже цінним рукописним збірником (нині рукопис № 525* бібліотеки Оссолінських), який містить численні звіти Перґена і його наступників на посаді губернатора Галичини, секретні рескрипти, реферати урядовців, меморандуми поміщиків тощо. Цей рукопис використав і д-р Калитовський для своєї праці про галицьких євреїв за правління Иосифа II.

Далі йде перерва в дослідженнях з історії Галичини, щойно 1809 рік зацікавив кількох дослідників. Насамперед маємо свого роду офіційне видання «Нарису кампанії 1809 року»*, що містить численні реляції командирів польських загонів і учасників тогочасних походів, документи, відозви тощо. Спеціально львівським подіям присвячено кілька праць, з яких найважливіша Кунасевича «Львів у р. 1809»*. Фрагмент історичних подій того року опрацював також д-р Л. Фінцель під назвою «Забуті».

Тут знову обривається хронологічна послідовність історичних праць, і тільки катастрофа 1846 р. викликає зацікавлення істориків та полемістів. Численні видання більше публіцистичного, ніж історичного характеру, ви-

[1] Відповідну (*франц.*).— *Ред.*

ходять за кордоном уже в 1846 р.; найважливіші з них — «Memoiren und Aktenstücke betreffend die neuesten Begehenheiten in Galizien», «Die polnische Revolution im Jahre 1846», L. Starost, «Die polnische Erhebung». Про галицькі події того року друкувалися важливі, хоч і тенденційно написані кореспонденції в аугсбурзькій «Allgemeine Zeitung»; пізніше вийшли польські праці — Тессарчика «Тарнівська різня» й «Історія Краківської республіки»*, Ходзька «Les massacres en Galicie»*, спогади Краснянського, Якубовського* та інших, нарешті змішані з вигадками і сповнені ненависті до поляків спогади директора поліції у Львові Сахера під назвою «Polnische Revolutionen»*. Усі ці праці були або вже за задумом тенденційними і некритичними, або незалежно від волі автора втрачали від браку надійних джерел. Вони оточили 1846 рік і час, що йому передував, ореолом легенд та вигадок, інколи потворних. Для спростування цих вигадок уряд спонукав старосту-пенсіонера Салю написати на підставі джерел працю про 1846 рік та його генезу. На жаль, джерела, якими користувався Саля при написанні своєї цінної праці «Der polnische Aufstand in J. 1846»,— це переважно судові акти, зізнання і протоколи допитів обвинувачених, яких нерідко катували і які були змушені приховувати або перекручувати правду. Тому, незважаючи на величезну кількість цінних і правдивих деталей, книжка Салі загалом не дає вірної картини подій: потребує доповнень і спростувань, що їх можуть дати лише спогади сучасників. Саля заглибився у своїй історії в події 1830—31 рр. і ще далі і тим викликав зацікавлення епохою змов і конспірацій, якими були сповнені 1831—1846 рр. Тільки останнім часом надруковано деякі спогади учасників тих подій (Юзефчика*, Янка*), дуже цінні й багаті спогади Богданського* залишаються в рукопису і друкувалися тільки малими уривками; цими спогадами багато користувався Відман у своїй великій біографії Францішка Смольки. Окремий епізод подій 1846 р.— різню в Горожані — описав у своїх мемуарах Чаплицький*, один з учасників тодішніх подій.

Події 1848 року хоч і викликали надто багато друкованого матеріалу — періодична преса, брошури, памфлети, відозви, летючі вірші, політичні плакати, програми і т. п., вони досі не дочекалися докладного історичного висвітлення. Початок заворушення у Львові в березні 1848 р.

дуже прихильно для поляків описав К. Вурцбах в анонімній брошурі «Galizien an diesem Augenblicke». Нарисовий огляд подій того року подав Відман у біографії Смольки. Про польських депутатів віденського рейхстагу більше дотепно, ніж грунтовно, писав Борковський* у книжці «Сейм австрійський», деякі епізоди з рейхстагу, слов'янського з'їзду в Празі тощо описав Форстер*, події у Львові влітку 1848 р. описували Чаплицький (кінцеві розділи «Спогадів»)* і Зенькович (останній том його «Політичних візерунків»).

Реакція після 1849 р. не знайшла в Галичині спеціального відтворення, навіть життєпис Смольки обривається на цьому місці. Конституційну еру описав Абанкур, є до цієї теми матеріали у праці про політичні устремління польського народу після поділів. Багатим джерелом є стенографічні звіти засідань сейму і рейхстагу, приєднані до них алегати, газети й інші періодичні видання, біографії окремих політиків і громадських діячів. Щодо цього багатою скарбницею матеріалів, які стосуються і Галичини, є 60-томна праця Вурцбаха «Біографічний словник».

З питань розвитку галицької літератури досі зберегли значення спогади Завадського «Література в Галичині»*, що охоплюють період до 1848 р.; історію львівського театру старанно, але некритично описав Пепловський*. Ще не досліджені такі надзвичайно важливі теми, як історія онімечування, галицько-німецька преса і література, історія народних шкіл, історія польської преси.

Розвиток українського питання знайшов пильних дослідників серед українців. Тут важливі праці, що спираються на джерела з історії церкви Гарасевича «Annales ecclesiae Ruthenae»* і Малиновського «Kirchen — und Staatssatzungen»*, нарешті Пелеша «Geschichte der Union»*. Історію світської літератури і національного відродження українців дослідили Головацький, Пипін*, Коцовський*, Огоновський*, Драгоманов і Терлецький*; цієї теми стосується і праця Павлика про українські читальні. Спогади Драгоманова дають цінні матеріали до характеристики українського руху 1870—1875 рр. Прекрасним внеском у розробку історії української школи Галичини є праця Навроцького «Руська народність в галицьких школах». Починаючи з 1848 р., українським питанням займалося також чимало поляків (глибокі статті Бельовського, Супінського* та ін. у «Dziennіku Narodowym», Ценглевича

«Rzecz czerwonoruska», Домбчанського «Die ruthenische Frage»* і полемічні відгуки на цю працю, написані Прокопчицом і Петрушевичем). Наприкінці доконституційної ери за ініціативою Іречека* і Черкавського* спалахнула суперечка в питанні про український алфавіт; огляд їх подано у книжці Головацького «Die ruthenische Sprach — und Schriftfrage». В 1863—1864 рр. ця суперечка знову розгорілася, з польського боку у ній узяли участь Шміт*, Дзвонковський, Кантецький* і багато інших, на жаль, забуваючи перше правило полеміки: докладно ознайомитись зі станом, поглядами і зброєю супротивника. Такого роду безплідна полеміка не припиняється і тепер.

Щодо розвитку економічних і суспільних відносин в Галичині тут належить зазначити ще, крім згаданих вже статистично-економічних розробок, працю Чемеринського* про коронні маєтки і їх марнування в Галичині, Малиновського про дотацію українському духовенству*, праці Зиблікевича, Романовича* та інших авторів про індемнізацію за панщину, Клечинського, Навроцького та Олесницького* про пропінацію. На жаль, розвиток і скасування панщинних відносин не стали досі предметом спеціального дослідження. До історії тяжкої фінансової кризи у 1811 р. і пізніше подає цінні відомості Беер у своїй «Finanzgeschichte Oesterreichs».

VII

Прошу шановних читачів вибачити за цей надто, може, довгий і сухий вступ до того, що мало бути власне метою цієї розмови,— до аналізу найновішої спроби всебічного розгляду Галичини, яку здійснив Бол[еслав] Лімановський*. Його книжка для нас стала такою приємною несподіванкою, що, читаючи її, я мимоволі уявив собі ті труднощі, які повинен був долати автор, бурлака-емігрант, на далекій чужині, не маючи змоги ні відвідати свій край, ні навіть скористатися усім тим, що було необхідне для належного опрацювання краєзнавства Галичини. І, уявивши усе це, я мимоволі захотів, щоб кожен читач книжки Лімановського, користуючись без труда готовими плодами праці автора, зміг усвідомити, скільки важкої і мозольної праці, копітких пошуків коштували ці надруковані сторінки. Даючи систематичний огляд праць і матеріалів щодо різних галузей нашого краєзнавства, я аж ніяк не

збираюся робити закидів панові Лімановському в тому, що не використав тієї чи іншої праці. Опрацювання всіх, хоча б тільки найважливіших існуючих праць, що стосуються нашої теми, вимагало б якщо вже не участі кількох фахівців, (географа, етнографа, економіста, історика), то принаймні енциклопедично освіченого вченого і тривалого часу, не кажучи вже про пошуки по архівах і рукописах, гортання підшивок газет, тисяч різноманітних звітів тощо. Справитись з таким завданням одна людини не могла, тим більше, живучи за кордоном і будучи змушеним користуватися такими посібниками і часописами, які вдалося роздобути. І все ж якщо автор відважився узятися за цю працю і справився з нею, може, й не блискуче, але цілком задовільно, то в усякому разі це неабияка заслуга, за яку ми, галичани, маємо бути йому вдячні.

Праця має назву: «Галичина пером і олівцем, опрацював Болеслав Лімановський, малюнки Влодзимежа Тетмаєра»* (Львів, 1892). Якщо слова «пером і олівцем» вказують на якусь схожість з закордонними, зокрема німецькими ілюстрованими виданнями «im Wort und Bild»[1], то це, однак, велике перебільшення видавця. Зовні книга виглядає дуже скромно. І хоч самі малюнки п. Тетмаєра вдалі, але надто вже їх мало на сторінках книги і, розуміється, робилися вони наперед, без ознайомлення з текстом, який мали ілюструвати. Тому, якщо матеріал книги стосується всієї Галичини, то п. Тетмаєр ілюструє переважно Західну Галичину, та й то тільки деякі куточки (Татри і Краків), на Львів припало всього кілька ілюстрацій (зображення будівель). Найбіднішим на ілюстрації є той розділ, який міг би бути найбагатшим — характеристика населення міст і малих містечок, його занять, жител, одягу і т. п. Щоправда, п. Тетмаєр присвячує кілька малюнків і цьому розділу, але вони менш вдалі і слабо характеризують те, що зображують. Наприклад, малюнок на 98 стор., який має зображати Борислав і шахти земного воску, зовсім не передає бориславську дійсність і, мабуть, виконаний у якійсь іншій шахті. Далі, що означають такі малюнки, як «гуралі», «галицькі українці», «галицькі євреї», «типи євреїв і селян» і т. п.? Адже в науковій праці таких загальних понять не повинно бути: треба було виразно сказати, з яких околиць ці люди (якщо вони справді

[1] Словом і малюнком (*нім.*).— *Ред.*

походять з якихось певних околиць). Ще одним недоліком, що пояснюється тематичною бідністю ілюстрацій, є те, що вони, як правило, зовсім не пов'язані з текстом, не ілюструють його, а схожі чимось на непотрібний апендикс, доданий для збільшення обсягу й ціни книжки.

Переходячи до самого тексту книжки п. Лімановського, мусимо відзначити, що цей текст уже друкувався в місячному додатку до «Przeględu Tygodniowego»* і звідти передрукований без змін, чого, однак, не вказано ні в заголовку, ні в передмові. А шкода, бо непопереджений читач натрапляє в тексті на неприємні несподіванки — недомовки і навіть великі пропуски, яких не зможе собі пояснити. Розуміється, це робота «нечистої сили», що діє у Варшаві під назвою попередньої цензури. Найвідчутніший пропуск на стор. 42 у розділі «Історичний нарис», який охоплює історію Галичини за цілих 30 років, притому таких незвичайно важливих і цікавих років, як період 1830—1860 рр. Справді, дуже шкода, що Польська книгарня* у Львові, яка видала цю книгу, не домовилася з автором* про доповнення галицького видання тим, що кололо очі російським цензорам.

Автор поділив книгу на 10 розділів: у 1-му схарактеризував землю та її природу, у 2-му — населення, у 3-му подано історичний нарис, у 4-му змальовано людські оселі, у 5-му — політичну структуру й політичне життя краю. Дальші розділи присвячено характеристиці суспільства та його цивілізації, а саме: в 6-му висвітлено земельну власність і сільське господарство, у 7-му промисловість, робітництво і промисловців, у 8-му торгівлю, кредит, шляхи, у 9-му — освіту, а в 10-му — філантропічні установи і товариства. Можна б сперечатись щодо такого розподілу, можна б визнати його дещо хаотичним і механічним, оскільки однорідний за характером матеріал подано в різних розділах, чим порушено природну послідовність тем. Так, розділ про людські оселі є продовженням розділу про фізичну географію і мав би йти відразу за ним. Розділ «Політична будова краю», не кажучи вже про неточність назви, мав би йти відразу за розділом «Населення», де схарактеризовано антропологічні та етнографічні властивості населення Галичини. Розповідь про політичне життя логічно не можна відірвати від історичного нарису і т. п. Всі ці зауваження, на перший погляд, формальні, але тільки на перший погляд, бо ота певна хаотичність

у розподілі предмета свідчить, що автор, незважаючи на безперечну пильність у зборі матеріалу і мудру інколи економність при його викладі, не осягнув свій предмет з достатньою глибиною, не зумів через увесь свій нарис провести як одне ціле ідею, що була б живлющою для всіх розділів і творила з них живий витвір духу, який заговорив би з нами своїм індивідуальним життям (як це має місце, наприклад, у книзі Калінки «Галичина і Краків» або у книзі Щепановського «Злидні Галичини»). Тільки таке осягнення цілості однією провідною ідеєю забезпечує успіх і вплив твору, зовсім не потребуючи при цьому зменшення його наукової вартості. Праця п. Лімановського, яку ми зараз розглядаємо,— копітка і старанна компіляція відомостей, знаних з дотеперішньої краєзнавчої літератури, загалом вона пройнята чесною і симпатичною тенденцією, але в ній не виявлено глибокого критичного інтелекту і сильного запалюючого почуття. Розуміється, це я пишу не для того, щоб зробити закид авторові. Було б несправедливим вимагати від нього більше, ніж може дати. Враховуючи умови, за яких він працював, вважаю, що об'єктивний розгляд його праці буде найкращим з нашого боку визнанням її вартості.

VIII

Вже саме ознайомлення з планом праці п. Лімановського доводить, що він мав намір дати першу спробу краєзнавчого посібника, підготованого без жодної іншої мети. Цим його книжка відрізняється від іншої, про яку я навмисне досі не згадував, — відомої десять років тому книжки Шуйського «Die Polen und Ruthenen in Galizien»*. Шуйський, який, власне кажучи, мав написати географічно-етнографічне дослідження для видання Прохазки, що охоплює всі народи Австрії, не поминув нагоди, щоб скористатися німецькою публікацією для викладу доктрин галицьких станьчиків, для паплюження демократії і того, щоб достатньо викурити кадила перед різними божками зі сфер, які в його уяві оточені німбом святості. Натомість наукові результати тої книжки були аж ніяк не блискучі, і, порівнюючи в тому відношенні працю Шуйського з працею Лімановського, мусимо визнати останню незмірно вищою.

Переходимо до розгляду книжки Лімановського.

Р о з д і л п е р ш и й «Земля і її природа» починається з пояснення назви Галичини і Володимирії*, далі подаються дані про територію і кількість населення, географічне положення.

Згадавши Карпати, автор згадує і поляків, що проживають у Будапешті, причому, здається, забуває, що у північній Угорщині живе близько півмільйона українців (хоч виразна згадка про них є на стор. 28), кілька тисяч їх живе у південній Угорщині. Даючи характеристику Карпат, треба було б виправити ту хибу, що гори від витоків Свічі до Буковини люди не називають Бещадами (стор. 2); назва Бещади взагалі невідома українському населенню. Докладний опис автор присвячує Татрам, Закопаному і його околицям (стор. 3—5); пишучи про Чорногору, згадує Довбуша, якого невідомо чому називає «керівником циганських опришків» (стор. 7). Також невідомо чому автор, пишучи про східну частину Карпат, стверджує, ніби «в долинах цього хребта часто зовсім відсутня вода, яка через щілини або лійки у вапняках тікає в глиб землі і з'являється тільки на значній глибині» (стор. 7). Ця подробиця, наскільки мені відомо, цілком міфічна, бо це пасмо Карпат складається майже виключно з пісковику, а не з вапняку.

Далі автор, згадавши Підгір'я, характеризує ріки, що його перетинають,— Віслу з притоками (стор. 8—9), Дністер (9—10), Прут і Черемош, подає головні напрями пануючих вітрів (стор. 11), побіжно говорить про давні геологічні утворення. Пишучи про стави, помилково каже, що осушено Комарнянський став, насправді ж він зберігся. З викладом геології пов'язано розповідь про мінеральні багатства, причому автор особливу увагу звертає на нафту (стор. 13—14), сіль (14—15), з особливим замилуванням перелічує джерела мінеральних вод та їх властивості (стор. 15—17). Кінчається цей розділ короткою характеристикою рослинності, особливо галицьких лісів, до того ж висловлено сумнівний погляд, ніби внаслідок винищення лісів рілля стала «надто вологою і холодною» (стор. 18). Там же автор наводить як характерний для Покуття факт, ніби там багато кавунів і вина. Можемо запевнити, що тут він помиляється.

Характеристика галицької фауни ще більше побіжна. Пишучи про риб, автор не згадує ні таких найцінніших, як пструги, липені і головачі, ні таких поширених у на-

шому краї, як чечуга (Acipenser Ruthenus) і вирозуб (Leuciscus Wyrozub). Пишучи про птахів, не згадав глухарів, тетеревів і дрохв, зате подав як факт розмноження пустирника, який кілька років тому примандрував з Азії, але незабаром знову зник.

Розділ другий про населення починається згадкою про його перепис 31 грудня 1887 (стор. 20) — напевне, це помилка. Далі подається етнографічна межа українського і польського населення, яка, на думку автора (її джерела не зазначено), тягнеться від Уланова на правому березі Сану при впаданні Танви, далі, перейшовши Сан, посуваючись на південь, все більше відхиляється до заходу, на Жмигород, Горлиці, Грибів і доходить долиною Попраду до Лелюхова (стор. 21). Порівняльна характеристика польського і українського населення, незважаючи на окремі вдалі спостереження, вийшла досить слабо. Автор наважується твердити, що поляки люблять білий одяг, а українці чорний; можливо, це було б романтично, якби відповідало правді. На думку п. Лімановського, «українське населення більше підпадає під вплив духовенства, ніж польське»,— насправді дійсність, на жаль, мало не повністю протилежна.

Після загальної характеристики автор подає спеціальні відомості про окремі етнічні групи — підгалян (стор. 23), польських гуралів (24), зайве, мабуть, додаючи, що «скаржаться на студентів-гуралів Краківського університету за їх низькопоклонство і кар'єризм». В усякому разі, таке твердження не належить до етнографії. Далі йде характеристика краків'ян (мабуть, надто поетична) і мазурів з історичними згадками про цех катів* у Бечі, «Залізну панну» у Чхові*, про Костку Наперського* і Шелю* (стор. 26—27). Характеристиці українського населення автор присвятив не повні 2,5 сторінки (28—30). Легко збув лемків, назвавши «найслабшим фізично й інтелектуально найбільш обмеженим населенням в усій Галичині», хоч еміграція та енергійне заробітчанство в Америці довели їхню життєздатність і незвичайну силу волі, як і здібності до цивілізованого життя. При характеристиці бойків автор згадує про їхнє родинне життя, заняття і т. д. Гарна характеристика гуцулів, хоч висновок про вищу від решти українського люду культуру, зроблений на підставі їх домашнього промислу, я вважав би ризикованим і був би схильним швидше до протилежного погляду.

На якій підставі автор твердить, начебто «між різними відгалуженнями українського населення (рівнин) перед ведуть подоляни»,— того зрозуміти не можу. Тут, у Галичині, ми цього не відчуваємо.

Замість характеристики єврейського населення автор дає побіжний огляд суперечок, повинні євреї асимілюватися з поляками чи ні, і взагалі без потреби занурюється в глиб «єврейського питання». Правда, тут важко давати характеристику, хоч матеріалів для неї п. Лімановський міг би знайти достатньо у давніших виданнях (наприклад, двотомник «Die Juden in Oesterreich». Лейпціг, 1842», де чимало місця відведено галицьким євреям) і новіших (M e r u n o w i c z. Żydzi*; N o s s i g*. Die Statistik des Judentums і т. п.). Закінчується розділ короткими згадками про німецьких колоністів і колонізацію, вірмен, караїмів та циган.

Р о з д і л т р е т і й, що містить, як вже згадувалося, «історичний нарис», спершу був опрацьований, як можна судити з початкової його частини, досить грунтовно і становить значну частину книжки. Пан Лімановський, який уже 12 років тому написав «Останні роки загальної історії», а пізніше видав історію повстання 1863 р. та історію суспільних рухів 18—19 сторіч*, безумовно, мав для написання цього розділу далеко більше матеріалу, ніж для написання географії та етнографії Галичини. На жаль, саме цей дуже цінний розділ постраждав від втручання російської цензури. Залишився тільки початок, де йдеться про історію Галичини в руський і польський періоди (стор. 34, 36), далі під час поділів Польщі і під пануванням Австрії до 1830 р. Про економічні умови Галичини того часу автор дає нам досить неясні відомості: один раз (на стор. 40) ці умови вже після 1815 р. «були дуже кориснимн» і то протягом 16 років, а на стор. 54 йдеться про час напередодні 1830 р., отже, ще до закінчення отих 16 років, коли «цілий край, пов'язаний з Австрією грошовим господарством, яке було в жахливому стані, попадав у щораз більші злидні». Ця суперечність, напевне, є виною не автора, а джерел, якими він користувався, і вказує на необхідність детального, обгрунтованого джерелами дослідження економічного розвитку Галичини.

Великий пропуск на стор. 12 поглинув історію Галичини від 1830 до 1860 р., більше того, з дальшого викладу про конституційну еру залишилися тільки рештки, які не

дають уявлення про нашу історію цього часу. Розуміється, «нечиста сила» і тут хазяйнувала, тому неввічливо було б займатися аналізом тих решток, де в жодному реченні не маємо певності, кому належить приписати вину: авторові чи його мучителеві. Бажано хоча б цей розділ надрукувати in extenso[1].

IX

Найбільша вартість книжки п. Лімановського полягає у наступних, переважно описових її розділах.

Розділ четвертий («Людські оселі») дає опис основних місцевостей краю не так з погляду їх природних умов, як з погляду постійної уваги до цивілізації, історичних решток і пам'яток. Цей розділ автор, наслідуючи Шуйського, подав у формі мальовничої мандрівки по Галичині, прямуючи головними магістралями і відхиляючись від них на коротші або довші екскурсії у різні боки. Жваво і з особливою симпатією змальовує автор природу Львова, його пам'ятки, установи, населення, його суспільне й політичне життя.

Розділ п'ятий про політичний устрій і політичне життя Галичини — чи не найкраща частина книжки. Справді, нелегко було дати закордонним читачам такий змістовний і вірний образ нашого політичного становища, схарактеризувати загалом і в деталях той дуалізм, який у багатьох випадках є не співпрацею, а боротьбою і взаємопаралізуванням двох ворожих тенденцій. А ще важче було показати таку велику і складну машинерію нашого правління, не впавши при тому в багатослівність, поєднати ясність викладу з багатством змісту. Пан Лімановський щасливо обминув підводне каміння, дав опис правдивий, короткий і повний, зазначаючи тільки самим зіставленням матеріалу свою критичну його оцінку.

Так само грунтовно, хоч, може, менш чітко композиційно написано розділ шостий, що розповідає про земельну власність і сільське господарство. Галичина досі не має вичерпної статистики земельної власності; те, що опубліковано кілька років тому у «Wiadomościach statystycznych» про «стан великої власності» — це ніяка не статистика, а збірка листів від осіб, переважно некомпетент-

[1] Повністю (*лат.*).— *Ред.*

них у справах статистики; отже, для статистики це річ цілком безвартісна. Тільки цього року проф. Пілат дав нам статистику великої власності, нею п. Лімановський, звичайно ж, вже не зміг скористатися. Тому він мусив спиратися на давніші праці Мечислава і Адама Марассе, Навроцького, Клечинського тощо, а головним чином на матеріали першого «Rocznika statystyki» Рутовського. Так, передусім подається кількість різних категорій продуктивної землі, поділ її на велику й малу власність, причому заслуговують уваги цифри, виведені п. Лімановським. Критично зіставляючи різні офіційні підрахунки, п. Лімановський нараховує кількість поміщицьких дворів — 4 792, а їх мешканців — 50 000, дрібних власників він нараховує 537 923 господарства, тобто 2 300 000 осіб, а сільськогосподарського пролетаріату цілих 2 700 000. Чи ця цифра правильна, нехай дають оцінку фахові статистики.

Характеристика економічного становища дрібних рільників Галичини грунтовна і пройнята щирою прихильністю до трудового люду. Автор вказує кількість землі, лісів та інших угідь, що належать дрібним власникам, далі складає бюджет прибутків і витрат дрібного рільника і приходить до висновку, що для «зображення злиднів нашого селянства не вистачить і найчорніших кольорів». Торкнувшись історії розвитку в Галичині земельної власності, яка полягає в тому, що «кількість великих землевласників зменшується, середній розмір великого маєтку дедалі збільшується, а кількість дрібних власників зростає і малі господарства стають ще дрібнішими» (стор. 89), автор характеризує економічне й політичне становище великих землевласників, відзначає наслідки поділу на дві курії, підкреслює значення пропінації як істотної привілегії великих землевласників у ряду інших їхніх привілегій, констатує швидкий перехід великих землеволодінь у чужі руки. Це логічно підводить автора до зображення різних прагнень та пропозицій в галузі галицької аграрної політики (парцеляція, неподільність селянських господарств, селянські майорати, націоналізація землі — для автора найсимпатичніший, розуміється, останній з цих проектів). Врешті, подавши статистику різних категорій земельних угідь, автор дає стислий опис зусиль окремих осіб і товариств щодо піднесення рівня різних галузей економіки краю, оцінює стан сільськогосподарської науки як надто незадовільний, нагадує про позитивне значення рільничих

гуртків і мандрівних вчителів і кінчає розмовою про діяльність господарських товариств — бджільницько-городницького, лісового й рибальського.

Дуже старанно складений і с ь о м и й р о з д і л, у якому подається промисловість і становище галицьких робітників. Втім, не дивно, що автор, який раніше був видав у Львові книжку «Соціалізм як кінцевий вияв історичного розвитку»*, з симпатією простежує розвиток саме в цій галузі, яка найміцніше пов'язує наш край із загальноєвропейським процесом економічного розвитку. На жаль, і в цьому розділі дуже часто помітно сліди цензорських пазурів, особливо на стор. 113, де автор, мабуть, присвятив чимало місця зображенню такого характерного для сучасної Галичини робітничого руху, якого сам п. Ліманівський «pars fuit»[1],— але від цієї розповіді залишився тільки мінімальний слід у формі сухої хронікальної згадки.

Р о з д і л в о с ь м и й, присвячений торгівлі й комунікаціям, має ті самі, що й попередній, позитивні риси. Відзначивши у вступі, що галицька торгівля досі була переважно транзитною, що з торгівлі у нас живе лише 5—6 % населення, що дрібне крамарство у нас можна «порівняти з п'явками, які й самі страждають від голоду», автор подає баланс нашого імпорту й експорту і приходить до дуже сумного висновку: щоправда, «надвишка експорту над імпортом становить 2 мільйони, але що з того, коли вивозять те, що відривають від спраглих уст, без чого ослаблюється і деградує все населення, а імпортуються багато предметів розкоші, без яких легко можна було б обійтися» (стор. 119). Далі, відзначивши заснування — на жаль, поки що мляве — у краї торговельних спілок і бакалійних крамничок, а також поширення лихварства, автор переходить до характеристики фінансових установ, таких як галицьке товариство кредитове земське, гіпотечний банк, краківський банк для торгівлі і промисловості, врешті Крайовий банк, якому автор пророкує порівняно краще майбутнє. Коротко згадує автор і про товариства дрібного кредиту, які успішно борються з лихварством, і про гмінні позичкові каси, яких налічується 2 300, а їх власний капітал становить 3 200 000 золотих ринських. Є також коротка згадка про торговельно-промислові палати і торговельні школи, після чого автор переходить до

[1] Був частиною, брав участь (*лат.*).— *Ред.*

шляхів сполучення, переважно залізниць. Говорячи про перехід залізниць у власність держави, автор висловлює думку, що для Галичини кращою була б їх передача у власність краю; поки що це нездійсненна мрія, бо важко було домогтися навіть переходу управління залізниць до компетенції крайових установ. На битих шляхах автор зупиняється коротко, а баговиння нашої шляхової справи взагалі не згадує. Може, так і краще.

Дуже цінний і старанно укладений розділ дев'ятий, присвячений освіті. Відзначивши у вступі, що «справа освіти Галичини натрапляє у Відні на чималі перепони», автор докладно зупиняється на діяльності обох галицьких університетів, львівської політехніки і вищої сільськогосподарської школи в Дублянах; відзначивши дуже низький рівень освіти жінок у Галичині, автор подає також статистику і характеристику галицьких гімназій, реальних шкіл, жіночих середніх шкіл і переходить до початкової освіти, з симпатією підкреслюючи здійснені останнім часом заходи щодо її піднесення. Далі відзначається діяльність на терені освіти товариств «Народна освіта» і «Просвіта», причому за останньою визнається першість у цій галузі. Згадавши корисну працю Педагогічного товариства, автор досить побіжно говорить про діяльність Академії наук у Кракові, інституту Оссолінських, численних наукових товариств, бібліотек і музеїв; трохи докладніше зупинившись на театрах і пресі, автор вказує далі на розвиток преси протягом сторіччя і підкреслює заслуги визначних представників галицького книгодрукування. Безперечно, і тут російська цензура не дозволила авторові подати детальної картини сучасного літературно-журналістського руху, і це дуже шкода.

Останній розділ — «Філантропічні установи й товариства» — опрацьовано найменш систематично, оскільки значна частина його тематики вже порушувалася у попередніх розділах. Тут ідеться про лікарні, притулки для вбогих, фундацію Скарбка в Дроговижі* (про яку автор, мабуть, через брак матеріалу дав лише коротку згадку), далі йде перелік різних стипендій і пожертвувань у заповітах на філантропічні і гуманітарні цілі, названо товариства самоосвіти, взаємодопомоги і розважальні.

Ось детальна характеристика книги п. Лімановського. Як бачимо, вона досить змістовна як на невеликий обсяг — у ній 154 сторінки. Дійсно, сором, що досі Галичина не

здобулася на подібну працю, а чекала, поки її напише людина, що живе за кордоном. Незважаючи на численні, але неминучі при такому обсягу матеріалу недоліки, книжка п. Лімановського повинна стати підручною для кожного, хто хоче мати якесь уявлення про справи краю. З її змістом мусить познайомитися вся наша інтелігенція, особливо молоде покоління, що тепер, як і двадцять років тому, відзначається неуцтвом у питаннях і справах свого найближчого оточення.

1894 року має відбутись галицька крайова виставка. Вважаю, що найкращим у її відзначенні, найбільш тривалим пам'ятником, а водночас найкращою рекомендацією краю було б видання на той час докладної, науково опрацьованої книги «Краєзнавства Галичини» або хоча б нового, доповненого і виправленого видання книжки п. Лімановського.

Гадаю, що наші книгарні виявлять ініціативу і протягнуть руку допомоги у справі підготовки і публікації на належному рівні такого видання, яке — в тому я не сумніваюся — може розраховувати на попит і значний вплив.

ОПРИШОК СЕМЕН ХОТЮК

Праці пок[ійного] д-ра Ю. Целевича про опришківство* на Покутті в XVIII віці кинули багато світла на внутрішню історію нашого краю під кінець польського володіння, розвіяли чимало фікцій, та зате вказали нам їх фактичну основу і дали можність сконтролювати те, що сам народ розповідає і співає про опришків. І ми побачили тут, так само як і в інших разах (напр., в піснях і оповіданнях про Палія*), що пісня стоїть далеко ближче до фактичної основи, передає факт вірніше (хоч не завсігди документально вірно) і в правдивім освітленні, не підкрашуючи, не ідеалізуючи його, коли тимчасом оповідання швидко всисають в себе різні вандруючі легендові, а то й міфічні мотиви і вказують нам дану історичну особу в зовсім неісторичнім і невірнім світлі, розмірі і окруженні. Таке сталося на Вкраїні з Палієм, а у нас з Довбушем, а властиво з Олексою Добощуком, а почасти й з усім опришківством. З того погляду досліди д-ра Целевича важні також для критики того досить обширного циклу народних пісень про опришків, що досі опубліковані. Пісні ті — найзамітніший зав'язок народного епосу червонороуського — варті б були спеціальної студії, тим більше, що в них заховалися нам дуже цінні сліди про деякі тепер уже забуті явища народного побуту, як ось про т[ак] зв[ані] «ровти» і т. і. Та поки ще можна буде з надією на добру вдачу забратися до такої студії, вважаємо потрібним розширити пошукування матеріалів у два боки, а іменно: в давніх судових книгах, з котрих пок[ійний] Целевич черпав матеріал для своїх праць, шукати дальших слідів не тільки самого опришківства, але також всього того, що кидало би світло на тамточасний народний побут, і з уст людових

записувати не звісні ще пісні і варіанти про опришків. Такий причинок подаю отсе й я, а іменно пісню народну про не звісного досі опришка Семена Хотюка, записану сільським парубком С. Чернецьким в Далешеві Городенського повіту від селянина Гната Вандюка (або Вандвика) в цвітні 1892 р. Подаю текст пісні після місцевого виговору.

Ой отамка, при долині, отава зилена;
Підмовляли Туманюки Хотюка Симена.
«Ой Симени, Сименочку, і ти добрий хлопец,
Ходи-но ти разом з нами, будем мати здобич.
Ой ходи ти, Сименику, ни поживеш смерти,
Бо нас є три Туманюки, ти будеш читвертий.
Бо нас є три Туманюки, всі три ми хороші,
Та й підемо до Марії, забиремо гроші».
Ой прийшли ми до Марії, взьили говорити,
Мария сі защіпила, ни хоче пустити.
«Ой Марие, Мариїце, пусти нас до хати,
Бо що ти нам обітцьила, тото мусиш дати.
Ти нам усім обітцьила білі сороківці —
Нас є штири Туманюки; в всіх штирох топірці.
Як же стрілив Хотюк Симен а з нового гвера,
Мариїно рідне брате — головка склонена.
І як стрілив Хотюк Симен з нової рушниці,
Мариїно рідне брате аж попід галиці.
Чи знаеш ти, пани брати, Хотюка Симена,
Яка в него була люлька премудро зроблена!
Яка в него була люлька, яка була ноші,
За чересом тютюн скрутіль та й не боїмо сі.
За поясом тютюн скрутіль і чьисом шумівка,
Наоколо пістольита, набута дубівка!
А типерка, пани брати, сьидьмо си в горосі,
Посербаєм гусльиночки та й порадимо сі.
Посербаєм гусльиночки, покуримо люльки,—
Здало би сі небіщикам заграти гуцулки.
І не тої бай гуцулки, але подолівки —
Напиймо сі, чесний брате, доброї горівки.

ЛОРІС-МЕЛІКОВСЬКА КОНСТИТУЦІЯ

Як сьома книжечка видань лондонського «Фонда русской вольной прессы»* вийшла брошурка під сенсаційним заголовком «Конституція графа Лоріс-Мелікова», написана, очевидно, кимось близьким до пок[ійного] диктатора і дуже прихильним до нього. Брошурка дає дещо більше, ніж обіцяє заголовок. Се, властиво, ряд виписок із листів і споминів самого гр. Лоріс-Мелікова*, а також із офіціальних документів, пропам'ятних писем і записок різних людей, що доторкаються діяльності Л[оріс]-Мелікова як коменданта кавказького корпусу під час війни російсько-турецької 1877—78, його генерал-губернаторства в Харкові і особливо його диктатури. Автор брошурки не оповідає нічого систематично, а тільки склеює виписки своїми короткими увагами. Можна дуже пожалувати, що замість виписок і виривків він не дав нам в цілості деяких важних документів, от хоч би, напр., уложеної гр. Л[оріс]-Меліковим інструкції для сенаторів, котрих він вислав було в різні губернії Росії для розслідження стану краю і адміністрації (т[ак] зв[ані] сенаторські ревізії). Документ сей, досі не звісний в друку, має заголовок «Особое наставление сенаторам, назначенным по высочайшему повелению для производства общей ревизии в губерниях: Казанской, Костромской, Воронежской, Тамбовской, Киевской, Черниговской, Саратовской и Самарской». Автор називає установлення гр. Л[оріс]-Меліковим тих ревізій заходом «едва ли не самым блестящим по результатам», хоча про здобутки їх не згадує ні одним словом. Із виписок, приведених у брошурі, ми бачимо, що справді наміри гр. Л[оріс]-Мелікова були добрі і розмах для реформаторської діяльності широкий. Сенатори мали в на-

значених їм губерніях позбирати відомості про справи з обсягу компетенції міністерства внутрішніх справ, судівництва, заряду державними добрами і народної просвіти. Інструкція, як можемо міркувати з виписок, дуже детальна і доторкається самих болючих справ російської суспільності. § 2 жадає відповіді на ось які дразливі питання: «Какое влияние на настроение умов имела и имеет система административных высылок вообще и в особенности высылки неблагонадежных в политическом отношении? Требует ли эта система каких-либо изменений и каких именно?» § 3 наказує ревізорам «удостовериться в настроении умов крестьянского населения, узнать, были ли за последнее время волнения, чем они вызваны и какие меры приняты к их прекращению». Далі наказано їм «обратить особое внимание на то, не замечается ли в крестьянах толков о новом наделении их землею, о так называемом в Великороссии «черном переделе», а в Малороссии «слушном часе». Були й детальні поручення для осібних губерній для розсліду пануючих там осібних відносин, як, напр., т[ак] зв[аного] «коштного межування» і чиншовиків в Київській, обов'язкового межування в Чернігівській губ[ерніях]. В дуже загальних словах інструкція поручає сенаторам розвідати причини упадку добробуту народного і способи, як би його підняти, та при тім звертає пильну увагу на «причины накопления недоимок... средства, какими можно облегчить крестьянам приобретение земли в полную собственность, способы к облегчению и урегулированию переселений».

Дуже цікаві приписи находимо в інструкції щодо земств. «Указывают как на причину неуспеха деятельности земств на недостаточность их состава в качественном отношении, на несочувствие к земству правительственных лиц и учреждений, на ограниченность их круга деятельности, на затруднения, какие встречает она по предметам, которые бы требовали соглашения земств соседних уездов или губерний, на стеснения в гласности, на недостаток средств». Інструкція домагається, щоби сенатори розслідили, накілько вірні ті покази, а також «нельзя ли расширить участие земств в решении дел, касающихся местных хозяйственных потребностей, может ли быть изыскана удобная форма для совместных суждений земств разных губерний по таким вопросам, которые бы требовали совокупных мер, как-то — по прекращению эпидемий или

эпизоотий, по борьбе с вредными насекомыми, по устройству пограничных мостов и переправ; не должна ли быть допущена большая гласность в опубликовании журналов земских собраний и тому подобное».

Лишаючи на боці дальші виписки з сього документа, ми замітимо тільки, що закінчення сенаторських ревізій гр. Л[оріс]-Меліков так і недождався: по смерті Олександра II вони були новим царем відкликані, хоч до того часу здужали викрити масу страшенних надужить і непорядків у всіх губерніях. Та поки ще сенатори ревізували губернії і збирали по інструкції пожадані і непожадані відомості, обставини російського життя перли невдержимо наперед, домагались рішучих постанов і способів, а коли в вершках правительства тої рішучості не було, прийшла катастрофа 1 марта*. Тільки геть опісля довідалась Європа, що в сам той день, на пару годин перед катастрофою, цар Олександр II зробив був іменно те, чого від нього домагалися всі передові круги російської суспільності, т. є. обдарував Росію конституцією, котра 4 марта мала бути опублікована. Хто не тямить великого враження, яке зробила та відомість? Можна сказати сміло, що для революційної партії російської* вона була далеко тяжчим ударом, ніж той, який ся партія нанесла абсолютизмові, вбиваючи Олександра II. «Мовчазливий імператор» по своїй смерті помстився на своїх убійцях далеко тяжче, ніж робив се за життя, бо вість про конституцію, підписану царем і ударемнену революціонерами, за одним замахом відібрала сим останнім ті симпатії суспільності, що досі становили головну їх силу в боротьбі з урядом.

Сих кілька уваг для вияснення важності публікації правдивого тексту тої конституції. Жаль, що публікація ся наступила так пізно, коли суспільність російська, відвернувши свої симпатії від партії революційної, звільна під тиском реакції згори і сама дійшла до такого отупіння і реакційності поглядів, для яких аналогії прийшлось би шукати хіба в першім десятилітті панування Миколая або й ще далі в минувшині.

Брошура попереджує публікацію лоріс-меліковського проекту конституції (коли взагалі можна се назвати тим ім'ям) виписками з деяких цікавих меморандумів, поданих на ім'я Л[оріс]-Мелікова різними людьми після убійства царя. Ми лишаємо їх на боці, хоч які вони інтересні (особливо меморандум поляка маркіза Велепольського*),

а згадаємо тільки про те, що навіть такі прихильники абсолютизму, як київський проф. Піхно*, бажали тоді розширення інгеренції суспільності на заряд справами краю. «Многие у нас, как и у вас,— писав Піхно 18 марта 1881,— ищут спасения в конституции. Другие, в том числе и я, утверждают, что, не создавая никаких ограничений для власти, не связывая ее, нужно прежде спросить страну, призвать ее только для совета, а затем уже решать, что нужно делать». Дуже інтересна виписка з листа німецького імпер[атора] Вільгельма I до Олександра III (жаль великий, що листа сього не подано в оригіналі in extenso[1]), в котрім старий владник німецький радить цареві російському дарувати конституцію і скликати парламент і тільки вказує йому на деякі ограничения, котрі, по його думці, треба би наложити (не давати загального права голосування, не давати парламентові права скидати міністрів, не допускати, щоб парламент мішався в заграничну політику і т. і.).

Тексту «конституції», підписаного царем Олександром II, брошура не подає; ми маємо в ній тільки реферат гр. Лоріс-Мелікова, предложений новому цареві 6 марта 1881, в котрім репродуковано те, що підписав був його батько. Задля історичної важності сього документа поміщуємо його тут в цілості.

«28-го минувшего генваря Министр Внутренних Дел, всеподданнейше докладывая в Бозе почившему Государю Императору некоторые соображения свои относительно дальнейших правительственных мероприятий по Высочайше предуказанному пути в деле возвращения государственной жизни к правильному и законному ее течению, нарушенному беспрерывно повторявшимися в течение целого ряда лет покушениями дерзких злоумышленников против государственного порядка и общественного спокойствия в России, свидетельствовал при этом, что расследование степени распространения анархических лжеучений, приостановивших было пагубными проявлениями своими спокойное развитие преобразований, предпринятых на благо России с первых же дней восшествия Императора Александра II на прародительский престол, приводит к уверенности в том, что лжеучения эти, выражаясь в прискорбных уклонениях отдельных личностей от священных обязанностей верно-

[1] Повністю (*лат.*).— *Ред.*

подданных сынов отечества, не успели, однако, проникнуть в глубь русского общества и русского народа, представляющих надежные опоры государственному порядку в России. По заявлению Министра Внутренних Дел, по всех случаях обращения его к содействию общественных сил такое обращение было встречаемо полнейшею готовностью служить целям порядка и завершения всяких преобразований.

Вместе с тем Министр Внутренних Дел всеподданнейше докладывал, что если производимые ныне в нескольких губерниях разных полос Империи сенаторские ревизии и внесут богатый вклад в имеющиеся уже в центральном управлении материалы по многим подлежащим разрешению вопросам и обновят их свежими местными данными, то тем не менее материалы эти при окончательной их разработке должны быть пополнены практическими указаниями людей, ближе знакомых с местными условиями и потребностями. По своему ведомству Министр Внутренних Дел представил на Высочайшее благовоззрение следующие стоящие, между прочим, на очереди вопросы: а) преобразование местных управлений в губерниях, в видах точного определения объема прав и обязанностей оных и приведение административных учреждений в надлежащее соответствие с учреждениями судебными и общественными и с потребностями управления; б) дополнения, по указаниям опыта, положений 19-го февраля 1861 года и последующих по крестьянскому делу узаконений соответственно выяснившимся потребностям крестьянского населения; в) пересмотр положений, земского и городового, в видах пополнения и исправления их по указаниям прошедшего времени; г) организация продовольственных запасов и вообще системы народного продовольствия.

В Бозе почивший Государь Император, следуя влечениям своего любвеобильного сердца и желая явить новый знак монаршего доверия к своим верноподданным, по рассмотрению соображений Министра Внутренних Дел в двух бывших заседаниях из Высочайше назначенных к тому лиц всемилостивейше соизволил одобрить основную мысль относительно пользы и своевременности привлечения местных деятелей к совещательному участию в изготовлении центральными учреждениями законопроектов по тем вопросам, которые признаны будут Высочайшею волею подлежащими ныне разрешению в видах развития и усовер-

шенствования Высочайше предначертанных преобразований. Для практического осуществления всемилостивейшей воли относительно скрепления указанным путем плодотворной связи между правительством и лучшими силами общественными в Бозе почивший Император изволил избрать порядок, испытанный уже по Высочайшим указаниям при разработке крестьянской реформы с применением оного к потребностям и задачам настоящего времени. Приемля во внимание, что на местах уже имеются ныне постоянные и при том всесословные учреждения, способные представлять сведения и заключения по вопросам, подлежащим обсуждению высшего правительства, в Бозе почивший Император соизволил остановиться на учреждении в С.-Петербурге временных подготовительных комиссий с тем, чтобы работы этих комиссий, предварительно внесения их на обсуждение Государственного Совета в установленном законом порядке, были подвергаемы совещательному рассмотрению в общей комиссии с участием представителей от земства и некоторых значительнейших городов. В видах установления главнейших положений по сему делу в Бозе почившему Императору благоугодно было в 17 день минувшего февраля Высочайше повелеть: 1) Сделать ныне же распоряжение, чтобы находящиеся в разных министерствах и других центральных учреждениях материалы, имеющие отношение к перечисленным Министром Внутренних Дел вопросам, были собраны, сгруппированы по однородным предметам и приведены в такой порядок, в каком, по усмотрению подлежащего министра, они могли бы с удобством быть подвергнуты соображению подготовительных комиссий. 2) На окончание этих (п. 1) работ назначить срок, совпадающий с окончанием сенаторских ревизий. По представлении же сенаторами добытых из ревизии данных дополнить ими собранные в центральных учреждениях материалы и установить те вопросы и предположения, которые в течение осени могли бы быть внесены в подготовительные комиссии. 3) Подготовительные комиссии учредить из членов правительственных ведомств и приглашенных с Высочайшего соизволения сведущих служащих и не служащих лиц, известных своими специальными трудами в науке или опытностью по разным отраслям государственного управления или народной жизни. На обязанность сих комиссий возложить составление законопроектов в тех пределах, кои будут указаны Высо-

чайшею волею. 4) Составленные подготовительными комиссиями законопроекты, предварительно внесенные установленным порядком в Государственный Совет, передавать по Высочайшему повелению на обсуждение общей комиссии, учреждаемой на нижеследующих основаниях. 5) Общая комиссия под председательством лица, непосредственно избранного Высочайшею властью, составляется: а) из назначенных по Высочайшему повелению к постоянному присутствованию в оной лиц, принимавших участие в работах подготовительных комиссий; б) из выборных от губерний, в коих введено положение о земских учреждениях, и от некоторых значительнейших городов; в) из назначенных особым порядком членов от тех местностей, в коих положение о земских учреждениях не действует. 6) От губерний, в коих введено положение о земских учреждениях, избирается в состав общей комиссии по одному или по два члена, соображаясь с населением губернии. Избрание представляется губернским земским собраниям. 7) Члены от значительнейших городов избираются городскими думами, в столицах — по два, в прочих городах — по одному. 8) Губернским земским собраниям и городским думам предоставляется избрать членов общей комиссии как из среды гласных, так и из других лиц, принадлежащих к населению губернии или города. 9) Порядок и условия назначения в общую комиссию представителей от местностей, в коих положение о земских учреждениях не действует, имеют быть определены особо. 10) Члены подготовительных комиссий, не назначенные к постоянному участию в занятиях общей комиссии, присутствуют в ней с правом голоса при обсуждении тех законопроектов, в составлении которых они участвовали. 11) Для занятий общей комиссии назначается определенный срок. 12) Работы общей комиссии имеют значение совещательное. Учреждением ее не изменяется существующий ныне порядок возбуждения законодательных вопросов и окончательного их обсуждения. Рассмотренные общею комиссиею законопроекты вносятся законным порядком в Государственный Совет подлежащими министрами с изложением и собственного заключения министра. За установлением сих главных положений предстояло, согласно Высочайшим указаниям, определить в ближайшем будущем требуемые означенным повелением подробности касательно состава, созыва и порядка действий предположенных ко-

миссий; а между тем центральные учреждения обязывались немедленно приступить к собранию и разработке материалов по вопросам, кои будут подлежать обсуждению в подготовительных комиссиях.

В тот же 17-ый день февраля в Бозе почивший Государь Император Высочайше повелеть соизволил Министру Внутренних Дел изготовить в виде правительственного сообщения для напечатания в «Правительственном Вестнике» оповещание во всеобщее сведение о принятом всемилостивейше решении. Проект оповещания был изготовлен и, по предварительном одобрении, возвращен в Бозе почившим Императором Министру Внутренних Дел 1-го марта в 12 1/2 часов пополудни при объявлении Высочайшей воли, чтобы проект до его напечатания был выслушан в заседании Совета министров в среду — 4-го марта.

Но судьбы Божии неисповедимы, и чрез два часа после этого многозначительного повеления император Александр II, посвятивший все дни свои на благо Богом вверенных ему народов, окончил свой царственный подвиг, смертельно пораженный святотатственными убийцами.

Вступив на прародительский престол, преемник державного мученика Император Александр III обрел в завещанной ему предками любви к народному благу великую решимость твердо следовать по пути, предуказанному в Бозе почившим незабвенным родителем.

Усматривая в нелицемерных проявлениях всенародной скорби вящее доказательство неразрывной сердечной связи, всегда, по воле Предвечного, соединявшей в России государя с его подданными и всегда появлявшейся с особою силою в тяжкие годины испытаний, Государь Император Александр III, при указании на необходимость неуклонного преследования дерзких покусителей на государственный порядок и общественное спокойствие, всемилостивейше соизволил выразить, что гнусные злодеяния преступной горсти безумных отверженцев русской земли не в силах побороть в его сердце решимости исполнить в точности родительский завет любви на благо вверенной ему Богом империи. Руководясь таким решением, Его Императорское Величество Высочайше соизволил повелеть принять к точному исполнению изложенную выше священную волю своего державного родителя как достойное всей его жизни прощание его со своим народом. При этом Его Величеству благоугодно было указать Министру

Внутренних Дел, чтобы самый порядок опубликования во всеобщее сведение Высочайшего по сему предмету повеления был тот же, какой предуказан в Бозе почившим Императором Александром II.
Подлинное подписал

Генерал-адъютант граф
Лорис-Меликов»

Як бачимо, документ сей і заключені в нім постанови даремно було би називати конституцією. Комісія, зложена з делегатів по части вибраних губерніальними земствами і міськими радами, а по части іменованих правительством, котра має тільки дорадчий голос при обсудженню проектів законів, предложених правительством, але не має ані права сама подавати проекти, ані впливу на їх остаточну ухвалу або усунення, се щось таке мікроскопічне і неозначене супроти тих потреб, яких тоді хіба сліпий не бачив у Росії, що треба тільки дивуватися, як се гр. Лоріс-Меліков після широкого розмаху в інструкції сенаторам міг так низько сісти. Певне, на се були важні причини, з котрих перша і головна лежала в волі самого царя Олександра II, що «вважав обов'язком своєї чести,— як казано в брошурі,— не допустити до того, щоб нарушені були основи його самодержавства». Ну, а при ненарушених основах самодержавія, при браку яких-небудь серйозних гарантій свободи особи, товариств, сходин, друку і сумління, при адміністративній самоволі (бо про все те в повищім проекті не сказано анічогісінько) що й говорити про конституцію? Не диво, що й Олександр III, прочитавши повищий «доклад», написав на ньому власною рукою: «Он составлен весьма хорошо». Написав, похвалив — і швидко опісля кинув до коша. Дуже можлива річ, що й ся скромна проба притягнути значніше число представників суспільності до нарад над справами державними, коли б була ввійшла в діло, була би мала добрі наслідки, підняла б дух в суспільності і могла б була повести до виборення справжньої, не мальованої конституції. Як перший крок, як перша можність до її виборення вона була б мала, певно, свою вагу. Та все-таки треба тямити, що сам собою документ сей не був конституцією, а тільки вказував і витичував скромний тісненький терен, на котрім при щасливих обставинах могла б була розпочатися боротьба за правдиві вольності конституційні. Не-

ма ніякої гарантії, що навіть коли б цар Олександр II був живий і комісія скликана, правительство послухало б було її голосу або в разі, якби комісія стала йому недогідна, не було б її без церемоній розігнано. Се треба тямити, оцінюючи вину революціонерів, котрі, вбивши Олександра II, буцімто позбавили Росію великого добродійства і опізнили хід її свобідного розвитку. Опізнення вийшло справді, та причини його далеко більше складні, так що приписувати їх самій катастрофі 1 марта 1881 і киненню Олександром III до коша повищої конституції ніяк не годиться.

НАРОДНІ ШКОЛИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

В 194 і 197 числах «Киевлянина»* находимо урядове справоздання о числі і стані т[ак] зв[аних] міністерських народних шкіл* в губерніях Київській, Волинській і Подільській. Треба знати, що, крім шкіл міністерських (т[о] є[сть] стоячих під доглядом міністерства народної просвіти), є ще в Росії школи земські і церковно-приходські. Але ж земства в Правобережчині нема, а про церк[овно]-приходські школи міністерське справоздання не говорить. Цифри і факти, подані в тім справозданні, дуже цікаві, і ми подамо дещо з них для порівняння з нашими відносинами.

В усіх трьох губерніях, з котрих кожда мало чим менша від Галичини, є міністерських шкіл всього-на-всього 788 (в Галичині є народних шкіл поверх 3 000), а то 35 міських 2-класових з класами приготовляючими і з 4 класами (в Киеві) для науки ремесла; 34 міських жіночих 2-класових шкіл з класами приготовляючими і наукою рукоділля; 80 сільських шкіл, з котрих 3 двокласові, одна має відділ для науки ремесла, а 32 вчать також рукоділля; 24 сільських 2-класових шкіл, з котрих 3 мають науку ремесла; 10 учать рукоділля, а при 4 є класи для дорослих (наука повторяюча); 614 сільських шкіл 1-класових, з них у 4 вчать ремесла, в 16 рукоділля, в 70 є наука повторяюча, 1 школа ремісничa в Киеві. В Київській губ[ернії] шкіл є 206, в Подільській 279, а в Волинській 303. По повітах (уїздах), котрих усіх є 36, виходить таке, що в 17 уїздах є по 21—33, в 14 у[їздах] по 10—19, а в 5 у[їздах] поменше як 10 шкіл. Найбідніші є деякі уїзди київські: Уманський (5 шкіл), Таращанський (6), Сквирський і Бердичівський (по 7). В порівнянні до числа людності цікаві

ось які цифри (загальних у статті нема!): в Уманському уїзді в 17 волостях з людністю 220 тисяч одна міністеріальна школа припадає на 37 тисяч душ, причім в 12 волостях з людністю 155 тисяч ані одної міністерської нема. В Гайсинському уїзді Подільської губернії в 4 волостях з людністю 67 тис. одна міністерська школа припадає на 16 тис., а в прочих волостях шкіл зовсім нема. В Житомирському уїзді Волинської губернії в 20 волостях з людністю 279 тис. 1 міністерська школа приходить на 9 тис., а в Новгородволинському уїзді при таких самих обставинах на 10 тис. душ. Тим часом у німців, що живуть в Волинській губернії, одна школа припадає на 340 душ. Існують, крім того, по всіх трьох губерніях таємні школи польські, на котрі «Киевлянин» дуже злиться і проти котрих уряд російський придумує різні способи, бо вони, звісно, перепиняють його змагання до обмоскалення краю. Дуже інтересно, що «Киевлянин» підносить повну безсильність і неспосібність так званої церковно-приходської (то є сть попівської, конфесійної) школи в боротьбі з польським і німецьким елементом і домагається, щоби уряд заводив якнайбільше шкіл міністерських, де приймають хоч невеличкий процент так званих «іновірців», то єсть католиків, протестантів і жидів, хоч і тут науку релігії подає обов'язково тільки православний духовний.

Кошт удержання всіх шкіл в 1892 році виносив 716 тис. руб., в тім числі в Київській губернії 276, в Подільській 224, в Волинській 215 тисяч. Позаяк в Росії на шкільні цілі ніякого осібного податку нема, то на покриття коштів дають головно громади, в котрих заводиться школа, далі приватні добродії (звичайно багаті пани), а тільки решту докладає каса державна. І так на повищу суму зложили: 30 процентів сільські громади, 20 процентів міста, около 10 процентів приватні жертвователі, а 36 процентів каса державна. Решту доповнила оплата за науку і інші дрібні доходи.

Пересічно кожда однокласова народна школа коштувала: в Київській губернії 508, в Подільській 588, а в Волинській 535 рублів; кожда 2-класова сільська школа коштує 1500 руб. Звичайно учитель сільської школи дістає плати 330 руб., а надто на слугу 60, катихит 90, около 120 руб. іде на закуп книжок, світла, направу, топливо і т. і. Та не всі школи розпоряджають таким повним

бюджетом; 136 учителів (21 проц[ент] усіх) беруть плати 150 до 200 руб. річно.

Всіх учителів в міністерських нар[одних] школах в 1892 році було 2389, в тім числі катихитів 32 проц[енти], учителів 33,7 проц[ента], учительок звичайних 8,2 %, а надто учительок рукоділля 2,3 %, разом учительок 10,5 %, т[о] є[сть] звиш 240 осіб. Щодо їх кваліфікації, то можна сказати, що вона була ліпша, ніж у нас в Галичині. З повищого числа вчителів 1,5 % кінчили університет або інші вищі школи, 41 % (т[о] є[сть] з повищими мало що не половина) кінчили гімназії чи інші середні школи, 18,5 % кінчили вчительські семінарії і інші спеціальні інститути, а 19 % видержали екзамен на вчителів. Некваліфікованих учителів для співу, гімнастики і рукоділля було 20 %, але права навчання інших предметів вони не мали, коли тимчасом у нас сотки вчительських місць з конечності, щоб школа пусткою не стояла, обсаджуються некваліфікованими вчителями і вчительками.

Фреквенція тих шкіл являється ось як: в усіх школах на початку 1892 р. було 61 675 хлопців і 13 944 дівчат, пересічно по 73 душі на одну школу. До кінця року відпало, однак, 15,6 %. Науку скінчило 6 285, т[о] є[сть] 8,4 загального числа. Щодо віроісповідання було православних 88,3 %, католиків 6,7 %, протестантів 0,2 %, жидів 4,6 %. Як бачимо, надії на противділання й сеї школи протестантизмові і католицизмові дуже невеликі.

Інтересна ось яка нотатка, котрою кінчиться стаття «Киевлянина»: «Щоби влегшити дітям ходження до школи, при деяких сільських школах, що держаться коштом кількох громад, є спільні помешкання (общежития) для учеників, що приходять із другого села. В одних таких спільних помешканнях мають ученики тільки поміщення, а їду приносять собі з дому, так що громада наймає їм кухарку і дає світло, а в інших ученики мають повне удержання громадським коштом». Наші убогі і роздроблені громади, особливо гірські, котрим поодиноко годі вдержати школу, повинні й собі взятися на такий спосіб.

З ПОЛЯ НАШОЇ НАУКИ

І. Поле нашої науки таке ще тісне і так слабо управлене, що огляд усього, що на ньому появляється, особливо коли виключити літературу популярну, не може забрати багато місця. Та проте, здається мені, він може бути не без пожитку вже хоч би тим, що, зводячи в купу все те, що у нас робиться наукового, вкаже хоч негативно на ті широкі ниви, на котрих нічого не робиться; далі критичний огляд зробленого покаже його добрі і злі боки, з погляду на методу, як і з погляду на провідні думки, а вкінці огляд такий мусить з зрозумінням інтересів і потреб нашої суспільності доходити й до позитивних сказівок, як вести далі наукову роботу.

Коли я сказав, що поле нашої науки тісне, то мушу пояснити се слово трохи ближче. Значить воно не тільки те, що праці наукової у нас загалом дуже мало, т[о] є[сть] що інтерес до загальнолюдських здобутків на всіх полях духового і матеріального життя у нас досі задля малого економічного і громадського розвитку нашого дуже малий і нешироκий. Значить се й те, що у нас не перестала існувати течія, що ділить науки на канонічні й неканонічні, дозволені русинові з погляду національного і недозволені. Займатися історією Русі, історією руської, а щонайвище слов'янської літератури, етнографією, лінгвістикою та бібліографією — вільно і похвально, але займатися теологією (оскільки вона не католицько-уніатська), природничими науками (оскільки вони не спожитковані в медицині), суспільними науками (оскільки вони вибігають поза рамки правничого факультету), по думці многих наших патріотів, для русина не слід і навіть небезпечно. Адже ж не так то давно я чув з уст одного із наших молодих учених ті

характерні слова: «Та що ви мені говорите: природничі науки, суспільна економія! Кажіть виразно: атеїзм і соціалізм, і тоді я буду знати, куди ви хочете тягти нашу молодіж! Хочете повитручувати її з легальної дороги, заповнювати нею тюрми, та й годі!»

Сей молодий учений, що трібував колись як антидот моїм природничим та суспільним наукам з молодежі університетської заснувати «бібліографічний кружок» і був би, певно, при його помочі зробив чимало спасенного, якби молоді люди по однім чи двох засіданнях не були цілковито стратили смаку до бібліографії, нині є педагогом і, певно, не то що не змінив своїх поглядів щодо природничих наук та економії, а може, ще й з колишнього свого канону дещо викинув, і тепер той новий зредукований канон втовкмачує в голови молодежі першої руської гімназії*. Я на днях мав розмову з одним із учеників тої гімназії і довідався про деякі дуже інтересні речі. Між іншим, розповідав мій інтерлокутор про вчителя всемирної історії, котрий нівечить Лютера за те, що посмів зіскочити з дороги авторитету церковного і спуститися на свій власний розум — ну, а звісно, що розум людський у кождій голові інший і в цілях віри мусить витворити хаос, так що тепер один протестантський пастор ганьбить другого і єдності нема ніякісінької. Замічу, що так навчає про Реформацію чоловік світський, ліберал-народовець.

Симптомів, що свідчать про існування серед нашої суспільності і навіть серед її цвіту — інтелігенції сильної і глибокої течії, що змагає до затиснення нашого світогляду, до звуження наших духових інтересів, а значить і нашої наукової праці, я міг би навести чимало, та вважаю се лишнім. Ся течія, то факт, сконстатований многими компетентними свідками. Впрочім, і в дальшім моїм огляді таких симптомів найдеться достаточно. Сим поясняється та загальнозвісна апатія русинів-галичан до всяких питань, до літератури, до нових появ у світі духовім; відси йде те, що молодіж наша виходить з університетів так само неосвічена і темна в справах загальнолюдських, як до них увійшла, що наука університетська виродилася у нас в т[ак] зв[ане] Brotstudium[1], т[о] є[сть] в щось якраз противне поняттю науки, в механічне затвердження ad hoc[2]

---

[1] Навчання для хліба, для заробітку на життя (*нім.*).— *Ред.*
[2] Для даного випадку, принагідно (*лат.*).— *Ред.*

стільких-то параграфів, регул чи формулок, щоб здати екзамен і одержати на його підставі таке-то місце, по чім, очевидно, ті параграфи, регули та формули, не переварені і не присвоєні, випадають з голови з виїмком тих, котрі опісля зустрічаються в службовій практиці. Відси виходить, що у нас бувають увінчені правники, котрі не тільки не знають різниці між нервами а жилами, але не мають виображення, що таке соціалізм, хоч в університеті вчилися економії суспільної; відси походить, що в нас учителі гімназіальні дуже часто не мають виображення о тім, як виглядають наші основні закони конституційні, і т. і. Відси походить, що навіть наші «фахові» учені, засклепившися в своїм однім фаху, висказують свою погорду для інших фахів, котрих зовсім не знають, як ось, напр., один філолог (також вчитель руської гімназії у Львові, що перекладає Нестора* на латинську мову) не міг проминути нагоди, щоб в передмові не копнути ногою тих, котрі займаються далеко не так величною роботою — збирання і друкування простих мужицьких пісень і казок!

От тим-то не дивно, що наше наукове поле тісне не тільки з погляду на його об'єм, на масу наукової праці, а дуже часто з погляду на методу, на провідні ідеї і на ту тенденцію, котра каже вченому якмога засклеплюватись в однім закутку, в одній ідеї. Де молодим людям в гімназії вбивають в голову думки про пагубність людського розуму і про спасенність уніформи та авторитету, там, очевидно, годі надіятися від тих молодих людей надто смілого лету. Де гімназії і університет складаються на те, щоб навіть таким людям, що не раді би засклеплюватися в шкаралущі «студій для хліба», дати якнайменше науково приготованого матеріалу, якнайменше вказівок і заохотити для власної праці, там, певно, про оживлений рух науковий не швидко може бути мова. Сим пояснюється спорадичність наших наукових праць, брак в них внутрішнього зв'язку, систематичності: сей заінтересувався чомусь одним питанням граматичним, той систематикою хрущів галицьких, третій Скориною*, четвертий Скандінавщиною на Русі, п'ятий волохами і волоськими корнями в назвах наших гір, шостий топографією стародавнього Галича, сьомий скитом Манявським. А що, крім тісних думок і поглядів, учені наші, з виїмком двох-трьох, розпоряджають в додатку ще й дуже тісним апаратом науковим, то й виходить, що праці

їх мусили бути мертві, відірвані від дійсного життя і його інтересів, більше збірками сирих фактів, а то й курйозів, ніж справді науковими роботами.

В огляді нашім, котрий думаємо вести по змозі систематично, не минаючи нічого, що плодить наше наукове поле, ми бажали б, не в'яжучися ніяким згори наміченим порядком, обговорювати новості нашої наукової літератури без огляду на те, на якій мові вони писані. Друкуючи свою хроніку в газеті, не призначеній для спеціалістів, ми не думаємо входити в лишні подробиці при оцінюванні поодиноких праць, а підносити будемо в них тільки те, що, по нашій думці, в них є саме характерне або що чим-небудь зверне нашу особливу увагу. Очевидна річ, що повнота оглянених праць залежати буде від того, оскільки вони будуть нам доступні.

II. Ось на перший раз учений старої школи. Маю в руках книжку п[ід] з[аголовком] «Історія епископов трех соединенных епархій, перемишльской, самборской и саноцкой от найдавнійших времен до 1794 г., по источникам сочиненная Антонием Добрянским*, парохом в Валяве». О[тець] Ант[оній] Добрянський умер 1877 року, і книжка отся видана, як сказано в заголовку, з його власноручного рукопису. Додати треба, що більша часть поміщеного в ній матеріалу була поміщена колись в маленьких і тепер дуже рідких календарях «Перемишлянин»*, котрі покійний видавав в 50-тих і 60-тих роках. Книжка будь-що-будь пожиточна, хоч не дає того, що обіцяє титул. «Історія епископов» і т. д.! Яку історію дає о. Добрянський! Виписки з найрізніших «джерел», між котрими без різниці і без критики находимо і архівні документи, і літописи, сучасні памфлети, пізні реляції, і новочасні діла історичні дуже неоднакової вартості, і навіть газетні статті. «Історія» о. Добрянського скомпонована дуже попросту: невеличкий вступ о введенні християнства на Русі, а потім виписані за порядком хронологічним епископи перемишльські і при кождім зведено все, що о нім автор де-небудь вичитав, причім свідоцтва, напр., Несецького о фактах XIII або XIV віку* беруться так само на віру, як свідоцтва якого-небудь сучасного акту або літописця. Все те в тексті «Історії» розказано коротко, сухо; головна вага покладена на примітки. Тут автор рушається свобідно; бібліофіл і компілятор являється тут в повнім блиску, виписки сипляться, мов з міха, друкуються архівні документи із

extenso[1], появляються навіть проби критики матеріалу, але тільки тоді, коли він в чім-небудь не відповідає улюбленим ідеям автора. Годі заперечити, що ті примітки, се є найцінніша часть книжки, але тут же й признати треба, що в такім разі «Історія» о. Добрянського перемінюється в збірку виписок, в інтересні collectanea[2], з котрих хтось колись може й зробити історію, але котрі самі собою так само не є історією, як купа цегли, хоч би й найкраще випаленої, не є ще будинком.

А які ж ті улюблені думки автора? Їх можна звести докупи в кількох точках: православіє було і є властивою історичною вірою русинів; латинський обряд є загубою руської народності; поляки є відвічними ворогами і гонителями Русі; церков є основа руської народності, а добра церковні є підвалиною розвою руської церкви, значить, одним з предметів, гідних найпильнішої уваги історика. Тими своїми думками, як також методою своїх «історичних» праць, о. Добрянський нерозривно в'яжеться з групою наших старших учених істориків, як Гарасевич, Малиновський і Петрушевич.

До сеї «Історії» долучені ще деякі дрібніші статті пок[ійного] Добрянського, передруковані також з «Перемишлянинів». Цікаві тут особливо споминки про трьох перемишльських достойників церкви кінця XVIII віку Я. Лапчинського, В. Ганчаковського і В. Госаковського. Життя тих достойників нічим особливим не визначується, але споминки Добрянського цікаві як образчики тої попівської родової традиції, котра від XVIII віку почала витворюватися серед нашого духовенства на взір традиції шляхетської і була виразом постепенного відосібнювання духовенства від простого люду, до чого ще в 1680 р. в інструкціях своєї «Метрики» накликав духовенство руське львівський єпископ Осип Шумлянський. В споминці про Госаковського інтересна згадка про Івана Сточкевича, також руського попа, що видав у Львові 1802 р. польський переклад поеми Клейста* «Der Frühling» і, бувши в семінарії, написав і виставив при помочі питомців драму «Syn marnotrawny». Згадано тут коротко і про представлення театральні в руській семінарії духовній в м'ясниці 1829

---

[1] Повністю (*лат.*).— *Ред.*

[2] Збірки (цитат, виписок, досліджень) (*лат.*).— *Ред.*

і 1830 років, в котрих відзначилися питомці: Ковальський, Шудлинський, Урицький, а в ролях жінок Слоневський.

Не можу відмовити собі приємності, щоби на закінчення сеї замітки не навести кількох уступів із уставу братства церковного в Комарні, виданого єпископом Михайлом Копистенським в 1592 році і надрукованого чомусь без ніякої дальшої уваги між творами о. Добрянського. Єпископ поручає братчикам «творити суд истинен и милостиню в потребу братиям недостаточствующим и оублажати благых, а непокоряющихся истинне законие обличати и казнити, непокаяниеже пребывающих от церкве отлучати». Устрій братства описується ось як: «И маются сходити за обсиланям знамене братського[1] во дві неделі, или, як потреба і час прилучиться, повинен кождий брат во дві неділі полгроша дати до скринки братської...». «Сходечися до сего братства, в справах упорожнившися, книги законния почитати и друг другу с послушанием вещати. Который би брат відал брата виступного, не мает его таїти, але мает оповести его в братстве, жебы бил каран... А еслиби кто з межи старших братов якимколвек обичаем знашолся виступним, за що молодших карут, мает быти старший двояко и трояко каран, болшего томленія достоін чести ради... Вшелякая справа братськая не мает бити далей виношена от порогу дому братського. А кто би изгорділь церковним братським судом, яко преслушник церкви судиться. А если ся того не кает до другої неделі, то яко поганец и явногрішник от церкве да отлучится... и священник мает его в церкви пред всіми обличити и от церкве отлучити... А если из допущенія божія будет на брата яковий упадок іли немощ, а не іміль би достатку, мают ему братя помагати братскими пінязми и в немощі призирати... Повеліваем всякому стану людем християнским сходячися до священника или в братстві почитати святия книги ветхаго и новаго закона по святих отець преданію, сошедшися любовію не в пиянственний дом, но в славу божию...». Не диво, що так зорганізовані братства церковні мусили бути чималою силою і що луцький єпископ Терлецький* недаром боявся їх, пишучи до Потія*, між іншим: «Патріарх Іеремія... братства установил, которії будуть и уже суть гонителі владик: чего и ніт и то взведут

[1] Звичай практикований ремісницькими цехами по місточках і досі, гл[яди]: «Зоря», 1886, про цех кушнірський у Старім Місті.

и оклевещут». Звісно, для таких єпископів, як Терлецький, правда була страшніша всякої клевети.

III. Заким піду далі, нехай мені буде вільно поговорити про один твір — не науковий, та зроблений нашими «вченими», твір, що особливо тепер повинен би був обернути на себе увагу наших патріотів, та про котрий якось ніхто нічого не сказав, а часописи, мабуть, тільки і зробили, що зарегістрували його появлення. Маю тут на думці «Статут Наукового товариства ім. Шевченка у Львові», котрий набирає для всіх галичан і українців тим більше значення, що з кругу авторів того статуту проголошена була в «Ділі» думка більш претенсіональна, ніж патріотична, що товариство Шевченка має статися зав'язком руської, а властиво всеукраїнської Академії наук. Думки сеї на довгі ще літа нема що брати всерйоз, раз, тому, що науковий багаж товариства надто ще малий, по-друге, тому, що фонди його також дрібні, по-третє, що піднесення товариства до рангу Академії наук в Австрії залежить від волі цісаря, котрий протектором її іменує когось із цісарської сім'ї, значить, і деякі згляди дипломатичні будуть тут входити в рахунок, як се було і з переміною краківського «Towarzystwa Przyjaciół Nauk»* на Академію, а по-четверте, тому, що у нас нема і довго ще не буде людей, котрі б могли двигати на своїх плечах престиж і роботу, получену з рангою Академії наук. Куди нам думати про Академію, поки головний контингент наших «учених» мусить, по словах старого «Страхопуда»*:

Дуже омпно, без хвантазії
Бриндзю бити у гімназії —

і то бриндзю бити в буквальнім значенні того слова, як супленти та вчителі, або доки на секціях Наукового тов[ариства] ім. Шевченка засідає коли не більша, то все-таки значна часть студентів університету, а то й людей «доброї волі», та далеких від всякої науки й наукових інтересів.

Здається, що й самі автори «Статуту» дивилися доволі скептично на будуще товариства, бо статут його уложили зовсім не на взірець якої-небудь Академії, а по звичайному галицько-руському шаблону. Шаблон сей має дві кардинальні прикмети: затиснення і нерухомість навні і централізацію та бюрократичний автократизм внутрі. Тих старих знайомих стрітили ми благополучно і в статуті

Наукового тов[ариства] ім. Шевченка; може, й ширша громада, а особливо на Вкраїні закордоновій, схоче їм ближче придивитися.

Свій розбір статуту тов[ариства] ім. Шевченка мушу розпочати короткою ремінісценцією. В часі, коли засновувалася поновлена «Правда»*, основником її запрошений був, між іншими, і я в склад комітету редакційного. На однім з засідань такого комітету по налагодженню справ редакційних зійшла розмова на тов[ариство] ім. Шевченка. Розмовляли один українець, Барвінський* і я. Всі ми були за тим, що конечно треба вже раз перемінити товариство на інституцію справді наукову, і д. Барвінський, одинокий між нами член товариства, заявив готовість на найближчих загальних зборах виступити з проектом реорганізації товариства. Ми взяли давніший статут, і я почав розбирати поодинокі його параграфи та висказувати, як би, по моїм поглядам, повинно виглядати реорганізоване товариство. Думки мої сподобалися тому українцеві, а і д. Барвінський не тільки їм не противився, але, противно, просив продиктувати їх йому як субстрат для його будущої реформи.

Нині вже я не пригадую собі того мойого проекту у всіх подробицях, тямлю тільки добре, що я радив покласти головну вагу на секції і наділити їх значною автономією, а для їх оживлення радив завести чотири категорії членів: звичайних (вкладка 5 гульд[енів] річно), основателів (се була концесія для старих членів, що подавали по 50 гульд[енів], хоч титул сей не давав їм ніяких осібних прав), почесних і кореспондентів з вкладкою по 1 гульд[ену] річно. Кореспондентами, по мойому проекту, могли бути зарівно студенти університету, як і письменні селяни, збирачі матеріалів і загалом люди нефахові, а також охочі люди інших народностей. Вони мали мати вільний вступ на засідання секцій, могли забирати там голос, ставити внески і голосувати. Мені здавалося, що притягання якнайбільшого числа людей з провінції до секцій оживить їх і змусить до того, щоб реферати і дискусії дотикали справ живих і держані були популярно, приступно для широких кругів суспільності, а, з другого боку, участь світлих людей, спеціалістів інших народностей (у Львові головно поляків) на засіданнях секцій не допустить до затиснення поглядів національних, до сектярства і також причиниться до розвою товариства. Небезпеки, щоб ті

нефахові та посторонні елементи опанували товариство та схибнули його з дороги, не було, бо кореспонденти не мали права голосування на загальних зборах і загалом до адміністрації товариства не повинні були ніяк мішатися.

Чи д. Барвінський, виступаючи опісля в товаристві ім. Шевченка з внеском о зміні статуту, прийняв мій проект, чи змінив його, я не знаю. Та все-таки, чуючи, що статут справді змінено, я був цікавий побачити, чи є в новім статуті хоч який-небудь слід тих думок, на котрі колись згоджувалися той українець і Барвінський як на справедливі і корисні. Вже читаючи в газетах, яким «спеціалістам-правникам» приділено проект д. Барвінського до зреферування, я малу мав надію, та в друкованім статуті найшов «ще менш того малого», як каже софоклівський Едіп*. Членів-кореспондентів нема. § 15 знає тільки членів дійсних, основателів і почесних. Вкладку для членів дійсних означено на 3 г[ульдени] (се не лихо), та зате члени-основателі, коли зложили після давнього статуту вкладку 50 г[ульденів], на ділі будуть вільні від річних вкладок, а проте будуть користуватися всіми правами нарівні з дійсними членами. Не розумію, пощо ся привілегія? Хто міг раз дати 50 г[ульденів], може щороку дати ще 3 г[ульдени]; з другого боку, увільнюючи основателів від вкладки, випадало б було сказати, що член дійсний, котрий належить до товариства, напр., 16 літ, т. є. разом з 12 г[ульденами] вписового вложить до каси тов[ариства] також 50 г[ульденів], стається членом-основателем і не потребує далі платити вкладок.

Забавна історія вийшла з членами почесними. Членами почесними, говорить § 18, іменують загальні збори на внесення виділу, людей заслужених коло укр[аїнсько]-руського народу письменства, науки, штуки або к о л о с а м о г о т о в а р и с т в а. Се «або» чудове! Інтерес товариства ставить воно нарівні з цілим народом, письменством, наукою і штукою. Відси вийде таке, що заким іще збори зважаться «на внесення виділу» (борони боже, не якої групи членів позавиділових!) іменувати когось членом почесним за заслуги около народу, письменства, науки і штуки, десять разів скорше явиться нагода почтити заслуги близької виділові одиниці около самого товариства. Се значить, що поки там почесними членами тов[ариства] ім. Шевченка будуть іменовані такі Рамбо*, Реклю, Голубєв*, Дашкевич, не кажу вже про Драгоманова, на кріслах курульних на-

шої будущої Акад[емії] наук засядуть наші власні многозаслужені патріоти, дд. Громницькі*, Паньківські*, Коцовські та Макарушки*. Ну, та не се ще головний Witz[1] статуту з почесними членами, а ось що: автори знали, що почесними членами прийдеться іменувати не самих дд. Громницьких, Паньківських, Коцовських та Макарушок, а й людей інших народностей. А що як тих членів чужоплемінних набереться багато і вони одного прекрасного дня з'їдуться на загальні збори товариства, переголосують усіх і повернуть товариство на своє копито? Справді, небезпека величезна! Характер «українсько-руський» нашої будущої Академії наук може бути загрожений, і ось наші патріоти-правники спасають його слідуючим, чисто рутенським крючком: «§ 20. Члени почесні української народності можуть в товаристві виконувати права прислугуючі членам дійсним». Розумієте? Не кажучи виразно ані слова, «плечима, не очима» встановлює сей параграф дві категорії членів почесних: українсько-руської народності, котрі мають якісь права в товаристві, і неналежних до тої народності — позбавлених усяких прав, проскрибованих, зовсім пасивних, почесних, але без довір'я. Ну, панове Рамбо, Реклю, Голубєви і прочі, тіштеся! Ваші праці над укр[аїнською] історією і письменством чудесно будуть надгороджені у Львові!

Погляньмо тепер, як представляються після статуту права і обов'язки дійсного члена товариства? Він платить 2 г[ульдени] вписового і 3 г[ульдени] річної вкладки (§ 21) і за те має право брати участь в загальних зборах (§ 29), вибирати членів виділу, комісії контрольної і т. і. (§ 19,1), бути членом секцій (§ 19,4), голосувати на зборах (§ 19,2), вглядати в книги товариства в присутності одного члена виділу (§ 19,5), подавати письменно виділові в справах товариства внесення, котрі виділ мусить узяти під обраду (§ 19,6), і побирати безплатно від часу приступлення по 1 екземпляру книжок і видань товариства, котрі призначить виділ до наділення членів (§ 19,7). Що має значити термін «книжок і видань», я не розумію. Чи товариство буде роздавати також книжки не свого видання? Натомість дійсний член не має права «ставляти внесення і інтерпеляції на загальних зборах, як се йому лицемірно

[1] Жарт, дотеп (*нім.*).— *Ред.*

обіцює § 19, 3, бо § 35 виразно говорить, що «на загальних зборах приходять під дискусію і рішення такі внесення і інтерпеляції поодиноких членів, котрі суть підперті найменше трьома членами товариства», то значить, що внесення і інтерпеляції поодинокого члена не будуть взяті ані під дискусію, ані під голосування, узнаються як неіснуючі. Дійсний членне має права проектувати зміну статутів, і коли б йому заманулося щось подібного, то мусить свій проект з мотивами на місяць перед загальними зборами подати до виділу, але надто постаратися ще о підпис двох членів (§ 34,2), проект, підписаний тільки одним членом, уважається за неіснуючий. Дійсний член не має права впроваджувати гостей на засідання секцій; після § 9 «гостем може бути на засіданнях секцій, кого представлять там три члени товариства». Кого представить тільки один член, того випросять за двері. Погляньмо тепер на функції виділу. Щоправда, статут означує права і функції виділу досить неясно, загальними фразами вроді «управою товариства займається виділ» (§ 24) або «з орудування майном і фондами тов[ариства], складає виділ справоздання загальним зборам» (§ 27). Тільки взявши до помочі «регуламен», т. є. внутрішній устрій Наукового тов[ариства] ім. Шевченка, долучений до статуту, ми можемо виробити собі ясніше поняття о виділі і його функціях. Поперед усього кождому уважному читачеві статуту і регуламену мусить насунутися питання: чим, властиво, є виділ: чи органом чисто адміністраційним, чи чисто науковим? Здавалось би, що в науковім товаристві ті два обсяги ділання повинні б бути розділені, щоб не виходило таких скандалів, що бухгалтер або завідатель друкарні видавати буде опінію о працях філологічних чи медичних. А тим часом власне такого розділу функцій ані в статуті, ані в регуламені тов[ариства] ім. Шевченка не бачимо. Директори секцій входять пощось в склад виділу тов[ариства] (§ 24), і то способом доволі оригінальним — без вибору загальних зборів, всупереку § 34,6 статуту. Виділ має право скликати з'їзди учених, літератів і артистів «в справах важних, дотикаючих науки, письменства або штуки» (регул[амен], § 11), значить, виділ рішає перед тим о важності тих справ «науки, письменства і штуки», рішає, очевидно, по дебаті над тими справами, всупереку § 10 того ж регуламену, котрий о дебатах виділу над справами науковими нічого не знає. Не

розумію, що значать додані до сього параграфа в скобках цифри «§ 3, 31». Автори регуламену, мабуть, хотіли дати вид, що ся постанова умотивована відповідними § статуту; тим часом ані § 3, ані 31 статуту нічогісінько про таке право виділу не говорять, а тільки § 7 говорить, що «в справах, дотикаючих науки, письменства або штуки, може бути скликаний надзвичайний з'їзд учених» і т. д., нічого не додаючи, хто саме має той з'їзд скликати.

Гляньмо тепер на секції, в котрих після § 8 стат[уту], §§ 9 і 25 регул[амену] повинна зосереджуватися головна н а у к о в а діяльність товариства. Здавалось би, що тут і статут, і регуламен повинні якнайпильніше дбати о їх розвій. Тим часом із 17 §§ регуламену, посвячених секціям, більша часть якби навмисне придумана на те, щоби плутати і спиняти їх діяльність. Поминаю вже повторення (§ 25 «засідання секцій присвячені справам науковим», § 26 секції займаються справами науковими), але зверну увагу на слідуючі §§. Секретар секції укладає надіслані роботи до відчитання на секції (§ 28); «тільки роботи наукові членів дійсних і основателів мусить секретар секційний подати на засідання, інші може відстрочити або в порозумінні з директором... зовсім усунути» (§ 30). Значить, праці членів почесних секретар не мусить подавати на засідання секції, і може вийти така штука, що який-небудь Рамбо або Реклю пришле свою працю для товариства, а д. Макарушка в порозумінні з д. Вахнянином brevi manu[1] узнають її за невідповідну і навіть не подадуть нікому до читання.

Не знаю, як кому, а мені трохи чудним видається зіставлення купи отсих §§. «В «Записках»* і окремих виданнях має товариство друкувати роботи наукові самостійні, котрих метою поступ, а не звичайне розповсюдження науки» (§ 45 рег[уламену]); «на засіданнях секційних можна вносити і відчитувати тільки такі роботи наукові, що призначені до видань товариства» (§ 31); «читання або виклад одного предмета не може довше тривати як півгодини і тільки винятково може директор продовжити» (§ 34); «розправа, призначена до «Записок», не повинна більше обіймати як 3—4 аркуші друку, і тільки винятково може секція і комітет редакційний поміщувати також довші розправи» (§ 51). Пощо сі всі хаотичні приписи з «винятками» — тяжко зрозуміти, тим більше, що практичне їх виконання, як

[1] Нашвидку (*лат.*).— *Ред.*

бачимо з перших томів «Записок» і перших засідань секцій, тільки винятково буває можливе. Але є в тім хаосі один гачок. Секції мають дбати про заповнення «Записок»; роботи більше об'ємисті, котрі товариство друкувати буде як окремі видання, не потребують переходити через секції і можуть бути передані прямо комітетові редакційному (§ 55). Значить, коли звичайний або навіть почесний член пришле працю меншого об'єму, котра справді значить поступ в науці, то таку працю, коли дд. Макарушка і Вахнянин не відкинуть її a limine[1], відчитують в повнім тексті чи в резюме на секції (§§ 28, 29, 31), по сім директор віддає її «до перегляду і справоздання одному або двом членам» (§ 32), ті референти здають з неї справоздання, над котрим секція дебатує (§ 33), і тільки, в разі прихильної ухвали секції, робота іде до рук комітету редакційного для надрукування в «Записках». Але коли д-р Кость Левицький «совершить» словник термінів правничих і здобуде собі відповідними способами ласку і протекцію д. Барвінського чи не знаю вже кого там, то тоді дд. Макарушці, Копачеві* і Коцовському зась від тої роботи і вона «буде прямо передана комітетові редакційному», котрий, убухавши на її друкування значнішу суму грошей, скаже опісля секції: «Даруйте, панове, з друкуванням дальшого тому «Записок» треба підождати, бо в касі нема грошей».

Може, воно не буде так зле йти, як в статуті і регуламені прописано (хоч з словником д-ра Левицького воно справді вже й сталося), та все-таки з поданих тут уваг видно, як мало статут і регуламен Наукового тов[ариства] ім. Шевченка відповідають справді науковому характерові інституції, як багато в них темного і недоговореного, як багато полишено до волі людей, котрі дуже часто будуть мусили судити о справах, в котрих вони зовсім некомпетентні.

Я знаю, що головна вага в кождім товаристві не в статуті, а в людях; та все-таки мені здається, що статут, розібраний мною, є таким характерним випливом духу і уподобань людей, кермуючих тепер товариством ім. Шевченка, що їх діяльність не може бути значно відмінна. Тільки значніший прилив нових членів, особливо з провінції і з України, може дати запоруку, що евентуальна зміна статуту буде заразом зміною пануючого в товаристві духу шаблону і закостенілості.

[1] Відразу, негайно (*лат.*).— *Ред.*

К ИСТОРИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ГАЛИЦИИ

Среди галицкой интеллигенции, особенно же шляхетской, очень в ходу следующий силлогизм: мужик груб и необразован, ему слишком рано дали конституцию, слишком рано взяли его из опеки «сполечной ерархии», и вот почему он пропадает. Но вместе с тем эта самая шляхетская интеллигенция делает все возможное, чтобы мужик всегда был груб и необразован: она враждебно или недружелюбно относится к крестьянским школам, к читальням, к мужикам, выписывающим книги и газеты. В шляхетских органах, как «Czas» и «Przegląd», то и дело попадаются корреспонденции «z Galicyi wschodniej»[1], полные самых бесцеремонных доносов на сельских учителей, священников, на читальни и читателей из крестьян и даже на книги, прошедшие правительственную цензуру. Галицкие власти очень часто по поводу этих корреспонденций затевают массовые обыски в читальнях и у отдельных крестьян, конфискуют целые вороха самых легальных книг и брошюр (главным образом потому, что книги печатаны русским шрифтом, а ревизующие чиновники обыкновенно не умеют читать по-русски, а о русской популярной или какой бы то ни было литературе не имеют ни малейшего понятия) и даже арестуют мужиков или в лучшем случае таскают их за несколько миль в город на протоколы.

Это презрительное или враждебное отношение польской интеллигенции к просвещению народа началось очень давно и есть одно из «культурных переживаний» шляхетско-панщизняного строя старой Польши. Не удивительно, что там, где мужик был не более, как рабочий скот, самая

[1] Зі Східної Галичини (*польськ.*).— *Ред.*

мысль о его просвещении должна была казаться дикой и ни с чем не сообразной. Более удивительным должно казаться то, что почти такою же оставалась мысль эта и тогда, когда сама шляхта считала нужным выдавать себя за друзей просвещения, когда понятие о мужике как о быдле ушло безвозвратно в область истории и когда, главным образом, сам этот мужик, хотя еще стонущий в ярме панщины, начал чувствовать себя человеком, начал рваться к просвещению, добиваться школ. Это было обыкновенным явлением в начале 40-х годов нашего столетия. Положение, в каком очутились тогда и мужики, и паны-рабовладельцы, было поистине трагическое. Мужикам правительство приказывало строить школы, духовенство содействовало этому по мере возможности, да и сами мужики чувствовали необходимость школы. А между тем на практике школа была для них почти всегда источником бедствий, разорявших иногда всю их жизнь. С другой стороны, помещики должны были тоже заявлять открыто свои симпатии делу просвещения, хотя и чувствовали, что просвещение мужика угрожает им руиной, потому что просвещенный мужик не станет покорно и безответно гнуть шею в ярмо. Нужно помнить также, что их «патримониальная» власть давала им в руки множество средств, чтобы подавлять в народе рвение к просвещению, разрушать начатки этого просвещения, не переступая по-видимому рамок легальности.

В подтверждение этой характеристики мы приведем следующие два документа. В 1842 г. граф Казимир Красицкий предложил галицкому шляхетскому (т[ак] назыв[аемому] становому, или постулятовому) сейму мемориал по делам крестьянским[1], в котором слегка и в общих чертах выражена мысль о некоторых, по мнению автора, нужных реформах по крестьянскому делу, но, конечно, не упомянуто ничего об упразднении панщины. Между прочим, автор касается дела народного образования и пишет вот что (переводим с польского): «Чтобы, однако, все эти желанные перемены могли принесть хорошие плоды, нужно обратить внимание на моральное образование нашего народа. Не много, даже очень мало сделано в этом отношении. Умственное воспитание нашего мужичка («chłop-

[1] Memoryał w sprawie stosunków podańczych, przeznaczonych dla seymu stanowego w r. 1842 odbytego, przedłożony przez Kasimierza Krasickego d[nia] Kwietnia 1841. Рукопись Оссолинских 2843.

ka» — это характеристическое уменьшительное до сих пор не вышло из употребления в устах нашей шляхты) предоставлено его темным родителям; благо, ежели они научат его молитве и необходимым религиозным формам. Основываемые школы не оказывают хорошего влияния на массу. Пусть бы особенно талантливые пользовались ими и приспособлялись к высшим занятиям; для массы довольно будет приходских школ религиозных, где святой обязанностью духовных будет сызмала прививать народу понятие религии, морали, обязанностей всякого человека с точки зрения общества, повинностей, какие налагает на него его сословие, любовь к труду и порядочности. Таким образом, при меньших издержках будет более сделано для народа в стране, чем теперь, когда сельские дети, услышав в школе немножко (coś niewiele) науки, наполняются только ненавистью к своему сословию, считая себя способными к чему-то высшему, но не имея достаточно рассудка, чтобы испытать свои силы, бросаются на разные занятия, в которых, всякий раз наталкиваясь на новые препятствия, ищут причины своих неудач в существующих общественных отношениях. Отсюда идет неудовольствие, новые вздорные теории, тайные и гласные общества, волнения и т. п. Счастлив тот, кто в пору опомнится, отбросит самолюбие и возвратится к прежнему своему состоянию».

Чтобы вполне понять весь трагизм этой тирады, нужно припомнить, что по тогдашним законам австрийским сельская школа, какие б ничтожные крохи знаний она ни давала мужику, все же была для него единственным легальным исходом из его жалкого подчиненного положения. Она открывала ему доступ к ремеслам, к высшим, т[ак] назыв[аемым] нормальным школам*, а после в гимназию; то и другое делало мужика свободным[1], давало ему

---

[1] По цесарскому патенту 10 сент[ября] 1787 г., принимать в ремесленную науку можно было не иначе, как только после окончания двухгодичного курса нормальной школы (Lexikon der politischen Gezetze für Galizien und Bukowina. Wien, 1842, t. 1, 409); ремесло же делало свободным без отпускной (I. L. K l u n g e r. Die Gezetzliche Unterthannerfasung in Galizien. Lemberg, 1845, т. 1, стр. 4). Что высшее образование имело то же последствие, об этом нечего и говорить (K l u n g e r, ibidem).

Конечно, правительство со своей стороны (не говоря уже о помещиках) само заботилось о том, чтоб не слишком много мужиков пользовалось этим благодеянием. Посещение приходских (тривиальных) школ в Галиции не было обязательным (K l u n g e r.

возможность быть сявщенником, учителем, лекарем и проч. Вот почему, по мнению гр. Красицкого, существующие школы не оказывали хорошего влияния на массы народа, поселяли в учениках ненависть и отвращение к своему сословию, т. е. панщине, порождали «новые вздорные теории», состоявшие в желании свободного человеческого существования. Верным чутьем угадывала шляхта, что главным виновником здесь было «немножко науки», получаемой молодежью в школе. Это понимал еще в 1770 году граф Перген*, один из первых организаторов школьного дела в Австрии, который в своем реферате от 26 августа 1770 г. писал, между прочим: «Для самых низких сословий и классов жительства, которое предопределено для самой неприятной, а частью грубой работы, не требующей никакой дальнейшей умственной способности, нужно ограничить обучение самыми необходимыми элементами христианской религии и гражданских обязанностей, так как по политическим соображениям этот, в государстве, впрочем, очень нужный класс людей не должен видеть много более, чем того требуют его занятия, потому что иначе они будут предаваться тем же занятиям, только с большим раздражением и почти с отчаянием и состояние их таким способом только ухудшится». И вот идеалом галицкой шляхты и сделалась школа, которая, собственно, не учила бы никаким знаниям, но была бы заведением для дисциплинирования строптивых крестьянских умов и чувств, внушала бы «мужичкам» любов к «канчуку» и прочим благодеяниям панщины и приучивала б их к отречению от всякого самолюбия, конечно, только затем, чтобы «освещенный веками» панщизняный порядок никоим образом не был нарушен. Всего интереснее то, что цитированный мемуар гр. Красицкого новейшие польские писатели и публицисты считают началом и исходным пунктом тех либеральных усилий, которые будто бы предпринимала галицкая шляхта с целью освобождения мужиков от панщины, в чем будто бы помешало ей только правительство.

Лучшей характеристикой тех «либеральных усилий» служит следующий документ, любезно сообщенный мне

III, 553); кроме того, из учеников этих школ только самые способные, да и то ежели они не были единственными сыновьями своих отцов, могли быть отпускаемы в нормальные училища и потом в гимназии.

о. Гамораком из Стецевы, пов[ета] Снятинского (на Покутье). Документ этот — жалоба крестьян села Залучья над Черемошем к декану городенскому как правительственному надзирателю школьному против притеснений, какие допускал местный помещик из-за школы. Вот копия этого замечательного документа:

«Пречестни уряду намістниче греко: като: городенски і наззерателю школний!

Громада наша сама поклала школу і обіцялася платити учителеві і платить, аби наші діти учив читати, співати й писати, і 15 літ ми самі школу будинок утримуємо, й діти посилалисми і не знати щося значить, же наші теперешні дідичі не люблять на нашу школу.

1. Зараз як прийшли В. В. П. Айвас, Григора Воєвудку, котрий в Княжу (село.— *Прим. автора*) дякував й діти зачав учити, казали зловити з рекрутами, хоць він горбати; кричали на него, же без оповіді панскої учит діти; а же він казав, же тое для того робить, же му Духовні каже, бив го й кайдани вковав.

2. Сего року нашего учителя Данііла Воєвудку, котрий 4-ри роки наші діти учить, післав Двірских слуг з Вітом вночі до школи запровадив в двері, а рано взяв до арешту і межи рекрутами окував; а належить, аби сес зоставився в громаді і учив діти, бо вже трьох братів в жовнірах; до сего разу таке нивірабяли пани нашому учителеві, аж теперешній пан, видимо, же радий би, аби школи ни було.

3. Хлопців, котрі уміють читати, беруть до плуга й насміхаються, мовят: забудеш азбуку. Від плуга ниможуть ходити до церкви, і через тото видят самі пани, же мусят призабувати, і для того так говорять.

4. Видимо, же ми бідні простаки, нивмілисмо добре отченашу, а хоц котрий умів, то забув, так тепер учинилисмо школу, [а пани] хочуть, аби котрий уміют читати, й тото забували.

5. Нас, бідних простаків, відав ніколи не допустять, аби мо хоц тілко вміли читати, абисмо бога й царя чтити знали.

6. Чуємо, же німих і глухих учать читати, а ми ні глухі, ні німі, й самі платимо за школу. Ни знаємо, щося значит, же так не любят нашу школу; каждому, котрий до сего разу навчився, допікают, а ми, бідні простаки, нікому нічого никажемо, що хто вміє.

7. Нимаємо пасовиска, до каждої ходобини діти неволимо, аби пасли, через тото уривається на літо від школи, й багато забувають; ни знаємо, що ся значить, же наш Духовний й наш намісник (декан.— *Прим. автора*) Снятинський на тоє мовчут. Ми видимо, же Духовний видять й знають, хто перескажає, аби школи в простаків нибуло. Для того нічого ни кажуть, ми того ни знаємо; нам ся здає, же наш Духовні за нами повиннисе упімнути.

Просимо покірне, будте ласкаве причиніться за нами до Високої з Верхності Духовної, аби нас поратували й аби наша наука в школі наших дітей на завше була.

Залуче над Черемшов дня 29 Окт[ября]1840 г.

Igor Romaniuk
Mytro Kulżenko } Plenipotentes[1]»
Iwan Kulżenko

Далее идут подписи простых селян.

На обороте этого документа в лист вм[есто] адреса читаем: «До пречестного уриду Наместничого грек: кат: городенского й надзирателя школного. Покорна прозба — від на низу підписаних — Будте ласкаві причинитися за нами бідними й поратувати, аби наша наука в школі наших дітей була ____ ____ ____ як в середині»

Как красноречив и трогателен этот безграмотный, неуклюжими кирилловскими буквами написанный документ! Насколько яснее и недвусмысленнее говорит он, чем «либеральный» меморандум вельможного графа Красицкого. Чтобы выяснить вполне его содержание и форму, я замечу еще следующее. Жалоба крестьян залучских направлена к декану городенскому (в городке Городенка), а не к снятинскому, ведению которого подлежало село Залуче, именно потому, что крестьяне не доверяли своему декану, равно как и священнику своего села. Правда, относясь с своей жалобой к декану городенскому, они должны были обречь ее на бесплодность, так как соседний декан ничего не мог помочь им, даже ежели бы желал. Очевидно, жалоба эта была не первая и много ее предшественниц брошено было надлежащими властями под сукно, пока «бідні простаки» решились обратиться к декану городенскому просто для того, чтобы рассказать постороннему человеку про

[1] Уповноважені (*лат.*).— *Ред.*

свое горе, а может быть, и в надежде на какое-нибудь частное личное его вмешательство.

Не знающим ближе галицких панщизняных отношений интересно будет узнать, кто это такие Plenipotentes, подписанные на документе вначале прочих подписей «из громады», да еще латинскими буквами. Институция крестьянских пленипотентов, или уполномоченных ходаков, установлена была цесарем Иосифом II патентом от 1 сентября 1781 г. В патенте том сказано, что на случай споров громады с помещиком должна громада первым делом искать справедливости у того же помещика; когда же там не найдет, должна выбрать двух уполномоченных, снабдить их надлежащим документом и отправить их с жалобой в «крейсамт» (§§ 38, 39, 40)[1]. Следуя допотопному канцелярскому судопроизводству австрийскому, эти ходаки делались очень часто «громадскими слугами» на всю жизнь, то и дело шлялись то в округу, то в губернию, то даже в Вену. Бывали между ними такие, которые на своем веку по 20 и 30 раз проходили пешком этот многотрудный, более чем во сто миль, путь и, конечно, большей частью напрасно, бросая при этом на произвол судьбы свое хозяйство, жен и детей. Как представители громад, выбранные свободными голосами своих собратьев, они имели заклятых врагов в помещиках, которые очень часто побоями и всяческими угнетениями вымещали на них свои неприятности и убытки, понесенные из-за возбужденных ходаками дел. Зато громада платила им симпатией и доверием. Их слово значило более, чем чье бы то ни было. Напротив, «війт і присяжні», которые составляли легальную репрезентацию громады, были избираемы или помещиком, или под его влиянием и считались не более как панскими прислужниками. Вот почему на вышеприведенной жалобе мы видим подписи пленипотентов в самом начале, но не видим подписей «війта» ни «присяжних», а напротив, из текста жалобы узнаем, что «війт» этот, конечно, не по своей доброй воле, а по панскому принуждению, играл роль гонителя излюбленной мужиками школы.

Вот среди каких плачевных обстоятельств зарождалась и росла русская народная школа в Галиции!

---

[1] Moritz Drdacki Ritter von Ostrow. Lexikon der politischen Gezetze, t. 1, стр. 311, 312; и его же: Die Frohnpatente Galiziens. Ein Beitrag zur Kunde des Unthertanswesens. Wien, 1838, стр. 242—243.

ПОЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД

Львів, дня 24 января 1894.

Від часу остатнього мого огляду в суспільності руській і в широкому політичному світі сталося чимало дечого такого, про що слід нам тепер поговорити. Коротко скажу про віча в Дрогобичі і в Коломиї. Не мавши спромоги бути на жаднім з тих віч, я мушу ограничитися на тім, що знаю про них з газет. Віче дрогобицьке особливо інтересне з многих поглядів: раз, тому, що се було перше віче народне в Дрогобичі, і органи власті політичної, не привикши, мабуть, до смілішого політичного слова на дрогобицькій території, остаточно розв'язали віче; по-друге, тому, що на тому вічі прецінь раз явився перед ширшою публікою, в тім числі й перед своїми виборцями, бурмістр і посол дрогобицький д. Охримович* і проговорив — не скажу вже, що й як, але досить, що проговорив декілька слів; вкінці інтересне було се віче головно тому, що хоча з записних радикалів не було на ньому майже нікого (крім деяких мужиків-радикалів), то проте польська опінія публічна голосно признала се віче радикальним, навіть в далеко більшій мірі, ніж, напр., коломийське. Що більше, аранжерів сього віча — д-ра Олесницького, о. Давидяка* і др.— «Gazeta Narodowa» прямо виставляє проповідниками радикалізму в Галичині. Звісно, правди в тім польськім голосінні хіба тільки, що програма віч, устроєних стрийськими діячами, зовсім похожа на програму віч радикальних. Та се показує не те, що д-р Олесницький стоїть під комендою радикалів або радикали під комендою д-ра Олесницького, а тільки те, що потреби і бажання руського народу в Стрийщині і в Коломийщині (і в Рогатинщині, і в Брідщині і т. д.) однакові і що, доходячи до якої-такої свідомості свого стану, народ той і його

інтелігентні провідники мусять висказувати ті потреби в однаковий спосіб.

Взагалі треба сказати, що руські народні віча більше, чим що-небудь інше, ворушать опінію публічну в краю і поза його границями — звісно, коли вони численні, ведені гідно і розумно і ухвалюють резолюції, котрі свідчать справді про добре зрозуміння потреб народу і даної хвилі. Вічу дрогобицькому закинув би я з того погляду одно: що на порядку дневнім нарад не поставлено справи адміністрації камеральних дібр у Галичині. Справа се для дрогобицького Підгір'я дуже пекуча, і само порушення її викликало б у тамошніх селян великий інтерес. Знаючи потроху сю справу, я мав намір порушити її на вічі в Дрогобичі, та, на жаль, не міг на ньому бути. От тим-то звертаю увагу аранжерів віч по нашім Підгір'ю на сю справу і на конечність поставлення її на дневнім порядку.

У Львові від 10 янв[аря] радить галицький сойм крайовий. Досі не ухвалено нічогісінько такого, щоби варто було згадки; всі справи ще в комісіях, та й то важного небагато. Згадати годиться хіба про внески д. Романчука о зміну ординації виборчої до сойму в тім напрямі, щоб заведені були безпосередні вибори з курії сільських громад і побільшене число послів селянських та міщанських, і графа Ст. Бадені*, щоб змінити дотеперішній розклад тягарів поношених на школи людові (громади дають 3/4, а двір тільки 1/4); зрівняти в тім згляді двори з громадами. Внесок д. Романчука мотивований і оброблений в дусі недавнього проекту гр. Таафе, звісно, з поправками, корисними для селянства. Внескодавець — як сказано було в «Ділі» — навмисно дав сьому внескові якнайскромніший обсяг і якнайделікатнішу форму, щоб добитися від польської шляхти тої правди, чи дійсно вона — як голоситься у Відні — так дуже прихильна розширенню права виборчого, а тільки бажала би сю справу розпочати в соймі, чи се тільки пуста бляга. Внесок д. Романчука принято трохи делікатніше, чим попередні внески Телішевського і Антоневича*: його не відкинено а limine[1]. Та нема сумніву, що він буде вбитий без гомону; сього можна догадуватися вже з того, що його відіслано не до осібної комісії, як домагався д. Романчук, і не до правничої, як домагалися інші посли, а до адміністраційної, котра займається шпиталями,

[1] Негайно (*лат.*).— *Ред.*

дорогами і т. і. Та не досить того. Газети польські, а за ними й руський прихвостень газети урядової, порівнюючи внесок Романчука з внеском гр. Бадені, розвели широку розмову на тему «принципіальної» (т. є. фантастичної) політики д. Романчука і «практичної» — гр. Бадені. «Kurjer Lwowski» висміяв безглуздя такої дискусії, бо ж внесок Романчука з многих поглядів далеко практичніший від внеску гр. Бадені, і замітив, що коли б Романчук і гр. Бадені поміняліся ролями, то ті самі польські часописи ще з більшим правом могли б величати графа і ганьбити «гайдамацькі замахи» Романчука.

З інтерпеляцій найхарактерніша була та, котру вніс д-р Окуневський* в справі «реформи руських духовних семінарій». Замість піднести в них рівень науки і загальної освіти, уряд випхнув їх з головних міст (Відня і Львова) до таких міст, як Станіславів і Перемишль, що, очевидно, мусить вплинути на обниження рівня освіти руського духовенства. Інтерпеляція та тим головно інтересна, що її повинен був вислухати також митрополит* (він сидить у соймі), за котрого згодою довершена була ся «реформа». Та митрополит, почувши, о що ходить, вийшов із соймової салі, а опісля, як кажуть, робив гіркі докори послам народовцям і грозив, що виступить проти них з курендами, коли не перестануть робити йому такі прикрості. «Ей, ваше преосвященство! — мав відповісти один з послів на ті виговори розжалуваного князя церкви.— Ваші куренди досі нам не помогли і тепер не пошкодять!»

Як звісно, супроти зміни в центральнім правительстві витворення коаліції партій правительственних і повстання супроти неї коаліції слов'янської повстало і в руськім клубі* у Відні питанням: що русинам з собою зробити і куди пристати? Наради клубові у Відні не довели ні до чого. Д[обродії] Романчук і Телішевський раді були пристати до слов'[янської] коаліції, та д. Барвінський* рішуче заявив, що сього не вчинить, за ним пішли й О. Мандичевський*, Охримович і Підляшецький*. При такій незгоді д. Романчук уважав за найкраще — політику Фабіуса Кунктатора*, і от ухвалено, що рішення в тій справі западе аж у Львові, по нараді з послами соймовими. Д[обродій] Романчук бажав сього не без укритої думки, що в соймовім клубі швидше найде більшість за собою. Тим часом перечислився. Кількадневі наради всіх послів народовецьких (без москвофілів), соймових і до ради дер-

жавної не довели, мабуть, ні до чого. Я не знаю ані ходу, ані ухвал тих нарад, та ось «Gazeta Narodowa» доносить, що ухвалено ще раз відложити рішення в тій справі і полишити його послам віденським, котрі-ді можуть докладніше розглянутися в ситуації, а «Галичанин» довідується, що таки ухвалено не приступати до коаліції. Остаточно обі сі звістки легко погодити: обі вони означають побіду д. Барвінського над д. Романчуком, бо ж, як уже сказано, в клубі віденськім Барв[інський] має велику більшість за собою і рішуче мав заявити Романчукові і Телішевському: ви собі робіть і ухвалюйте, що хочете, а я буду поступати так, як я знаю. Супроти сього, розуміється, всі дебати над тим, чи приступати до слов'[янської] коаліції, чи ні, являються зовсім безпредметовими, а навіть евентуальна ухвала соймового клубу в дусі д. Романчука не мала б ніякого значення супроти «ясно витиченої програми», або, як кажуть злі язики, gebundener Marschroute[1] д. Барвінського.

Виступ радикалів з запросинами до мужів довір'я всіх трьох партій на довірочний з'їзд* для наради над тим, як і з кого би скликати ширший з'їзд мужів довір'я з усеї Галицької Русі для встановлення спільної програми ділання всіх русинів, наробив тут чимало колоту. Явився він дуже на руку «Gazet'і Narodow'ій», котра систематично ганьбить обі старші партії руські а підносить рухливість радикалів, хоча, звісно, в роботі радикалів бачить страшенні небезпеченства для краю і держави. От вона й затрубила на алярм, що ось, мовляв, радикали обнимають провід в справі руській, скликають мужів довір'я, котрим, певно, нав'яжуть і свою програму. Ще заким появилася отака стаття в «Gazet'і Narodow'ій», деякі народовці прочували її і дуже неприхильно говорили про виступ радикалів, котрі, мовляв, наймолодша, найменше численна партія, а береться проводити старшим. Не можучи сказати нічого проти самої думки з'їзду, вони на перший план висунули справу ініціативи. А коли я сказав, що ініціатива радикалів тут ні при чім, бо справу заініціювали давно народні віча, почавши від турецького*, і що скликання тісного кружка людей для прелімінарних нарад над тим, чи коли, де і ким має бути скликаний властивий з'їзд мужів довір'я і котрих власне мужів — ані про сам з'їзд, ані про його евентуальні ухвали нічого ще не становить,— я все-

[1] Визначений маршрут (*нім.*).— *Ред.*

таки чув одну відповідь: «Треба було порозумітися зі старшими, ну, з Романчуком, на котрого голос будь-що-будь може з'їхатися й пів-Галичини, а не хапатися вам самим». В кінці піднесено й питання щодо запрошених осіб: по-якому їх запрошувано? Чому, наприклад, не запрошено о. Січинського*, а запрошено Маркова*? На се я не міг нічого відповісти, не знаючи, якими поглядами на запрошені особи кермувалися коломийські товариші*. В усякім разі можна думати, що з послів на спрошену радикалами нараду майже ніхто не прибуде, та ледве чи буде хто й з львівських народовців, з котрих більшість хилиться на бік д. Барвінського, а девіза Барвінського є не поєднання партій, а боротьба на життя і смерть з москвофілами і радикалами. Чую також, що і з москвофілів на ту нараду ніхто не прийде. «Галичанин» про запросини навіть не згадав. Впрочім, д. Романчук спросив свій осібний з'їзд своїх власних мужів довір'я на д[ень] 1 февраля. На сей з'їзд, розуміється, не пустять ані одного радикала, та, певна річ, що радикалові ніщо би й робити на нім. Та ми сумніваємося, чи такими покутними з'їздами д. Романчук зможе полатати свій авторитет, в остатніх часах дуже а дуже захитаний.

ІСТОРІЯ ПРО УКРАЇНЦІВ

Уже довгий час якась надто офіційна особа, що підписується літерою К.*, подає у газеті «Czas» більш-менш цікаві матеріали з історії про українців. Втім, ця особа має певні амбіції, хоче бути не тільки істориком, а й наставником українців. З двовушної амфори вона лле на їхні голови єлей доброзичливості і лояльності, а що без великих наслідків, то вже не її вина. Адже щоб бути істориком і наставником народу, треба знати цей народ, його життя і розвиток хоча б трохи краще, ніж знає ця особа. Тенденція, якою б не була доброзичливою, не може замінити знання фактів.

В останньому (37) номері «Czasu» надибуємо чудовий зразок такого мудрування, розлитого аж на чотири обширні шпальти першої сторінки. Кореспондент з «українського табору», не задовольняючись розкидуваними досі von Fall zu Fall[1] похвалами п. Барвінському і осудом п. Романчука, одразу вирішив висвітлити питання au fond[2] і пояснити зі своєї точки зору всі українські партії. Моральний сенс цієї чотиришпальтової студії вийшов досить несподіваним, хоч і цілком логічним, якщо мати на увазі позицію автора і застосований ним метод. Автор від усіх українців знає такі складові частини: — редакцію «Галичанина», яка утворює москвофільську партію, редакцію «Діла», п. Романчука, п. Барвінського (його, розуміється, знає найкраще) і чув щось про радикалів, їх віча і «Народ». Яку споруду можна побудувати з таких карт? Погляньте тільки! Москвофіли заперечують україн-

[1] Від випадку до випадку (*нім.*)— *Ред.*
[2] Вглиб (*франц.*)— *Ред.*

ську народність, тож — геть їх. Радикали вигукують: «все для демосу» і прагнуть міжнародного соціалізму, тож і вони противники української національної справи, тому — геть їх. Отже, народовці, власне кажучи, залишаються єдиною українською партією. На жаль, вона складається з трьох елементів: з п. Романчука, з «Діла» і п. Барвінського. Оскільки пан Романчук нічого не робить, тільки коливається, а «Діло» час від часу цьому сприяє, кокетуючи з слов'янською коаліцією, тому з тієї єдиної української партії залишається, власне кажучи, один п. Барвінський, який «найбільш стало і послідовно протидіє» підривним тенденціям москвофілів, радикалів, Романчука і «Діла». Він «дав стільки вже доказів свого патріотизму і стільки приніс своїми діями справжньої користі українському суспільству». Стільки... стільки... стільки...— шкода, що не сказано скільки.

Той самий п. Барвінський, на думку пана К., «незважаючи на «принципову» політику п. Романчука, послідовно дотримується засад програми 1890 р., внаслідок чого ці засади, ефективно (!) підтримувані отцем митрополитом*, щораз більше посилюються». «Незважаючи на радикальні й москвофільські атаки, ці засади гуртують навколо себе дедалі більше число щирих українських народовців». «Aber man merkts nicht»[1] — додамо до цих магічних розповідей рефрен однієї німецької пісеньки.

Отак препарувавши собі українську справу, пан К. може гостро, сміливо і безрозсудно повчати правити і розпоряджатись. Згода партій є, розуміється, нонсенсом, бо і радикали і москвофіли прагнуть оволодіти ситуацією і повалити пана Барвінського. Дивно тільки, чому в такому разі п. Романчук, якому теж хотілось би повалення пана Барвінського, був противником згоди поміж руськими партіями. Ні, ні! Препарат з українців, скомбінований паном К., не відповідає дійсності, а ті, що будуть вивчати на ньому анатомію, зможуть припуститись фатальних помилок. Втім, tu l'a voulu, George Dandin![2]

---

[1] Але цього не помітно (*нім.*).— *Ред.*

[2] Ти цього хотів, Жорж Данден* (*франц.*).— *Ред.*

З ІСТОРІЇ БРЕСТСЬКОГО СОБОРУ 1596 р.

Брестський собор 1596 р., який санкціонував унію однієї лише частини руського духовенства* з Римом, належить до найважливіших подій в історії Південної Русі. Укладена за мотивами далеко більш політичними й адміністративно-дисциплінарними, ніж догматично-релігійними, Брестська унія відразу внесла величезний фермент у лоно руського народу, спричинила тимчасовий запал, пожвавлення, інтелектуальний рух, жваві диспути, викликала з однієї і другої сторони гарячий зелотизм і дала життя надзвичайно цікавій полемічній літературі, та в кінцевому підсумку ослабила Русь, деморалізувала її ненавистю братів до братів, взаємним недовір'ям і нетерпимістю і була однією з причин козацьких війн, які принесли Україні руїну, а Польщі — зародок політичного занепаду.

Але значення і вплив Брестської унії не припинилися з падінням Польщі. Навпаки, з кінця XVIII ст. у тій частині Русі, яка перейшла під скіпетр Росії, починається справжня трагедія унії з незліченними епізодами, сповненими сліз і крові, трагедія, що не закінчена і досі. Під австрійським скіпетром її доля була значно відмінною; здавалося навіть, що політична передбачливість таких монархів, як Марія-Терезія і Йосиф II, покладе тривкі основи для її успішного розвитку. Але цього не сталося. Навпаки, ми побачили незвичайний і дивний факт: протягом довгих десятиріч високі достойники уніатської церкви, її визначні представники та історики цілком недвозначно вважали її нещастям Русі, плодом зради народу і батьківської віри, фатальним як для Русі, так і для Польщі результатом єзуїтських інтриг. Досить нагадати імена

таких уніатських істориків, як Гарасевич, Малиновський, Петрушевич, Качала*, а з світських Дідицький*, щоб мати уяву про те, в якому дусі і в яких поглядах про початок унії виховувалося молодше галицько-руське покоління. На думку тих істориків, унія не тільки була наслідком зради і підступності, а й впроваджувалася польським урядом насильно; вибрики окремих ієрархів на зразок Афанасія Крупецького*, уніатського єпископа перемишльського, без жодних сумнівів звалюють на відповідальність польського уряду і магнатів, хоч один з головних представників шляхти Щасний Гербурт* на варшавському сеймі голосно протестував проти розповсюдження святої унії за допомогою батогів і кайданів.

Тільки в останніх десятиріччях серед русинів-уніатів повіяло новим духом, протилежним щойно схарактеризованому. Ряд молодих богословів, переважно римських докторів, як брати Сембратовичі*, Пелеш, Мільницький*, Сарницький* та ін., намагаються у своїх працях відновити апологетичне щодо унії ставлення Петра Скарги*. Найвизначнішою працею цієї нової школи на ниві історіографії є відома «Geschichte der Union» Пелеша*, твір з історичного боку слабкий, незважаючи на значну ерудицію, однак написаний з незмірно більшою систематичністю, ніж хаотичні компіляції і збірки документів Гарасевича і Малиновського. До того ж твір від початку до кінця послідовний за своєю тенденцією — показати, що саме унія з Римом була первісною вірою русинів, що Брестська унія 1596 р.— урочисте завершення і відновлення прадавньої традиції, що унія для Русі — найбільше доброчинство, оскільки безпосередньо пов'язала її із західноєвропейською цивілізацією. Не вдаючись поки що у критичний розгляд цих провідних ідей праці Пелеша, відзначимо лише, що саме фактографічне відтворення історії унії — як це вже підкреслили й польські історики — великою мірою залишає бажати кращого, отже, маємо справу не так з історією, швидше апологією унії.

Якщо говорити про російських істориків, то і тут бачимо певну цікаву еволюцію. Найважливішою працею про Брестську унію все ще слід вважати двотомну працю Кояловича* «Литовская церковная уния». Незважаючи на багатство зібраних матеріалів, антипольські погляди автора виступають у ній дуже яскраво. З пізніших істориків назвемо Костомарова, Соловйова*, Куліша і митрополита

Макарія*. Усі вони, природно, противники унії, усі вибирають з тогочасних записів та документів переважно те, що говорить на некористь унії та її ініціаторів. Усі вірять на слово полемістам і апологетам православної сторони, їх аргументами заперечуючи докази супротивної сторони, усі вони однаково далекі від того, що новіша історіографія називає критичним опрацюванням самих документів. Лише молодші історики київської школи, Антонович, Голубєв, Орест Левицький*, зробили важливий крок у цьому напрямі, опублікували велику кількість нових документів, передрукували і критично опрацювали важливі тогочасні пам'ятки полемічної літератури як з руського, так і з польського боку і таким чином заклали тривкий фундамент для дійсно критичного опрацювання історії унії. Далі у тому напрямі йдуть молоді учні школи, що групується навколо «Киевской старины», журналу незмірно заслуженого у справі поглиблення дотеперішніх досліджень з історії Русі.

Що ж до польських істориків, які більш-менш докладно займалися питанням Брестської унії, то тут достатньо назвати головних, типових представників і коротко схарактеризувати їх погляди. Найбільш детально цікавився справою Брестської унії кс[ьондз] Е. Ліковський*, який присвятив їй великі статті у познанському «Przeglądzie Kościelnym»* 1884 р. і краківському «Przeglądzie Polskim» 1886 р. Як усі праці кс[ьондза] Ліковського, так і ці дві відзначаються чудовим оволодінням джерелами,— як польськими, так і російськими, —і критичною їх оцінкою. Однак неможливо заперечити того, що певного упередження на користь Риму та єзуїтів і на некористь православ'я автор не позбувся і зовсім не приховує, а в дискусії про головні засади унії не виходить за межі аргументів Скарги. Що біограф Скарги гр[аф] М. Дзедушицький* сповнений захоплення і подиву щодо ролі, яку Скарга відіграв при укладенні унії, і дивиться на неї цілком очима знаменитого єзуїта — річ давно відома і нерідко відзначена як недолік цієї визначної в інших відношеннях монографії. Додам, нарешті, що Бобжинський у своєму «Нарисі історії Польщі», розглядаючи справу Брестської унії з польської державної точки зору, приходить до висновку, що мала вона, без сумніву, і добрі сторони, але мала й негативні, які, на жаль, переважали. Негативні сторони Бобжинський вбачає насамперед у релігійній нетерпи-

мості, яку унія прищепила в руський національний організм, і у роздвоєнні русинів, яке пізніше під час козацьких війн дало гіркі і згубні плоди. Цікаво, що в цій оцінці католик Бобжинський сходиться з протестантом Лукашевичем*, який дав подібну оцінку цього історичного факту у своїй «Історії церков гельвеційського віровизнання на Литві».

Нема найменшого сумніву, що різниця поглядів істориків на цей важливий історичний факт, крім неминучих більш-менш помітних соціальних, політичних, релігійних і національних симпатій чи антипатій самих істориків, пояснюється значною мірою багатством і різноманітністю джерел, що дає можливість одним використовувати певні матеріали і їм надавати перевагу, обминаючи інші, і навпаки. Кажучи про різноманітність джерел, я маю на увазі і велику кількість документів, які, безумовно, фальшиві, але новітніми істориками дуже часто приймалися без належної критики і давали їм підставу для здебільшого неправильних висновків. До того ж у різноманітних тодішніх творах і полемічних памфлетах, що нерідко були продиктовані розбурханими пристрастями і особистими суперечностями, знаходимо дуже багато відсутніх у інших, відомих досі джерелах дрібних згадок, фактів, натяків, що їх історик, залежно від своєї позиції і заздалегідь вироблених поглядів, може вважати або плітками й вигадками, або щирою історичною правдою.

Наближення 300-річчя Брестської унії повинно б, на мою думку, дати поштовх до грунтовного і справді наукового дослідження її історії. Це не так просто, як може на перший погляд видаватися, оскільки почати треба з критичного опрацювання й осмислення всього того матеріалу, який досі служив джерелом для відтворення історії унії, а також доповнення прогалин в дотеперішніх матеріалах шляхом нових пошуків і архівних публікацій. Одну з таких попередніх праць і пропоную на розсуд читачів. Зацікавлений цим питанням швидше як історик української літератури, ніж як історик церкви, ставлю своїм завданням критичний аналіз одного з джерел до історії Брестського собору — джерело, яке, незважаючи на свою полемічну тенденційність, навіть такі історики, як Костомаров і Куліш, прирівнювали до документа і яке дуже добре доповнювало документальні дані. У зв'язку з цим воно часто використовувалося, а найяскравіші його частини просто

переписувалися істориками, часто тільки з меншими або більшими змінами і пропусками, які переважно здійснювалися мовчки. Не буде перебільшенням, якщо скажемо, що для опису Брестського собору 1596 р. і його передумов для більшості істориків, крім документів — нерідко суперечливих або баламутних, існувало лише два типи послідовного опису наочним свідком подій. Це тип, представлений описом Скарги в його творі «Оборона Брестського собору», виданому того ж, 1596 року, і тип, представлений описом у творі, розглядові якого присвячена ця розвідка.

Ідеться про твір під назвою «Пересторога* зіло потребная на потомние часи православним христіаном». Цікава його доля. Він дійшов до наших часів в одному-єдиному списку, який був власністю львівської Ставропігії. З нього близько 1850 р. Денис Зубрицький виготовив копію, яку вислав зі своїми зауваженнями петербурзькій Археографічній комісії. Остання і видала цей твір 1851 р. у IV томі видання: «Акты, относящиеся к истории Западной России» під назвою, складеною самим Зубрицьким і яка виражала його погляд на дату і автора цього твору. Звучить вона так: «Історично-полемічне дослідження про початок і поширення унії в Литві і Західній Русі і про дії її прибічників, написане певним львівським священиком, що був присутнім на Берестейському соборі, для перестороги православних. Близько 1600—1605 року». Наскільки слушні погляди, висловлені в цьому заголовку, побачимо пізніше; тут лише додамо, що в цьому самому рукописі містився переписаний тією ж рукою, що й П е р е с т о р о г а, відомий Львівський літопис*. На думку о. Петрушевича, який ще близько 1865 р. бачив цей рукопис і знову переписав з нього «Пересторогу» (свою копію, досконалішу за копію Зубрицького, він опублікував у «Временнику» Інституту ставропігійського 1867 р.), цей рукопис написаний рукою якогось Михайла Гунашевського, 1610 року народження. На підставі цього, невідомо як встановленого факту о. Петрушевич приписує Гунашевському авторство «Літопису» і «Перестороги» — чи слушно, про те пізніше. Щодо самого рукопису, то він загадково зник з бібліотеки Ставропігії. Була чутка, що Зубрицький викрав його і вислав Погодіну* до Москви, однак о. Петрушевич запевняв мене, що це неправда і що рукопис «не вийшов поза Збруч». Але де він тепер — невідомо*.

«Пересторога» складається з двох частин, нерівних за обсягом і досить чітко розмежованих: історичної і богословсько-полемічної. Другу частину, спрямовану проти уніатів і католиків, автор вкладає в уста певного члена Ставропігійського братства, який начебто виголосив її у присутності короля і уніатських єпископів, Терлецького і Потія, на варшавському сеймі 1598 р. З самої композиції і тону цієї нібито промови видно, що насправді вона не була виголошена і автор включив її до своєї розповіді лише для того, щоб своїм православним читачам дати, крім розкриття фактів про творців та генезу унії, також певну кількість богословських аргументів для боротьби з уніатами й католиками. Не беручись поки що аналізувати цю частину, докладно розглянемо історичну розповідь «Перестороги», особливо те її місце, в якому розповідається про хід підготовки до Брестської унії і саме її укладення.

На початку твору автор докладно визначає мету своєї праці; він хоче застерегти своїх одновірців, «яко нікоторие єпископове..., которие іспервa завше под владзою і под послушенством ... константинополскаго патріархи били, а потом не для спасенія душ своїх альбо вручених себі але для певних причин своїх і дочасних пожитков... своєго патріархи отступили і римскому папежові в послушенство ся отдали і великоє замішаня в людех учинили». Навівши далі аргументи уніатів, якими вони виправдовують свій вчинок, автор приступає до власне історичного викладу, який ми тут розглянемо.

Гідний уваги історичний вступ твору. Відзначивши, що Русь прийняла християнство з Греції на 25 років раніше, ніж Польща з Німеччини, і не торкаючись зовсім питання, панувала в Греції на той час Фотієва* схизма чи єдність з римською церквою, розповідає далі про руських князів, що «били великіе ревнителі, іж много з великим коштом церквей і монастирей намуровали і маєтностями опатрили, злотом, сребром, перлами і дорогим коміням приоздобили, книг великоє множество язиком словенским нанесли, леч того, што било напотребнішое, школ посполитих не фундували». Внаслідок того з часом нащадки тих князів, неосвічені і жадібні, розділилися, одні тут (тобто в Південній Русі) залишилися, інші осіли на володіння в північних краях держави і «собі очі лупали о панства, один другому видираючи, а на помоч противко себе сусідов ограничних зводячи, яко венкгров, поляков і литви,

великоє кровопролитіє межи собою чинили. За чим оние помочники, побідивши супостатов їх, потом і самих побіждали і панство руское в руки їх приходило. За чим церкви божіє з їх окрасами на луп приходили: злото, сребро і оноє дорогоє каміння зобрано...; в самом Кракові ... і в костелах римских полно того. Книг словенских великими склепами знайдеш замкнених, которих на світ не випустят. Также ест і ве Лвове у мніхов домініканов склеп великій книг наших словенских учительских докупи знесених по збуреню і осягненю панства руского. І так то много зашкодило панству рускому вельми, же не могли школ і наук посполитих разширяти і оних не фундовано, бо коли би били науку міли, тогди би за невідомостю і глупством своїм не пришли до такової погибелі»». Розповівши далі, як сполонізувалися вищі верстви русинів, приймаючи польські «обичає оздобние», науку і мову, а потім і віру, автор далі пише, що внаслідок цього «православіе греческоє озимніло і в згорду пришло і во занедбаня.Бо теж зацних станов особи, погордівши своїм православієм, до врядов духовних приходити перестали, але ледаякого на них вставляли ку волі самому посполитому человікови. За чим наступовали на столиці митрополитове і єпископове... ленивиє і не добриє ..., порядки церковниє у забвеніе пришли. Книги тиє, що еще їх позостало, порохом припали і все набоженство пришло ку взгорді, так їж не тилько стану шляхетського, але і простого люде стану у іновірство і отщепенство приходили, от духовних соблазнени будучи». Тим часом Константинополь опинився в турецьких руках, «однак кгди юж тот тиран утвердил своє панство по часі ... позволил аби патріарха на столиці своєй сиділ, владзу духовную аби тримал, монастирі аби цало зостали і в них духовниє спокойне сиділи, дань первую, то ест, по червоному от особи давши, вольне не только набоженства, але і ремесла ... аби заживал кождый. Позволил, аби обичаєм становним люд посполитий патріарху обирал, а от патріархов трех бил посвящоний і от него (тобто султана.— *І. Ф.*) потвержоний. Так то так бог предивним чудом устроіл, же тот поганин, которий головним непріятелем вірі христовой єст, а так рад не рад яко пес чужій скарбов, сам не уживаючи, сторожем єст і расхищати їх нікому не допущает». Я навів майже дослівно більшу частину цього вступу, бо він чудово характеризує автора, його спосіб розуміння історії і писання. Вже з цього вступу

пу бачимо, що він був руським патріотом, але далекий від того патріотичного самовихваляння, яке було тогочасним звичаєм, особливо у нефахових істориків. Розум нашого автора тверезий і критичний, він чітко бачить принципові вади старої князівської Русі, брак освіти народу і усобиці між князями. Мотивування полонізації шляхти тим, що Русь стояла нижче щодо освіти, не може нас задовольнити тепер, коли бачимо, які політичні та соціальні інтереси штовхали руську шляхту до злиття з польською,— але, як на ті часи, коли цей процес пояснювали тільки грішним прагненням до новинок і зміни віри, таке розуміння було кроком вперед. Проте критицизм автора відносний, він не перешкоджає йому повторювати легенди, за якими начебто давні руські книги були забрані і заховані у якихось підземних склепах. Важко сказати, звідкіля автор узяв цю легенду, та варто зауважити, що версія про вишукування, викуповування і нищення книг противної сторони в добу запеклої полеміки досить часто повторювалася. Чи не перший з нею прилюдно виступив Скарга, нарікаючи в 1590 р. у передмові до другого видання свого твору «Про єдність церкви Божої», що перше його видання 1577 року «православна Русь, викупивши, спалила». На той час Іван Вишенський дуже добре показав безпідставність такої чутки, і хто зна, чи легенда, наведена автором «Перестороги», не виникла тоді ж як протидія аналогічній легенді єзуїтській. Втім, за тих сектантських часів не бракувало й фактичної основи для виникнення таких легенд. Насамперед єзуїти вирізнялися великою ревністю у вишукуванні і спалюванні єретичних книг та рукописів, особливо чародійських, магічних тощо,— численні цьому приклади є, зокрема, у щоденнику Велевицького. В усякому разі від цього до вишукування і спалення руських літургічних та богословських книг ще досить далеко.

Далі автор виділяє діяльність князя В. К. Острозького, який, на відміну від давніх князів, задумав зміцнити православ'я не лише з допомогою монастирів та єпископів, але особливо з допомогою шкіл і друкарень. Згадує при цьому кілька особливих історичних фактів, які тут слід навести. А саме, що Стефан Баторій* привілеєм, наданим князю Острозькому, доручив йому зверхність над всією православною ієрархією, причому [король] зобов'язався лише за рекомендацією Острозького давати презенти на православні єпископства і митрополію. Такого приві-

лею я не зміг відшукати і навіть сумніваюся, чи міг король світській людині доручати нагляд за церковною ієрархією. Що ж до надавання презент, то повідомлення у «Пересторозі» правдиве лише частково: не Стефан, а Зигмунд III грамотою від 21 жовтня 1592 р.* справді обіцяв Острозькому, що «маючи взгляд на заслуги упріймности вашей і продков упріймності вашей ку той речі посполитой, раді на то позволяємо, же только на залецанье упріймності вашей такії уряди реліігії греческой людем зацним і побожним давати будемо».

Грамота ця наведена в «Апокрисисі» * Бронського; якби король Стефан видав такий привілей, про який згадує «Пересторога», то Бронський, що писав за інформаціями і документами, даними Острозьким, без сумніву не обійшовся б без наведення такого документа повністю або хоча б згадки про нього.

Далі, згадуючи про приїзд спершу патріарха антіохійського Йоакима, а потім царгородського Єремії на Русь *, автор «Перестороги» згадує також привілей, виданий останньому королем Стефаном за рекомендацією двох сенаторів — Острозького і Скумина Тишкевича *. Цим привілеєм король визнав патріарха найвищим пастирем і зверхником руської православної церкви і дав йому право юрисдикції над усім руським духівництвом. Відомо, яку вагу мав цей документ, у якому можна вбачати один з головних чинників, що штовхнули до унії частину руської ієрархії. Якщо ксьондз Ліковський звалює всю вину на розпорядження патріарха, то, на наш погляд, далеко більше значення мав королівський привілей, який давав патріархові підставу для таких розпоряджень. Цей привілей створював прецедент, небувалий до того на Русі. Руська церква, попри свою залежність від царгородської патріархії, ніколи не була під юрисдикцією патріарха, а управлялася і судилася цілком автономно. Надання патріаршої юрисдикції відкривало настіж двері різним зловживанням і примусу, тим більше, що за тих часів патріарший престол у Царгороді тільки винятково займали освічені і побожні люди на зразок Мелетія Пігаса або Кирила Лукаріса *, а значно частіше захоплювали його симоністи * й інші недостойні особи, схильні до зловживання таким важливим привілеєм. Цікаво, що автор «Перестороги», хоч писав невдовзі після видання згаданого привілею, одначе і тут припустився

грубої помилки в даті, приписавши цей документ Стефанові, хоч насправді він був виданий Зигмунтом III 15 липня 1589 р.

Не згадуючи собору, що відбувся під головуванням патріарха у Вільні 21 липня 1589 р.[1], автор «Перестороги» коротко згадує про скинення з київського митрополичого престолу Онисифора Дівочки і про посвячення на його місце Михайла Рагози. «Духом святим подобно,— додає тут автор,— провидячи при посвященю, іж он міл отступником зостати, гди его проізводил, при битності велю зацних людей у Вильні, рек тиє слова: аще достоїн єст, по вашему глаголу, буди достоїн, аще ли же ність достоїн, а ви его за достойного удаєте, аз чист єсм, ви узріте». На підставі цих слів ксьондз Ліковський робить здогад, що патріарх начебто неохоче висвячував Рагозу, бо підозрював його у схильності до унії; мені ж здається, якщо б навіть ці слова були історично вірними (а вони не є такими), вони не дають підстави для подібного домислу.

Взагалі хронологія, як це вже відзначив ксьондз Ліковський, залишається слабою стороною автора «Перестороги», який, очевидно, писав з пам'яті і зміщував пізніші випадки з попередніми. Так, на його думку, після усунення Онисифора з митрополії і висвячення Рагози патріарх поїхав до Москви і доручив руським єпископам, щоб на час його повернення з Москви до Литви ті скликали собор для реформи церковних відносин, на якому він хотів бути присутнім. Ця розповідь цілком баламутна, бо усунення митрополита і висвячення Рагози відбулося саме після повернення патріарха з Москви.

Відомо, що перед своїм виїздом з Русі до Царгорода патріарх зробив незвичайне розпорядження, загадкове для пізніших істориків: призначив своїм екзархом Кирила Терлецького, єпископа луцького. Ліковський хибно подає дату цього документа на 6 серпня, насправді він має дату 14 серпня. Далі цілком фантастичне твердження цього історика, що по всій Русі розіслано повідомлення про це призначення і що «сам патріарх у своїй грамоті говорить, що

[1] Мені здається, що тут автор «Перестороги» має рацію. Віленського з'їзду, хоч на ньому були майже усі руські єпископи і багато нижчих духовних, не можна називати собором. Це був принагідний з'їзд, а не скликаний собор, який ніяких ухвал не прийняв. Не знаю, на якій підставі ксьондз Ліковський називає цей з'їзд собором.

екзарх означає те саме, що у латинській церкві кардинал». У цій грамоті нічого подібного не сказано. Але що створення такої, до того зовсім невідомої в руській церкві, посади і доручення її Терлецькому вже і сучасникам-русинам мусило видаватися загадковим, про це переконує нас автор «Перестороги», який для пояснення цього кроку патріарха написав цілу розбійницьку історію, яку тут перекажемо. Отже, за його словами, Єремія з Вільна поїхав до Замостя, де досить довго був у коронного великого гетьмана Замойського. Звідтіля вислав митрополичого секретаря Григорка Загорського, який був при ньому, до митрополита, спонукаючи його якнайшвидше скликати собор, бо на різних єпископів до нього надходять скарги і обвинувачення. Тим часом найбільш оскаржувані єпископи львівський — Гедеон Балабан*, луцький — Кирило Терлецький, боячись втратити посади, прибули до Замостя. Довідавшись, що Загорського послано до митрополита, вислали своїх людей, які його догнали за Пінськом, відібрали лист патріарха, а його самого побили і залишили ледве живим на полі. Отож коли від митрополита не було жодної звістки, Гедеон і Кирило вдали перед патріархом розкаяння і покору, натомість очорнили інших єпископів, так що патріарх, поспішаючи виїхати, доручив Кирилові, щоб від його імені керував собором, який мав зібратись; з цією метою призначив його екзархом, а сам виїхав до Волощини*, куди його відпровадили обидва єпископи.

Ксьондз Ліковський цю розповідь зовсім замовчує. При помилковому датуванні призначення Терлецького екзархом на всю цю історію навіть замало часу, але ж насправді часу було достатньо. Також неправдоподібним мусило видатися кс[ьондзові] Ліковському настоювання патріарха скликати собор через кілька днів після собору у Вільні. Однак і тут слід сказати, що оскільки з'їзд віленський не був собором, намір патріарха його скликати був цілком правдоподібним. Що Балабан і Терлецький дуже боялися за свої посади, це тепер теж безсумнівно після опублікування цілого стосу документів, що зображають Терлецького як звичайного склочника,ворохобника, організатора наїздів, грабунків і навіть винуватця різноманітних убивств з дуже низьких мотивів.Ксьондз Ліковський всупереч історичній правді намагається зобразити його людиною енергійною, що дбав про добро церкви, з характером чистим, незаплямованим, який керується ідеальними, виключ-

но церковними мотивами. Маючи таку тенденцію, кс[ьондз] Ліковський у джерелах, що їх мав у руках, обминав усе, що могло б бути негативною рисою в характері Терлецького, отже, обминув і цю розповідь.

На жаль, ця розповідь, якщо й містить у собі зерно історичної правди, то далеко не всю правду, причому домішано сюди очевидних неточностей. Згаданий декрет патріарха* про призначення Терлецького екзархом розповідає трохи соромливо, однак все ж недвозначно, про події, що передували цьому призначенню. «Будучи при нас,— пише патріарх,—єпископи володимерскій, луцкій і львовскій, їх же ми во всем по чину іскусивше отпустихом їх с миром, прощенних і благословенних. Із них же єдин Гедеон львовскій при нас зостал. Он же нам заочні о єпископі луцком Кирілі вещи неключимиє глаголал і ісповідал. С чего видіхом того Гедеона завистна, зазорлива, противна єпископу луцкому. Он же благочиніє і порядок єго добрий затерти і превратити хотяще, клеветами заочні о нем глаголал... Гедеон при єпископі луцком, очевисто, нічого пред нами вопреки ему не глаголал, але любезні с ним і свойственно братски пред нами соглашался. А по отьєханью єго і листи до подписи нашеє нам подкидивал против єпископа луцкого, злая о нем мисляще і глаголюще. Чего єсьмо ми постерегши, заборонили того. А єстли би ся,— додає далі патріарх,— невідомости нашеє яким промислом Гедеоновим злохитростно (при неуміетности нам язика рускаго і словенскаго), міло што от него показати напротиву єпископу луцкому, то не єсть істинно і не наша воля. Гдиж єсьмо отца Кирила отпустили от нас, прощенна і благословенна до живота єго, на єпископію луцкую. А єстли би ся гді-колвек оказали таковиє листи противниє, под титулом і іменем нашим так против єго особи самого єпископа луцкого, ако і против справ єго духовних, виймуючи альбо монастир Жидичинскій, альбо иншіє справи духовниє із владзи і благословенства єго; і якиєж би кольвек річи противниє ему і справам єго духовним єпископ Гедеон і хтож кольвек іний показати гді-колвек тепер і напотом сміл і важил ся под якоюж колвек датою, будь преднею, альбо посліднею от сего листа нашего — таковиє всі справи і листи, яко неслушниє, ми, патріарх, сим листом нашим вічні касуєм і внівеч оборочаєм... Але еще, на знак ласки і благословеньства нашего патріаршого, тому прежреченому Кирилу, єпископу луцкому і остроз-

кому, видяще єго бити мужа іскусна і во всих дійствах водлі правил святих отець бігла і ученна, дали єсмо єму старшину над всіми єпископами, то єст, екзаршество, вряд старшій в духовних справах, імже он імать всих єпископов исправляти і порядку всякого межи ними досмотряти і напоминати, а негодних і ізвергати, яко наш намістник. І будучи нам в Берестью, служили єсьмо самі литургію, службу Божію, і посвятили єсьмо єпископа луцкого Кирила, благословивши єго благословеніем господнім і рукою нашею патріаршею аж до живота єго».

Не треба бути великим мудрецем, щоб з цього документа вичитати історію, хоч і не таку розбійницьку, як подано в «Пересторозі», все ж таки цікаву. З нього випливає, що з Вільна до Замостя супроводили патріарха єпископи Терлецький, Балабан і володимирський Мелетій Хребтович-Богуринський. Терлецький і Хребтович від'їхали раніше, Балабан залишився сам і відкрив перед патріархом масу нечистих справ Терлецького, особливо щодо Жидичинського монастиря, зверхництво над яким ще від 1570 р. виривали собі взаємно єпископи луцькі (спочатку Красенський, потім Терлецький) і львівські (Балабан та його кревні). Балабан, очевидно, намовив патріарха, щоб видав вирок на його користь, вилучаючи той багатий монастир з-під юрисдикції Кирила. Не менш правдоподібно, що Балабан також намовив патріарха підписати ще якісь інші документи, які компрометували Терлецького, і тільки добившись того, виїхав до Львова. Однак коли звістка про цю братерську послугу дійшла до Терлецького, той негайно прибув до Замостя і не тільки зумів уласкавити патріарха і спонукати до скасування грамот, вручених Балабанові, а й знайшов спосіб забезпечитись і на майбутнє від усіх подібних дій, виманивши у патріарха грамоту на екзархат. Щодо вжитих з тією метою аргументів, знаючи характер і фінансове становище патріарха Єремії, нема жодних сумнівів. Ліковський подає звістку, невідомо звідкіля взяту, що Ян Замойський дав Єремії при від'їзді його до Волощини значну як на той час суму — 2000 червоних злотих. Навіщо і за що? Ліковський висловлює здогад, що Замойський гостив у себе патріарха не без політичних цілей, а може, й намагався привернути його до ідеї створення патріархату в Києві і з такою метою пожертвував йому згадану суму. Пожертвував надаремно!

Важко це припустити щодо такого геніального політика, як Замойський, і хоч здогад про патріархат міг би здатися досить правдоподібним, однак вірогіднішим буде припущення, що гроші ці незалежно від того, з чиїх рук їх отримав Єремія, походили з каси Терлецького, що Єремія про те знав і що такою була ціна грамоти від 14 серпня 1589 р. Ми назвали цей документ соромливим; але це надто м'яко. Патріарх вдає обурення з заздрості і наклепів Балабана, але не згадує про те, яким чином розкрив ці наклепи. Він виразно вказує, що Терлецький і Хребтович від'їхали від нього раніше, ніж Балабан, але не згадує, коли і яким чином знову бачився з Терлецьким, чи допитував його з приводу тих наклепів Балабана і який був наслідок розслідування. Адже вчинити таке розслідування, а навіть очну ставку обох єпископів було його обов'язком. Те, що перед виїздом до Волощини зустрічався з Терлецьким, він сам проговорився, додаючи, що був у Бресті і там висвятив Терлецького на екзарха. Чому їздив з Замостя до Бреста, якщо поспішав до Волощини? Це ж не було по дорозі. Одним словом, цей документ викликає різні сумніви і приводить до висновку, що встановлення екзархату на Русі не мало жодного ширшого, загальноцерковного значення, не було виявом недовір'я щодо новообраного митрополита Рагози, а актом особистого інтересу Терлецького, одним з перших проявів корупції, яку царгородські патріархи без сумніву ще в більшій мірі внесли б до церковного життя Південної Русі, користуючись королівським превілеєм, якби Брестська унія не загородила їм шлях до цього. Розуміється, залишається ще одне пояснення, також не дуже далеке до правдоподібності, що весь той документ є фальсифікатом Терлецького. За це промовляло б те, що документ відомий тільки в руському тексті і з руським підписом патріарха, а далі, і це найважливіше, що Терлецький ніколи фактично не виконував обов'язки патріаршого екзарха і не вживав титулу екзарха в пізніших документах. Однак можна б навести аргументи і на користь автентичності його призначення. Знаємо з інших прикладів, що патріархи та інші сановники грецької церкви, часто в той час подорожуючи по Русі, нерідко підписували документи, писані по-руськи. Чи підпис патріарха на документі про призначення автентичний, могла б встановити тільки автопсія. Важливий аргумент на користь його оригінальності — те, що сучасники не ставили під сум-

нів екзарший сан Терлецького, хоч і не вміли пояснити собі мотивів патріарха, і що сам патріарх не заперечував цього призначення.

Але повернімося до дальшої розповіді «Перестороги». Коли патріарх перебував у Волощині, він отримав від єпископа Хребтовича звістку про те, як Терлецький і Балабан перейняли його лист до митрополита, посланий Григорком. Отже, патріарх вислав свого посланця — невідомо куди — щоб дізнатись, чи це правда. Йому підтвердили. Тоді патріарх послав свого екзарха Діонісія, грецького єпископа, що подорожував разом з ним, до Мелетія, доручаючи йому, щоб припильнував цю справу на наступному соборі, а якщо щось буде доведено, щоб мав патріарші повноваження разом з Діонісієм карати Кирила. Діонісій, віддавши новий декрет Мелетієві, звернувся до митрополита і вимагав від нього негайно скликати собор і віддати патріархові гроші за висвячення в сумі 15 000 аспрів. Митрополит, вже настроєний Терлецьким проти патріарха, відповів, що ані грошей не дасть, ні собору зараз не скличе. З тим Діонісій і від'їхав. Тим часом Мелетій Хребтович, бувши у Терлецького, заперечив, що має щось проти нього. Підозрюючи якийсь новий підступ, Терлецький поїхав з Мелетієм до Володимира, де Мелетій влаштував йому частування. Коли Терлецький ночував зі своїм господарем, він викрав вночі ключі від його шкатули, відкрив її і викрав лист патріарха про нове надання екзархату Мелетієві. Другого дня, вдаючи негайну потребу, виїхав до свого маєтку Хвалимина, взявши з собою і Мелетія, котрого там, у Хвалимині, довго тримав неначе в полоні. Тим часом зустрівшися з Балабаном, вони вирішили вдвох замкнути рот Григоркові, якого їхні посланці побили і відібрали у нього патріарший лист. З цією метою добилися йому від короля полоцьке єпископство і якнайшвидше висвятили. «При котором священю господь богчуд показав,— додає автор,— же при звонжню на службе божей порвал его дух нечистый і кинул. І так ниц лежал без памяті через всю божественную службу, предся тоє не рушило нич оних, што єго становили». При цьому висвяченні був, розуміється, і митрополит: автор додає, що «тамже Кирил, видячи митрополита с патріархою, повіділ, же патріарх не аспр, але червоних золотих от тебе потребує, а то, аби тим барзі повадил митрополита з святійшим патріархою».

І ця розповідь цілком баламутна. З документів, опублікованих у виданні «Monumenta Confraternitatis Stauropigianae»*, а особливо з листа Рагози до Ставропігійського братства від 4 грудня 1592 р. видно, що про ці 15 000 аспрів митрополит і без Терлецького знав дуже добре, як і про грецького єпископа Діонісія.

Ось що пише митрополит*:

«Ізвестно же твору любви вашої о том Діонісіе архіепископе тарнавском, который до Вілні скоро уехал (розуміється, значно пізніше виїзду патріарха з Русі.— *І. Ф.*). Дано мі знат о нем і скоро, все отпустивши, у великоє безгодіе ден і ноч ехалом, коні похромил, шкодум поднял великую, сам мало здоровя не стратил, єго две неделі со всім статком посещал, дари сосудами і золотими, почест чинечи єму, даровалом. А он, вирівши (тобто підробивши.— *І.Ф.*) печат патріархи ... тут в Вилни (достоверноє свідетелство на то і нине єст) лист ко мне, менящии бит от патріархи, подал. В котором пишет (якоби патріарх), абим єму отослал пятнадцать тисяч аспр, которії при херитонисанію моєм видал. Што іж ся не толко мне одному, всім когом ся одно радил, відело противно, отказ єму уделалом, хотечи сам о том до вселенского патріархи писати, єст ли так або ні. С тогож он возревновавши на мя проч ехал» («Monumenta Confraternitatis Stauropigianae», № CCLVIII, p. 403). З цього досі не відомого листа, без сумніву автентичного, видно: Рагоза дуже добре знав, що не сам патріарх, а ошуканець і фальсифікатор, який називав себе митрополитом Тарнавським (чи Тирновським?), на підставі підробленого ним патріаршого листа, вимагав від нього 15 000 аспрів (не дукатів!), а він йому їх не дав не тому, що принципово не погоджувався повернути патріархові витрати, а передусім тому, що мав поважні сумніви щодо чесності посла і тому збирався писати в цьому питанні до самого патріарха. Цей Діонісій пізніше довший час перебував у Львові у Балабана і на його користь підробив інший лист патріарха Єремії, яким Рагоза позбавляється сану митрополита, Хребтовичу, Балабанові і Терлецькому доручалося провести щодо нього слідство і здійснити усунення з митрополії. Ця підробка недатована: як припускає видавець збірника «Monumenta Confraternitatis Stauropigianae», вона була складена у листопаді 1592 р. і надрукована у згаданому збірнику (№ CCLV, с. 397—398). Хребтович названий тут прототроніем і патріаршим екзархом,

а Терлецький просто єпископом! Оскільки цей документ, безсумнівно фальсифікований, є єдиним документом, де Хребтовичу приписано сан екзарха, а також тому, що Балабан мав сміливість його копію вписати до львівської гродської книги і намагався надати якнайбільший розголос цьому документові, випливає, що це було одним із джерел, з яких постала подана автором «Перестороги» легенда про роль, відіграну Хребтовичем після від'їзду патріарха з Русі. Невірогідне також і те, що автор «Перестороги» пише про Діонісія як про супутника патріарха у поїздці по Русі — це видно з хронології подій (патріарх в 1589 р. виїхав з Русі, а Діонісій діяв там щойно 1592 р.).

Неприхованою злістю і неприхильністю проникнуті твердження «Перестороги» про Потія. «Под тот час,— не турбуючись про точність хронології, пише автор,— Мелетій володимерскій умер. А на єго місце през залецене і подане княжати воєводи кієвского пан Потей, каштелян брестскій, которий вдовцем бил, але всіх вір собою спробовал і в кождой штожколвек часу забавился, также і жидовскоє не хибил, а бодай і турецкого алкорану не учился. Того Кирила, коли на стан черноризкій в Володимеру при княжаті пану киевьском ставил, по обичаю нагого приоблекши кошулею на то уготованною приодівши, у олтар вводил, ніт відома отколь (бо били двері позамиканиє) вихор ушол і подпял єму подолок оноє кошулі. І на голові положил так, іж ввесь хребет єму открил противко всім в церкві стоячим. Власне як Константин Копронім* ... кгди крестился, в той час у крестильницу наплюгавил, што то било знаком злим і лихим, якож дознала церков божія єго злости і гоненія. Так же власне і тепер дознала церков божія і по Потею ... великого неупокою і замішаня. Же не тилько русь, але і ляхове аж до войни внутрнеи межи собою пришли, сейми ся ламали, все злоє оттоль пошло і конца еще не маєт». Однак автор не може заперечити, що, ставши єпископом, Потій «показался барзо великим подвижником, воздержником, постником, добрим і чуйним до всіх прав церковних і в жадную реч свіцкую невступающимся».

Його залученню до унії передував, за словами автора «Перестороги», неприємний випадок, що трапився з Терлецьким. Той захворів і лікувався в Сандомирі. До Острога* дійшла звістка, що він помер. І тоді один з замкових

острозьких урядовців увірвався в його помешкання і щось там позабирав. Видужавши, Терлецький розпочав тяжбу з тим урядовцем, подав на нього скаргу князю; щоб помститися, урядовець повідомив князеві усі бридкі вчинки єпископа, які раніше приховували від нього. Острозький викликав єпископа, викликав свідків і переконався, що звинувачення були слушними. Терлецький, побачивши, що втратив князівську протекцію і боячись покарання за свої злочини, намовив єпископів — львівського Гедеона, який був злий на патріарха за встановлення Ставропігії, і перемишльського Михайла Копистенського, щоб прибули до Сокаля. З'їхавшись сюди, вони домовилися щодо унії. Тоді Терлецький намовив також і Потія, щоб спонукати митрополита скликати собор у Бресті. На тому соборі Терлецький сказав, що «кривди немалиє діються в церкви божей, а звлаща в тих краєх, короне полской прилеглих. Прото потреба, абисте всі, починивши мамрани, подписалися руками своїми на тих мамранех. І оних, которому з нас повірити, который би за данем причини до єго милости короля от всіх нас той мамранє писал жалобницу. На то всі снадне позволили. Єдні, которие юж знали, на що то учинено, хентливе позволили, а других, яко то митрополита і інших неведомих, до того намовили. І так килка мамранов учинивши, Кирилові в руки отдали ... а самі ... з ничим ся розєхали». А Терлецький, маючи в руках бланки, почав намовляти Потія до унії, покладаючись на те, що єпископи львівський, перемишльський та холмський вже на неї погодилися і що грецька віра буде зрівняна щодо гідності з римською, єпископи увійдуть в сенат і їм буде повернуто відібрані церковні маєтки. Потій погодився з таким проектом, про це повідомили луцького лат[инського] єпископа Берната Мацейовського, той дав звістку королю і король, охоче це прийнявши, написав їм, щоб їхали до Кракова.

Придивімось спершу до хронології цієї розповіді. Останній факт, про який говорилося вище у зв'язку з від'їздом патріарха із Замостя,— про надання полоцького єпископства Григоркові Загорському, мав місце не в 1589 р., як можна було б думати з контексту, а щойно в 1595 р.; висвячення Потія на володимирське єпископство відбулося у 1593 р., з'їзд єпископів у Сокалі 1594 р., а Брестський собор, на якому говорилося про кривди церкви, у червні 1590 р. Як бачимо, автор поставив хронологію подій вверх

ногами, отже, не дивно, що і зв'язок поміж ними, на перший погляд, викладений дуже прагматично, насправді цілком фантастичний. Твердження про зміни релігії Потієм містить зерно правди, але надто перебільшене. Потій, батьки якого були православними, деякий час, відповідно до тодішньої моди, належав до євангелічного віровизнання, але в 1573 р. повернувся до православ'я. Не зовсім слушно зображає автор «Перестороги» Потія-єпископа як невинного Адама в раю, що лише повільно піддавався спокусам сатани — Терлецького. З листа єпископа Мацейовського до папського нунція знаємо, що Потій, бувши світською людиною, берестейським каштеляном, з великим запалом схилявся до унії, і якщо вже про когось говорити, то треба в першу чергу сказати про нього, що повернувся з кальвінізму до православ'я, перейшов зі світського стану в духовний, з каштелянства на єпископство, відрікся місця в сенаті, щоб взяти участь в соборі з тією тільки метою, аби православну Русь привести до унії з Римом.

Є у автора «Перестороги» плутанина та недокладність і щодо згадуваного приватного з'їзду єпископів. Таких з'їздів було два: перший у Белзі 1590 р. перед собором, що був того ж року у Бресті, другий в Сокалі 1594 р., після собору, який був скликаний також у Бресті, але теж визнаний приватним з'їздом. На першому і другому з'їздах говорилося про унію з Римом, саме на белзькому укладено декларацію, яку пізніше, після одержання підпису Рагози, фальшиво датували з Бреста. На з'їзді в Сокалі не укладено жодного документа, хіба що припустити, що наслідком цього з'їзду був Decretum deliberationis et conclusionis[1] в питанні прийняття унії з датою 2 грудня, підписаний митрополитом і всіма єпископами, який став підставою переговорів — спершу самого Терлецького із Замойським і королем, а згодом Потія і Терлецького з представниками уряду Королівства польського і Риму в 1595 р.

Залишається ще таємниче і досі не з'ясоване питання про бланки, які начебто були дані єпископами Терлецькому в Сокалі зовсім з іншою метою, але були ним підступно використані для унії. Історію про ці бланки, ймовірно, розповсюдив Балабан на початку 1595 р. Згадує про неї князь Острозький у листі до Потія (вміщеному під не-

[1] Документ про обговорення і укладення (*лат.*).— *Ред.*

правильною датою 25 березня у Аркудієвому творі «Антирисис»*, матеріали до якого дав Потій). Лист Острозького має бути більш раннім, бо 25 березня датована відповідь Потія, у якій той стверджує, що ні про які бланки (чи, по-руськи, мемрани) нічого не знає і нікому їх не давав. Оскільки Балабан ще 28 січня прихильно ставився до унії і навіть скликав на її підтримку з'їзд духовенства до Львова, слід припустити, що вже у лютому він змінив свій напрям і став на бік Острозького, який на той час з прибічника унії став її головним противником. Але з таким здогадом не узгоджується те, що Балабан ще 12 червня разом з митрополитом підписався на декларації єпископів, зібраних до Бреста, яка містить категоричну заяву на користь унії. Щоправда, Балабана на цьому соборі не було і 1 липня він у присутності князя Острозького та інших осіб вносить до володимирського гродського суду протестацію проти підпису його іменем цієї декларації і одночасно звинувачує Терлецького у зловживанні бланками, даними йому ще на Белзькому з'їзді 1591 р. з метою опису кривд грецької церкви і подання королю скарги. Терлецький відповів на цю протестацію і свою відповідь теж наказав вписати до луцької гродської книги. У цій відповіді Терлецький категорично не заперечує історії з бланками, а твердить, що Балабан дуже добре знав, про що йшлося, коли ставив свій підпис. Таким чином, історія про бланки потрапила в «Апокрисис» Бронського, у якому йде мова про один бланк, невідомо коли даний Терлецькому, і в «Пересторогу», де говориться вже про кілька бланків. Українські історики приймають всю цю розповідь за чисту монету, незважаючи на наявні у ній надто неправдоподібні твердження, а Гарасевич, щоб узгодити суперечності в подробицях, просто твердить, що єпископи двічі давали Терлецькому бланки з своїми підписами: в Белзі 1591 р. і в Сокалі 1594 р. Думаю, що не помилюся, вважаючи всю цю історію пліткою. Такі досвідчені у судових процесах люди, як Балабан, на подібні підступи не дали б спійматися і не вручили б бланків з своїми підписами своєму затятому ворогові. Втім, твердження Балабана і всіх тих, хто свою розповідь грунтує на ньому, начебто бланки мали служити для опису кривд руської церкви і подання їх королю, не витримує критики вже з тієї причини, що і в Белзі в 1591 р., і в Сокалі 1594 р. говорилося не про кривди церкви, а власне про унію і власне Балабан поряд

з Терлецьким був одним з ініціаторів думки піддатися під зверхність папи. Отже, якщо в Сокалі й справді заготовили бланки, то Балабан повинен був дуже добре знати, що має бути там написано. А тому на них мав бути написаний саме отой документ про обговорення, на якому поставлено дату 2 грудня 1594 р. після того, як Терлецький добився підписання його Рагозою.

Далі автор «Перестороги» побіжно розповідає про подорож Терлецького і Потія до Кракова, про зустріч по дорозі в Люблін з Острозьким, який застерігав їх не йти на унію, і вони заперечували і присягали, що і в думці цього не мають, а потім таємно поїхали до Кракова і на тих, підступно отриманих бланках, понаписували листи до короля і папи, заявляючи, що піддаються під його владу. Король на власний кошт і з допомогою єзуїтів відправив їх до Рима, де здійснили акт унії, прийняли новий календар і видрукували книжечку про нього. Повернувшись з Рима, вони деякий час крилися, та русини вже знали про все і звідусюди писали до патріарха у Царгород, прохаючи допомоги. Патріарх пробував спершу листами переконати єпископів; коли ж вони його листи не допускали до себе, вислав свого протосингела Никифора* з повноваженням скликати синод і навести порядок у цій справі.

У короткій розповіді про все це багато неточностей і перекручень. Автор нічого не знає про перебування самого Терлецького у Кракові в січні 1595 р. Неправда, що у Любліні обидва єпископи, їдучи до Кракова, бачилися з Острозьким; зустрічався з ним лише сам Потій, який, якщо вірити його словам у «Антирисисі», навколішки благав князя припинити агітацію проти унії. Далі неправда, начебто король на власний кошт вислав єпископів до Рима саме з Кракова. Навпаки, скінчивши торг у Кракові, обидва ще повернулися до своїх кафедр, а Терлецький мусив віддати в заставу якомусь Кандибі частину своїх єпископських маєтків, щоб мати за що їхати до Рима. Натомість звістка про прийняття нового календаря і надрукування руської книжечки у Римі правдива. З того першого руського друку, виданого в апостольській столиці (1 595 р.) під назвою «Календарь римский новый», збереглися до наших днів тільки два обшарпані зшитки, відкриті Головацьким у Вільні*.

Не будемо докладно переказувати й аналізувати дальший текст, тема якого — згаданий протосингел Никифор

і його подорож до Польщі. Український історик Кудринський, який присвятив Никифорові і його долі на Русі спеціальну працю, надруковану у «Киевской старине»*, хоч у питанні про цю подорож сперся переважно на дані «Перестороги», залишив поза увагою деякі моменти, зокрема, те, що Замойський запрошував Никифора до своєї новозаснованої академії*, а той, однак, відмовився. Натомість автор «Перестороги» промовчав дуже важливий, а для Никифора і фатальний факт, що той, як тільки перейшов з Волощини на підвладну Польщі територію, був на кордоні ув'язнений як шпигун і шість місяців перебував під арештом, поки не втік і прибув до Острога.

Починаючи розповідь про історію собору, що відбувся у жовтні 1596 р. у Бресті, автор «Перестороги» пише: «А іжем сам при том бил там, што буду писати, істину буду писати пред богом серцевидцем». Автор розповідає, що коли з'їхалися православні, князь Острозький з сином і інші, питались спершу митрополита, чи «хощет з нами перестати во благочестію, чили змешатися з ними, отступниками. Который явне рек: яком того не поручал тим фалширом, так православія моєго і пастиря, который мя на тот стан посвятил, не отступлю і до вас прийду... То пак по одестю нашом ночу пришли до него отступници і там прелестію діяволею намовили єго до себе, так іж на день завьтрішний з ними юж пристал». Дальшого ходу собору автор, всупереч своїй обіцянці, не описує, повторює лише легенду, відому вже з «Апокрисису» і творів Вишенського, що коли уніатські єпископи на знак згоди відправляли службу в латинському костьолі, трапилося чудо, і вино у чаші перетворилося на воду. Вже Скарга полемізував з приводу цього твердження, не заперечуючи його категорично, писав, що помилково єпископові під час відправи замість вина налили до чаші води.

Перериваємо на тому розгляд «Перестороги». Те, що в ній іде далі — розповідь про суд над Никифором, виступ Острозького на сеймі 1597 р., врешті полемічна інвектива проти уніатів, начебто виголошена одним з членів Ставропігійського братства на сеймі 1597 р., і наприкінці звернення до православних, яке містить також полеміку проти уніатів і латинників,— теж заслуговує докладного аналізу, але він не входить у завдання цієї праці. Закінчу її кількома зауваженнями про значення «Перестороги», час її написання і автора.

З уже сказаного можна переконатися, що «Пересторога» як історичний документ має невелику вартість. Перекручена хронологія, змішані факти, чимало неточностей, пропусків і перекручень, а поруч з цим багато подробиць, не відомих з інших джерел і подібних на плітки, правдоподібно почерпнутих з усних розповідей тої доби, коли пристрасті були збуджені, а фантазія розбурхана релігійною полемікою. Проте якщо «Пересторогу» як історичне джерело слід приймати з якнайбільшою обережністю, відсутністю якої, на жаль, грішили навіть такі історики, як Костомаров, то як літературна пам'ятка вона стоїть дуже високо. Це — політично-релігійний памфлет, написаний з немалим талантом. Гарна мова, майже чисто українська, плинна розповідь, живість образів, ясне групування подробиць, яке засвідчує белетристичну фантазію,— все це ставить «Пересторогу» поруч з найкращими творами української літератури того часу, поряд з «Ключем царства небесного» Герасима Смотрицького* і полемічно-моралізаторськими творами Івана Вишенського.

Щодо дати написання твору здогад Зубрицького, який відносить його до 1600—1605 рр., мусимо визнати вдалим, особливо якщо йдеться про термін a quo[1]. Щоправда, розповідь автора уривається на варшавському сеймі 1598 р., на якому розглядалася справа Терлецького, звинуваченого в убивстві священика Стефана Добринського*, але в тексті автор «Перестороги» кілька разів згадує пізніші факти. Так, він знає про смерть Рагози у травні 1599 р., про смерть Григорія-Германа Загорського, врешті про смерть Никифора протосингела у Мальборку, яка мала статися 1599 р. Зате нічого не знає про смерть князя Острозького, який помер 1606 р.* Це головні дані, що дозволяють віднести час написання «Перестороги» до 1600—1605 рр.

Хто був автором «Перестороги»? Зубрицький, також, не подаючи мотивів, твердить, що ним був якийсь львівський священик; це твердження приймають без критики пізніші російські історики. Згадка про цю «Пересторогу» у «Львівському літописі» під 1592 р. доводить тільки, що відповідний запис у цьому літописі здійснено вже після написання «Перестороги». Важлива та обставина, що «Пересторога» містилася в тому самому рукописі, в якому далі містився

[1] Не раніше якого [відбулася подія] (*лат.*).— *Ред.*

«Львівський літопис»,— це головний аргумент того, що «Перестороги» є твором львів'янина, члена Ставропігійського братства. Здається мені, автор пише сам про себе, коли, згадуючи промову Терлецького і Потія на сеймі 1598 р., додає: «На што ім от благовірних єдин з братства лвовского отказал в тие слова, яко ся виш дочитаеш далей о том». Промова, вкладена в уста того безіменного захисника православ'я, розуміється, складена a posteriori[1] і не була виголошена на тому сеймі, але, незважаючи на те, вона — цікавий документ тогочасної релігійної полеміки, до того ж пройнята тими самими провідними ідеями, які характеризують автора «Перестороги» також і в тих місцях, де він говорить безпосередньо від себе. Здається, і Зубрицький визнавав, що ця промова — твір самого автора «Перестороги» і на тій основі твердив, що її автор був священиком. Гадаю, однак, що це твердження грунтується на поверховій оцінці, а властиво тільки на тій обставині, що промова має богословський зміст. Але хіба ж в ту добу й світські люди, навіть такі, як воєводи Острозький і Скумин-Тишкевич, не писали на богословські теми? Хіба ж найкраща пам'ятка української полемічної літератури кінця XVI ст. «Апокрисис» Бронського не написана світською людиною? А інших аргументів на користь того, що автор «Перестороги» був священиком, знайти не можу. О[тець] Петрушевич у своїй «Сводной летописи»* висловив інший здогад. Він думає, що автором «Перестороги» був Михайло Гунашевський, який народився близько 1610 р., а в 1647 р. був висвячений у Львові на іподиякона. Я вже згадував вище: твердження, яке грунтується тільки на тому, начебто рукопис, в якому до нас дійшла «Перестороги», писаний рукою Гунашевського, має дуже малі підстави, тим більше, що на основі змісту треба просто виключити можливість пересунути дату написання цього твору на 30 років вперед, у XVII вік. Досить нагадати, що автор «Перестороги» декілька разів підкреслює, що він був присутнім на соборі в Бресті 1596 р., що правдоподібно був на варшавському сеймі 1597 р., коли судили Никифора, а також 1598 р., коли розглядалася справа про замордування Терлецьким Добринського, щоб дійти переконання, що Гунашевський не міг бути автором «Перестороги».

---

[1] Пізніше (*лат.*).— *Ред.*

Хто ж ним був? Вище я вже зазначив: думку, що автор був священиком, вважаю слабо мотивованою. Авторство світської людини мені здається далеко ймовірнішим. Спираю це припущення на тому, що у автора «Перестороги» бачимо наскрізь світське, якщо можна так висловитися, матеріалістичне розуміння історії. Не кажучи вже нічого, що в нього нема ані сліду звичайного для руських літописів і пізніших духовних праць погляду, що бог за гріхи людські посилає нам такі-то й такі-то нещастя, мені здається незгідним з характером тодішнього духовного те, що автор постійно ставить вище світські школи, ніж будівництво і забезпечення майном церков та монастирів. Такий погляд проходить через усю «Перестороrу» і надає їй певної свіжості, оскільки у жодного з тодішніх чи пізніших українських духовних письменників такого погляду не зустрічаємо. Також характерне для нашого автора постійне підкреслювання участі світських людей у духовних справах, у скликанні соборів тощо. Розповідаючи про устрій грецької церкви під турками, він просто твердить, що султан дозволив, щоб люд посполитий обирав патріарха, а інші патріархи його висвячували після отримання султанського затвердження. З усієї діяльності патріарха Єремії на Русі він насамперед підкреслює заснування братств, шкіл, запрошення вчителів, а діяльність Острозького хвалить головно з тих самих причин — за будування шпиталів, друкування книжок тощо. За прикладом Вишенського згадує Христа, який погорджував первосвященниками й книжниками, а покликав собі на апостолів простих рибалок, теслярів, сідлярів. Врешті, не на священика і навіть не на православного вказує цілком протестантський доказ, що папа безправно називає себе наступником св. Петра на римській кафедрі, оскільки св. Петро ніколи не був у Римі. Докази автора влучні і повністю прийняті новітньою богословською наукою, вони вказують на знайомство автора з тогочасною протестантською літературою, де також висловлювалися подібні думки. Православний священик не мав би відваги поділяти такі думки, бо православна церква, як і католицька, приймає за річ незаперечну перебування і смерть св. Петра в Римі.

Якщо ці зауваження слушні, то щодо особи автора не може більше бути сумнівів. Серед тодішнього львівського братства бачимо двох визначних осіб: Івана Красовського і Юрія Рогатинця*. Перший з них, заможний міщанин,

був душею Ставропігії і будівництва Волоської церкви; ініціативний, невтомний в послугах братству, добрий адміністратор і взагалі практична людина. Він був широко відомий на Русі і користувався симпатією, як це відомо з листа Івана Вишенського до Ставропігійського братства. Другий — людина вчена, як доводить його листування з Острозьким і навіть александрійським патріархом Мелетієм Пігасом. Він, здається, був головним діячем у конфлікті Ставропігії з Балабаном, ймовірно також автором листів і «цидулок» до царгородського патріарха зі скаргами на утиски від Балабана і на зіпсованість православної церкви,— ці листи новішим історикам служать як одно з головних джерел для характеристики тогочасного стану руської церкви. Від імені Ставропігії він під тиском Острозького підписав 1 грудня 1596 р. угоду між братством і Балабаном. Відомий його лист до віленського братства 16 листопада 1599 р. про церковні справи, в якому це братство закликається до витривалості в боротьбі з унією. В так званому «Баркулабівському літописі»*, опублікованому Кулішем, знаходимо надзвичайно цікаву звістку, що 1592 р. віленське братство запросило до Вільна з Львова людей ученых — Григорія (точніше Георгія) Рогатинця і Стефана Зизанія* для порятунку православ'я, якому загрожували єзуїти. «Сильную і великую войну з римляни мевали,— пише літописець,— не только на ратушах і при ринку, по дорогах, но і посредку церкви святое войну, потарчку великую мевали: якож ім господь бог,— додає автор-уніат, — противу їх упоров великих і змишлених уставов і законов ніколи не помог і не поможет».

Юрій Рогатинець ще жив 1606 р., бо того року в квітну неділю* писав знаменитий монах з Афонської гори Іван Вишенський, який на той час був у Уневі, до сестри (тобто монахині) Домнікії у Львові, щоб намагалася помирити Рогатинця з Красовським і взагалі вплинула на Рогатинця так, аби він став менш запальним. Вишенський згадує і чутки, які розпускалися уніатами, начебто Рогатинець схилявся до унії і вів переговори з Потієм. Сам Рогатинець у своєму листі до віленського братства у 1599 р. також згадує про це й урочисто заперечує схильність до унії, хоч і визнає, що з Потієм був знайомий і не раз розмовляв.

Ось ті незначні відомості, які є в документах, до характеристики Рогатинця. Але їх цілком досить, на мій погляд,

щоб приписати цьому — так чи інакше визначному — діячеві авторство «Перестороги»*. А вона разом з іншими, створеними ним писемними пам'ятками, дає йому право вважатися якщо не визначним істориком, то в усякому разі надзвичайно здібним українським полемістом і водночас одним з найкращих українських письменників кінця XVI— початку XVII віку. Як історик він неточний, керувався упередженнями, писав з пам'яті, не раз на підставі пліток або здогадів,— як богослов, що виступав, щоправда, на захист православ'я, але не дуже дбав про те, чи воює православною, чи протестантською зброєю, Рогатинець, проте, був гарячим руським патріотом, якому не чужі були навіть спогади про Русь самостійну, князівсько-боярську. Прибічник освіти, він ставив заснування шкіл і друкування книжок вище за будування церков і обдаровування монастирів, більше цінив життя активне, віддане громадським справам і боротьбі за свої погляди та їх поширення, ніж тихе святенницьке життя аскета, навіть якщо б воно велося в найбільшій побожності і в найглибших роздумах. Таким змальовують нам Юрія Рогатинця усі дотепер відомі про нього документи, таким ми його бачимо в «Перестороз і». «Monumenta Confraternitatis Stauropigianae», які тепер друкуються, додадуть до його життєпису і характеристики чимало нових даних, однак у цій праці я їх ще не міг використати.

[ПРОМОВА НА ЮВІЛЕЇ М. П. ДРАГОМАНОВА]

Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом. Отсе ж і ми нині, бажаючи сповнити свій обов'язок яко людей освічених, шануємо ім'я і заслуги Драгоманова по 30 роках його праці. Та для нас се не тільки обов'язок освічених людей, бо Драгоманов для нас є чимсь більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника. Через усіх тих 30 літ, а бодай відтоді, коли ми самі стали до прилюдної роботи, голос його був для нас заохотою, осторогою, вказівкою, куди йти, голосом сумління — що робити, а чого не робити.

Тому, хто зимою сидить у теплій хаті при веселім огні і при світлі, в кружку родини або добрих приятелів, нелегко собі здумати, як то робиться тому, хто в ту саму пору, в холод та куревільницю, без дороги і просвітку іде пустим полем або густим лісом. Так само й нині годі собі докладно здумати те положення, в якім була поступова молодіж руська в Галичині перед 20 роками. Без знання того, що навколо неї діється, без тямучих провідників, без книжок, без поради і заохоти ми йшли наосліп, читали що впало в руки і не знали, що зробити з тими хлопськими симпатіями, що у нас були принесені з батьківського дому і з тим невеличким знанням народного життя, котре ми з сіл принесли до Львова. Тут тих симпатій ніхто не поділяв, тим життям ніхто не цікавився; нам казали вчитися д л я х л і б а, любити щонайбільше я з и к н а р о д у, а не сам народ.

Отут-то в великій пригоді нашому поколінню став Драгоманов. Друкованим словом і листами він почав впливати на нас, вказуючи нам інший, ширший світ поза тісними межами нашої Галичини, вказуючи, до чого йде те-

перішня наука і якої праці та любові чекає від нас наш народ. Він нам показав, що наша любов до простого хлопа, власне, мусить бути підвалиною нашої роботи, що знання народного життя ми мусимо розширювати і збагачувати, а не забувати.

Та я не буду тут розповідати своїх споминів, бо маю говорити про наукову діяльність Драгоманова. Певна річ, що сеї діяльності я не можу вам виложити так основно і повно, як би я бажав, бо се втомило б вас і многим не було би зрозуміле. А по-друге, для повної характеристики Драгоманова і сього було б замало, бо діяльність Драгоманова не ограничується на самі наукові праці. Його руку, сліди його духу ми бачимо на кождім полі нашого життя.

Наукова діяльність Драгоманова розпочинається разом з його виступленням перед публіку. Поперед усього треба одно сказати: Драгоманов не є і ніколи не був кабінетним ученим, таким, що тільки сидить у старих книжках та паперах і не дбає о те, що довкола нього діється. Його наукова діяльність тим власне цікава, що вона якнайтісніше в'яжеться з дійсним життям. У нього на першім місці завсігди стоїть не книжка, а живий чоловік, маса людей. Він не написав ані одного слова, котре б не відносилося до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття окружаючої його громади. Оте живе чуття, той бистрий погляд, що завсігди добачує потреби хвилі і вміє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєння — найліпше характеризує нам самого Драгоманова, характеризує його також як ученого.

Се можна найліпше побачити з того, що він говорив перед 20 роками. В ім'я науки він почав нам голосити не те, щоб ми відсунулися від дійсного життя і його потреб, як говорили нам наші вчені. Він говорив щось зовсім противне, а власне те, що ми повинні всі свої сили віддати на услугу тому народові, тому хлопові, що нас годує своєю працею, що живе в біді і тьмі для того, щоб ми могли дохапуватися світла, розуму і вмілості. Він казав нам громадити ту науку і вміліть,— але не для хліба, не для того, щоб мати з неї дійну корову, а власне для того, щоб ми мали чим і як відплатитися нашому народові за те, що ми від нього одержали.

З фаху свого Драгоманов — історик і яко такий мусив би він, по думці наших учених, займатися царями, війнами,

походами, різнями та всякими нещастями, які спадали на людей. Тим часом він один із перших у Росії, а тим більше у нас почав голосити інакше розуміння історії, бачити в ній поза царями і війнами маси народні, їх тиху і невтихаючу працю, їх повільний розвій, зріст освіти і громадського життя.

Отим-то всякі сліди того масового життя і розвою були для нього дуже цінні. У нас віддавна вже вчені люди звернули увагу на те, що наш народ співає, оповідає про своє життя, свою бувальщину, свої радощі і смутки, на пісні, казки і оповідання народні. Многі люди записували їх, збирали, друкували, дехто забирався до того, щоби відгадувати з них душу того народу. Драгоманов був у нас перший, що взявся до щиро наукової праці над тими творами народного духу. Він разом з товаришем своїм професором Антоновичем уложив обширний нарис праці над тими творами, і оба вони розпочали й виконувати той нарис, видаючи «Історичні пісні українського народу» з дуже цінними поясненнями та вказівками для дальших робітників. В тій книжці оба наші вчені показали, які спомини зберігає у своїй пам'яті наш народ з тисячолітнього протягу свого історичного життя, які сліди в його пам'яті полишили часи князів, часи татарського лихоліття і яке багатство величних образів полишилося й досі з часів козаччини аж до смерті Хмельницького. На жаль, діло се, котре один англійський учений справедливо назвав предметом нашої національної гордості, не було видавцями доведене до задуманого кінця, і тільки значно пізніше, за границею, сам Драгоманов видав і пояснив у двох невеличких книжечках пісні* про кінець козаччини на правім березі Дніпра і про гетьманщину на лівім. А в третій, дуже гарній книжечці*, він коротко, але вірно обмалював на підставі життя русько-українського народу за остатніх 100 літ порядки рекрутські та панщизняні, далі скасування панщини і нові явища в тім житті — зріст бідності, найми, заробітки в фабриках і т. д. Осібно він обробив пісні про скасування панщини в Галичині і на Україні*.

Не тільки пісні, але також і оповідання народні, оті байки, казки та приказки занимали Драгоманова. Він не тільки сам видав, ще бувши в Києві, багатий і дуже гарно впорядкований збірник народних оповідань*, але зробив більше, ніж хто-небудь інший на Україні, для їх наукового вияснення. Між піснями і повістями він звер-

нув головно увагу на такі, котрі давніші вчені любили вважати власними творами нашого народу, придатними до зрозуміння його душі; Драгоманов, порівнюючи їх з піснями і оповіданнями інших народів, показав, що се твори зайшлі, запозичені ними від сусід, а заразом показав, яка то важна річ знати, відки і як ті твори заходили до нас і яку науку приносили нашому народові. Таким способом в тих «хлопських» та «бабських» піснях і казках, о котрих у нас і досі ще дехто говорить з погордою та легковаженням, Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних зв'язків нашого народу з другими, свідоцтва о таких духових зносинах і впливах, о котрих ми маємо дуже мало інших, писаних свідоцтв. Замість відгадувати душу народу ми вчимося з них ліпше розуміти історичний розвій народу, особливо розвій його вірувань і його фантазії.

Особливо в остатніх роках, живучи в Софії, столиці Болгарії, Драгоманов надрукував по-болгарськи цілий ряд таких праць про оповідання та вірування народні*, в тім числі й наші. Праці ті поставили його в ряді найліпших знавців того предмета в цілій Слов'янщині, і о них з похвалою пишуть німці, французи та американці, і деякі вчені навмисно вчаться нашої мови, щоби читати наші пісні та повісті народні і праці о них Драгоманова, тільки у нас — жаль сказати! — дуже мало хто навіть чував щонебудь о тих працях, а таких, що їх читали, мабуть, і на пальцях почислити можна.

Та всі ті праці, котрі могли б заповнити ціле життя іншого ученого і зробити йому немалу славу, становлять тільки частину того, що написав Драгоманов про Україну. Він не ограничився на творах простого народу, а написав також кілька цінних праць про наших найліпших писателів і вчених*: Шевченка, Квітку, Григоровича*, Костомарова, Куліша і інших. Він видав у Києві своїм коштом повісті нашого буковинського писателя Федьковича*, додаючи до них передне слово, в котрім дуже розумно розповів про початки письменства на народній мові в Галичині і на Буковині. Також в російських часописах він писав багато про наше письменство*, підносячи те, що в нім було доброго, а також вказуючи його слабі боки. Про те він писав також у італіанських часописах*, розказав дуже докладно про наше козацтво по-німецьки*, а зо знаменитим французьким географом (землеписцем) Елізе Реклю описав Україну* в його великім творі — описі

цілої землі. Коли ж уряд російський в р. 1876 заборонив зовсім українську літературу в Росії*, Драгоманов одинокісінький підняв против сеї заборони голос в з'їзді вчених і писателів цілого світу в Парижі*, показавши на французькій мові, чим є українське письменство, які плоди видало досі, яку важну прислугу воно мусить сповняти для піднесення просвіти великого руського-українського народу і яку величезну шкоду для розвою просвіти в самій Росії робить той дикий заказ.

Просвіта і письменство на Україні поставлені в таке дивне положення, що дуже часто люди, навіть наскрізь чесні і дуже розумні, але виховані в інших поглядах, говорять, що українська мова зовсім не придатна ані для школи, ані для церкви, ані для уряду, ані для вищої науки, що український народ не є властиво ніякий осібний народ, а тільки частина іншого —одні кажуть, що московського, другі, що польського. Ті думки тепер уже не виступають так різко, ховаються по заулках, бо вони підкопані і ослаблені всім тим, що зроблено у нас за остатніх 30 літ. Але тоді, коли Драгоманов розпочинав свою діяльність, воно було зовсім інакше; тоді навіть між чільними українцями ще мало хто вірив в самостійність українського народу і в те, щоби його мовою можна було писати про все, що знають і чим займаються вчені люди і писателі. Тому-то деякі українці, особливо славний історик Костомаров, що всі свої вчені праці, головно про Україну, писав по-російськи, стали були на тім, що для українського народу поки що і на довгі літа вистарчить таке письменство, котре би служило потребам простого люду, подавало б йому початки, азбуку, щоб він, привикши читати, міг відтак легше перейти до читання і розуміння книжок російських. Се названо тоді «письменство для домашнього обходу». Інші українці виступили проти сього, твердячи, що така рада веде до винародовлення українців, бо всіх ученіших людей відривати буде від українства і вести до московщини. Вони радили творити українську літературу для інтелігенції і вчених, не дбаючи про те, що в Росії вся інтелігенція на Україні помосковлена, а українських учених, уживаючих української мови, тоді й зовсім не було. В тій суперечці виступив і Драгоманов зі своїм словом. Рядом дуже гарних і основних праць про стан і змагання різних «недержавних» народностей у Європі, як провансальців, кельтів, фламандців, валлонів*, він показав, що рух укра-

їнського народу до самопізнання і просвіти на рідній мові не є нічим нечуваним та неправним, але противно, є зовсім натуральний і конечний. Що ж до границь, в яких би мали держатися просвіта і письменство на Україні, то Драгоманов замість хитрих наукових доказів узяв за мірило потреби народу, самої суспільності. Нема потреби поки що писати глибокі філософії та інші тяжко вчені праці по-українськи, бо їх ніхто не буде читати; натомість конечно треба поперед усього подати українському народові на його мові початки всякого людського знання, вияснити йому явища природи і громадського життя. Драгоманов, беручи річ практично серед російських обставин, склонявся до тих, що бажали українського письменства для домашнього обходу, але розумів той домашній обхід далеко ширше, подав план цілого кругу популярних книжок по всім галузям науки — план такий широкий, що ще й досі праця українських писателів нездужала його виповнити. Драгоманов знав добре, що коли український народ привикне читати на своїй мові початки, то забажає на тій же мові читати і дальше; коли інтелігенція привикне тою мовою говорити і писати для народу, то згодом почне говорити і писати по-українськи також між собою і для себе. І для того по 20 літах, забираючи ще раз голос в тій справі, Драгоманов не думав виступати против тої інтелігентної літератури, що за той час виросла на Вкраїні і особливо в Галичині, та все-таки ще раз з натиском підніс потребу пильнішої і більше наукової праці над книжками для народу.

Питання про те, чи українці мають мати письменство тільки початкове, азбучне, для простих людей, чи таке, як всі інші народи, т. є. для простих і для інтелігентних,— се тільки часть іншого питання: чи українці є самостійний народ, чи, може, вони часть москалів або поляків? А з тим питанням в'яжеться друге, дуже важне: коли вони часть москалів, то чому їм зовсім не зіллятися з москалями, а коли часть поляків, то чому їм не бути зовсім поляками? Може нам нині таке питання видатися чудним, але воно довгий час мало і не перестало ще й досі мати велике практичне значення. Уважаючи нас москалями, москалі промовляють до нас не тільки по-московськи, але в ім'я таких порядків, таких ідеалів і таких історичних традицій, котрі були чужі нашому народові; вважаючи нас поляками, робили те саме поляки, кличучи нас, щоб ми з ними будували разом спільну вітчину — Польщу. Уважаючи нас поля-

ками, москалі інколи готові були карати нас за їх провини; уважаючи нас москалями, поляки частенько обдаровували нас тою самою ненавистю, в якій мали москалів. І в добрім, і в злім отсе непорозуміння було для нас однаково недобре. І тут забрав голос Драгоманов і в знаменитій книжці «Историческая Польша и великорусская демократия»* показав, як найліпші, найрозумніші люди з москалів і поляків впадали в тяжкі помилки і пропадали з найліпшими своїми намірами власне через те, що не вміли чи не хотіли бачити між поляками і москалями цілого ряду недержавних народностей, в тім числі і українців, котрі чимраз голосніше домагаються своїх прав яко самостійного народу. Ще перед тим вияснив він був для російських державників тоту дивовижну річ*, як то вони після польського повстання 1863 р. взялись провадити «обрусение» краю не польського, але й не московського і через те той край, непричасний повстанським замахам, не тільки спинили в освіті, але підперли в тім краю визискування чиновників та колонізацію німців, котрі не перестали бути німецькими патріотами і готові в разі війни служити не Росії, а Німеччині.

Се ще далеко не все, що можна і треба би сказати о працях Драгоманова про Україну, та я не хочу втомляти слухачів надто довгим викладом. Скажу ще тільки пару слів о тих його працях, які він писав для України, а головно для українського простого люду. Ніщо так не дає нам пізнати вдачі сього чоловіка, як власне його праці популярні. Коли в письмах для інтелігенції він часто буває їдкий та різкий, то в популярних писаннях видно вповні його щире серце, його велику любов до простого люду і його вміння викладати тому людові найтяжчі, найбільше запутані наукові питання, викладати їх ясно, без лишніх подробиць, та при тім зовсім науково. Ще живучи в Росії, він написав і видав гарну книжечку «Про українських козаків, татар та турків»*; у Женеві він видав дуже важні книжки «Про багатство та бідність», «Про хліборобство. Про те, як де земля поділена і як би слід її держати» та «Про те, як земля наша стала не наша»*. Певно, мало хто з вас знає ті книжки, та зате, мабуть, усі ви знаєте його найновіші книжки: «Шістсот років швейцарської спілки», «Про братство хрестителів на Україні», «Віра і громадські справи», «Оповідання про заздрих богів» і вкінці «Рай і поступ»*. Ті книжки, з котрих деякі вже

перекладено на польську мову, є правдивою окрасою нашої популярної літератури — та не тільки нашої. Я певний, що їх будуть перекладувати на інші слов'янські мови, бо не швидко де-небудь у Слов'янщині найдеться популярний писатель, котрий би писав так ясно і приступно, з таким широким знанням і був так гаряче пройнятим поступовими та народолюбними думками, як Драгоманов.

Нині у нас ім'я Драгоманова для многих ще є мов якийсь страхополох, а для вшанування його праці явились тут — хто? Громадка селян і молодіжі. Та я думаю, що се так і повинно було статися, що се натуральний виплив його праці і його ідей. Драгоманов не дбав ніколи о те, щоб його любила широка юрба інтелігенції, бо він ніколи не підхлібляв її зіпсутому смакові, її лінивству та трусливості. Він завсігди обертався найрадше до молодіжі, а головна ціль його думок і змагань був простий народ, його просвіта і піддвигнення. І коли нині власне ті дві громадки шанують його працю, то се знак, що та праця не пропала марно. Та думки його мають то до себе, що раз запустивши коріння, не гинуть, а ростуть і кореняться чимраз далі; вони, мов той квас, котрого кришка, вкинена до тіста, будить в нім внутрішню працю, котра поти йде, поки все тісто не прокисне. Маймо надію, що се зробиться якнайшвидше і якнайповніше в інтересі розвою і добра нашого народу!

З ГОСТЮВАННЯ У ПРАЗІ

І

Я ще увесь під враженням цілотижневого перебування у надвлтавській столиці. Враження сильне і тривале. Коли намагаюсь точніше осмислити його, сформулювати словами, завжди мимоволі в моїй уяві вимальовується щось подібне до киплячого казана, осередка великої парової фабрики. Щось шумить, клекоче, безупинно мчить у різні кінці, працює, зносить докупи, збирає, громадить, складає, приводить у порядок, потроху перетворює і змінює, і все це з якимось гарячковим поспіхом і з невтомною енергією, серед гучних вигуків, різноманітних і не завжди влучних гасел і під звуки голосної і завжди гармонійної музики.

Прага справляє враження великого європейського міста з багатою історичною традицією. На вулицях, незважаючи на спеку, величезний рух, що триває до пізньої ночі, майже за північ. На центральних вулицях і площах, таких, як площа св. Вацлава,— електричне освітлення, в театрах сила-силенна публіки, численні кав'ярні, пивні, літні ресторани майже завжди повні людей, і то також до пізньої ночі; густо снують трамваї, омнібуси і коляски, перевозячи маси людей. Щодо цього Прагу з усіх австрійських міст, за винятком Будапешта, можна порівняти хіба що з Віднем, з яким її споріднює багатство давніх історичних пам'яток, старовинних будівель, веж, костьолів і т. п. Це багатство старовини у Празі справляє ще більше враження, ніж у Відні, оскільки зосереджується на відносно меншій площі, не врівноважується такою кількістю нових і величних споруд, як у Відні.

І ще одне. Старовинний характер Праги тим сильніше вкарбовується у пам'ять, що дуже відрізняється від

характеру всіх околиць, що оточують місто. У який би бік від міста не поїхав, скрізь мимоволі впадає в очі сила, інтенсивність і разом з тим молодість цивілізаційної праці. Охайні, заможні села, чудові шосейні дороги, раціонально оброблені поля, мурованні мости, будинки також мурованні, і все це нове, свіже, дерева вздовж доріг молоді, однакового розміру. Здається, ніби вся ця країна щойно за якихось останніх 20—30 років, після великої катастрофи, що прокотилася над нею, підвелась зненацька якимось гігантським зусиллям її мешканців і зробила цей могутній ривок так, що змогла повністю стерти сліди цієї катастрофи.

Також впадає в очі тому, хто приїздить у Прагу, її виразно підкреслений, домінуючий національно-чеський характер. Проходячи вулицями Праги, скрізь бачимо чеські написи, чуємо чеську мову, помічаємо чеські газети в руках як службовців, так і у візників. Більше того, написи на магазинах, установах, плакатах підкреслюють чеський характер установ, чеське походження виробів, чеські фабрики, чеську торгівлю, чеські кооперативи, чеські банки і т. п. Мимоволі пригадується, що все це таке недавнє, здобуте так швидко, таким величезним зусиллям чеського народу, що Прага ще на початку цього століття була німецьким містом, що патріарх слов'янської філології Добровський* сумнівався тоді, чи зможе чеський народ ще відродитися до самостійного національного життя, і перед нашими очима постає незвичайна картина, яка окрилює розум і серце, картина народу, що відроджується з попелу, як здорова гілка на старому, розчахненому громами стовбурі. І водночас, дивлячись на цю нову чеську у Прагу, в якій німецька стихія, недавно ще домінуюча, розтанула дощенту, щезла майже безслідно, стає нам ясною лють австрійських німців з приводу целійської гімназії*. О так! Хто обпікся на гарячому, той дме на холодне.

Те, що цей національно-чеський характер Праги не поверховий, не обмежується написами і плакатами, а сягає вглиб, випливає, так би мовити, із самої суті празьких мешканців, справа загальновідома і неодноразово підтверджувалась сумлінними спостерігачами. Щоб переконатись у цьому, досить хоч трохи поговорити з будь-яким перехожим з нижчих і найнижчих верств празького населення.

— Ну от, пане,— говорив мені служитель, якого я розпитував про готелі і розташування деяких вулиць і який,

проводжаючи мене до потрібного місця, сам завів зі мною розмову на політичну тему,— тепер можемо бути певні, що німці не проковтнуть нас!

— Звідкіля ця впевненість? — запитав я.

— Аякже! Досі заявляли, що ми безсилі, що весь чеський рух — це штучна агітація, що наші депутати не тямлять у політиці! А тим часом виявилося, що наші депутати привели до падіння їхню коаліцію. Виявилось,— додав з гордістю,— що управляти Австрією без нас і всупереч нам не можна. Мусять рахуватися з нами. Мусять скасувати це виняткове становище* у Празі. Мусять переконатись у тому, що чеський народ — це не груша, яку можна схрупати.

В кінці вулиці, якою ми йшли, показалася висока башта з вузькими загратованими вікнами, з старовинним різьбленням і кам'яними прикрасами.

— Ось бачите,— додав мій співбесідник, стишивши трохи голос і вказуючи на башту,— у цій башті, в будинку, що до неї прилягає, судили «покрокарів», отих омладіністів*. Вони і досі сидять там, аякже! І Гайн, і Рашин, і Сокол* сидять. Деякі вже повиходили, а ті ще й досі сидять. О, коли б їх судили сьогодні, певне, не засудили б. Знаєте, нещодавно відверто писалося в газетах, що їх засудили невинно, що їх повинні випустити.

Те, що і «народописна» виставка*, відвідини якої було основною метою поїздки в Прагу, так само має національно-чеський характер, справа цілком природна: що цей характер підкреслено дуже сильно, що в численних менших або більших деталях все зроблено для того, щоб надати виставці рис національної демонстрації, полемічного антинімецького характеру, що цей характер ще сильніше виявляється в тих незліченних відвідинах, колективних екскурсіях, гостинах, бенкетах, вітальних промовах і тостах, приводом яких, метою і темою є виставка, це справа, можливо, не така природна, але тим більше правдива. Не настільки природна тому, що з назви «чесько-слов'янська народописна виставка» можна було б зробити висновок, що характер її виключно науковий, а однією з головних рис науковості є безсторонність або, точніше, справедливий розподіл світла і тіні. З цього погляду також не цілком зрозумілою є демонстративність, те, що ми не чуємо протилежних голосів, що німці здебільшого мовчать про виставку, не полемізують, не агітують проти неї. Однак у повітрі

ніби носиться гарячковий подих глибокозатаєної, але запеклої національної боротьби, в якій обидва табори напружують усі свої сили, а табір чеський, хоч вдає іноді, що він покривджений, гноблений і перебуває під загрозою, здається мені насправді сильнішим, завзятішим у боротьбі, сповненим запалу і близького тріумфу.

Те, що я сказав про демонстративність, яка, мовби згусток шумовиння на морських хвилях, носиться над празькою виставкою, не применшує її глибокого значення, її наукового характеру. Оглянувши багатство її експонатів, наскільки це було можливим протягом кількох днів, можу підтвердити, що не буде перебільшення у словах однієї з чеських газет, яка висловилась, що це перша, влаштована у такому широкомасштабному народному дусі виставка в Європі, що відносно її розмірів і багатства жодна із дотеперішніх виставок такого роду не може з нею зрівнятися.

II

Виставка, яка приваблює сьогодні сотні тисяч глядачів з усієї Чехії, з усієї Слов'янщини, не є етнографічною у вузькому розумінні цього слова. Етнографія як така, тобто представлення побуту, звичаїв, одягу і виробів простого народу, ще не підхопленого течією новішої цивілізації, займає на празькій виставці навіть порівняно невелике місце. А вже того, що так часто повторюють чеські патріоти, щоб саме ця частина виставки доказувала якусь цивілізаційну самостійність, відрубність і оригінальність чеського племені, певне, жодна мисляча людина і в гадці не матиме. Адже загальновідома річ, що етнографічна наука, якщо не обмежується розглядом одного племені, виявляє у настроях, поглядах, звичаях і шляхах цивілізації народів набагато більше подібності, ніж відмінностей.

Загалом празька виставка 1895 р. є власне цивілізаційно-історичною у широкому розумінні слова. У величезних її експозиціях намагалися умістити все, що може дати уявлення про чеську землю і її народ, всі галузі його життя, відомості про його минуле — від найдавніших часів до наших днів, в його антропологічних і розумових рисах, в його цивілізаційній праці в галузі промисловості, науки, мистецтва і літератури, в його суспільному і націо-

нальному устрої. А якщо в усій масі зібраних і виставлених речей мало бачимо прачеського, оригінального і суто чеського, якщо, навпаки, вся виставка якнайповніше ілюструє нам цей великий і незаперечний історичний факт, що маємо тут справу з прищепленим слов'янським паростком, який могутньо розрісся на грунті германо-латинської цивілізації, то все-таки виставка у багатьох відношеннях є незмірно повчальною. І вже прямо-таки мусить вона викликати захоплення і повагу до сучасного нам чеського народу, до його великої працьовитості, енергії, старанності, до пієтизму перед стародавніми пам'ятками його буття, до його почуття порядку і систематичності, що на цій виставці, створеній зусиллями численних товариств, комітетів і окремих осіб, зусиллями буквально всього чеського народу, зазнає справжнього тріумфу.

У цьому плані особливо дня нас, неорганізованих поляків і українців, празька виставка є прекрасною школою. Адже етнографічних пам'яток, народних виробів є у нас теж чимало, навіть, можна сказати, далеко більше, ніж у Чехії, бо наш народ нижче стоїть щодо освіти, а отже, новіші цивілізаційні форми не здолали ще стерти старих рис такою мірою, як це сталось у чехів. Проте яким невмілим, уривчастим, дилетантським мусимо ми назвати наше збирання, упорядковування й експонування тих пам'яток на львівській крайовій виставці, якщо порівняти з тим, що зробили у себе чехи! І якщо празька виставка імпонує нам у тій частині, де ми в порівнянні з чехами багатії, то що ж говорити про інші відділи краєзнавства, в яких чеському багатству ми можемо протиставити хіба що нашу вбогість і недолугість? І ще з одного, може, найважливішого боку, празькій виставці слід стати для нас школою і зразком. Як вона почалась? Простий, але енергійний громадянин Шуберт, директор чеського театру, був ініціатором влаштування цієї виставки.

Сталося це під час великої ювілейної виставки у Празі 1891 р. Відділ краєзнавства займав тоді скромне місце: чеська хатинка і так званий ретроспективний павільйон — ось і все, тобто острівець серед моря інших розкішних і багатих павільйонів, та саме його відвідувало найбільше людей. Це дало привід для розширення цього острівця, для створення з нього цілої спеціальної виставки.

Що ж далі? Хіба п. Шуберт звернувся до якихось достойників, князів, таємних радників чи інших великих

панів, шукаючи у них протекції? З нашої точки зору, не був би майже єдино природний шлях, що веде до мети.

В Чехії, очевидно, існує інше уявлення про прямі і криві лінії, бо п. Шуберт звернувся передусім до всіх визначніших чеських діячів у галузі народознавства, до товариств, які мають народознавчі колекції, до провінціальних музеїв, до окремих осіб — ентузіастів збирання рідних пам'яток, і цей шлях справді виявився найпростішим, дав блискучі плоди.

Празька виставка не тільки народо- і краєзнавча, а народна, демократична. Весь чеський народ спричинився до її створення, вона пройнята народним, демократичним духом, її покровителем не є жоден князь по крові, жоден пан з великою митрою або з великим гербом, а простий громадянин Чехії, якого, завдяки довір'ю співгромадян, висунуто на пост президента Праги,— п. Ченек Грегор*. Почесними президентами виконавчого комітету також є не князі, або золоті коміри; поруч двох графів, з яких один належить до числа найсвітліших борців за права чеського народу (граф Гаррах*), ми бачимо двох ветеранів наукової праці: Карела Адамека*, посла, і Фр. Бартоша*, найвизначнішого сьогодні чесько-моравського етнографа. Справжнім головою комітету є відомий граф-радикал доктор юридичних наук Вл. Лажанський, а в числі віце-президентів бачимо одних знаменитостей — але не завдяки знатному роду або гербам, а завдяки праці і здібностям,— це професор університету Гостінський*, голова чеського експортного товариства Артур Генслер і Ф. А. Шуберт*, директор чеського театру в Празі. При такому демократичному складі керівництва не дивно, що і вся ця робота велась відповідним чином, без підлабузництва, без протекціоналізму до всіляких «персон», без поблажок для «любимчиків» на шкоду справі, внаслідок чого проти керівництва нема жодних ремствувань та образ, а серед населення виставка користується великим успіхом. Всі дивляться на неї з гордістю як на великий доказ живучості народу, як на блискучу подію в його житті.

Кожен чех в міру сил і можливостей також прагне спричинитися до прославлення цієї події, прагне покласти і свою цеглинку до величної споруди. Уже з перших відвідин виставки я мав нагоду у тому переконатись. В центральному павільйоні виставки, біля входу, знаходиться величезний зал. Посередині, серед зелених екзотичних

рослин,— підвищена платформа під балдахіном. Вглибині портрет цісаря, над яким чеська корона. Коли я увійшов до зали, було ще небагато людей, тобто їх було кілька сотень, але на фоні величезної споруди їх здавалося небагато. Ледве я встиг трохи роздивитись, як середина зали наповнилась кількатисячним натовпом, що зосередився навколо платформи. З таблички, яку хтось тримав над головою, я довідався, що це екскурсія з Тжебовніц у Північній Чехії. Залунали вітальні промови, у відповідь на які звучали не дуже голосні вигуки: Прекрасно! Слава! Потім виступали керівники екскурсій — одні голосно й палко, інші скромно. Врешті несміливо виступив один з учасників і сказав щось приблизно таке: «Ми прибули сюди з північних окраїн чеських земель, звідтіля, де найтяжче живеться, де найбільше загрожує німецьке засилля. Ми хочемо піднестися духом, зігрітися, освіжитись, побачити, чим є і чим були наші чехи-брати в інших місцях. Кожен поспішає сюди показати, що цікавого, суто національного, цінного — чи то в одязі, звичаях, виробах, чи то в результатах розумової праці народу є в його краях. Ми бідні на це, у нас немає нічого такого цікавого. Наші давні національні риси стерлись. Одначе ми не могли приїхати сюди з порожніми руками. І ось вам наш скромний подарунок — ми вручаємо його виконавчому відділу виставки з проханням використати, як він визнає за потрібне».

За цими словами промовець — простий чеський селянин — віддав у руки п. Лажанському банкнот у 1000 ринських. Не надто гучні оклики «слава» привітали цю промову. Наступного дня в газеті згадано про це коротко як про подію дуже буденну.

Селяни з Тжебовніц, певне, не їхали на виставку коштом покровителів або повітових рад.

III

Перш ніж перейти до більш детального опису празької виставки, хотів би звернути увагу на ще одну обставину, на мою думку, дуже важливу і характерну для чехів. Маю на увазі їх працездатність і спосіб мислення, які просуваються не лише швидко, а й безперервно, без відпочинку, послідовно, не вихоплюючись вперед понад сили, щоб згодом, виснажившись, впасти на півдорозі і нидіти роками. Велике народне зусилля, яким, безперечно,

можна вважати празьку ювілейну виставку 1891 р., не тільки не вичерпало фізичних, фінансових й інтелектуальних сил чехів, але, можна сказати, їх подвоїло і потроїло. Я був тоді присутнім на з'їзді прогресивної слов'янської молоді. Можу без хвастощів сказати, що представники польської і української молоді мали тоді перевагу над чеською молоддю щодо теоретичних знань, широти і зрілості суспільних і політичних поглядів; вони мали переважаючий, вирішальний вплив на складання і формулювання програми прогресивної слов'янської молоді в Австрії. Відтоді минуло чотири роки. Що сталося у нас за цей період? Польський молодіжний прогресивний рух розтанув майже безслідно; український, що втілився в організації радикальної партії, після короткочасного спалаху енергії значно ослаб і якщо сьогодні залишив сліди, то хіба лише серед простого народу, бо серед молоді наступила деяка реакція і занепад політичної думки. А тим часом у Чехії на основі тогочасної програми виникла могутня прогресивна партія, що, незважаючи на поразки, яких зазнала у великому судовому процесі омладіни і яких завдало їй виняткове становище, здобуває дедалі міцніший грунт в усій Чехії і Моравії і вже сьогодні є суперником пануючій партії молодочехів, а з часом, безперечно, набереться ще більше сил.

Саме цю послідовність бачимо і в кожній іншій ділянці. З невеличкого етнографічного і ретроспективного відділу на виставці 1891 р. виросла велика краєзнавча виставка 1895 р. Але й цим чехи не обмежились, і вже сьогодні дуже серйозно обговорюється питання збереження великої кількості цінностей теперішньої виставки для використання її як основи у великому крає- і народознавчому чеському музеї, що має бути створений у Празі. Беручи до уваги великі практичні здібності та енергію людей, які це задумали, можна сподіватись, що музей незабаром стане доконаним фактом. Те, що він щодо багатства матеріалів, добору і систематизації експонатів уже з самого початку створення буде, безперечно, найбагатшим з-поміж усіх провінціальних музеїв Австрії,— в цьому вже сьогодні сумніватися не можна.

Як відомо, теперішню виставку влаштовано на тому самому місці, що й попередню, використавши значною мірою ті самі павільйони, що були на виставці 1891 року, хоч план теперішньої виставки дещо інший. У центрі її — величезний «народописний» павільйон, у якому міститься

переважна більшість зібраних експонатів. Біля його входу гарний сквер з квітами, обабіч — широкі вулиці, де, крім менших павільйонів й адміністративних приміщень, по обидва боки сквера стоять два великі будинки; в одному міститься «музей міста Праги», в другому «виставка чеських товариств». Перед центральним павільйоном — невеличкий круглий концертний павільйон, де щовечора грає оркестр. Праворуч від головного входу етнографічного павільйону великим півколом розташувалися павільйони: шкільний, сокольський*, пожежної охорони, городництва, далі археологічний, відомий під назвою «праепоха чеської землі». Трохи віддалік — оригінальна будівля — справжня копія середньовічного замку, збудованого над урвищем, обнесеного глибоким ровом з перекинутим підйомним мостом. Замок мурований з тесових каменів, з високою вежею, бійницями, великою брамою і має назву «граду Кокожина»; він містить у собі, крім діорами, яка зображає «розгром Сасів під Грубою скелею» — епізод, взятий із однієї з поем, що входять до складу «Короледворського рукопису»*, багату колекцію давньої чеської зброї, починаючи від пращ і крем'яних стріл доісторичної людини і кінчаючи XVII сторіччям. В сінях замку загальну увагу привертає важкий масивний віз, який застосовували в гуситських війнах,— оригінальна річ, що служила як для транспорту, так і для спорудження рухомих укріплень, або так званих таборів. Відомо, що від гуситів тип такого воза перейняли українські козаки.

Кожний із перелічених тут павільйонів сам по собі є чудовою ілюстрацією до певних сторін життя і розумової праці чеського народу. Увійдім, наприклад, у шкільний павільйон. У головному залі — скульптура Коменського*, усі видання його творів і те, що може ілюструвати розвиток чеських шкіл від часів незабутнього творця сучасної педагогіки. А саме старі пожовклі видання букварів і чеських підручників, друкованих огидним «швабахом»*, шкільні зошити з розмальованими ініціалами на титульних сторінках; безліч моделей шкільних будинків, починаючи від старих, скромних, перетворених у школи сільських халуп, кінчаючи сучасними дво- або триповерховими спорудами, здебільшого мурованими, зрідка дерев'яними, з городцями, розсадниками фруктових дерев і т. п. А от усе внутрішнє обладнання сільських шкіл з безліччю наочного приладдя: карт, креслень, моделей навчальних

предметів, колекцій з природознавства, ручних виробів, гімнастичних приладів і т. п. Усе це не звалене в одну купу, не зібране з різних місцевостей з метою показати найкращі речі для створення ідеальної картини, яка в дійсності не існує. Ні, тут представлено експонати від кількох десятків округів — міських і сільських, багатших й убогіших — майже фотографічне відтворення картини народних шкіл разом з усім, що в них є. А поруч сотні фотографій із зображенням шкіл, вчителів, шкільної дітвори. Але навіщо тут фотографії, якщо кожного дня сюди приводять сотні шкільної дітвори. Мов струмки з усіх кінців країни, пливуть день у день на виставку численні лави шкільної дітвори, хлопців і дівчат, з учителями і вчительками, з піснями, прапорцями і табличками, що вказують, звідки вони прибули. Протягом тижня, який я провів у Празі, таких екскурсій пройшло принаймні 20. Дітей розподіляли на групи, водили їх непоспіхом, не підганяли, не втомлювали, а під час оглядин влаштовували для них довгі відпочинки, давали перекусити, так що ввечері вони виглядали так само бадьоро, як і зранку. Я замилувався, дивлячись на них: з їхніх облич, одягу, рухів було видно, що чехи люблять своє майбутнє, своє молоде покоління так само палко, так само розумно, як і своє минуле.

З яким захопленням біля дітей юрмилися люди, коли ті, оглянувши виставку і відпочивши, виходили на майдан, щоб почати свої звичні ігри й танці. Якими сердечними, ласкавими вигуками заохочувала, підбадьорювала публіка цих дітей! Ось школа для дівчат з якогось містечка поблизу Праги танцює під звуки народних пісень. Простенькі танці і пісеньки, схожі на наші веснянки і гагілки. Дівчата спочатку, як видно, трохи соромляться публіки, що придивляється до них. Та незабаром вони жвавішають, танок і пісні стають бадьоріші; танок не втомлює, бо в ньому немає поворотів, а тільки розмірені кроки, підстрибування, рухи руками і головою — тобто елементи здорової, раціональної гімнастики. Дивлюсь на цю дітвору, милуюсь її охайністю, вільними рухами, інтелігентним виразом обличчя, дружнім і товариським ставленням до неї вчителів — і сльози навертають на очі. Згадуються мені наші бідні, немиті, нечесані, рабські галицькі школи.

— Ну, а у вас в Галичині є щось подібне? — запитує мене один знайомий чех.

Не встигаю йому відповісти, бо в цю мить починається новий танок і нова пісенька. Дівчата йдуть парами по колу, припадаючи в такт на ліву ногу, і співають:

Ja mám v levé nůze
Trna, trna, trnačika!
Ja mám v levé nůze
Trnačika, trn![1]

— Та ж далебі! Це політична пісня! — вимовив якось мимоволі, забуваючи де я.

— Політична? — здивувався мій співбесідник. — Ні, пане! Це звичайний дівочий танок «трначік». Хіба у вас немає таких ігор?

— У нас, пане, переводять учителів «за службовими причинами»,— вимовив я, щоб принаймні чим-небудь виявити оригінальне обличчя наших народних шкіл.— А у вашому «трначіку», безумовно, побачили б у нас політичний натяк, якесь порушення спокою, і на даному педагогові поставили б хрестик.

Поштивий чех роззявив рота, не знаючи, жартую я чи кажу серйозно. А тим часом дівчата починали вже інші танці, співали іншу пісеньку, остання строфа якої знову мені схожа на отруєне вістря політичного натяку:

To nebyla ružmaryna,
Jenom to byl křen.
Vykopal jej zahradníček,
Vyhodil jej ven[2].

Довго у мене в ушах звучала ця пісенька. І пізно вночі я думав про те, коли ж той «городник» у нас викопає хрін і викине його геть,— хрін, який фальшиво вдає з себе розмарин і захаращує наші бідні народні стосунки?

IV

Коли я вже торкнувся школи, не можу замовчати однієї речі, якою я дуже зацікавився, їдучи до Праги. Маю на увазі першу жіночу гімназію, яка була відкрита

[1] У мене в лівій нозі терен-тереночок (*чеськ.*).— *Ред.*
[2] То не розмарин,
То був лише хрін,
Прийшов городник,
Викинув його геть (*чеськ.*).— *Ред.*

завдяки заходам жіночого товариства «Мінерва»,— гімназія, у якій цього року вперше відбулися урочисті екзамени на атестат зрілості. На жаль, на виставці я не знайшов жодного сліду діяльності цього закладу, яким чехи випередили, можна сказати, усі європейські народи, бо гімназії і середні школи взагалі якось лишилися поза увагою сьогоднішньої виставки. Дякуючи, однак, директорові цього закладу проф. Фр. Прусіку*, відомому чеському філологові, я одержав статут «Мінерви», декілька звітів нової жіночої гімназії і на основі цього матеріалу, за який висловлюю прилюдно подяку шановному директорові, подаю деякі відомості про цей заклад.

Вважаю, що справа ця тим більше цікава, що і в нас уже кілька років жваво обговорюється питання про створення подібної гімназії, але, на жаль, у нас воно й досі не вийшло із сфери проектів або, в кращому разі, петицій до різних представницьких інстанцій.

Товариство «Мінерва», мета якого дати загальну освіту жінкам, утворилося на початку 1890 р. (статут затверджено 16 червня цього ж року). Мету товариства визначає § 1 статуту: дати дівчатам, які виявлять відповідну підготовку, вищу освіту, а точніше, підготувати їх до навчання в університеті. Це не перше товариство такого роду в центральній Європі, хоч воно перше в Австрії. 1888 р. створено аналогічне німецьке товариство у Веймарі під назвою Verein für Frauenbildungsreform[1]. Чеське товариство, однак, було першим, яке від дискусій і петицій перейшло до дії, бо зразу ж після його створення ініціатор товариства відома чеська поетеса Елішка Красногорська* звернулася до п. Франтішка Прусіка з проханням розробити план навчання у майбутній жіночій гімназії. Пан Прусік із запалом узявся до діла. Поклавши за основу те, що жіноча гімназія має доповнити освіту, яку одержують дівчата у вищих жіночих школах й інших аналогічних закладах, проф. Прусік первісно розподілив увесь курс навчання в гімназії на 5 років, а саме 1-й рік — підготовчий клас, у якому шкільна підготовка, здобута ученицями в інших закладах, мусить бути доповнена уроками латинської і грецької мов, а також фізики з тим, щоб сума знань відповідала знанням хлопців, які закінчили нижчу гімназію. Однак після року випробування, яке, щоправда, про-

[1] Спілка для реформи жіночої освіти (*нім.*).— *Ред.*

йшло успішно, але потребувало чималих зусиль (щотижня було 12 годин латинської мови, 6 годин грецької, та, незважаючи на те, всього, що треба було, не пророблено), підготовчий курс було розділено на два роки. Усіх класів є 4, що відповідають чотирьом класам вищої чоловічої гімназії.

План навчання було затверджено шкільною крайовою радою. У вересні 1890 р. почали записувати до підготовчого класу. Було прийнято 53 учениці, з яких майже всі провчилися рік і з яких після першого півріччя 33 одержали свідоцтва з відзнакою, тільки одна через брак здібностей вибула у другому півріччі, так що остаточно в наступному році перший клас розпочав гарний загін — 51 добре підготовлена учениця. За національністю всі були чешки, 21 родом з Праги, 27 з провінції, 2 з Моравії і 1 з нижньої Австрії. Більша половина дівчат походила з середньої верстви — це доньки чиновників, учителів, протестантських священиків і т. п. (всього 30); доньок селян було 3, ремісників і промисловців — 9, купців — 2, робітників і прислуги — 7. Щодо віку,— переважній частині дівчат виповнилося 14—16 років; тільки дві були молодші (по 13 років), а 9 старших (одній 20, трьом по 19, п'ятьом по 18 років). Крім початків грецької і латинської мов, учили чеську мову (3 год. щотижня), релігію (1 год.), історію і географію (по 2 год)., фізику (1 год.), німецьку мову (необов'язково, але її відвідувало 46 учениць, на тиждень 3 год.), педагогіки, співу і фізкультури (по 1 год). В обох півріччях підготовчого класу всі учениці дістали за поведінку відмінну оцінку, 22 учениці встигало добре, 27 нижче за добре, а 2 посередньо. Під керівництвом директора, класного керівника, класної дами та інших вчителів учениці мали протягом року 4 екскурсії, а саме — дві з навчальною метою (на ювілейну виставку і до празького музею), а дві розважального характеру на околиці Праги. Слід також відзначити, що з самого початку навчання відбувалося в одну зміну — від восьмої до пів на другу взимку і від сьомої до пів на першу влітку, причому після другого уроку — перерва становила 10 хв., після третього — 15 хв., а після четвертого — 30 хв. Такий порядок схвалено вчителями і батьками.

Одне з найцікавіших питань як педагогічної, так і суспільної точки зору: скільки учениць, що так гарно і з таким запалом розпочали і закінчили підготовчий клас,

пройшли курс дальших чотирьох років навчання і витримали випробування екзаменів на атестат зрілості? Останній звіт, складений цього року, дає нам такі відомості: з 51 дівчини, що закінчили перший підготовчий клас, дійшло до випускних екзаменів наприкінці 1895 навчального року тільки 18; найстаршій з них було 23 роки, наймолодшій 18. Одна із випускниць була донькою селянина, одна робітника, одна ремісника, одна промисловця, решта (14) — доньками службовців, учителів, лікарів і т. п.

Пильнішої уваги заслуговує звіт про перші іспити на атестат зрілості в цій гімназії. З 18 учениць, які успішно закінчили четвертий клас (в тому числі 6 з відзнакою), приступило до випускних іспитів 16, з відзнакою склало 3, на добре склало 7, відпало 2, 4 дозволено складати іспит після канікул з однієї дисципліни. Результат цей можна вважати блискучим, оскільки дівчатам довелось подолати більші труднощі, ніж хлопцям, а саме: 1) за 5 років вони мусили оволодіти навчальним матеріалом, на який хлопці витрачають 8 років, 2) жіноча гімназія досі не має права публічної гімназії, і тому під час випускних екзаменів їх питали з інших предметів (релігії, натуральної історії, початкового курсу філософії), яких не питають під час випускних екзаменів в публічних гімназіях, 3) в публічних гімназіях відмінників звільняють від питань з деяких дисциплін, чого не було тут, нарешті, 4) приймати випускні екзамени в жіночій гімназії доручено вчителям інших закладів, тобто таким, яких учениці не знали, а отже, не могли пристосуватись до їх методу опитування і вимог.

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ

В великім процесі ферментації та прояснювання, що відбувається на наших очах у Австрії, в переході від національно-політичного групування сторонництв до соціально-політичного займає Галичина ніяк не провідне, але все-таки характеристичне становище. Характеристичне остільки, що тут задля економічної відсталості середня верства, міщанство, розвинене дуже слабо, а задля свойого переважно жидівського характеру досі не виявило вповні своєї політичної барви. Економічному противенству між великими посілостями та верствою селян відповідає в Галичині також національне противенство між поляками й русинами. Відповідає не так, аби всі власники великих посілостей були заразом поляками, а всі селяни в Галичині і довкола неї заразом русинами. Але наслідком дивовижного сплетення історичних подій та процесів вийшло так, що русини в Галичині зробилися виразно селянською нацією, отже разом із тим немов тим самим представниками та поборниками селянських інтересів цілої Галичини, а навпаки поляки, все одно, чи вони звуть себе консерватистами, поступовцями, демократами чи навіть соціал-демократами, не здужали ще й досі в своїм нутрі до разу перетравити старої шляхетської закраски і звертаються скорше чи пізніше, в тій або іншій формі, більш або менш рішучо проти селян. Одні з них шляхетським звичаєм уважають селян просто «робучим бидлом», інші демократичним тоном називають їх «політично недозрілими та потребуючими опіки», а ще інші, пройняті соціал-демократичними доктринами, бачать у них «ретроградний елемент», який чим швидше, тим ліпше повинен бути зовсім знищений, вихований для соціалізму, спролетаризований.

Ясність і прозорість сього ситуаційного плану від якогось часу замрачилася досить значно. Природний і неминучий процес різницювання довів до того, що з одного боку противенства заострилися, а з другого боку в національних відносинах виявилися деякі комплікації, які з певного погляду можна би вважати ретардацією (опізненням), але направду і остаточно можуть довести тільки до вияснення стану речей, до поглиблення противенств, до прискорення боротьби. Таких опізняючих елементів виявилося наразі два, і беручи на себе освітити їх повстання та їх діяльність у зв'язку з цілим політичним життям Галичини, маю надію дати читачам найскоріше ясне поняття про те, що тепер діється в Галичині і що може в своїм часі матиме також деякий вплив на інші краї монархії.

Ось селянин — ось шляхтич! Се перше, пануюче противенство в політичнім житті Галичини, ключ для зрозуміння не одної загадки, яка без нього лишається зовсім темною. Традиція кількох сот літ і ще не забуті події примішали до сього суспільного противенства ще особливу струю ненависті, недовір'я та погорди. Пригадаю лише криваві події р. 1846, бурі та розчарування р. 1848*, протягнену на кілька десятиліть, часто криваву боротьбу за ліси та пасовиська. Все те відчужило галицького селянина грунтовно від шляхтича, а аграрній та соціальній політиці галицької шляхти надало особливе, вороже селянству тавро, яке чисто національними оглядами майже зовсім не буває ані злагоджене, ані обмежене. Польський селянин від польського шляхтича не дізнає ласкавішого поводження, як руський, і платить тому шляхтичеві такою самою ненавистю. Се пояснює нам багато дивоглядних фактів на всіх полях нашого суспільного життя. І так, прим[іром], пани — польські патріоти, і польські селяни також. Довгий час вже колонізація Східної Галичини польськими селянами вважається зоповітом польського патріотизму, бо польський елемент мусить і тут осягнути перевагу. Та проте діється досить часто, що шляхтич-патріот, який не може вдержатися на своїм маєтку і мусить продавати його, сю продаж та парцеляцію між мазурських (західногалицьких, т[ак] зв[аних] польських) селян уважає дохідним інтересом і витягає від них ціну далеко вищу від нормальної ціни грунту в тій околиці, так що свіжозаснована колонія відразу ступає на похилу дорогу до банкротства.

Шляхтич — патріот, що дбає про зріст та розвій поль-

ського народу, але він дивиться дуже нерадо, коли селянські сини тиснуться до гімназій та університетів, і нарікає в своїх органах на зріст «інтелігентного пролетаріату», під яким не розуміє незарібних марнотратних та зледащілих одиниць свойого власного стану, але переважно вчителів, лікарів, адвокатів, письменників і т. і., скромні початки самостійної інтелігентної верстви, які в данім разі могли би зробити кінець виключному пануванню шляхти в краю. І коли такий шляхтич дістане в свої руки завідування шкільництвом у Галичині, то, розуміється, він буде всіма силами перти до того, аби з занедбанням всяких педагогічних та наукових оглядів будучу інтелігенцію краю виховати в фальшиво патріотичнім, а властиво в односторонньо шляхетськім дусі, звільна та систематично робити з неї прихильників, слуг та охочі знаряди шляхетського панування. Киньте лиш оком на галицькі шкільні та наукові книжки найновішої редакції! А рівночасно той самий польський патріот буде деморалізувати вчителів народу протекціями або знеохочувати їх переносинами ze względów służbowych[1], робити з них податливі, зате бездушні та безрозумні знаряди своєї вищої політики, буде проганяти з гімназії духа свобідної науки, а на його місце плекати малодушність, біготерію (фальшиву побожність), лизунство та шпіонство між товаришами, і се буде вважатися ідеалом правдиво національної шкільної системи.

Шляхтич — національний патріот, але тільки з додатком, що нація — тільки шляхта. Селянин, хоч би повний і як патріотичного польського почуття, ніколи не буде зачислений до нації[2]*. Коли при виборі віддасть свій голос за шляхтича, то його назвуть ласкаво «poczciwy ludek»[2], коли ж натомість осмілиться голосувати проти шляхти або виступити з опозиційною промовою, то його зараз назвуть гайдамакою, ворогом порядку та релігії і антинаціональним борителем. І ось у остатніх часах трапляється дуже часто, що цілу масу галицького селянства називають антинаціональною, називають власне представники невели-

[1] З службових мотивів (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Високоінтелігентного і щиро патріотичного польського селянина та посла Якуба Бойка* один шляхетський посол у Львівськім соймі після одної його промови, в якій ані словом не схиблено польському патріотизмові, але трохи втерто носа шляхетській буті та зарозумілості, назвав прилюдно bydlęciem [худобою (*польськ.*).— *Ред.*].

[3] Поштивий народець (*польськ.*).— *Ред.*

кої, економічно та реально зледащілої меншості, поражені кастовим засліпленням, уважаючи себе не тільки цвітом, але навіть цілістю польської нації.

Галицький шляхтич — автономіст, а бодай його представники в раді державній раз у раз аж до втоми товчуть про «автономістичний принцип». Розуміється, в спеціально галицькім значенні. Сей шляхетський автономізм відноситься тільки до галицького сойму крайового, в якім шляхта має запевнену абсолютну більшість і панування. Охорона автономістичного принципу значить для неї забезпечення складу галицького сойму в його теперішнім виді; розширення автономії — се евентуальне розширення прав того сойму. Поза сим зачарованим кругом галицькі шляхтичі такі самі добрі централісти, як і всяка меншість, що вважає себе сотвореною для панування над різнородною більшістю. Що вони, йдучи вгору, мають нахил до централізму, доказує їх спілка з німецькими псевдоліберали в раді державній. Що, йдучи вниз, у внутрішній політиці Галичини вони ще більші централісти, доказує вся «автономістична господарка» в Галичині від р. 1868, яка в своїй основі не що інше, як повільне й систематичне общипування автономії громад на користь центральних властей. І зовсім природно! Адже ж розвій автономії громад був би також розвоєм селянства, зростом його публічного, його горожанської та національної свідомості, а сього панам шляхтичам якраз і не хочеться, бо се був би кінець їх пануванню.

Галицький шляхтич — польський патріот. При тім він також добрий австрієць. Розуміється! На своїм австрійстві він робить блискучі інтереси, так що з правдивою розкішшю кождий із них може повторяти слова гр. Адама Потоцького*: Najjaśniejszy Panie, przy tobie stoimy і stać chcemy[1]. Правда, австрійський патріотизм галицької шляхти має характер чисто практичний та утилітарний; сей патріотизм багато причиняється до «звеличення польського імені». Поляки, розуміється, тільки шляхтичі стають міністрами, високими урядниками та державними достойниками і можуть понад те зовсім автономістично господарювати в Галичині. Що під тою утилістаричною шкаралупою тліють не вигаслі ще ідеали самостійної Польщі, се ще недавно виказала зайвий раз дуже цікава суперечка.

---

[1] Найясніший пане, при тобі стоїмо і стояти хочемо (*польськ.*).— *Ред.*

З табору «консерватистів» появилася дуже простора тритомова партійна публікація*, яка під покривкою представити історію останнього польського повстання у р. 1863, властиво, представила та мотивувала визнання віри та почувань консервативної польської шляхти. Із помилок, безумств та злочинів р. 1863 автор сеї книги Козьмян витягнув внесок, що політика повстань більше пошкодила, ніж помогла, інтересам польського народу і що відтепер треба держатися іншої політики, політики повільного, органічного розвою, органічної праці та утилітаризму для добра вітчини. Думки Козьмяна представив глибше і розвинув докладніше інший провідник тої самої партії, президент Краківської Академії наук гр[аф] Ст. Тарновський* у блискучо написаній статті. Майже сто літ змагалася польська нація в розпучливій боротьбі за відбудування польської держави. В тій боротьбі вона перетерпіла страшні нещастя, але заразом доконала найвищих діл духової праці, ідеального та етичного розвою, які тільки виказує польська історія. Задачею теперішніх і будучих поколінь треба вважати захована та дальше розвивання тих інтелектуальних та ідейних скарбів, а при тім осягнення найвищої цілі, відбудування Польщі, для якої треба шукати іншої, практичнішої дороги: зректися конспірацій та забаганок повстання, по змозі якнайліпше згоджуватися з кождочасовим урядом, здобувати чимраз ширше поле для польської праці, польської культури та польських підприємств і таким способом не тільки заховати в цілості одержану по батьках спадщину, але ненастанно збільшувати її — настрічу ліпшій будущині. Як бачимо, мета все та сама, тільки відсунена в дальшу далечінь. Та й способи не так-то дуже нові. Від часу конституційної ери поляки в Галичині навчилися досить добре володіти ними. Консервативна шляхта зробилася в тій точці вчителькою й речницею всеї польської інтелігенції в Галичині. Так роблять усі вони, навіть ті, що ще признаються до старого демократичного конспіраторського катехізму. Конспірації та демократизм — се для них розривка, добра при тостах та празничних промовах; у практичному житті всі чвалають відважно дорогою «органічної праці», се зн[ачить] погоні за посадами, протекції, захапування синекур, лизунства та непотизму.

От тим-то гасло, видане краківськими консерватистами, було справді виразом почувань і змагань усеї галицько-

польської інтелігенції, чисто шляхетсько-польським та галицьким. Тим смішнішим і обридливішим був крик обурення, який підняли проти нього т[ак] зв[ані] демократи і який дійшов до пірамідального вершка в реченні, яким панове Щепановський, Рутовський і Вітольд Левицький розпочали свій місячник «Przełom»*, де сказано: «Настав нарешті час зірвати з брехнею потрійної лояльності* (zerwać z kłamstwem trójlojalności)». Ті панове, що в ері Дунаєвського*, а ще більше в ері Мадейського* спекулювали на міністерські теки та на становища гофратів, здемаскували себе тепер самі як форисеїв та брехунів і забажали відтепер жити виключно тільки для свойого «непохитного ідеалу», що, одначе, не перешкодить їм і надалі брати участь у австрійськім парламенті і любовно простягати руку до кождої будущої коаліції. На жаль, одначе, в Галичині діється щось таке, що може основно попсувати тим панам не тільки їх «органічну працю»*, але дати їм почути також усю гіркість відкинення, «брехні потрійної лояльності». Говорю про селянський рух, який, від кількох літ виростаючи чимраз сильніше, вже тепер, на думку панів консерватистів, а також на думку панів демократів, з відкиненою брехнею стався правдивим нещастям краю (klęską krajową). Який же дух вступив нараз у той, досі так спокійний, терпеливий, добродушний «poczciwy ludek?» Сей «ludek», що так довгі роки бачив у шляхті, в суспільній ерархії, в «дідичнім проводі» свойого природного опікуна, заступника та защитника, — так принаймні думали про себе ті панове,— той народець, що при кождих виборах так любісінько давав свої голоси урядово-шляхетським кандидатам за чарку горілки, за шматок ковбаси або за кілька ринських, який потім ніколи і на очі не бачив того свойого вибранця, ніколи ані слова не чув про його парламентарні або якісь інші подвиги, а при найближчих виборах знов віддавав йому знак свого найвищого довір'я за ту саму ціну, іноді хіба з причинком ударів колбою від ц[ісарсько]-к[оролівської] жандармерії,— сей народець від кількох літ починає раптом немов будитися з глибокого сну, рухатися та видавати голоси, непривичні та страх неприємні для шляхетських ушей, що звикли до звуків найкращої суспільної гармонії. «Народець» починає сотнями основувати читальні, виписувати часописи, і то ані не урядові, ані ті «людові», спеціально шляхетськими прислужниками фабриковані для оглуплювання народу, але якісь

заказані, опозиційні! Він сходиться на зібрання, дебатує про «політику», і то не про ту високу та широку, до якої привикли польські шляхтичі, але про ту злиденну політику свойого буденного життя та буденних інтересів, про податки та екзекуції, про регуляцію рік та повені, про закони ловецькі, дорогові, лісові та рибацькі, про хиби автономічного життя та про ту велику брехню «органічної праці», в якій простий народ зі свойого низького та обскурного становища дивним дивом майже все відчуває тільки здирства та стягання шкіри.

І як завзято від самого початку все в Галичині, що було «правдиво польське», «правдиво народове», а властиво шляхотське, виступило проти того руху! Які докази витягано проти нього і якими способами войовано з ним! Зразу пробували приспати його свиставкою суспільної гармонії, а коли ся не помогла, підхоплено виданий саме тоді (се було в половині 70-тих рр.) із консервативного боку оклик благородного доносу (szlachetnej denuncyacyi). Сей оклик виданий первісно консерватистами для боротьби з конспіраційними демократами, і ті демократи зараз же наклеймували його як найвищу підлість. Але незабаром і консерватисти, і конспіраційні демократи признали сей спосіб однаково добрим для боротьби з селянським рухом. Зразу денунціовано його як рух, ворожий правительству, і посипалися ревізії в читальнях та хатах хоч трохи освіченіших селян. При ревізіях жандарми забирали книжки та брошури, що пройшли дуже остру тоді цензуру, а їх посідачів, звичайно з ланцюжками на руках, мов злодіїв, воджено від села до села аж до міст, цілими тижнями держано в арештах, а коли нарешті судова власть не могла знайти на них вини і була змушена випустити їх на волю, чинено се з батьківськими упімненнями: «Бачиш, се наробила тобі читальня!» Не говорю вже про дрібніші докучання, прим., такі, що основателів читальні цілими десятками взивано до 4—8 миль віддаленого повітового міста на урядові терміни, а властиво на те тільки, аби пан ц[ісарсько]-к[оролівський] староста або ц[ісарсько]-к[оролівський] комісар міг особисто запитати кожного з тих господарів, чи підписав подання про зав'язані читальні власноручно, чи, може, хто намовляв його до того і т. ін.

Щоправда, ся благородна і правдиво конституційна тактика, ся війна проти просвіти селянства велася зразу і досить довго виключно в Східній Галичині. Велася тут не

лише проти самого селянського руху, але також проти всякого національного руху руського. Укладано й виконувано далеко йдучі плани, з одного боку, аби руського хлопа вколисати до давнього сну, коли се вже було неможливо, розбудженого застрашити, зруйнувати і взагалі зробити нешкідливим, а, з другого боку, руську інтеліґенцію, що складається головно з духовенства, вчителів та дрібних урядників, відвернути від народу та його інтересів або щонайменше зробити безсильною та німою. І так із найдрібніших причин виточувано політичні процеси, раз за соціалізм, то знов за москвофільство, причім звичайно роблено масові ревізії по домах, забирано купами книжки та листи на вічне віддання, а в польських часописах усяких відтінків йшов ненастанний галас про державну зраду та небезпеку публічного порядку, хоча остаточно карні слідства по многомісячних зусиллях щонайбільше виказували якесь мізерне переступлення сього або того параграфа закону прасового або про товариства. Се нічого не шкодило. Та проте бідну, в її чинностях та почуттях обмежену і не дуже сильну характером руську інтеліґенцію застрашено і відрізано в значній часті від усякого уділу в національнім житті. Для сеї цілі польська власть мала зрештою випробуваний спосіб у руках: всіх «неспокійних духів», се значить здібніших і характерніших урядників «że względów służbowych» переносити зі Східної до Західної Галичини і таким способом раз по разу доказувати того чуда, що ті одиниці зовсім незамітно щезали зі своєї природної сфери ділання.

Та для польських патріотів і сього було не досить. Лишалося ще руське духовенство, яке день у день та ненастанно мало зносини з селянами, могло вже задля свойого уряду й становища мати на них великий вплив і якого ні з яких службових оглядів не можна було перенести на захід. Аби обезсилити його діяльність, закидано йому протягом довгих літ прихильність до православія (schyzmy) і вжито для протиділання тій прихильності цілого ряду іноді зовсім дивоглядних способів: заборонено руським селянам ходити на відпусти до положеного близько галицької границі православного Почаєва; присилувано митрополита Йосифа Сембратовича до «добровільного» відречення від метрополії та переселення до Рима; заборонено ставлення, а навіть удержування «трираменних» староруських хрестів на церквах, на кладовищах та при дорогах

тому, що вони буцімто схизматицькі, а такі хрести, що стояли вже здавна, велено жандармам усувати або обрізувати; нарешті обіжником намісництва поручено властителям та державцям більших посілостей, у значній часті жидам, та жандармам догляд над чистотою руського богослужіння. З другого боку, підхоплено з запалом піднесену польським ксьондзом Калінкою думку виховувати руське духовенство в дусі римського ультрамонтанізму: для безженності та для повного відчуження від народної справи. В тім напрямі йде тепер робота з різних боків, єзуїти реформують руський закон василіян* і можуть уже похвалитися місіонерами, що своїми проповідями потрафляють бідних селян, а особливо старих жінок, доводити до гістерії та релігійного божевілля. Молоді священики, висвячені в безженстві, поробилися справді гарячими заступниками католицизму та церковної карності, а посередньо також шляхетсько-польських інтересів у краї.

Се діло роздроблення руської інтелігенції увінчав теперішній намісник Галичини і будущий керманич (der kommende Mann) Австрії гр. Казимир Бадені довершеною в р. 1890 т[ак] зв[аною] руcько-польською угодою. Кого і з ким він погодив, се не легко сказати. Одні говорили, що се угода русинів із правительством, та се очевидна дурниця, бо русини від р. 1772 належать до Австрії, не творять у австрійській державі жадної окремої сили ані організації і не потребували заключати з нею ніяких pacta convalita[1]. Не була се також угода з поляками, бо, по-перше, гр. Бадені не мав від польської нації ніякого мандату для заключення такої угоди, так само як не мав його і другий контрагент із руського боку посол Романчук, а по-друге, відносини між поляками й русинами, особливо селянами та селянським духовенством, лишилися при угоді такі самі, як були перед тим. Так що ж се було? Ах, проста річ. Одну часть руської інтелігенції, а власне т[ак] зв[ане] народовське, або україфільське сторонництво, при помочі неясної обіцянки авансів, стипендій, посад і т. ін. позискано для того, аби «в інтересі гармонійного співжиття обох народностей у Галичині», отже, нібито в інтересі Австрії покинули своє дотеперішнє становище природних заступників інтересів селянства і дали взяти себе в волок польського шляхетського сторонництва. Д[обро-

[1] Затверджених угод (*лат.*).— *Ред.*

дій] Романчук, щоправда, пізнав се по трилітній пробі і відрікся від угоди, але зараз знайшлися три мужі, три професори — Барвінський, Вахнянин і Стоцький — готові станути на виломі сервілізму і провадити діло угоди*. Старе польське оружжя— доноси, клевети та нагінки — пустили тепер русини проти русинів. Нечисленна руська інтелігенція з нечисленними виїмками покинула тепер свою першу та найприроднішу задачу, оборону інтересів руського селянства, і позалазила почасти зовсім у шкаралупи своїх приватних інтересів або бореться за справи для народу зовсім чужі, байдужі або навіть ненависні. І се в той сам час, коли чимраз більше зубожіння та натиск публічних тягарів масами гонить селян із домів у чужину, до Північної Америки, до Бразілії, де-будь, аби тільки було «більше землі, а менше панів». От сей розкол та знесилення руської інтелігенції в боротьбі між шляхтою й селянством — се перша з тих ретардацій, про які я згадав на початку сеї статті.

Розуміється, навіть такими високополітичними штуками не можна було всю руську інтелігенцію відвернути від її першої та найсвятішої задачі — праці над піднесенням національної та людської свідомості руського народу. Одна часть сільського духовенства оперлася всім переслідуванням та нагінкам, а одна часть інтелігентної молодіжі, що вже перед тим пройшла була чистилище політичних процесів, арештів та різнородних переслідувань, утворила в літі 1890 р. руську радикальну партію, що виставила своєю програмою оборону економічних та суспільних інтересів селянської верстви, а також піднесення її самопізнання та її організацію для політичної та національної боротьби. Не зайвим буде додати, що помершого недавно у Софії в Болгарії проф. Михайла Драгоманова можна вважати духовим батьком сеї партії.

Повстання сеї партії прискорило довершення славутної угоди Бадені — Романчук. Тоді радикальна партія виступила енергічно до боротьби проти сього потерчати дипломатичного опортунізму, почала скликати народні віча, зав'язувати політичні та інші товариства і поборювала угоду консеквентно та витривало в часописах й брошурах. Найвищим тріумфом її можна вважати той факт, що вироблена нею програма поступового селянства з невеликими змінами лягла в основу цілого селянського руху в Галичині, як руського, так і польського.

Бо сей рух швидко виріс значно поза рами радикальної партії. В Східній Галичині потворилися нові осередки селянського руху, особливо в Стрию, під проводом адвоката д-ра Олесницького, які. хоч формально не належали до радикальної партії, в основі держалися тої самої програми. Рівночасно і в Західній Галичині виріс опозиційний рух серед польського селянства так сильно, що при недалеких виборах до крайового сойму грозить затопити значне число шляхетських мандатів.

Польський селянський рух, оскільки видно в нім зорганізований, свідомо політичний рух, пізніший від руського. Се може виглядати дивним супроти загального погляду, що польський селянин культурно стоїть значно вище від руського. Се, одначе, легше буде зрозуміти, коли зважимо, що польський селянин у Західній Галичині не знайшов інтелігенції, яка захотіла би та була би здібна заступати його інтереси або зорганізувати його самого для їх оборони. Що з інтелігенції бачив довкола себе, се була поперед усього шляхта, в якій не вигасла ненависть супроти польських селян за різню 1846 р. і яка силою почуття солідарності, шляхетської класової свідомості мусила давити того селянина; а по-друге, латинське сільське духовенство, що хоч у значній частині виходило з селянського стану наслідком старої клерикальної традиції, звичайно стидалося свого походження, держалося здалека від селян, а зате тим радніше піддавалося впливам шляхти, коли ходило о те, аби вплинути на відносини селян до дворів.

Таким способом сталося, що польські селяни тільки здалека чули про руський селянський рух і в р. 1883 та пізніше висилали своїх делегатів на руські віча, але самі в себе не могли дійти до того, аби розпочати подібний рух. Додаймо до того, що в р. 1887 не було в Галичині ані одної польської людової газетки, яку б не видавав або якийсь духовний, або якийсь урядовий наємник шляхетської верстви. Тому можна сказати, що перед р. 1890 серед польського селянства в Західній Галичині було немало квасу та незадоволення, немало матеріалу для радикальнішого селянського руху, але властивого селянського руху не було.

Перша можливість такого руху явилася разом із появою першого, справді незалежного, прихильного до селянства, а до того поступовим духом надиханого польського ча-

сопису п[ід] з[аголовком] «Przyjaciel Ludu», якого основатель і дотеперішній редактор Болеслав Вислоух* може вважатися дійсно основателем польського селянського руху. Сю честь признає йому вповні також шалена ненависть усіх сторонників шляхетського панування в Галичині. Д[обродій] Вислоух, хоч сам із старої литовської шляхти і гарячий польський патріот, зрозумів дуже добре, що виключне панування шляхти в Галичині не дає ніякої запоруки для будущини Польщі, особливо коли воно йде рука в руку з занидінням, оглупленням та здичінням польського селянського люду. Руський селянський рух, якому він міг придивлятися досить близько, як також досить оживлена тоді соціалістична агітація між робітниками у Львові, певно, не лишилися без впливу на нього. Хоч сам не агітатор ані популярний письменник, зумів він незабаром ізпосеред польського селянства притягти до свойого письма здібних співробітників та агітаторів, таких як Шарек, Сквара, Вуйцік*, Бойко та інші, яких дописи в «Przyjacielu Ludu» аж надто часто викликали вибухи ненависті у противників і буйні хвилі лайок та клевет. Незабаром теж прилучився до Вислоуха Ян Стапінський*, талановитий і завзятий помічник. Стапінський, молодий чоловік з університетськими студіями, сам селянський син і добрий знавець селянських відносин,— се вроджений агітатор, повен запалу для селянської справи та гарячого темпераменту, невтомний та невстрашимий. Він не задовольнявся співробітництвом у «Kurjerze Lwowskim» та «Przyjacielu Ludu», але почав об'їздити Західну Галичину, так що швидко пізнав наглядно майже кождий повіт, познайомився особисто з усіма визначними селянами та народолюбними польськими інтелігентами в роді адвокатів Жарського та Бернадзіковського*, виступав на людових вічах, брав участь у їх розправах та писав кореспонденції, одним словом, зробився душею теперішнього селянського руху в Західній Галичині.

Провідним окликом сього руху зробилося тепер: не вибирати до сойму ані одного шляхтича як представника селян! І також ані одного ксьондза! Селяни повинні вибирати тільки селянина. Не правда, гарний знак безмежного довір'я, яке має «poczciwy polski ludek» до своєї суспільної єрархії? Змалювати здержаний або й нездержуваний гнів, який викликав сей оклик у рядах суспільної єрархії,— на се треба би зручнішого пера. Ще найлегші закиди були

ті, що говорено про «antynarodowe knowania»[1], про братовбійчі плани а нарешті про непотрібний баласт (тягар), яким будуть селяни в соймі. Селяни відповідали насміхом, чи панове графи, що в соймі говорять про «святість коршми» та «хлопську каналію», такі дуже потрібні та пожиточні члени сойму? Немногі селяни, що тепер сидять у галицькім крайовім соймі (між ними визначилися зразу, особливо Поточек і Крамарчик*), оказалися, навпаки, дуже добрими і за добро своїх виборців дбалими послами і зовсім не тупоумними парламентаріями.

Але на доказах та проти доказів діло не стало. Суспільна єрархія має ще тепер власть у руках і не має охоти легким коштом позбуватися її. З якими трудностями мусить боротися селянська агітація в Галичині, про се можна би говорити дуже багато. Нехай вистарчить факт, що вже в протязі біжучого року (1895) більше як 20 людових зібрань у Західній Галичині заборонили власті, іноді з зовсім пустих, а навіть смішних причин. То будинок звичайно деревляний, у якім має відбутися зібрання, небезпечний від огню, то в поданні, яким прошено дозволу на зібрання, знайдено формальну помилку, то нарешті — і се найбільш улюблений спосіб — десь у повіті вибухла заразлива хвороба, хоч би лише черевний тиф або зараза писка та ратиць у свиней. Деякі людові зібрання розв'язано. Що людові часописи власть старанно цензурує та конфіскує, розуміється само собою. Менше зрозуміле те, що польське духовенство кидає формальні клятви на незалежні селянські часописи, що читачів та передплатників ксьондзи в костьолах лають прилюдно, при сповіді відмовляють їм розрішення, хоча в тих письмах дуже старанно оминається релігійне питання, а в редакційних статтях і в селянських дописах може аж надто сильно показується релігійне почуття та непохитна вірність католицькій церкві та обрядові.

Найцікавіше явище те, що сим разом боротьба в Західній Галичині гарячіша, ніж у Східній. Панове шляхта хочуть показати себе безсторонніми. Хочуть показати всьому світові ad oculos[2], що в поборюванні селянського руху вони не знають різниці народностей і що польський хлоп їм так само ненависний на душі, як руський, скоро тільки поважиться стрясати з себе ярмо їх панування та

[1] Антинародні підступи (*польськ.*).— *Ред.*
[2] Наочно (*лат.*).— *Ред.*

опіки. А тепер на закінчення ще слово про другу ретардацію, про яку згадано було спочатку сеї статті і яка може трохи затемнити образ сеї боротьби. Маю на думці становище галицького міщанства. Репрезентації 30 більших міст Галичини зібралися недавно на спільну нараду. На тій нараді озвалися нарікання на упосліджения міст у крайовім законодавстві. Говорено про недалеку виборчу кампанію, і нарешті уложено й ухвалено резолюцію, по мислі якої міський комітет виборчий мав піти під команду шляхетського головного комітету виборчого і предкладати йому своїх кандидатів для затвердження. Міський виборчий комітет опублікував потім уже відозву, в якій для гарних очей наклеймовано селянський рух як протинародний та непатріотичний. Органи шляхти не дали, одначе, взяти себе на сю принаду, але поставили міському виборчому комітетові дуже неприємну, хоч зовсім консеквентну альтернативу перед очі: або він згодиться признати зверхність шляхетського виборчого комітету, а в такім разі його власновільне виступлення — самозванство, або не захоче признати тої зверхності, а в такім разі він ані на йоту не ліпший від анархістичного (в Галичині значить се слово стільки, що проти шляхетського) селянського руху. Як виплутається міський виборчий комітет із сеї пастки, побачимо незабаром. У всякім разі, на мою думку, шляхта, як звичайно, покажеться податливою на словах, аби потім фактично при міських виборах здобути якнайбільше користі.

Отсі рядки були вже написані, коли в Західній Галичині скоїлися дві події, що наробили досить багато гомону, та обі можуть потрохи освітити та доповнити сказане тут. Одна подія, се процес, який виточив римо-католицький парох, кс. Хмурович у Пшибишівці своїм парафіянам, мужеві і жінці Патерам, за мниму клевету, сповнену через те, що Патер, простий селянин, заскаржив кс. пароха до суду за причинене йому ушкодження тіла. Причиною бійки між парохом і його парафіянином була виборча агітація. Парох хотів намовити селян, аби віддали голоси за шляхетського кандидата, проти чого Патер запротестував скромно, але рішуче. Кс[ьондз] Хмурович зате показав йому двері свойого помешкання, а коли селянин виходив, дбалий о його душу душпастир побіг за ним і дав йому таку почесну кулаками та копняками, що Патер, старий чоловік, десять день був нездібний до праці. В процесі за

чинну зневагу кс. Хмурович відперся свойого вчинку, але його потвердили записяжені свідки, і процес зкінчився увільненням Патера та його жінки. Сей процес кинув незвичайне світло на відносини польського духовенства до польського люду. Се духовенство, хоч у значній часті виходить із люду, сповняє, проте, вірну службу наганячів та защитників шляхти. Се й не диво, коли подумаємо, що воно не має властивої освіти, бо ж останки гімназіальної освіти та односторонні теологічні студії не можуть заступити дійсного новочасного образування,— не має також властивих горожанських інтересів, живучи в безженстві при досить великій дотації з релігійного фонду, а до того вихованє без дійсних гуманних ідей. Се духовенство або стрягне зовсім у грубім матеріалізмі вживання життя, причім, розуміється, не може йти рука в руку з бідним селянином, а радше жиє в добрім сусідстві з багатим та також до розкішного життя склонним штяхтичем, або почуває себе членом католицької ecclesia militans[1] і сліпим знарядом у руках ерархії, яка так само або зовсім шляхетська, або зовсім віддана інтересам шляхти. Дуже мале число тих польських духовних, що почувають себе до обов'язку навчати простий люд, служити його інтересам та боронити їх; ті немногі добрі пастирі мусять, одначе, тепер, коли пристрасті розбурхуються чимраз більше, держатися тихо і нейтрально, аби не стягти на себе гніву своїх владик.

Друга подія в числі згаданих вище — се були збори делегатів польської людової (селянської) партії, що відбулися д[ня] 28 липня б[іжучого) р[оку] в Ряшеві. В зборах узяло участь більше як 80 делегатів. Головою зборів вибрано посла д-ра Кароля Леваковського. Збори приняли виборчу відозву, уложену редактором «Kurjera Lwowskiego» Генриком Реваковичем*, у якій досадними словами розкрито головні хиби шляхетського панування в Галичині, а потім у 24 точках виставлено домагання, що мають служити кермою для будучої репрезентації селянського стану. Ті домагання далеко не революційні, навпаки, се такі елементарно людські та елементарно політичні жадання, як точне виконування існуючих вже законів супроти селян, охорони селян перед надужиттям урядників, усунення посередніх виборів, які навстіж від-

[1] Воюючої церкви (*лат.*).— *Ред.*

кривають двері виборчій корупції, охорона свободи печаті та зборів і т. п. Із спеціально селянських домагань можна піднести хіба жадання реформи громадського устрою в тім напрямі, аби дотеперішній дуалізм — селянська громада і двірський обшар у Галичині досі творять окремі адміністраційні громади — звести і злучити двірські обшари з сільськими громадами одноцільною адміністрацією та поліцією. А проте який же галас підняла услужна шляхті польська преса з приводу сих зборів! Як багато набалакано знов про анархізм, про бунтування хлопів та національну зраду. Щастя лише, що в селян сильні нерви та чиста совість і що такими криками правдоподібно не дадуть одурити себе при недалеких виборах до сойму крайового.

ДЕЩО ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ

Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців»

У № 226 газети «Nowa Reforma» депутат Т. Романович опублікував статтю за своїм підписом під назвою «Хатні справи українців», спрямовану майже виключно проти моєї особи. Початок статті виглядає, щоправда, як ніби відповідь по суті на поставлене мною на одному з передвиборних зібрань* запитання до шановних послів лівого напряму щодо їхніх поглядів на українське питання, але дальша, більша частина статті цілком сходить з визначеного на початку шляху. В моєму виступі я закинув послам лівиці*, котрі в підході до української справи не мають широкої самостійної програми, а навпаки, приєднуються до тактики тих, які на словах нерідко заявляють, що люблять українців, поважають їх, а як дійде до діла, то борються проти всіх українців під приводом, що вони москвофіли. Підкресливши важливість українського питання для національної справи поляків, я застерігав від надто поверхового підходу до того питання, від надто легковажного вживання термінів «порядний українець» і «москвофіл», бо дуже часто таке розрізнення довільне і не може бути об'єктивно обгрунтоване.

У зв'язку із специфічними проявами галицького москвофільства я назвав його домашньою суперечкою поміж українцями. Маючи на увазі, що боротьбу з ним визнав завданням, яке має здійснюватися передусім силами самого українського народу. Дуже шкодую, що дальший хід зборів не дозволив мені ширше викласти свої погляди на різні прояви москвофільства, особливо галицького, щодо яких потрібні різні форми боротьби. Зроблю це тепер не стільки заради відповіді Т. Романовичу, який це питання у своїй статті збуває загальними фразами, скільки заради важливості самої справи.

Український народ, що налічує близько 20 мільйонів і займає великі простори від Сану до Кубані, перебуває у вкрай ненормальному становищі. Історія останніх сторіч склалася так нещасливо для нього, що він відстав від своїх сусідів щодо розвитку як політичного і суспільного, так й інтелектуального. Поділений на дуже нерівні частини між двома могутніми державами, в одній з яких усіма засобами політичної влади і адміністративного свавілля утримується на рівні вегетування такою мірою, що навіть його мова там є недозволеним плодом. У другій користується, щоправда, опікою конституційних законів, але, позбавлений імущих і впливових верств, надто мало може з неї користати.

Австрійська конституція* є par excellence[1] класовою конституцією, конституцією для привілейованих класів. А що імущі і шляхетські верстви у Східній Галичині зараховуються переважно до польської народності, то і конституційні доброчинства у переважній частині вийшли на її користь. Справді, на папері українці отримали рівноправність, але життєва практика показала зовсім інше. Українцям незабаром довелося переконатись, що конституція — це тільки грунт, гірше або краще оброблений, який сам, без пильної праці і боротьби, не дасть хліба. Переконалися, що за кожну установу, на яку теоретично мали право, треба було вести довгу і важку боротьбу, що кожну п'ядь політичної території треба було відвойовувати, інколи цілими роками. А сил, придатних для такої боротьби, для такої праці, було так мало! Чи ж дивно, що зайняті цією важкою щоденною боротьбою нечисленні сили української інтелігенції, яка ослаблювалася майже щоденним дезертирством доведених до відчаю і кар'єристів, ледве з нею справлялися і занедбували справи ширші, загальнонаціональні, звужували свій кругозір, ниділи в жалюгідній загумінковості? Чи дивно, що в таких умовах галицькі українці не створили блискучої літератури, не дали здібних вчених, не створили промисловості, здатної до конкуренції на світовому ринку? Чи дивно, що навіть такі елементарні справи, як правопис і літературна мова, ще залишилися неусталеними, неопрацьованими? Навіть саме питання про суть української народності, про її самостій-

---

[1] Переважно, головним чином (*франц.*).— *Ред.*

ність по відношенню до польської і російської народностей, про її межі, умови її цивілізації і її майбутнє не перестало ще бути предметом суперечок, догмою, у яку одні вірять, а другі не вірять, тезою, яку одні підтримують, а другі заперечують різними аргументами?

Гадаю, що ніхто не дивуватиметься цьому, якщо врахує фактичне становище українського народу, тягар завдань, які у світлі цього становища падають на галицьких українців, непропорційність їхніх сил перед обличчям тягаря. Адже ця частка українського народу має виконувати життєві функції за весь народ, повинна утворювати стільки цивілізаційного капіталу, скільки його потрібно на покриття бюджету національного життя усієї Русі-України. І що фатальніше: найбільша частина цього народу є повністю паралізованою, не може ні людьми, ні капіталами допомагати у цій праці галицьким українцям такою мірою, як цього було б потрібно. А тим часом у самій Галичині внаслідок різних обставин боротьба за політичне існування стає для галицьких українців з кожним днем важчою, з кожним днем менше дає надій на успіх. Досить згадати хоча б постійне підвищення плати за навчання, що разом з впровадженням шкільної форми і подорожчанням продуктів та помешкань чинить вже тепер майже неможливим доступ до середньої і вищої освіти селянських дітей, а систематично впроваджуваний целібат духовенства повинен зменшити також і з цієї сторони приплив нових поколінь української інтелігенції.

Я далекий від думки все це приписувати якійсь «польській інтризі» або виводити з того якісь закиди проти польського суспільства. Добре знаю, політика — це гра сил, що в ній мало місця для сентиментальних почуттів і прагнень. Бажаю лише, щоб поляки належним чином зрозуміли становище українців. Бо хіба ж у світлі викладених тут фактів не буде нормальною річчю, що часом сумнів може закрастись у душу навіть найпалкішого українського патріота? Що спостерігаючи безплідність, малу результативність і марність зусиль невеликої купки людей, спостерігаючи, як всупереч їм на кожному кроці випереджають нас конкуренти з одного і другого боку, як ми запізнюємось у найкардинальніших справах, він подумає собі: чи не краще кинути цю безнадійну боротьбу за самостійність народу і приєднатися до сильніших, багатших, краще організованих сусідів?

Ось те фатальне «бути чи не бути», перед яким споконвіку стоять українці, активні або пасивні свідки тієї боротьби, яка точиться на їхній землі між польськими і московськими впливами. Це психологічний грунт як українського полонофільства, так і москвофільства. Без сумніву, на цьому психологічному грунті в різний час і в різних умовах виростають дуже різні квіти. Придивімося тільки до різновидностей галицького москвофільства.

Безсумнівно, що поки Росія залишається безпосередньою сусідкою Австрії і поки всі європейські держави вважають за відповідне користуватися такими засобами боротьби, як шпигунство і взаємне кидання собі колод під ноги, доти в Галичині є і будуть платні російські агенти, чи проїздом, чи свої, тутешні. Не будуть ними українці, то будуть поляки (на зразок Гендігерів*), не будуть поляки, то будуть німці, євреї, цигани. Ці москвофіли, а швидше слуги кожного з російських урядів, його агенти і агітатори, не є чимось специфічно українським, як не є вони чимось специфічно польським чи австрійським. У Росії є подібного типу австрофіли, чи германофіли. Це міжнародна хвороба, боротьба з якою є справою насамперед зацікавлених урядів, яким такі особи найбільше шкодять. Що суспільства, серед яких такі особи діють, повинні якнайбільше ними бридитись і реагувати супроти них так, як того вимагає звичайна чесність. У такому значенні москвофільство, як і усяка підлість, всяка продажність і деморалізація — це міжнародне явище, гідне загального осуду і боротьби з ним.

Чи я будь-коли сказав хоч слово на захист такого москвофільства? Ніколи! Про таке москвофільство ні у моєму запиті, ні у відповіді, який на нього дав п. Гольдман* на зборах у ратуші, ні у тій відповіді, яку дав п. Романович у «Nowej reformie», не йдеться. Тут мова йде про специфічне галицько-руське москвофільство, на яке поляки почали нарікати ще в 1848 р., яке справді не без вини правлячих у Галичині польських сфер від 1848 р. дотепер мало певні успіхи. Повторюю, не без вини польських сфер,— з одного боку, правлячих і керуючих, а з другого боку, польських сфер, що називають себе демократичними, голосних на фрази і дволичних у своїх ділах. Таке москвофільство більше подібне до секти, ніж до політичної партії. Покійний Драгоманов

порівнював їх з сектою охохохів, яку так назвали за постійне зітхання: «ох! ох! ох!». Наша москвофільська секта зітхає до Росії, якої, як правило, не знає, до національної єдності з великим російським народом, про який не має поняття, до російської мови, літератури, на якій не читає. Нерідко ця секта зневажає свою рідну українську мову; намагається писати ламаною російською, або швидше церковною, перемішаною з українізмами і полонізмами. Ця секта нерідко зітхає за православ'ям як за єдиною національною всеруською вірою, не маючи поняття, чим є сучасне казенне російське православ'я. Я був би не гідним зватися українцем, якщо б появу й існування цієї секти назвав чимось корисним, бажаним для розвитку українців. Від початку своєї літературної діяльності я намагався боротися з цією сектою, але робив це не пустими аргументами, бо знав, що ці люди аргументів не слухають, а позитивною працею, літературною і науковою, бо тільки праця здобуває грунт, привчає поволі людей до незвичайного для них раніше способу мислення, а в багатьох замість сумніву і розпачі породжує бадьорість і почуття віри у власні сили, в майбутнє власного народу. Чи я чогось у тому напрямі добився, не моя справа судити. Але відверто мушу сказати тільки те, що якщо галицькі поляки мали дотепер щирий намір боротися з таким москвофільством, то не лише зовсім нічого не добилися в тій боротьбі, але тільки сприяли — напевне, несвідомо — його зростові. Пан Романович так патетично говорить про цю справу: «Ми не можемо визнати домашнім, внутрішнім спором питання, чи українець стоїть на національно-українському, чи на всеросійському грунті. На мій погляд, домашнім спором поміж українцями є боротьба між тими українськими таборами, які визнають окремішність Русі від Росії, не відрікаються від своєї національної мови, свого національного духу, своїх звичаїв, а відрізняються чи то в соціальних справах, чи в питаннях політичної тактики. І можу ствердити, що польська партія, до якої я належу, не втручалася ніколи до спорів між Романчуком, з однієї, а Барвінським та Вахнянином, з другої сторони. Бо тут борються між собою українці, з яких одні нині стоять за опозиційну політику, другі — за те, щоб знову з допомогою покірності і підлеглості урядові намагатися отримати щораз нові здобутки для української національності. Але хто виступає під гаслом «одна мова і одна віра від Карпат

аж до Волги», хто українську мову перетворює на російську, хто (як один невдалий кандидат на минулих виборах) в ім'я цього гасла приймає православ'я і намагається його поширювати серед уніатського люду, хто у виданнях для української людності ширить обожнювання царя,— з тим слід боротися як з ворогом Польщі і Русі. І якщо справжні українці борються з цим смертоносним напрямом, то ми, поляки, без різниці партій, маємо право і обов'язок стати на боці українців проти москвофілів, які хочуть згубити свою власну народність. Це невтручання до внутрішніх справ між українцями, це законна боротьба з ворогом, просте здійснення обов'язку самооборони. Виконуючи той обов'язок, польська демократія зовсім не виступає проти засади, згідно якої відносно українців діє на основі справедливості. І визнання національних прав, так само як не порушує засад справедливості й волі той, хто відштовхує від стріхи своєї або брата свого злочинну руку, яка підкладає до тої стріхи вогонь».

Правда, як то гарно, як справедливо, як прекраснодушно! На жаль, є тут певний гачок. Пан Романович намагається визначити русинів — комільфо. І що ж він каже? Отож каже, що на симпатію в його очах заслуговують «українці, які, визнаючи окремішність Русі від Росії, не відрікаються від своєї національної мови, своїх звичаїв, свого національного духу». Маю я право запитати пана Романовича, чи він або будь-хто з його партії вміє докладно визначити ту мову, ті звичаї, той дух, які мають бути прикметами sine qua non[1] справжнього українця. Чи пан Романович настільки знає мову, звичаї і дух українського народу, щоб могти нав'язувати себе в судді і в кожному даному випадку рішуче стверджувати: цей українець справжній, а цей ні? А якщо пан Романович себе не вважає компетентним у цьому питанні, то хто тоді має таку компетенцію? Кому в кожному конкретному випадку він повірить на слово?

На жаль, дотеперішня історія польсько-українських відносин у Галичині показує, що у таких конкретних випадках зникають усі подібні делікатні дистинкції, а бере верх первісний брутальний інстинкт. Адже останнім словом тої історії є акція центрального комітету* для Східної Галичини, та сама пам'ятна акція, за яку політично від-

[1] Без яких нема (*лат.*).— *Ред.*

повідальне і те угрупування польської демократії, яке очолює п. Романович. З фразою про москвофільство на устах цей комітет наносив удари по кандидатурах у с і х б е з в и н я т к у у к р а ї н с ь к и х ф р а к ц і й, які, користуючись словом п. Романовича, «зараз стоять за опозиційну політику». Справді-бо, того топтання волі і прав українського люду, якого припустилися тоді н а к о р и с т ь к а н д и д а т і в ц е н т р а л ь н о г о к о м і т е т у, не пояснює ніяка турбота з приводу москвофільства. Адже ж у так званих демократичних часописах, не виключаючи і «Nowej reformy», найбільша частина опозиційних українських кандидатів, незалежно від того, чи вони були радикалами, чи народовцями, фігурували як москвофіли: до них зарахували і д-ра Олесницького, і селян Гурика*, Дякова*, Остапчука*, і народовця д-ра Горбачевського*, і радикала д-ра Дорундяка*. Чи це свідчить про докладну поінформованість в українських питаннях? І люди, які мають таку інформацію про склад українських партій і фракцій, претендують на право виносити вирок, хто справжній українець, а хто ні. Скільки ж то тисяч разів поляки і українці на спільних бенкетах і зустрічах говорили про братерство і виголошували тости на тему «кохаймося!» Але ганебно мало зроблено для здійснення іншого, не менш важливого гасла — «пізнаймося!» Хай пан Романович чесно нам скаже, скількох він знає поляків у Східній Галичині, особливо членів своєї партії, які б уміли добре говорити, читати і писати українською мовою, які мають хоча б сяке-таке поняття про українську літературу, про інтелектуальне і партійне життя українців? Ми такого не знаємо ні одного. А навіть і того мало було б для вироку про справжнє чи несправжнє українство, бо для цього слід було б пильно стежити за всім, що відбувається в українських сферах, тримати руку на пульсі всього національного життя українців. А хто з галицьких поляків може сказати про себе, що він це робить? І все ж, так архімало знаючи українців, їх мову, їх літературні тенденції, так багато поляків претендує на право опікуватися українцями, давати їм батьківські поради й вказівки, які нерідко відзначаються таким знанням справ, що можуть викликати тільки сміх. Адже ми чули у ратуші, як пан Гольдман, кажучи про москвофільство українців, покликався на популярні книжечки товариства Качковського*. Отже: 1) пан Гольдман виробляє свій по-

гляд на підставі слів іншої особи, а сам навіть не в стані перевірити їх слушність; 2) існування літературно-віросповідного москвофільства вважає доказом існування організованої москвофільської політичної партії, з якою боротися належить теж політичними засобами. Таке саме фальшиве коло бачимо і в наведеному вище міркуванні пана Романовича, з тим тільки додатковим твердженням, що «поляки мають право і обов'язок стати на боці русинів проти москвофілів». «Вашими б устами та мід пити», пане Романович*,— відповім вам українською приказкою. Але скажіть-но, прошу, де і коли поляки виконали це своє право, цей свій обов'язок? Довгі десятки років, від 1860 р., у Галичині боролися між собою в лоні українців напрями українофільський і так званий святоюрський на ниві літератури і шкільництва, але поляки, крім платонічних заяв, ніякої допомоги в тій боротьбі не надали україно-філам (нинішнім народовцям), а проект польсько-української угоди, запропонований народовцем Лавровським*, так само був викинутий на смітник, як і москвофільські пропозиції. Спроба «протегування» українців шляхом заснування прислужницького органу «Русь»*, до якого було залучено кількох здібніших галицько-українських письменників (Горбаля*, Климковича*, Вол. Шашкевича*), замість підтримки цього напряму принесла йому тільки велику шкоду, бо дискредитувала кількох здібних молодих працівників, назавжди зламала їм письменницьку кар'єру. Дотації українському театрові, парі часописів і бурс такі дрібні, що нема підстав говорити про їх позитивний вплив на розвиток українського письменства; втім, цих дотацій, що даються з бюджету к р а ю, не можна вважати якимсь специфічно польським подарунком для українців. А поза тим хай пан Романович покаже хоч один факт допомоги, яку дали б поляки, зокрема члени його партії, порядним українцям у їх літературній та політичній боротьбі з москвофілами.

Пан Романович свято обурюється, що в Галичині є люди, які намагаються писати по-російськи, славлять царя, схиляються до православ'я тощо. У цьому випадку є дві можливості: або ці люди чинять щось злочинне і повинні каратися законами, або роблять щось таке, що їм вільно робити, а в такому разі для відвернення їх від подібних симпатій нема іншого способу, як лише відібрати їм грунт, на якому виростають такі симпатії. А виростають вони

з двох причин: або із зневаги до селянина, до селянської мови (української) і з прагнення «бути панами» (таким було старе святоюрство і того роду москвофілів маємо ще й тепер досить), або з почуття незадоволення сучасним становищем в Галичині, яке змушує людей фрондувати москалями і москвофільством, як це роблять, наприклад, молодочехи* і взагалі значна частина австро-угорських слов'ян.

І якщо з москвофільством першої категорії найуспішніше бореться українське українофільство, особливо радикально-прогресивне, яке проголошує любов і посвяту для простого люду, нагадує, що українська інтеліґенція, яка виросла з праці й поту того люду, передусім має обов'язок прикласти свої сили й розумові здібності до піднесення його із злиднів, до поширення освіти рідною мовою,— то з москвофільством другої категорії найефективніше могли б боротися власне поляки, ставлячись до українців справедливо, політично, згідно з своїми корінними національними інтересами. А чого вимагають польські національні інтереси? Це ж бо легко зрозуміти, ще легше відчути.

Українці, незважаючи на стільки років зусиль, незважаючи на працю кількох поколінь і кількох геніальних одиниць, ще й нині стоять перед фатальним питанням: бути чи не бути. Пригноблені в Росії і абсорбовані повільно, але стало у російське суспільство, вони і в Галичині не можуть розвиватись так, як було б треба. Припустімо, що ті нечисленні українські діячі, які нині в Галичині несуть на своїх плечах український національний розвиток, зазнаючи найрізноманітніших перешкод, складуть зброю і не знайдуть послідовників, що ж тоді трапиться? Очевидна річ, українська народність буде мати на вибір: потонути в московському чи польському морі. І як гадає пан Романович: після того, що чинили галицькі поляки з українцями від 1848 р. і ще раніше, багато українців захоче злитися з поляками? Думаю, що й сам він не обманює себе надто рожевими надіями щодо цього. А якщо так, то хіба кожне послаблення української національної течії в Гали-

чині й на Україні не означає одночасного посилення московитизму? І навпаки, чи кожне посилення українського національного руху як у Росії, так і в Галичині не означає зменшення шансів московитизму на поглинення Русі, а з нею і Польщі?

І якщо поляки так багато і так голосно говорять про свого «споконвічного ворога», то чи не повинні відчувати обов'язок усіма силами підтримувати той елемент, який самим своїм існуванням, самим своїм натуральним зростом і розвитком спричинює велике послаблення саме того ворога? І допустивши, що і в самих межах Росії цього робити не можна (хоч і там могли б певною мірою), то хіба і в самій Галичині відповідне ведення (не вирішення!) української справи не повинно становити складову частину програми усіх польських щиро національних партій і особливо партії, що називає себе демократичною?

Пан Романович найвищим виразом свого розуміння польсько-української політики в Галичині вважає «справедливість і визнання національних прав». Цього замало! Українці слушно можуть сказати п. Романовичу та його прибічникам: «Справедливість знайдемо в суді, визнання національних прав маємо і в шмерлінгівській конституції»*. У перекладі на практичну мову таку засаду можна передати українською приказкою: моя хата скраю, я нічого не знаю. Ні, поляки, особливо польські демократи і патріоти, повинні здобутися на щось краще. Їм повинна світити провідна зірка: створити з теперішньої Галичини на грунті свободи й прогресу точку притягання для решти Русі-України, створити або допомогти у створенні тут такого живого вогню, промені якого несли б світло і животворне тепло аж ген за Дніпро, на Дон, на Кубань, де живуть мільйони українців, які досі не можуть повірити, що десь там, за горами, за ріками, є українські школи, університетські кафедри, українські національні й наукові установи. Тут сухою справедливістю нічого не вдієте, бо тут не йдеться про злочин чи цивільний спір. Теоретичне визнання прав із застереженням, що той, хто визнає, має право наперед вирішувати,— хтось справжній українець чи ні, тут не тільки не допоможе, а й збільшить жаль і огірчення. Тут треба, кажучи словами п. Щепановського, господарювання у великому масштабі, з широко обдуманим планом, з мудрою, істино патріотичною і ясною провідною думкою. Дипломатичні трюки на зразок єзуїтсько-ва-

силіанської реформи або баденівської угоди* не доведуть ні до чого, крім послаблення і без того слабих українських сил, деморалізації і дискредитації осіб, які в іншому випадку могли б бути дуже корисними для українського суспільства. А результат буде один: ослаблення українського національного руху і посилення московитизму. Повторюю ще раз: українське питання настільки важливе для поляків, і саме в Галичині поляки так багато можуть для нього зробити, що його занедбання або спотворення може дуже помститися в майбутньому.

Треба піднятися понад бюрократичну рутину, понад пусті і ні до чого не зобов'язуючі фрази, треба не обмежуватись оборонною позицією, «захистом польських інтересів» шляхом пригноблення і деморалізування всіх українців, а взятися за позитивні дії зі своєї сторони з тою провідною ідеєю, що сильна і прогресивна Русь, яка відчуває підтримку від поляків, буде їхнім природним союзником. А якщо поляки розумною і щиро національною політикою допоможуть галицьким українцям зрости в силі, то можуть бути певні, що українці у своєму власному національному інтересі будуть підтримувати поляків у їхніх аналогічних прагненнях; водночас можуть бути певні, що сильний і здоровий дуб швидко обтрусить з себе брудні наросте й гриби, які процвітають на хворобливому й порохнявому дереві. Як би мала виглядати ця польська програма з українського питання, не мені вирішувати. Щонайбільше можу висловити тут особисті погляди, якими керуюся у своїй власній літературній публіцистичній діяльності.

Як селянин за походженням і симпатіями, як радикал—поступовець за переконаннями, я незламно переконаний, що нам, як українцям, так і полякам, народам, що позбавлені самостійного державного існування, розірвані поміж кількома державними організмами і у деяких з них терплять, крім загального соціально-економічного гніту, невіддільного від теперішнього суспільного устрою, також політичну неволю, більше того, піддані з різних сторін брутальним спробам викорінення, нема іншого шляху порятунку, як піднімати всі народні маси до національної і суспільної свідомості, до участі в цивілізаційному житті, а отже, до боротьби за ніколи не старіючі права людські, політичні й національні. Знання, талант, маєток, позиція і впливи не повинні, на мій погляд, бути привілеями, що звільняють від праці в цьому напрямі, а навпаки накла-

дають більше обов'язків, які слід виконувати, відчуваючи тяжку відповідальність перед народом і всім його майбутнім. Маючи перед собою таку мету, не дивно, що не можу погодитися на шляхи, які ведуть або в протилежному напрямі, або навіть у тому самому, але манівцями, серпантинами, а не прямо. А отже, не можу пристати до будь-якої форми так званого консерватизму, який, у перекладі на мову конкретних явищ, означає у нас панування однієї нечисленної привілейованої верстви з систематичним пригнобленням і кривдою або, в найкращому випадку, водінням на прив'язі і триманням у положенні немовляти тих народних мас, що їх найповніше усвідомлення і перетворення в громадян вважаю найкращою, єдиною гарантією майбутнього як України, так і Польщі.

З тієї самої причини мені недостатній демократизм і лібералізм, який від кінця XVIII ст. зумів чудові теоретичні гасла «вільності, рівності і братства» наповнити змістом, повним суперечностей, обманів, бруду, егоїзму і фальші, і який у нас в Галичині виглядає наче стебло, вкрите листям і навіть багате квітками, але зовсім без плодів. Недостатній мені цей демократизм головно у зв'язку з його дивною схильністю до принципових поступок, до постійного звертання з прямого шляху на практиці при ілюзорній сталості доктрин. У зв'язку з його охотою замикатися в шкаралупу тихої праці за столом і скромністю бюрократичних ідеалів, у зв'язку із загальною тіснотою його суспільних обріїв, які роблять його просто безсилим і несамостійним у змаганні з переможним у нас шляхетським консерватизмом. І просто вже жаль, і обурення викликає в мене вигляд галицьких «демократів», які відверто кокетують з тими, кого принципово називають своїми противниками і в той же час на догоду цим противникам кидають каміння осуду або й навіть брехні та наклепів на той ще слабкий, котрий робить тільки перші кроки, селянський і робітничий рух, польський і український народний рух, який я з своєї точки зору, попри всі його недоліки, всю його слабкість і спорадичність, вважаю найбільшим цивілізаційним здобутком, найвищим національним досягненням, яким можуть похвалитися історія Польщі й України протягом останнього двадцятиріччя.

Що різні так звані поміркувані програми не знайдуть у мені свого прибічника, того не потребую довго мотивувати. Я прибічник поміркованості, але тільки в засобах,

в способах діяти й говорити; але ніколи не в суті справи, там, де поміркованість означає половинчатість цілей, аргументування ідеалів або, що гірше, де вона просто маскує відсутність сталих принципів або запалу до справи, визнаної слушною і святою. І якщо через слабкість я мав би згрішити, то краще вже хай згрішу надміром запалу, відсутністю поміркованості у словах і діях, ніж тою ілюзорною мудрістю поміркованості, не холодної і не гарячої, про яку вже Христос сказав: «Тому що ти не був ні холодним, ні гарячим, виплюнуть тебе уста мої».

Я вважав необхідним сказати це, щоб вияснити, з яких позицій написана моя стаття «Die Bauernbewegung in Galizien» у № 51 віденського тижневика «Die Zeit», що стала приводом статті п. Романовича. З цієї викладеної тут точки зору я схарактеризував галицькі партії, як польські, так і українські. Що я у тій статті різко висловився про польську інтелігенцію, а точніше про перелічені там її категорії, про шляхту, про так званих демократів (а трохи навіть про соціал-демократів), які в окремих випадках, хоч і з різних позицій, виступають проти мужика, це факт. З своєї точки зору вважаю це річчю, що не виходить за межі законної критики, тим більше, що на підтвердження такої загальної характеристики я навів там цілий ряд фактів. Пан Романович міг проаналізувати ці факти, довести, що в них було неправдивого, перебільшеного або перекрученого: він того не зробив, а навівши мій загальний погляд, відразу тріумфально вигукує: «Записавши таким чином у с і х п о л я к і в (підкреслення п. Романовича) до однієї категорії — «der Schlachziz»[1], він малює нас перед очима усього закордону такими, ніби ми ніколи не припускали, щоб така освічена людина була здатна на таку полум'яну ненависть і такі фальсифікації». Отже, передусім ф а л ь с и ф і к а ц і є ю є твердження, начебто я усіх поляків в своїй загальній характеристиці зарахував до категорії «Schlachziz», бо в кожній фразі, в кожному розділі я старанно визначаю, яку частину інтелігенції, який табір, яку течію маю на увазі, і залишаю шляхті те, що шляхетське, а псевдодемократам те, що псевдодемократичне. Далі, чи виявлення чиїхось недоліків, навіть зображення їх чорнішими барвами, ніж вони дійсно є (дай боже, щоб я щодо цього припустився якнайбільшої переса-

[1] Шляхтичів (*нім.*).— *Ред.*

ди!), становить вже доказ ненависті? А врешті, яке то відношення має до справи, що свою критику я вмістив у німецькому часописі? Якщо вона брехлива і безпідставна, то для мене однаковий сором, чи я вмістив би її у «Zeit», чи у «Gazecie Sokalskiej»,— якщо ж грунтується на правді, то чи гадає п. Романович, що польські або чиїсь інші національні інтереси вимагають затаювання недоліків і зловживань, що затаєне зло швидше і краще загоїться і що, незважаючи на наше затаювання, сусіди не знають, де хто сидить? На мій погляд, ні польське, ні українське питання не є біржовим гешефтом, який вимагає скритності, не є службовою таємницею і не потребує ні в чому і ніколи боятися світла і думки всього цивілізованого світу. Як добірний приклад полеміки п. Романовича наведу повністю такі слова його статті.

«Згідно нього (тобто моєї скромної особи), все, що діється в Галичині, спрямоване тільки на те, щоб здерти з селянина шкіру, все спрямоване тільки на егоїстичні цілі каст або одиниць, усі патріотичні гасла є облудою і брехнею. Брехня, згідно нього, і лояльність щодо Австрії. «Шляхтич,— пише д-р Франко,— польський патріот. Водночас він добрий австрієць. Без сумніву! Адже це австріяцтво йому дуже вигідне». Але «під тою утилітарною шкаралупою ще не завмерли ідеали незалежності Польщі»,— доказом того, на думку автора, є стаття графа Тарновського про книгу пана Козьмяна*. Схарактеризувавши програму Тарновського щодо того, щоб, тримаючись здалека від конспірацій і повстанських забагань, з допомогою праці зберегти й примножити спадщину предків і таким чином йти до кращого майбутнього, д-р Франко далі пише: «Як бачимо, мета завжди та сама, тільки відсунута в дальше майбутнє, але й засоби не нові. Відтоді, як настала конституційна ера, поляки в Галичині навчилися тими засобами досконало користуватися». Чим керується автор, публікуючи це в німецькому віденському часописі, аж занадто ясно. На щастя, у Відні вже добре на тому знаються, а що більше там уже зрозуміли, що поляк може без облуди залишитися вірним своїм національним ідеалам і щиро стерегти й підтримувати державні інтереси Австрії».

Таким я виглядаю у змалюванні пана Романовича,— а які ж були насправді мої твердження. Отже, передусім констатую, що перше речення наведеної цитати — повна власність пана Романовича і що у моїй статті нема нічого,

що хоч трохи було б подібним до твердження, ніби «все, що в Польщі діється, спрямоване тільки до того, щоб з селянина здерти шкіру, все спрямоване тільки до егоїстичних цілей каст або одиниць, усі патріотичні гасла є облудою і брехнею». Категорично стверджую і посилаюся на друкований і кожному доступний текст моєї статті, що нічого подібного там я не сказав. Я закинув там шляхті, яка вважає себе цілою польською нацією, що під прикриттям національних інтересів служить своїм власним кастовим інтересам, що назовні проголошує засади автономії, а в краї урізує автономію громад. Мав я в тому рацію чи ні, можна дискутувати,— я лише констатую, що говорив там про шляхту. Далі я згадав про австрійський патріотизм шляхти і про станьчиківське гасло узгодження того патріотизму «з незгаслими ідеалами самостійної Польщі». Чи тим самим я видав якусь таємницю? Чи ці ідеали становлять секрет, з яким поляки мусили б критись перед чужими? А при тому годилося б пам'ятати, що одна річ — ідеал незалежності, а зовсім інша — дивакувата комбінація того ідеалу з «трилоялізмом». Маючи на увазі таку комбінацію, я легко іронізував над станьчиківською формулою узгодження ідеалів самостійної Польщі з гаслом «при тобі стоїмо і стояти бажаємо», іронізував не тому, що теоретично ця формула недоречна — навпаки, я визнав, що вона ganz in Ordnung[1], але іронізував я насамперед тому, що люди, які так сильно дбають про «уславлення імені польського», водночас прагнуть не допускати широких народних мас до участі в громадському житті, до вищої освіти, на ниві праці цивілізації, а отже, начебто стараються до оздоблення фасадів будівлі, але одночасно ослаблюють і підкопують її фундамент. І тут знову можна б дискутувати, слушні мої погляди чи ні, але допускати, що тільки «ненависть» могла мені продиктувати такі думки, це, здається мені, щонайменш передчасне.

Те, що я далі сказав про галицьких «демократів» і що п. Романович спрямовує проти мене як гармату найважчого калібру, я проаналізую нижче, а тепер ще раз запитаю п. Романовича, де в моїй статті він знайшов твердження, ніби все у Галичині спрямоване на обдирання селянина, що всі патріотичні гасла є облудою і брехнею?

---

[1] Цілком в порядку (*нім.*).— *Ред.*

Адже ж навіть за тією шляхтою, яку я (на думку п. Романовича) так ненавиджу, я визнав «незгаслі ідеали самостійної Польщі», а керівників польської селянської партії називаю «гарячими польськими патріотами». Навіть панам демократам я ніде не закинув, що їх патріотизм є брехнею і облудою. Але я їм закинув дещо інше. Послухаймо, як цю справу зображає пан Романович. Цитує він з моєї статті такі ось речення і такий ось дає до них коментар:

«У цьому пункті (тобто щодо утилітарної політики) консервативна шляхта стала вчителем і виразником усієї польської інтелігенції. Так вони діють всі, як і ті, що присягають на вірність старому демократично-конспіраційному (??) катехізмові. Конспірації і демократія — це розвага, добра для тостів і промов на урочистостях, — в практичному ж житті вони сміливо крокують шляхом органічної праці, тобто шляхом полювання за посадами, шляхом протекцій, гонитви за синекурами, прислужництва і непотизму». «І такою, згідно твердженъ цього пана, є вся польська інтелігенція! Вона вся зраджує, брехливо твердить про патріотизм, а насправді вона прислужницька, ганяється за синекурами, йде шляхом протекцій і непотизму — вся! А про органічну працю д-р Франко пише в іншому місці, що селянин відчуває її тільки як живодерство й обдирання шкіри (Schinderei und Hautabzieherei), а щоб довершити міру наклепів, «польською зброєю» називає «інсинуацію, наклеп і нацьковування».

Перепрошую, пане Романовичу! Ваш пафос зовсім не на місці. Ви дозволили собі маленьке скорочення мого тексту. В німецькому оригіналі читаємо: «Der conservative Adel ist in diesem Punkte der Lehrer und Wortführer der gesammten polnischen Intelligenz in Galizien»[1]. Навіщо шановний пан у своєму перекладі пропустив два останні слова? А, бо в такому разі вже якось менше випадало б патетично вигукувати: вся польська інтелігенція! А далі, як то шановний пан з моїх слів зробив висновок, що «вся інтелігенція» зраджує патріотизм? Ніде я не сказав, що утилітарна політика означає зраду патріотизму, а панам демократам закинув іншу дрібницю — з р а д у д е м о к р а т и з м у. У цьому є певна різниця. І повертаючись ще раз до тої «всієї інтелігенції», з самого контексту наве-

[1] У цьому пункті консервативна шляхта стала вчителем і виразником усієї польської інтелігенції в Галичині (*нім.*).— *Ред.*

дених паном моїх слів видно, що це простий lapsus calami[1], бо я виразно кажу там про дві категорії польської інтелігенції, про консервативну шляхту і панів демократів, але добре відомо, що ці дві категорії ще не вичерпують всього складу польської інтелігенції — навіть у самій Галичині.

Признаюся, що я обійшовся негречно з гаслом «органічної праці» не тому, що я прибічник якоїсь неорганічної праці, а тому, що під тим гаслом довгий час протягували і досі ще протягують до нашого суспільного життя б а г а т о елементів неорганічних і навіть дезорганізаційних. Може, це неправда? Пан Романович міг би мене в цьому пункті просвітити й навчити, але так дуже обурюватись не було чого. Гасло «органічної праці» і зловживання ним не є чимсь виключно польським ані виключно демократичним.

Не зовсім точне і те, що мені далі підсуває п. Романович, начебто в іншому місці я пишу про «органічну працю», що «селянин відчуває її тільки як живодерство й обдирання шкіри». У моїй статті відповідне речення звучить: «Народ сходиться на збори, обговорює політику і то не високу й широку, але докучливу політику свого щоденного життя і своїх повсякденних інтересів, про податки, екзекуції, регуляцію рік і повені, про мисливський і рибальський закон, про вади автономічного життя і про велику брехню «органічної праці», яку народ з свого низького і темного становища на диво сприймає тільки як живодерство й обдирання шкіри». Здається, є, певно, різниця між моєю і його стилізацією цього речення. Різниці цеї не буду докладніше коментувати, бо про що тут йдеться? Про констатацію, як с п р и й м а є с е л я н и н всі названі здобутки цивілізації. А якщо про це йдеться, то стверджую без самохвальства, що я буду більше компетентним щось про це сказати п. Романовичу, ніж він мені.

Але мій боже! Я припустився ще одного важкого злочину. «Польською зброєю» назвав «інсинуацію, наклеп і підбурювання». Справді, слова потворні, дикі! На жаль, щось є у наших галицьких відносинах, що їм відповідає, що я у своїй статті докладно пояснив, а пан Романович мудро промовчав. Тому вважаю доречним відтворити тут хід думки, що привів мене до поєднання цих слів.

Схарактеризувавши початки селянського руху в Галичині, я перейшов до перешкод, на які той рух наштовхнувся. «Передусім пробували його взяти на приманку «со-

[1] Описка (*лат.*).— *Ред.*

ціальної гармонії», а коли це не вдалося, кинулися до проголошеного саме тоді (близько середини 70-х років) з консервативної сторони гасла «благородної інсинуації». Це гасло було проголошене спершу для боротьби з демократами-конспіраторами і було затавроване демократами як найбільша підлість. Але незабаром як консерватори, так і ліберальні демократи однаково визнали це гасло добрим для боротьби з селянами». Чи я помилився? Чи галицькі псевдодемократи з консерваторами не чинили інсинуацій на селянський рух, як «заколотницький», «анархічний», «ворожий державі й церкві»? Чи не кидали безпідставні і бридкі підозри на учасників і керівників того руху? Чи мало наводити приклади? Ні, не робитиму цього. Говорячи далі про українські партії і характеризуючи так звану угоду, я констатував, що ту саму зброю, яку перед тим поляки вживали щодо самих себе, тепер вживають проти себе українці. І якщо і тим разом для скорочення речення я вжив вислів die alten polnischen Waffen[1], то кожному, хто читає мою статтю послідовно, буде ясно, що зброя та названа «старою» і «польською» тільки стосовно попереднього уривка, в якому визначено час і спосіб її створення і сказано, як її вживали галицько-польські партії щодо себе. Мабуть я не кинув наклепу на весь польський народ або навіть на всю польську інтелігенцію.

Те, що у своїй статті в «Zeit» я не змальовував стосунків у Галичині рожевими барвами, це цілком слушно. Що я не пошкодував тяжких звинувачень щодо шляхетських консерваторів і так званих демократів — визнаю. Але що я з щирою симпатією писав про польського селянина і про ту частину польської інтелігенції, яка щиро і несхибно стає на захист його інтересів, це, сподіваюся, визнає кожний, хто без упередження прочитає мою статтю. Що я польського патріотизму чи то в шляхти, чи у демократів, чи у селян не принижував, також може кожен встановити із тексту моєї статті. І тому зроблений мені закид, що я горю ненавистю до всієї польської інтелігенції, більше мене болить, ніж обурює.

Вихований у польських школах, вигодуваний поруч з іншими і польською літературою, я почуваюся сполученим з польським суспільством такими узами, розрив

---

[1] Стара польська зброя (*нім.*).— *Ред.*

яких дуже багато мені коштував би. Стількох я маю між поляками друзів, які мені довіряють, так багато радісних і сумних спогадів мене з ними пов'язує, так багато їм завдячую і так щиро в міру можливості готовий віддячуватися, що приписування мені ненависті до всіх поляків звучить у моїх вухах неначе якась вістка з іншого світу. Як українець люблю над усе свій народ і свою народність і прагну в міру своїх сил і можливостей служити їх піднесенню і збагаченню. Але неблагородними, нечесними способами погорджують навіть для досягнення такої мети, а неблагородним, нечесним і просто дурним способом було б кидання образ на народ, у якому я хотів би бачити опору розвитку і самостійності мого власного народу.

А яку ж благородну зброю вживає проти мене п. Романович. Кінець його статті в «Nowej Reformie» — неоціненний документ, і він заслуговує, щоб його навести тут повністю:

«Коли д-р Іван Франко на зборах виборців міста Львова мені і моїм сеймовим колегам давав лекції патріотизму, деякі польські виборці обдаровували його голосними оплесками. Хай же сьогодні довідаються, кого і що заохочували їхні тодішні оплески — хай довідаються, що той промовець думає про всю польську інтелігенцію! З-під його радикальної оболонки ще, можливо, ніколи так бурхливо не вибухала ненависть до поляків, як у цій статті, в якій усю польську інтелігенцію він закидав такими образами, такою отрутою дихнув на неї, що тільки в найбільш нам неприхильних московських органах можна зустрітись з чимсь подібним. І тепер стає ясним, чому д-р Франко так гаряче протестував проти «втручання поляків у домашні суперечки українців». Він так само буде протестувати проти всього, що так йому ненависним полякам може служити захистом або користю, буде так само радити їм усе, що їм може пошкодити. Але у цьому виступі шефа українських радикалів маємо новий доказ того, як необхідно полякам відрізняти українця від українця, брата, якого обороняти, від ворога, з яким слід боротись. І то тим більше, якщо той другий впихається поміж нас таким способом, що вже може мати вплив на наші польські справи. Торкаюся тут прикрої, бо певною мірою особистої справи. Той же д-р Франко, який до нас палає такою ненавистю, такі на нас кидає образи, є членом редакції польського часопису, головним редактором якого є Генрик Ревакович. З огляду на

політичну позицію редактора це дуже сумно і боляче, а з огляду на національну справу, якій прецінь польська газета має служити, дуже небезпечне Не моя справа втручатися в душу п. Реваковича, але я вважав, що моїм обов'язком було підняти голос перестороги. Хай він дійде до тих, хто засліплений спільністю радикальних переконань, уявляють собі, що, не ображаючи свого польського патріотизму, можуть стояти на одній політичній платформі з д-ром Іваном Франком. І нехай ті, чия це справа, вирішать, чи можна, чи годиться давати вплив на польський часопис і щодня давати місце в польському часописі тому, хто нас так ненавидить, хто перед лицем чужих кидає на всю польську інтелігенцію такі страшні і такі потворні образи, як це учинив д-р Франко у статті, надісланій віденському «Zeit». Польський часопис має служити польській політиці, інакше втрачає сенс існування».

Що маю сказати на це? Таке закінчення статті пана Романовича нагадує мені звичай давніх скульпторів, які на п'єдесталі статуї вміщували свій портрет. У цих словах пан Романович дав портрет себе всього, дав малюнок своєї принципової фізіономії, своєї партійної тактики. Утвердивши себе самого в переконанні, що моя стаття була продиктована ненавистю до всіх поляків, до цілої польської інтелігенції, пан Романович д е н у н ц і ю є мене перед польською патріотичною громадськістю як ворога поляків, який дихає отрутою ненависті і обкидає образами всю польську інтелігенцію. Наскільки така денунціація відповідає моїм дійсним провинам, я намагався вияснити вище; тут же зауважу тільки один дивний збіг симпатій. У моїй статті я закинув галицькій шляхті, що вона дуже схильна вважати себе цілістю польського народу, а польських демократів обвинуватив, що у найважливіших справах вони, незважаючи на теоретичні суперечки, йдуть слідами шляхти. Пан Романович у своїй статті дав докази, що демократи його покрою також і в тому йдуть слідами шляхти, що схильні вважати себе і свою фракцію за весь народ, за цілість польської інтелігенції.

Після моєї статті в «Zeit» п. Романович зрозумів, «чому д-р Франко так гаряче протестував проти втручання поляків у домашні суперечки українців». Бо, отже, був зв'язок між одною і другою моєю заявою. Бо, отже, і те, що я говорив у ратуші, було продиктоване тією самою ненавистю щодо поляків, якою дихає моя стаття в «Zeit». Я віді-

грав тоді і відіграю постійно щодо польської громадськості роль Валленрода: «протестую проти всього, що так дуже мені ненависним полякам може служити захистом або користю». Я не юрист, але мені здається, що приписування комусь вчинків огидних і гідних презирства називають наклепом. А яка підстава тверджень п. Романовича? Чи я вчив львівських виборців патріотизму? Ні, тільки закидав так званим демократам, що недосить широко розуміють власні національні інтереси, підпорядковуючись центральному сеймовому комітетові і придушуючи вільне волевиявлення виборців-селян, в тому числі й українців. Чи це не валленродизм? Я просив посла Романовича докладніше мотивувати, чому він проти загального голосування, і критикував його проект виборчої реформи, заснований на цензі інтелігентності. Я міг помилятися у тій критиці. Пан Ром[анович], на жаль, не був ласкавий ані одним словом відповісти на моє запитання, але де ж тут з мого боку валленродизм? Чи, може, був валленродизм* у внесеному мною протесті проти зловживань властей і різних «сфер» при правиборах? Якщо тоді я «протестував проти того, що полякам може стати корисним», то такого самого валленродизму припустився і п. Романович, який наступного ж дня у тому самому залі ратуші рішуче й урочисто приєднався до того протесту і як член центрального комітету урочисто заперечив свою участь у цих зловживаннях. У чому ж проявилася та «українська підступність», якою певний високий достойник галицької автономії таврував (упівголоса) окремі місця моєї промови у ратуші?

Ага! Валленродизм мій проявляється, на думку п. Романовича, найбільше в тому, що я «впихаюся між поляків таким способом, що можу мати вплив на польські справи». Я міг би просити у п. Романовича, щоб вказав мені хоча б тінь факту, де, коли і як впихався я в будь-яку польську організацію, роботу або товариство, де, коли і як я намагався добитись для себе якого впливу. Зі свого боку, я міг би дати п. Романовичу докази, що до багатьох польських товариств, організацій, колективних праць, куди мене запрошували поляки, я не хотів вступати, віддаючи перевагу тихій літературній і науковій роботі. Якщо, незважаючи на це, мої слова, писані чи сказані, мали або мають якийсь вплив на людей, то має бути в тих словах щось більше, ніж отрута ненависті, збірка фальсифікацій і образ.

Помиляється п. Романович і тоді, коли називає мене шефом українських радикалів. Я справді зараховую себе до української радикальної партії, належу до числа її засновників, брав участь у виробленні її програми, і дальший ріст і розвиток цієї партії лежав і лежить мені на серці, але з сучасною організацією тієї партії мене об'єднують дуже слабкі і нечисленні зв'язки; шефом партії я ніколи не був і не є.

А як маю я назвати закінчення статті п. Романовича, оту апострофу до Г. Реваковича, щоб в ім'я польських національних інтересів усунув мене з редакції «Kurjera Lwowskiego»? Чи це благородний, принциповий спосіб боротьби з політичним чи національним противником? Полеміст, який принижується до такого рівня, щоб нацьковувати шефа на одного з його співробітників, не повинен був так дуже обурюватись на ті слова моєї статті в «Zeit», в яких подібне нацьковування я назвав як один з тих видів зброї, щодо яких галицькі псевдодемократи дуже обурювалися, коли їх застосовували проти них, але яких вони не соромляться вживати у боротьбі з своїми противниками, особливо слабшими.

НАЙНОВІШИЙ ГАЛИЦЬКИЙ ВИБІР

«Я кандидував у Галичині і випробував «повну законність» галицьких виборів, так сказати, на власній шкірі. Тепер можу оповідати з власного огляду й досвіду. Дня 31 жовтня я перепав у виборчім окрузі Перемишль — Добромиль — Мостиська «в боротьбі порядку та суспільної гармонії з елементами перевороту». Я вдався в ту боротьбу більше з публіцистичного, ніж із політичного інтересу, і вона принесла дуже багато публіцистично інтересного. Прошу вибачення в читача, коли в дальшім оповіданні моя особа так часто виступає на перший план, бо ж оповідаю переважно пережите мною.

Історії мойого незаконного арештування по селянському вічу, що відбулося в Перемишлі дня 6 жовтня, та мойого видалення з Перемишля не згадую тут як річ відому. Майже одночасно з сією моєю пригодою трафилася в Добромилі інша, далеко поважніша. На той сам день заповіджено також там селянське віче, але староство заборонило його. Один селянин із Торок, недалеко Перемишля, Олекса Муштук, хотів взяти уділ у тім вічі і удався з Добромиля до поблизького села Ляцького до знайомого селянина, що звався Фартушок. Деякі сусіди того селянина зійшлися в його хаті й розмовляли при гостині, коли, втім, нараз до хати ввійшли жандарми, арештували Муштука, завели його до Добромиля і заперли в жандармерійнім арешті. Там держали нещасного ц і л и х 16 г о д и н б е з ї д и т а н а п о ю, поки староство не рішилося передати справу повітовому судові, який зараз випустив ув'язненого на вільну стопу.

Д[ня] 14 жовтня явилися до мене голова перемиського селянського комітету соймовий посол Степан Новаківський* і секретар того ж комітету Павлуцький і предло-

жили мені зголосити свою кандидатуру, заявляючи, що селянство прийме її прихильніше, як кандидатуру дотеперішнього посла старорусина д-ра Антоневича. Я рішився прийняти се предложення і виїхав слідуючої суботи до Мостиськ, де також мало відбутися передвиборче зібрання. На се зібрання прибули також д-р Антоневич із Перемишля і редактори Марків, Авдиковський та Вячеслав Будзиновський* зі Львова. В Мостиськах застали ми досить багато селян із околиці, але не можна було знайти локалю для відбуття зібрання. Даремно звертався д-р Антоневич особисто до старости, свойого колишнього ученика, потім до маршалка повітового та до посадника міста з просьбою відступити для відбуття зібрання салю ради повітової або магістрату. Староста не тільки не вволив просьбі свойого колишнього вчителя, але надто дав іще всім жидам у місточку знати, аби жаден із них не важився позволити на відбуття зібрання в своїм локалі. А коли д-р Антоневич мимоходом попросив пана старосту, аби бодай не ставив жодних перешкод відбуттю зібрання, сей відповів, що н е м о ж е о б і ц я т и н а в і т ь т о г о. Се мало бути сьоме відбуте передвиборче зібрання; шість попередніх перед виборами до сойму крайового або заборонено, або розв'язано урядово.

В тім клопоті допоміг нам простий мостиський міщанин, який не побоявся позволити нам відбути збори в його помешканні. Щоправда, там було тісно, селяни заповнили кімнату та сіни, а значне число людей прислухувалося нарадам просто з вулиці крізь отворені вікна. Та не минула година, коли, втім, явилися жандарми; в повній зброї вони війшли до кімнати і візвали зібраних розійтися з сього помешкання. Притомність духа голови зборів д. Будзиновського продовжила трохи тривок зібрання. Він заявив напростець, що не розв'яже зібрання, поки жандарм не покаже йому писемного поручення[1].

По досить довгих переговорах один жандарм віддалився, а за півгодини вернув знов, без писемного поручення, але в супроводі повітового комісара, який, вправді, не посмів особисто війти до кімнати, але зупинився в сінях

[1] Для пам'яті додам* до сього оповідання, що д. Будзиновський зараз на першім вступі, коли жандарм заговорив до нього по-польськи, відповів мадярськими словами: Nemtudom (не розумію!). Сі слова він повторяв кілька разів, за кожним разом сердитіше, поки жандарм перестав говорити до нього по-польськи.

і відтам заохочував жандармів, аби закрили зібрання й арештували Будзиновського. Серед голосних окриків протесту зібрання розв'язано і Будзиновського арештовано. З арешту його незабаром заведено до староства і тут по 4-годинній переслуханню, що було більше свобідною розмовою, ніж урядовим переслуханням, пан староста випустив його на волю. За чотири переступи закону йому загрожено процесом, але се була тільки пуста погроза, бо процесу не виточено.

Протягом тижня, від 13 до 20 жовтня, переведено в цілім виборчім окрузі найбільшу часть правиборів*. Про оживлену агітацію з мойого боку не було що навіть і думати. Я не мав ані часу, ані засобів, аби об'їхати хоч важніші місцевості величезного виборчого округу, коли натомість мій контркандидат, пан Павло Тишковський, не цурався звичайних випробуваних шляхетських агітаційних способів — підкупства та пресії — причім і власті не лише не спиняли, але всякими способами попирали його. І так у Медиці, великім селі недалеко Перемишля, всі властителі грунтових господарств одержали раптово упімнення від податкової власті, аби як стій вирівняли свої податкові залеглості, а в противнім разі їм загрожено наглою екзекуцією. Перелякані господарі купами рушили до Перемишля, одні, щоб будь-яким способом роздобути гроші, а інші з наміром випросити у суворої влади помилування та відкладення. Тим часом у селі війт зі своїми небагатьма прихильниками провів правибори зовсім відповідно до бажання комісара. Запізно побачили хазяї, що їх обдурили. Вони внесли протест, підписаний 80-ма хазяями, але сей протест не мав ніяких наслідків. Те саме сталося в Купні, селі Перемиського повіту. По інших селах, де правибори випали на користь моєї кандидатури, їх скасувало староство несподівано аж через тиждень, отже, саме перед днем виборів, коли виборці одержали вже легітимаційні карти і так само несподівано, з занедбанням усяких законних форм, провели нові правибори на користь пана Тишковського, наприклад, у Болестрашичах та Негрибці. Протести й тут лишилися без наслідків. У Добромильському повіті зробили те саме, а пан староста показав остовпілим селянам їх протести з великою силою підписів і адресовані до особи намісника, заявляючи їм із самозадоволенням, що вони зовсім нічого не варті, і він навіть не завдав собі труду вислати їх на означену адресу.

Коли в той час взагалі агітували за мою кандидатуру, то була се робота радикального селянського комітету в Торках і кількох молодих людей у Перемишлі та в Добромилі. Я дивуюсь самовідреченню та правдивому геройству сих людей. З кількома крейцерами в кишені, незважаючи на сильний дощ, вони ходили від села до села, наражаючись на всякі невигоди та небезпеки. Селянин Петро Новаковський*, брат сеймового депутата Степана Новаковського, був в Устріках без ніякої причини заарештований тамошнім бурмістром і випущений аж другого дня. Селянина Онисика переслідували жандарми, як дикого звіра, від села до села. Друковані відозви, в яких рекомендували мою кандидатуру, відбирали жандарми в селах, хоч відозви перейшли через урядову цензуру. Натомість агітатори пана Тишковського тішилися повною свободою діяльності і могли зовсім явно провадити найкращий торг голосами. Коли в їх присутності заговорював хтось про мою кандидатуру, вони з насміхом запитували:

— А скільки дає той пан за голос?

В неділю д[ня] 20 жовтня мали відбутися передвиборчі збори в Судовій Вишні та в Перемишлі. В першій із тих місцевостей виборці не зібралися, натомість у Перемишлі збори були дуже численні й оживлені. Д-р Антоневич зрезигнував зі своєї кандидатури на мою користь, і я виступив тепер як одинокий кандидат русинів, а властиво як одинокий кандидат селянства. Збори відбулися спокійно. Може, найцікавішим епізодом була промова селянина Остапа з Яксманич, який досить досадно змалював особу пана Тишковського, його «паперові гроші»* та його діяльність серед народу.

Слідуючої неділі, д[ня] 27 жовтня, мали бути знов збори в Перемишлі і зібрання виборців у Добромилі. Невважаючи на сильний дощ, до Перемишля зійшлося коло 1000 селян, але староство в о с т а н н і й х в и л і заборонило зібрання задля небезпеки холери. Се була, очевидно, cholera politica[1], спеціальна хвороба, дуже розповсюджена в Галичині, що вибухає тільки там, де треба ударемнити або розігнати неприємні масові зібрання.

Я мав намір того дня представитися виборцям у Добромилі, тож поїхав туди й переконався, що задля довгих дощів зібралося тільки невелике число виборців. Я заняв-

[1] Політична холера (*лат.*).— *Ред.*

ся розмовою з ними в одній гостиниці. Ледве всі ми були зібрані, коли до гостиниці війшов жандарм, сим разом без карабіна, і сів коло стола. Ми не переривали своєї розмови і продовжували її. Жандарм слухав пильно, але не вмішувався в нашу розмову. Ми постановили на другий день зібратися в більшім числі в однім приватнім помешканні і відбути там збори за особистими запрошеннями на основі § 2 закону про зібрання. Коли, одначе, на другий день мій приятель Василь Гукевич[1] почав на торговиці обходити виборців і роздавати їм запросини на збори, той самий учорашній жандарм заарештував його з того приводу, що він «роздавав селянам картки невідомого змісту і агітував перед наближенням виборів у часі, в якім а г і т у в а н н я б у л о з а б о р о н е н е». Даремно доказував йому Гукевич, що власне в тім часі законом запевнена повна свобода агітації.

— Прошу пана йти за мною до пана старости,— раз у раз повторяв жандарм, який, очевидно, поступав у виконанні даного розпорядження,— там пану все вияснить ся.

Гукевич пішов до пана старости, який, одначе, не вдостоїв його ані одного слова, тільки поручив повітовому комісарові Стшельбицькому переслухати молодого чоловіка. Але се знов було тільки балакання, яке провадив пан комісар із Гукевичем, а не урядове переслухання. П[ан] комісар жалував його, вичитував йому різні моральні науки, признався нарешті, що він колись також був молодим і радикалом, але тепер давно вже позбувся молодості, радикалізму та всяких принципів. Він знав уже про наш намір скликати зібрання виборців на основі § 2 закону про збори і недвозначно дав зрозуміти Гукевичеві, що власть розжене жандармами ті збори, «бо той параграф по моїй інтерпретації,— додав п. комісар з натиском,— має значення тільки для зборів найближчих знайомих». По півгодинній розмові Гукевича випущено.

Арештування Гукевича викликало між селянами, присутніми в місті, великий перестрах. Побачили в тім «сильну руку» п. Тишковського. Агенти того пана натомість набрали відваги і переказали мені явну погрозу, що, коли покажусь де-будь у місті, мене поб'ють. Перелякані се-

[1] Василь Гукевич, тоді студент-медик, був сином священика в Квасинині, селі Добромильського повіту.

ляни просили мене не виходити з помешкання. Коли Гукевич вернув, побачили ми, що серед таких обставин шкода заходу ще раз скликати збори, бо ніхто не прийде. З тим я від'їхав до Львова, обіцявши, що день перед виборами приїду знов до Добромиля.

Згадаю тут іще, що протягом усього того часу польська преса, підбита шляхетським духом, робила все можливе, аби знеславити мене в очах публіки. Зразу, коли ще кандидував д-р Антоневич, мене окричувано як замаскованого москвофіла; пізніше, коли д-р Антоневич зрікся своєї кандидатури, з мене зроблено прихильника перевороту, а виборчу кампанію в перемиському окрузі представлено як боротьбу суспільного порядку, якого представником мав бути п. Тишковський з міжнародною пропагандою перевороту. Розуміється, не бракувало й таких, що в моїй кандидатурі бачили приватні мотиви. В клерикальнім «Dziennik'y Poznańsk'im» подано відомість, що се моя пімста за те, що моя габілітація на приватного доцента руської літератури на Львівськім університеті, хоч філософічним виділом того університету прийнята з найбільшою похвалою, не була затверджена міністерством просвіти на основі оречення львівського намісника гр. Казимира Бадені. Дуже характеристичне також те, що два сеймові посли і польські демократи д. Тадей Романович в «Now'ій Reform'i» і Теофіл Мерунович у «Gazet'i Narodow'ій» не поцуралися візвати прилюдно головного редактора «Kurjer'a Lwowsk'ого» д. Генрика Реваковича, якого довголітнім співробітником був я, аби видалив мене з редакції тої газети як «заклятого ворога польщини та клеветника польської нації».

Так надійшов, нарешті, день виборів. Оповім події того дня за чергою. Д[ня] 30 жовтня поїхав я до Добромиля. Тут застав я знайомого мені селянина Муштука, що на сьогодня мав завізвання до добромильського суду в справі його вищезгаданого арештування.

— То правдива біда,— говорив він.— Скоро тільки я показався в місті, зараз обступили мене агенти Тишковського. Вони пізнали мене й почали питати: «А ти що тут робиш?» Я показав їм своє завізвання до суду. «То йди до суду,— сказали вони,— а скоро тебе відтам випустять, не смій забаритися ані однієї години в місті, але їдь назад, відки прибув, а то буде тобі лихо». Невважаючи на те, я лишився. Я чув, що за мною слідять, хочуть мене бити.

— А що ж із виборцями,— запитав я,— чи можна говорити з ними?

— Про се нема що й думати,— відповів він.— Місто повне агентів Тишковського, злісних і слуг. Скоро покажеться який виборець, його зараз обступають, тягнуть до шинку, гостять горілкою та ковбасою і стережуть, аби не рушився нікуди. Я пішов також до такого шинку, але поплічники Тишковського зараз пізнали мене, а шинкар не хотів дати мені навіть склянки пива й візвав мене, щоб я зараз ішов геть і не псував йому інтересу.

Я заїхав до знайомого адвоката д-ра Тігермана, мойого колишнього ученика з дрогобицької гімназії. Минуло ледве 10 мінут, аж ось являється у нього головний агент пана Тишковського й питає гостро:

— Чи тут д-р Франко?

— Так,— відповів д-р Тігерман.— Чого вам треба від нього?

— Хочемо арештувати його.

— Ви? А ви хто такий?

— Ми не ми, а знайдуться такі, що се зроблять.

— В моєму домі,— відповів д-р Тігерман,— не зробить сього ніхто. Він мій гість, а хто би захотів арештувати його, навчиться літати долі сходами.

Агент зацукався.

— Ну, у вашім домі, пане маценасе, ми сього не зробимо, але скоро тільки покажеться у місті, його арештують.

І щоб надати більше значення сій погрозі, в сінях каменици, в якій на першім поверсі була канцелярія та помешкання д-ра Тігермана, поставлено сторожу з 10 до 12 людей, які, очевидно, мали поручення блокувати мене, не впускати ані виборців до мене, ані мене до них. Вони стояли там до півночі. Перемерзши, мабуть порядно, й не дождавшися нікого, вони пішли геть, але вранці другого дня з'явилися знов. Рівночасно силою видалювано моїх прихильників із міста. Отак прочищено грунт, а всю ніч приготовувано податливих виборців горілкою та пивом при звуках музики по шинках до відповідного сповнення їх найвищого горожанського обов'язку.

Рано, коло восьмої години, сторожі біля дому д-ра Тігермана вже не було і я вийшов на місто. Скоро я показався на ринку, я зробився предметом загальної уваги. Численні міщани, злісні офіціалісти п. Тишковського, а також селяни та міщани, що купками ходили по ринку, ззиралися

на мене та показували пальцями, але ніхто з них не приступив до мене. Я побачив відразу, що даремні були би мої зусилля звертатися до селян; вони були або п'яні, або залякані, а деякі з них знаками давали мені знати, аби я не заговорював до них нічого. О 9-ій годині мало розпочатися голосування, та що головна сила виборців п. Тишковського з околиць Бірчі ще не явилася, заведено присутніх на ринку виборців до досить віддаленого будинку ради повітової, і тут агенти п. Тишковського ще раз повчали їм заслуги та вартість свого кандидата. Нарешті о пів 10-ї приїхали численні вози пана Тишковського, напаковані бірчанськими виборцями. Їх завезено перед сам виборчий локаль, інших приведено також сюди; вся сила агентів, агітаторів і поплічників п. Тишковського зібралася перед виборчим локалем густою хмарою, 10 жандармів поставало в два ряди перед входом, а деякі патролювали сюди й туди серед юрби, аби тримати порядок. Сю свою задачу вони сповняли досить оригінально. Агенти пана Тишковського могли збиратися великими купами, говорити голосно та лаяти противників; та коли хто з тих противників посмів заговорити до якого виборця або коли їх зібралася хоч невеличка купка, зараз являвся жандарм і гукав:

— Розходіться! Розходіться! Що тут маєте говорити?

Героєм дня був добромильський ремісник Пелехович, по ремеслу бляхар, досить непочесна, не раз в'язницею карана людина. Він надіявся доброго зарібку з виборів. Попереднього дня він відводив моїх прихильників до залізниці, напастував виборців, а рано в день виборів, не знаючи, де я ночую, в жидівськім готелі коло ринку вхопив черевики якогось приїжджого гостя, що ночував там, і почав утікати з ними в тім переконанні, що зробив пакість мені. На ринку з сього приводу зробився невеличкий гармидер, у Пелеховича відібрано черевики, але се не перешкодило йому далі відгравати ролю великого героя.

Ось вже виборці почали по одному виходити з виборчого локалю. Пелехович станув поміж жандармами і обсипав лайками та наругами тих виборців, що голосували за мене. Михайла Сташкова з Кропивника він перед очима сторожі безпеки побив до крові. Побито також Миколу Заяця з Телесниці та Михайла Мильковича з Соколі. Вони прийшли перелякані від голосування на ринок і почали оповідати свої пригоди.

— Ні,— скрикнув голосно Заяць,— доки жию, не хочу бути більше виборцем. Мій отець був виборцем і дістав биття, та й мені трафилося таке саме.

— Е, то ще не біда,— відповів йому якийсь селянин,— а то би ти навіть не знав, що маємо конституцію.

Голосування проведено зовсім правильно, крім тієї невеличкої неправильності, що його ведено не в законно приписаному порядку: Добромиль — Бірча — Устріки, але в новім, власне, для п. Тишковського складеному: Бірча — Добромиль — Устріки. В основі сієї маленької зміни лежала глибока філософічна мудрість. Досвід учить, що многі виборці голосують так, як голосував той перед ним. Коли, отже, перші виборці подали голоси за п. Тишковським, то можна бути певним, що й з дальших найбільша часть буде голосувати так само, розуміється, за винятком тих, що приступають до урни з сильною постановою голосувати інакше. Не зовсім у порядку було, може, й те, що сіни перед виборчим локалем були повні агентів пана Тишковського, які ще й тут перед самим голосуванням пробували одного або другого виборця підкупити грішми. Одному селянинові обіцяли 25 ринських, а одному руському священикові, попові Козієві, 100 р[инських]. І се, може, не зовсім належало до порядку, що ц[ісарсько]-к[оролівський] повітовий комісар Стшельбицький в урядовій уніформі стояв посеред виборчої комісії і кождому виборцеві ясно та виразно підповідав назву: Павло Тишковський.

О 12 годині голосування скінчилося; на Тишковського впало 210 голосів, на мене 22. О другій годині почали стріляти з моздірів на знак, що й в інших повітах більшість голосів упала на п. Тишковського. Швидко, одначе, розійшлася чутка, що вистріли були передчасні, бо телеграми про результати голосування ще не надійшли. О третій годині я від'їхав із Добромиля — телеграми ще не надійшли. Я не сумнівався ані на хвилю про побіду п. Тишковського, та в моїй душі будилися непевні побоювання, як перейшла виборча боротьба в інших повітах і скільки наших жертв спотребувала вона. Сі побоювання, на жаль, не були зовсім безпідставні.

Дальше оповідання про події в Перемишлі основую на дописах свідків, опублікованих у часописах «Діло» та «Kurjer Przemyski». І тут властиву агітаційну діяльність перед виборами попередила оживлена корупційна діяльність на

користь пана Тишковського. Ся діяльність розпочалася вечором перед днем вибору. Виборців, що прибували до Перемишля, переловлювали агенти п. Тишковського, заводили до шинків і тут угощували їх стравами та напитками. Глинський, війт із Вершатич, недалеко Перемишля, громадський достойник із тих, які можливі тільки в Галичині, де зажалення селян на надужиття, насильства та споневіряння війтів не тільки не шкодять обжалуваним, але, навпаки, зачисляються їм у заслугу,— грав головну ролю між тими агентами. Він перед зібраними в шинку виборцями вихваляв п. Тишковського, кидав громи на радикалів та д-ра Франка; деяких молодих людей, як ось редактора Будзиновського, слухача університету Михайла Новаковського*, Семена Вітика, Регера та деяких перемиських робітників, що прийшли до того самого шинку і спокійно посідали при іншім столі, велів напастувати та прогнати побоями, а деяких, власне Михайла Новаковського та робітника жида Фаста, велів арештувати, по чім усю ніч без перешкоди «трактовано» та «оброблювано» виборців.

В день виборів уже о 7 годині рано на всіх вулицях, що вели до міста, порозставлювано сторожу, зложену з жандармів, поліціянтів та агентів Тишкоеського. Ся сторожа спиняла всіх виборців при вході до міста, веліла їм показувати легітимаційні карти й радила кождому голосувати за п. Тишковського, якому сприяють уряди та пани, а не за д-ром Франком. Вибір д-ра Франка був би, казали вони, нещастям для селян, стягнув би на них багато тяжких кар, переслідувань та підвищення податків. Перед ратушею і скрізь на ринку стояли агенти, поліціянти й жандарми. Не було можності заговорити до якогось виборця; органи власті зараз грозили арештом. І се не була пуста погроза. Під час голосування справді на вулиці арештовано двох слухачів університету, одного торговця жида і чотирьох селян без ніякої причини. Глинський бігав скрізь і видавав поліціянтам формальні розкази, кого мають арештувати. Аби свому поступуванню надати хоч якусь подобу законності, велів перемиський староста оголосити плакатами ось яку осторогу: «Наслідком донесених до мене відомостей про пресії, яких допускається дехто сьогодні при виборах депутата до ради державної на виборцях, заявляю усім, хто провиниться такими погрозами, то будуть зараз же заарештовані і віддані до суду. *Gorecki*». Ся пересторога була, щоправда, так стилізована, що звер-

тала своє вістря однаково проти переступників чи то з мого боку, чи то з боку пана Тишковського, та, на жаль, ми в Галичині розуміємо се аж надто добре, що таке вістря ніколи не трафляє прихильників правительства. Із прихильників д-ра Франка ніхто не зробив ніякої пресії на виборців; навпаки, поплічники пана Тишковського «дійствували» раз у раз підкупствами, горілкою, п'ястуками. Били й кричали: «Нас б'ють!». Та сього не було досить. Виборці в Перемишлі показалися занадто впертими і на них треба було ужити гостріших способів. Двох таких характерних виборців, яких ані грішми, ані намовами не можна було перетягти на сторону п. Тишковського, а власне виборців із Гороховець, Гната Слабого та Михайла Двуліта, арештували жандарми в сінях виборчого локалю перед очима інших виборців, окували їх у ланцюжки перед самим голосуванням і як звичайних злочинців під час найгіршої сльоти попровадили пішки до Германовець і відставили до тамошнього суду, бо там хтось доніс на них, що вони побили свого війта.

Виборча комісія складалася з самих прихильників п. Тишковського й була зложена також досить незвичайним способом. Як відомо, закон про поступування при виборах постановляє, що виборча комісія має складатися з 7 членів, із яких 3 іменує правительственний комісар, а 4 вибирають виборці картками. П[ан] староста перемиський Горецький позволив собі у вічну монотонність свого поступування впровадити невеличку зміну і іменував відразу 4 члени комісії, а на 3 велів голосувати виборцям. Прихильники моєї кандидатури мали вже готові картки з назвами чотирьох членів і хотіли віддавати ті картки до урни; та тут почули новий указ п. старости: «Лиш такі картки можна віддавати, що мають на собі стампілію староства, а інших не будуть приймати». Мої прихильники мусили тому якнайскорше писати та дати опечатувати нові картки, але голосування на той час не перервано, так що ледве 40 таких карток можна було приготовити; решта виборців так і не дійшли до голосування.

Не без певної причини поклало староство таку вагу на склад виборчої комісії і не побоялося задля сього допустити явне нарушення закону. Комісія виборча, зовсім віддана пану Тишковському, була дуже потрібна. Вона без вагання признавала важними та зачислила для свого кандидата голоси, що на картках мали підписи: «Тишковський»

або «пан Павло», натомість 5 голосів, на яких було написано «Іван Франко зі Львова», уневажнено.

Не багато ще лишається мені сказати про події при виборі в Мостиськах. І там виборчу комісію зложено виключно з прихильників п. Тишковського. Се вдалося зробити при помочі зовсім невинної хитрості. Найбільшій части виборців сказали, що голосування почнеться точно о 10 годині, але точно о 9 в присутності немногих довірених приступлено до вибору комісії. Голосування признано скінченим перед 12 годиною — одиноко з тої причини, аби не допустити до голосування 10 чи 12 виборців з Судової Вишні, що прибули трохи пізніше і про яких було відомо, що мали голосувати за мною. Загадковою лишилася ще одна обставина. Вже о 11 годині виборці, що виходили з виборчого локалю і мали можність у нім числити голоси, віддавані усно, [говорили], що на мене впали 78 з 80 голосів; о 12 годині стало відомо, що за мною було лиш 30, та проте оголошення результату голосування протягнено ще повні три години. Чому се зробили й що зроблено у той час, не можу сказати.

Один наслідок мала моя кандидатура, про який мені певно й не снилося: вибір п. Тишковського дістався йому досить дорого. Довір'я 400 виборців коштувало його, як довідався дописуватель «Діла», 8—10 тисяч золотих. Найбільшу часть сієї суми забрали, розуміється, агенти. Вони повинні би прислати мені адресу з подякою. Натомість пан Тишковський мав би бути дуже обурений на моє зухвальство.

— Прийде сюди чорт знає який чоловік, і задля нього плати так багато грошей. Коли се піде так далі, то мушу продавати одну маєтність за другою, аби покривати кошти виборів.

Сердитість п. Тишковського зовсім оправдана. Адже теперішній вибір важний у ліпшім разі тільки на півтора року, та можливо, що ми зустрінемось ще вчасніше. Отже, до скорого, милого побачення, пане Тишковський».

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

[НЕКРОЛОГ]

Українська наука і література понесла велику страту через смерть М. П. Драгоманова. Не стало знаменитого фольклориста і історика, найтверезішого критика, перворядного публіциста, невтомного борця за самостійний, широкий розвиток русько-українського письменства і всього духового життя. Та не тільки Русь-Україна, але і вся Слов'янщина стратила в нім одного з своїх чільних духових героїв, поступовий рух усієї Європи оплакує в нім одного з найкращих, найконсеквентніших і найталантливіших своїх борців.

І наша часопись тратить в нім свого найпильнішого, найталантливішого співробітника. З симпатією, але разом з строгим судом відносився він до нашого видання, котрому дав назву, і випуск за випуском слідив його розвій, вказуючи хиби, простуючи помилки, достарчуючи матеріалів.

Зберегти пам'ять великого покійника, використати для народного поступу всі ті сімена широких і здорових думок, які розсипані в його писаннях,— отсе велика задача товаришів і почитателів М. П. Драгоманова. Над його могилою повинні умовкнути ті суперечки, перекори та урази, котрих покійник за життя був не раз і причиною, і жертвою. Чим швидше наша суспільність, а особливо наша інтелігенція дійде до спокійного розбору, до позитивного використання його багатої духової спадщини, тим ліпше для неї.

Щоб се було можливе, видається нам дуже важним ділом повне видання його творів. Вони розкинені по так многих і трудно нині доступних періодичних виданнях, часто поховані за псевдонімами або й анонімами, покалічені урядовою або добровільною цензурою, що дуже мало є

людей на всій Русі-Україні, котрі нині можуть сказати о собі, що читали всі його писання, значить, мало є таких, котрі можуть нині видати о нім повний і безсторонній суд. Не говоримо вже про його величезну і на всю Европу, ба й поза її границі, розширену кореспонденцію, котра для оцінки чоловіка і ученого буде не менше потрібна, як і його друковані писання, та котрої зібрання нині дуже трудне, а опублікування з причин легко зрозумілих на довгі ще літа зовсім немислиме.

ЗАПИСКА О СОСТОЯНИИ ПОДОЛИИ В 1843 ГОДУ

Следующий документ отыскан мною среди кучи старого рукописного хлама у одного из евреев-антикваров во Львове. Это небольшая тетрадь в лист серой писчей бумаги, состоящая из 16 страниц, исписанных красивым почерком. Первая страница разделена вдоль на два пальца, но на правой половине имеется только заглавие документа; прочие страницы написаны спешно, без оставления полей.

Рукопись эта, по всей вероятности, черновая или современная копия записки, поданной в 1843 году императору Николаю Павловичу подольским гражданским губернатором о состоянии вверенного ему края и заключает любопытные сведения о быте крестьян, городов, евреев и дворян этого края, о планах правительства насчет просвещения и управления страной, поднесения ее благосостояния, торговли и промышленности. Особенно интересны соображения автора записки о «западном» влиянии, обнаруживающие в нем поклонника русской или культурной «самобытности». Не менее интересно известие о стремлении шляхтичей-однодворцев к переселению в Екатеринославскую губ[ернию]. Донесение о чрезвычайно частых самоубийствах, особенно среди помещичьих крестьян, освежает в нашей памяти ужасы крепостничества, среди которых вырастал незадолго до того времени Т. Г. Шевченко. Как видим, записка, хотя и составлена в довольно общих выражениях, не приводит никаких частных случаев, фамилий, но все же богата содержанием и заслуживает некоторого внимания при изучении данной эпохи.

В записке не выставлено ни года, ни фамилии губернатора; только из ее содержания мы убеждаемся, что она

составлена в 1843 году. Список наш при всей тщательности переписки не свободен от погрешностей, кроме несколько устарелого правописания; некоторые погрешности в самой рукописи исправлены другим почерком и другими чернилами.

Записка исправляющего должность военного губернатора города Каменца и Подольского Гражданского Губернатора о состоянии Губернии.

Страна, управление коею по Высочайшему Вашего Императорского Величества соизволению вверено мне, представляет в себе важнейший и любопытнейший предмет для наблюдения.

Страну эту населяют полтора миллиона жителей обоего пола. Природа щедро наделила ее многоразличными своими богатствами. Особенно земледелие, составляющее[1] главную ветвь внутренней деятельности народа, с избытком здесь оплодотворяется. При всем этом она не в цветущем состоянии.

Предместники (sic!) мои не раз уже выражали мысли свои по этому предмету во всеподданнейших отчетах. Они приписывали такое состояние губернии недостатку собственных потребностей, неимению (sic!) удобных пунктов и путей сообщения для сбыта произведений и отсутствию местной промышленности. Я вполне разделяю эти мысли, но, вникнув со всею тщательностью в столь важный предмет, более и более убеждаюсь, что означенные причины второстепенные и что главною причиною непроцветания губернии служат несчастные обстоятельства этого края, которые предшествовали возвращению его под благодетельную державу монархов российских. С XIV века край этот был поприщем беспрерывных смут: вторжение Литвы, анархия поляков, хищничество татар и турков, гонение на православную веру, восстания никогда почти не давали покоя жителям, постоянно препятствовали развитию внутреннего благосостояния; и тогда как другие области нашего отечества быстрее достигали цели нынешнего их значения, Подолье закоснело в злополучиях и переродилось под влиянием чуждого духа. Правда, что в этом перерождении не открылось новой самобытности, но между тем влияние протекшего времени надолго и на всем составило (sic!) свой отпечаток. Вот уже полвека, как здешний

[1] В пис[ьме] ошибочно «составляющую».

край воссоединен к нам; однако ж до сего времени нет в нем единства; еще брожение разных элементов сильно — оттого при всех естественных богатствах края главные двигатели, ведущие к полному благосостоянию,— местная промышленность, местное потребление еще слабы. Удобнейшие пункты и пути сообщения для сбыта произведений[1], без сомнения (sic!), сами собою открылись бы, если бы только промышленность возвысилась. В таком положении края желательно одно — благоприятнейшая будущность. Мудрые предначертания Вашего Императорского Величества в отношении здешнего края, обеспечивая жителям его вернейшее спокойствие, восстановляя здесь русскую народность, могут быть порукою, что эта будущность недалека.

Предместники мои столько раз столь подробно описывали нравственность жителей Подолья в представленных Вашему Императорскому Величеству отчетах, что мне остается упомянуть единственно об изменениях, происшедших от мер правительства. В этом отношении, как и всегда, первое место занимают дворяне. На них более всех сословий отражается влияние последнего владычества. В них только проявляется дух Польши. Нельзя сказать, чтобы образ их мыслей был исключительно в нашу пользу, по крайней мере, на деле они живут тихо. Но преимущество их пред прочими сословиями состоит в том, что они владеют недвижимыми населенными имениями. Но и это преимущество теперь бессильно, потому что крестьяне их исповедуют православную веру, говорят русским языком и преданы теперь более, чем когда-нибудь, русскому правительству. К тому же духовенство наше взяло важный перевес (sic!) над духовенством римско-католическим, которое, хотя недовольно отобранием бывших в его пользовании недвижимых имений, однако, видя свое бессилие, покоряется этой необходимости. Оно требует еще ближайшего надзора, и я не упускаю никакого к тому случая. Впрочем, политическое состояние края, кажется, не представляет в настоящее время никаких опасений. Духовенство наше под наблюдением деятельного своего пастыря преуспевает в распространении господствующего исповедания. Более двух лет ежетретные (sic!) ведомости указывают, что сотни иноверных принимают православие по

[1] В [тексте] ошибочно «сообщения» и «произведения».

одному внутреннему убеждению о преимуществе нашей веры, и внушение этого убеждения следует приписать одному духовенству.

Купцы по-прежнему, почти все евреи, занимаются незначительными только подрядами и перекупами. Вся местная торговля в их руках, и потому они препятствуют русским развить ее на правильных основаниях. Другой уже год проходит со времени обнародования Высочайшего Указа Вашего Императорского Величества от 24-го декабря 1841 года о представлении русским льгот при переселении в здешний край, но еще не пожелал никто воспользоваться этим преимуществом. Совместничество с евреями, которых число здесь весьма велико, а козни еще больше, отнимает у русских охоту рисковать своими капиталами в новом для них крае.

Мещане (sic!) по-прежнему не отличаются ни в ремеслах, ни в торговой промышленности, но христиане по крайней мере начинают отвыкать от общей страсти к нетрезвой жизни, чему немало содействует возвышение цен на горячие напитки на основании правил, Высочайшее утвержденных 4 июня 1842 г. Что касается мещан евреев, то все (sic!) меры местного начальства об исправлении нравственного состояния этого племени безуспешны; отклонить их от всевозможных пороков, заставить исполнить точно государственные повинности столь же трудно, как и вовсе искоренить их.

Состояние однодворцев вскоре должно улучшиться новою переписью: от приведения в известность действительного их числа облегчится бремя, тяготящее теперь на тех из них, которые находятся на лицо и должны платить подымный сбор и отдавать людей в военную службу не только за себя, но и за отсутствующих или неправильно внесенных в первую перепись, но оказавшихся после принадлежащими к другим сословиям. Впрочем, многие из однодворцев охотно переселяются в Екатеринославскую губернию. Они большею частию принадлежат к польскому населению, и это может служить новым фактом, как, с одной стороны, доверие к русскому правительству усиливается и как, с другой стороны, влияние польских дворян, опиравшихся на мелкой шляхте, нынешних однодворцев, слабеет.

Крестьяне более и более достигают благосостояния, что должно отнести к попечительности нового управления.

Крестьяне помещичьи не вышли еще из грубого состояния; но, по крайней мере, при постоянной бдительности местного начальства не испытывают уже от своих владельцев тех притеснений, которые прежде, при отсутствии иных понятий о религии и нравственности, не дозволяли им возвыситься до того состояния, в коем Вашему Императорскому Величеству желательно видеть своих подданных, даже находящихся на последней степени в ряду сословий государства.

Народная нравственность вообще определяется числом и качеством преступлений. В этом отношении наблюдения мои открыли следующие результаты. Преступления, нарушающие общественное спокойствие и безопасность, здесь редки. Но зато преобладают слишком сильно пороки, нарушающие права собственности, и пороки, вредящие самим совершителям их. К числу первых принадлежат частые воровства, к числу последних — пьянство и порождаемые им покушения на собственную жизнь. Те и другие, как обыкновенно, проявляются в низшем классе народонаселения. В особенности обращают на себя внимание самоубийства. Из двухнедельных ведомостей о происшествиях, Ваше Императорское Величество, изволите усмотреть, что нет почти дня, в котором бы не было в губернии самоубийств, особенно между помещичьими крестьянами. При постоянных мерах правительства, открывающих, что зло это происходит нередко от притеснений (sic!) помещиков и наиболее от недостатка попечительности их о своих крестьянах, можно надеяться, что оно уменьшится (sic!).

Утешительную надежду как в сем отношении, так и вообще представляет образование юношества в духе русском. Заимствованные родителями от запада начала часто ложного учения уступают прочному воспитанию детей в наших учебных заведениях. Настало уже время, в котором сыновья дворян не соглашаются в образе мыслей со своими отцами, и отцы убеждаются в истине; последствия этой перемены (sic!) будут благодетельны. Желательно для ускорения их сколь можно поощрять и возвышать растущее поколение (sic!), которое образованием своим связывает крепче недавно возвращенный край. В особенности было бы это полезно в отношении молодых людей, оканчивающих воспитание в университетах. Между тем и в других сословиях народное просвещение довольно быстро распространяется. Но ощутителен недостаток в наших учебных

заведениях тем более, что средства среднего класса жителей делают недоступными высшие заведения. Если бы можно было учредить более уездных и приходских училищ в разных пунктах губернии, то это принесло бы величайшую пользу, ускоряя обрусение края и проливая свет на низшие слои общества. Я уже коснулся отчасти этого предмета во всеподданейшем рапорте, вместе с сим подносимом, здесь присовокупляю, что означенными пунктами могли бы быть для уездных училищ города: Винница, из коего переводится гимназия в другое место, Летичев, Балта и Могилев, для приходских училищ — все прочие уездные города, кроме Проскурова и Брацлава, в уездах коих есть уже подобные заведения.

При общем взгляде на разные части вверенного управлению моему края разительную черту представляют города. Внутреннее (sic!) и внешнее (sic!) состояние их так жалко, что не может не обращать на себя внимания, не вести к соображениям об улучшении их. Общие причины такого состояния городов упомянуты уже выше. Но в частности, кажется, можно безошибочно сказать, что там, где наиболее сосредотачивается внутренняя деятельность, другие обстоятельства должны иметь место. Ближайшее удостоверение убеждает, что они заключаются в шатком управлении городскими сословиями и доходами городов. И в самом деле. Думы, магистраты и ратуши здешней губернии составлены из самых необразованных, даже неграмотных людей. При ревизии я имел весьма многие случаи удостовериться, что люди эти решительно не понимают своих обязанностей. Все основание в означенных присутственных местах лежит на секретарях, но и те или неопытны, или ненадежны, а главное, не имеют своего голоса. Городские земли отдаются в содержание лиц по произволу тех, кто умеет извлекать свою пользу из невежества членов. Другие статьи доходов остаются без надлежащего надзора. Об увеличении их нечего и говорить. Тоже бросается в глаза по устройству городских зданий вообще по внешнему (sic!) виду городов. Торговая полиция, ремесленные управления, общественные сборы, исполнение городскими сословиями разных повинностей не представляют никакого порядка, часто обнаруживают злоупотребления. Между тем близкое соседство с союзною державою, по слухам, дает приезжающим сюда иностранцам более или менее справедливый повод выводить невыгодные заключе-

ния об общем благоустройстве края потому только, что города, представители провинции, не возрастают. И все это, как я осмелился уже сказать, происходит от несоответственного местным потребностям состава дум, магистратов и ратуш. Чтобы прекратить это, по моему мнению, нет иного средства, как только усилить состав сих мест коронными чиновниками, возложив на их обязанность и ответственность преимущественно заведывание городским хозяйством. Назначение по одному такому чиновнику с правами чина, с небольшим жалованьем, несомненно (sic!) принесет большую пользу и много будет содействовать возвышению благоустройства городов. Я уже представил подробнейшие соображения по сему предмету генерал-губернатору.

В числе городов заштатные города Старая Ушица и Сальница не обещают никакой надежды, чтобы когда-нибудь достигли надлежащего устройства. Они теперь не что иное, как деревни и то в самых глухих местах. Нет в них, особенно в Сальнице, никакой торговли или другого рода промышленности. Между тем они имеют довольно много земли, а в Ушице и другие оборотные статьи. Насчет заведывания этими статьями преимущественно должно сказать то, что уже замечено мною выше в описании дум и ратуш. Здесь места эти решительно бесполезны. Я осмеливаюсь полагать, что в таком положении и существование их ненужно. Если бы ратуши в городах Сальнице и Старой Ушице были упразднены, мещане оных были подчинены общему заведыванию подобных мест в уездных городах, а статьи городских доходов были под надзором Государственных Имуществ, отдавались в содержание с публичных торгов и поступали в кассу доходов уездных городов, то это много могло бы содействовать улучшению состояния последних, без всякой обиды для первых, потому что те никогда не могут возвыситься. Об этом внесено от меня представление генерал-губернатору.

Не могу пройти молчанием еще одной частности, которая затрудняет губернское начальство: это недоимки. В отношении мещан, казенных крестьян, граждан и однодворцев установленные законами меры, основанные на правилах обеспечения, пока хоть с трудом достигают цели. Но в помещичьих имениях этот предмет требует нового соображения. Из частных примеров оказывается, что в сих имениях при отдаче их в опеку за недоимки, недоимки

не только не пополняются, но еще более копятся. Причиною тому — неудобства в назначении к ним опекунов: многие дворяне не соглашаются быть опекунами, а на принуждение их нет положительных правил; другие, соглашаясь, беспечно заведывают такими имениями, иные позволяют себе под своим именем закрывать казенных должников, представляя в полное их распоряжение имения, поступившие в опеку. Переписка об избрании опекунов, поверка их действий, рассмотрение отчетов поглощают напрасно время. Между тем недоимки не очищаются. Для отвращения этого представляется полезным подобные имения вместо опеки отдавать в арендное содержание с публичных торгов, смотря по количеству недоимков на три года и более. По сему предмету я также сделал представление генерал-губернатору.

Повергая все это на Высочайшее Вашего Императорского Величества благоусмотрение, долгом считаю присовокупить, что все силы устремлены к тому, чтобы вверенное (sic!) мне Вашим Величеством управление более и более улучшалось. Исполнение ожиданий Вашего Величества составляет единственную всегдашнюю цель моих действий, моего рвения. Если цель эта еще не так близка, да будет мне оправданием в великодушном снисхождении Вашего Величества недавнее управление столь многозаботливым краем.

ЗМІНА СИСТЕМИ

В числах 26—29 львівської «Правди» появилася на чільнім місці стаття п[ід] з[аголовком] «Зміна системи». Сю статтю сквапно передрукували «Народна часопись»* і «Буковина», на неї відгукнулося й «Діло» і посвятило її розборові чотири довгі передовиці в ч[ислах] 165—168, давши своїому розборові такий самий титул, який має стаття «Правди». В обох сих працях порушено чимало важних питань, що відносяться до розвою нашої народності, то й ми посвятимо їм кілька уваг.

«Зміна системи,— читаємо в «Правді»,— се улюблений коник, на якім від якогось часу гарцює шеф народовської опозиції п. Романчук, а щоби виправдати своє становище, голосить, що система супроти русинів не змінилася, що не тільки нічого не поліпшилося, але навіть погіршало. Недавно проголосив орган п. Романчука, що зміна системи — се «перший і найважніший наш постулат», без котрого *ніякі здобутки* не можуть нас задоволити. Коли се настане, то решта скорше чи пізніше *сама прийде*. Та й коли русини почують, що з ними інакше обходяться, інакше їх трактують, тоді будуть вирозумілі та терпеливі в своїх дальших ожиданнях.

«О що ж властиво тут розходиться, що розумів п. Романчук через ту «зміну системи»? Се, висловивши просто, значить, щоби ми могли *свобідно розвивати* в австрійсько-угорській монархії *руську народність*. Про се дійсно була мова перед почином т[ак] зв[аної] «нової ери» під час переговорів заступників «Народної ради» і є[го] е[ксцеленції] митрополита* з тодішнім намісником гр[афом] К. Баденім, і п. Романчук в своїй промові з 25 падолиста 1890 р., проголошуючи т[ак]

зв[ану] програму*, налягав також на зміну поступування правительства супроти русинів чи там на зміну системи. Годиться, однак, нагадати, що сказав тоді в сій справі гр. Бадені іменем правительства, а, очевидно, з поручення Корони. Супроти заступників «Народної ради» заявив намісник, що «уряд австрійський може підпирати тільки таких русинів, котрі бажають розвивати руську народність в Австрії як отаку в напрямі, згіднім з ідеєю державною, і рішучо отрясуться і визволяться від усього, що спиняє розвиток руської народності на основі чисто австрійській».

«Те саме повторив намісник по промовах послів Телішевського і Романчука і додав, що правительство бажає, щоби кожда народність свобідно розвивалася в границях і рамках конституції, але сі наміри правительства часто стрічають трудності, викликані браком вирозумілості або неясним поступуванням. А вказавши на засади, згідні з австрійською ідеєю державною, вірність тронові і державі, зазначив намісник, що «ті засади мусять бути не лише завсігди ясно висказувані, але ясно, щиро і з доброю вірою практиковані, і для того потрібно рішучо отрястися і увільнитися від усього того, що, як самі констатуєте, існує, а спиняє розвиток руської народності на основі чисто австрійській,— треба боротися з усіми, що допускаються в тім згляді якихось суперечностей або неясностей».

«Задля чого ж заступник Корони вимагав від репрезентантів русинів ясності і щирості, з чого вони мали рішучо отрястися і увільнитися, з чим боротися? — З усім, що спиняє свобідний розвиток руської народності яко такої, з усім, що стає в суперечності або неясності до австрійської ідеї державної. Отсе відповідь заступника Корони. Кому ще не зовсім запаморочений розум, кого ще не чіпилася сліпота, сей добре тямить, що москвофільство, чи там кацапство безнастанно спиняло і спиняє свобідний

розвиток руської народності,що москвофільство збивало і збиває русинів на манівці, зводить їх на політичну блуканину і ставить всупереч ностіз австрійською ідеєю державною. Се москвофільство снується, як червоне пасмо, від самого почину відродження руської народності в Австрії, з часів Маркіяна Шашкевича аж до наших днів». Далі переповідає автор препаровану по-своєму історію москвофільства в Галичині і, приписавши йому, а бодай «неясному поступуванню русинів» навіть такі факти, як ревізії у русинів-народовців та в читальнях «Просвіти», так далі пише: Т[ак] зв[ана] «нова ера», розпочата гр. Баденім під впливом Корони, мала перевести «зміну системи» в користь русинів, але ся зміна мала наступити по сповненню наведених вгорі условій: «рішучо отрястися і увільнитися від всього того, що спиняє розвиток руської народності на основі австрійської ідеї».

«Хто хоч трохи обзнакомлений з цілим апаратом адміністраційним в нашім краю, сей мусить признати, що така «зміна системи» не може бути переведена ані протягом року, ані двох, що на се треба трохи довшого часу. Напрям, в якім працював цілий апарат адміністраційний від пятдесятих до кінця вісімдесятих років, не може бути в однім році накручений на інший лад, і се виразно заявляв гр. Бадені репрезентантам русинів, звертав також їх бачність на трудності, які стрічає правительство задля браку вирозумілості (тут мав на думці шовіністів поміж поляками). Щоби устали покривдження руської мови і письма в урядах, щоби урядники вміли сю мову і письмо, а се не дасться перевести в одній хвилі; все ж таки не дасться заперечити, що намісник зробив в тім напрямі почини до змін в користь русинів. Відоме розпорядження гр. Голуховського щодо латинської азбуки було усунене* розпорядженням, що власті адміністраційні мають уживати в письмах до руських сторін руської мови і письма. З намісництва, з дирекції пошт і скарбової і ради шк[ільної] кр[айової] почали тепер щораз тісніше відповідати руським сторонам мовою руською і руським письмом, а на урядових актах не тільки шефи сих властей, але й намісник стали підписуватися руським письмом, чого перед тим не бувало. Устали ревізії і арешту-

вання, збори і віча відбувалися свобідніше (чим користувалися навіть (!) москвофіли й радикали), зроблено почини до помноження руських шкіл, вправ і гімназій, руських кафедр в університеті, як і до того, щоби русини занімали відповідні становища в шкільництві і в урядах, заведено фонетику в книжках шкільних». Те, що далі пише автор про звороти, виконувані д. Романчуком після проголошення «нової ери» аж дотепер і про відносини русинів до новоерських здобутків, для нас менше важне і для того ми приведемо зі статті «Правди» ще тільки одно місце — програмові постулати самого автора.

«Передовсім мусимо стояти непохитно і консеквентно на яснім і виразнім становищі народнім руськім і рішучо отрястися і визволитися від усього, що спиняє розвиток руської народности на основі чисто австрійській. Тоді ніяке правительство не сміє нам відказати потрібних до національно-культурного розвитку руської народности засобів. Тоді і поляки, хоч би й шовіністи, не матимуть оружжя против нас. І задля того треба передовсім рішучо не тільки зірватиз москвофілами, але й боротися з всіми, що допускаються якихось суперечностей або неясностей. Ми повинні всюди користуватися правами, які прислугують нам на законній основі нашій мові і народности а поборювати і викорінювати з-посеред руської суспільности байдужність, маловаження або нехтування нашої мови і тих інституцій, які пособляють культурному розвиткові руської народности в Австрії. Нехай руська суспільність знає, що ті придбання, які ми осягнули досі для нашого національно-культурного і економічного розвитку — не «дрібні і хвилеві користі», як учить п. Романчук і «Діло», але певні і тривалі підвалини до нашого народного розвитку (кафедри руської історії, гімназії руські і руські школи взірцеві, «Дністер»*, субвенції для наших народних інституцій: театру, «Просвіти», Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка і т.ін.). Нехай руська суспільність навчиться не тільки

цінити сі придбання і ними дорожити, але нехай і в повній мірі ними користується а тим покаже, що домагання руських послів були виправдані».

Свої уваги зачнемо з кінця. Чи автор сеї статті думає, що хтось повірить йому, коли до здобутків «нової ери» зачислює соймові субвенції для руського театру, для «Просвіти», оснування руських гімназій — речі доконані геть-геть перед «новою ерою»? І чому автор, говорячи, напр., про субвенції, не додає, що вони — малесенька частина того гроша, який складає руська людність в податках крайових і попросту смішно дрібні в порівнянні до тих субвенцій, які дає сойм на аналогічні або й не аналогічні інституції польські? Адже Краківська Академія наук бере від сойму 20 000 річно, а руська «Академія» — 2 000; адже руському театрові дають ледве 7 500, а на саму оперетку польську у Львові давали 8 000, а на польські театри загалом, на польських співаків і співачок, іде рік-річно звиш 30 000 крайових грошей. Адже «Просвіта» дістає 1 000, а на інтернат Змартвихвстанців* ухвалено відразу 10 000, на місії єзуїтські 10 000, на Macierz* 10 000, на «Kołka rolnicze»* 10 000 і т. д. Певна річ, «добро псу муха, ніж кием поза вуха» — добро русинам і такі мізерні субвенції, які їм дають, і треба й їх використати, та треба справді песячої вірності і податливості, щоби в тих жебрацьких субвенціях бачити «певні і тривкі підвалини до нашого народного розвитку». А які певні та тривкі ті підвалини, се бачимо хоч би з того, що субвенція для «Просвіти» пару разів висіла на волоску, коли якому-небудь Поляновському, Торосевичеві або Гелеєвському не подобалося що-небудь у її виданнях, що обіцяної на 1896 р. міністеріальної субвенції для тов. ім. Шевченка не вставлено в бюджет для того, бо у Львові член ради шкільної кр[айової] «забув» зладити реферат про видання сього товариства і що вкінці віце-президент тої ж ради шк[ільної] кр[айової] Бобжинський прямо загрозив товариству, що відбере йому друк шкільних книжок і постарається о відібрання субвенції (а він може це зробити!), коли товариство сяк чи так буде надалі підпирати політичні видавництва, головно ж «Діло». Варто додати тут і се, що зачислювати «Дністер» до здобутків «нової ери» можна тільки подекуди. О концесію на се товариство русини старалися ще о 3 роки перед «новою ерою». Справа залягла в міністерстві і залежала від гр. Таафе. В ж е п о « н о в і й е р і» на віз-

вання міністерства тодішній намісник гр. Бадені написав конкомітацію, зовсім неприхильну для русинів, і тільки аж по особистих поясненнях д. Романчука у гр. Таафе міністерство звернуло намісникові його первісну конкомітацію і зажадало другої, згідно з правдою, після чого уділено русинам концесію на «Дністер».

Щодо самої історії зі «зміною системи» варто привести те, що говорить про се «Діло».

«В дефініції п. Барвінського,— читаємо там,— що значить зміна системи, а в тім, як ту справу розумів і пояснював п. Романчук, заходить певна різниця. Зміна системи не значить се, «щоби ми могли свобідно розвивати в австро-угорській монархії руську народність», лиш радше, щоби правительство змінило своє поступування супроти русинів. В конституційній державі кожда народність має запоручені права свого свобідного розвитку. Для того коли гр. Бадені по «новій ері» заявив в соймі, що правительство бажає, щоби кожда народність свобідно розвивалася, то сього не можна уважати «здобутком» політичним, лиш обов'язком намісника яко урядника державного».

Се зовсім вірно, та зате зовсім невірне і дитинячо-наївне те, що каже далі критик «Діла», наводячи свою власну дефініцію «зміни системи»:

«Зміна системи» — після нашої дефініції — се основна зміна наших відносин політичних в краю, се виконання в практиці всіх прав прислугуючих русинам яко народності в конституційній державі на засадах повної рівноправності,— се спинення агресивності поляків і зламання їх верховодства, се запоручення всіх умовин розвитку народності руської після її питоменності без всякої опіки».

Ся дефініція — се стилістичний фейєрверк і більше нічого. Вона невірна історично, то значить д. Романчук, роблячи «нову еру», зовсім не хотів такої зміни, а радше не посмів і марити про таку зміну. Коли б у нього були такі широкі бажання, то він, певно,

не був би пертрактував з польським шляхтичем про те, щоби «зламати верховодство поляків», з польським консерватистом про «основну зміну наших політичних відносин в краю», з польським станьчиком про «засади повної рівноправності» і про знесення «всякої опіки над русинами». Ні, д. Романчук зовсім так високо не літав, умовляючися в падолисті 1890 р. з гр. Бадені. В його вбогій фантазії мріли тільки посади і аванси та «здобутки» в ролі відібрання «Народного дому» для народовців, відібрання накладу шкільних книжок від Ставропігії і віддання його товариству ім. Шевченка і т. д. Се вже давно відомі речі, стверджені самим Романчуком в його численних коментаріях до його прославленої «програми», далі стверджені д. Телішевським в його розмові з русином Турчанського повіту, значить, критик «Діла» без потреби так широко розмахнув крильми своєї фантазії: про таку зміну системи, яку він дефініює, в 1890 році творці «нової ери» зовсім не думали. Вони й не могли про неї думати, бо така зміна — се вже не зміна системи урядової, се зміна фактичних відносин сили політичної, се зрівняння сил руських з польськими, зрівноваження сили і впливу обох народностей в краю. Доконати сього, щоби русини в Галичині сталися відразу рівно сильні, то зн[ачить] рівно багаті, рівно просвічені, рівно вироблені політично і соціально, як поляки, ніяке правительство не може. Правительство може спиняти або прискорювати ріст, розвій народу, але з дитини зробити дорослого мужа не потрафить. Значить, хоч би правительство в Галичині навіть не було польське, тільки в австрійськім мундирі, хоч би воно всіми силами сприяло русинам, то й тоді не могло би зробити такої «зміни системи», яка мріється «Ділу».

Правда, було щось таке, що при словах «зміна системи» в р. 1890 викликало у всіх русинів симпатичний відгук, та, на жаль, про се в критичній хвилі забули творці «нової ери», хоча нині се пригадує потроху «Правда». Се щось — то було систематичне переслідування русинів без різниці партій. Пригадаємо, що від першого «соціалістичного» процесу в р. 1876 до кінця 1889 р., отже, в протязі 12 літ, русинам, як одиницям, так і різним інституціям, виточено було около 500 процесів політичних, з котрих найбільша часть скінчилася занеханням слідства, а тільки мала часть скінчилася засудженням декого з оскаржених на невеличкі (в порівнянні

з тенденційно підніманим шумом) кари, що в тім часі зроблено тисячі ревізій в приватних помешканнях і в локалях найрізніших руських товариств, розв'язано десятки читалень, арештовано та тягано по судах тисячі людей, уражено навіть релігійні почуття русинів такими способами, як обрізування трираменних хрестів, насилання жандармів до церкви для контролі богослуження або поручення такої контролі дідичам та посесорам — навіть жидам. Се була справжня система — та не урядова австрійська, а урядницька польсько-шляхетська; з погляду австрійських законів се була системизована нелегальність і самоволя. Зміни сеї системи русини мали повне право і навіть обов'язок добиватися; початок до сього зробили руські посли соймові, вносячи в р. 1889 звісну гремільну інтерпеляцію, котра в первіснім нарисі поставлена була принципіально ясно і широко, т[о] є[сть] виступала проти усяких нарушень закону з боку властей без огляду на те, проти кого вони звернені, та опісля перероблена була д. Романчуком з односторонньо партійного погляду, так що правительству зроблено докори властиво тільки за переслідування народовців, а злегка дано до зрозуміння, що супроти москвофілів і соціалістів може собі нарушувати закони скільки йому подобається. Вже в тенорі сеї інтерпеляції д. Романчук показався здатним на батька «нової ери»,— і міродатні сфери се живо зрозуміли. І от в падолисті 1890 р. д. Романчук проголошує в соймі по попередній умові з гр. Баденім «добровільно і з власної ініціативи послів-народовців» свою програму, котрої головні пункти були попросту відповіддю на повторювальні від 12 літ дзявкання польських шовіністів, що попихали уряд до переслідування русинів. «Русини зрадники»,— кричала польська преса. «Ні, ми вірні державі і династії»,— відповідає «програма» д. Романчука. «Русини схизматики!» — «Ні, ми вірні сини католицької церкви». «Русини москалі».— «Ні, ми самостійний нарід, відрубний від московського». «Русини тягнуть до Росії».— «Ні, для таких нема тут місця!» — докидає митрополит. «Русини соціалісти і комуністи».— «Ні, ми хочемо економічного піднесення селянства і маломіщанства без нарушення нічиїх прав»,— говорить «програма» д. Романчука. Вже тоді навіть тямущі поляки з усміхом пожалування говорили, що се не жадна програма, а формальний акт скрухи. Та проте

яка дика радість опанувала тоді всіх наших політичних анальфабетів! Який гомін піднявся в цілім краю! Кілько хробаччя повилазило наверх! А на тій великій демонстрації політичного анальфабетизму, що в історії називається другими загальними зборами «Народної ради», на які то різнородні голоси величано сей понижаючий хід до Каносси* як верх політичної мудрості. А чому? За шкурою у всіх сиділо одно: тепер зміниться «система». Д[обродій] Романчук обіцював се врочисто з мовниці, і всі вірили, навіть не підозріваючи того, що д. Романчук тепер мав на думці зовсім не те, що перед роком і що сиділо за шкурою його обожателів. «Тепер настане нова ера!» — величався один наївний політик.— Тепер мені буде вільно бути русином! Тепер мені жандарм за се нічого не скаже!» Наївно і щиро. «Що там,— гарячився другий наївний політик,— досі жандарми і поліцаї інформували правительство про руські справи і про те, хто який русин, а відтепер повинні се робити самі руські патріоти!» А зібрані анальфабети били браво! А два роки опісля перший з тих бесідників бачився змушеним покинути свою урядову посаду і шукати собі іншого хліба, а другий силкувався затерти спомин своєї промови, виголошуючи з таким самим дитинячим пафосом похоронне слово «новій ері».

Зміни такої системи, при якій русинів переслідувано, дразнено, гноблено з потоптанням законів, руйновано в дорозі дисциплінарній, переношено «з причин службових» на Мазури для того тільки, що вони русини, повинні були русини домагатися від уряду, але не як якоїсь ласки, не як концесії, не під умовами, а явно і одверто і безумовно як сповнення елементарного обов'язку уряду. Саме виявлення існування такої системи перед світом і перед Короною було би для правительства конституційної держави убійчим, і навіть той незручний початок, який зроблено в 1889 році в соймі, повинен був переконати руських послів, що власне туди, через солідарне та безоглядне виявлювання кривд і надужить, через найострішу парламентарну боротьбу з ними веде дорога до зміни системи. На лихо і на сором наш, показалося, що більшість руських послів не тверда в політичній азбуці і прийняла «како» за «люде», прийняла неясні і неозначені обіцянки дрібних концесій та субвенцій в заміну за виконування елементарних посольських обов'язків, за мовчання у Львові і у Відні про кривди народу і про безправності, які діються в Га-

личині. Численні пізніші факти потвердили, що власне така була умова гр. Бадені при «новій ері», і певна річ, що така умова була для нього як для поляка і для шляхтича найвигідніша. Та коли посли руські прийняли тільки сю одну умову, то ганебнішого Каудінського ярма*, попід яке вони «добровільно» пішли, тяжко й придумати.

Але автор статей в «Правді» знає про друге, ще ганебніше ярмо. По його реляції, намісник, «очевидно з поручення Корони», заявив батькам «нової ери», що «уряд австрійський може підпирати тільки таких русинів, котрі бажають розвивати руську народність в Австрії яко таку в напрямі, згіднім з ідеєю державною, і рішучо отрясуться і визволяться від усього, що спиняє розвиток руської народності на основі чисто австрійській». За дозволом шан[овного] автора «Правди», с ь о г о н а м і с н и к а н і я к о н а м і с н и к, а н і з у п о в н о в а ж е н н я К о р о н и, а н і н а в і т ь я к о п о л я к і ш л я х т и ч н е м і г г о в о р и т и. Адже ж тут що слово, то нарушення духа закону, що слово, то абсурд! «Уряд може підпирати таких русинів, котрі бажають розвивати руську народність в напрямі, згіднім з австрійською ідеєю державною!» Що за дивогляд! Що се за такий патріархальний уряд у Австрії, котрий може «попирати» одну народність а не попирати другу по своїй вподобі? Уряд має попирати всі народності однаково, бо по конституції всі вони рівно управнені. І що се за уряд, котрий має право диктувати нам, якими русинами маємо бути? Будемо такими, якими нам хочеться, якими нас зроблять природні закони розвою, котрих ніякий уряд не в силі змінити. І що се за австрійська ідея державна, до котрої ми маємо прикроювати свій народній розвій? Де вона скодифікована, коли і де ми з нею шлюб брали? Для нас і, здається, для всіх розумних людей поза основними і другими законами ніякої австрійської державної ідеї нема, а о сповнювання законів ані ми з урядом, ані уряд з нами пертрактувати не може і не сміє: с е о б о п і л ь н и й н а ш і й о г о о б о в' я з о к, п о з а к о т р и м а н і д л я н а с, а н і д л я н ь о г о н е м а н і ч о г о б і л ь ш е. Адже ж уряд, стягаючи податки, побираючи рекрута, не робить різниці між тими русинами, що «розвивають руську народність яко таку», а тими, що розвивають її яко не таку; він не говорить: «А, ви йдете в «напрямі, згіднім з ідеєю державною», то від вас прийму податки і рекрута, а ви, погані, не йдете

в такім напрямі, то від вас нічого не хочу, ви не мої діти, а мачушині». Якби уряд робив між нами таку різницю, то, розуміється, мав би повне право одних попирати, а других ні.

Та ні! Не міг гр. Бадені говорити сього, що йому підсуває автор «Правди»! Адже ж гр. Бадені розумний чоловік і польський патріот, то яким же чином міг він до репрезентантів Галицької Русі говорити: «Отрясіться і визвольтеся від усього, що спиняє розвиток руської народності на основі чисто австрійській?» Адже ж він не міг згори знати, що кождий русин, у котрого є хоч крихітка пам'яті, відповість йому на ті слова: «А що ж спиняє розвиток руської народності на основі чисто австрійській? В першій лінії гегемонія польської шляхти в Галичині. Так порадьте, будь ласка, пане графе, як нам з неї отрястися!» Коли з пертрактуючих русинів ніхто йому сього не сказав, то або гр. Бадені мусив не так говорити, як подано в «Правді», або ті русини забули моментально, що мають язик в роті. Бо справді, зостановімся тверезо, хто властиво спиняє національний розвій русинів у Галичині? «Правда» і «Буковина» на всі лади говорять, що москвофільство. Нехай і так, та все ж таки треба запитати: яке москвофільство? Всякий, хто совісно придивиться нашим відносинам і не вдовольняється фразами, мусить розрізнити у нас щонайменше три роди чи форми москвофільства, дуже до себе не подібні: 1) москвофільство хлопське, з характером соціальним; се та наївна віра, що в Росії хлопові ліпше і що остаточно колись «білий цар» прийде до нас, «зробить порядок» з панами і жидами і запевнить хлопам щасливіші відносини життя; 2) москвофільство язикове; се та наївна віра одної часті нашої малоосвіченої інтелігенції, що наша хлопська мова занадто проста, занадто невироблена для заспокоєння культурних потреб нації і що, значить, нам треба прилучитися до «общерускього» літературного руху, плодити й собі «общеруську» літературу; 3) москвофільство політичне, котре знов може бути двояке, а власне: прихильність до москалів як народу слов'янського, великого і багатообдарованого від природи, прихильність і любов для його кращих культурних і духових змагань, для його боротьби за волю політичну і соціальну справедливість,— такими москвофілами є ми всі, є всі чесні і поступові люди в Європі, а особливо в Слов'янщині,— а може бути москвофільство сікофанське та шпіонське, служка нинішньої росій-

ської державної машини, москвофільство платне і гідне всякої погорди. Таке москвофільство є у нас, та воно є у поляків, у німців, у французів (навіть в формі гіршій, ніж у нас, бо безплатно підлій). Котре ж москвофільство так страшно шкідливе для розвою нашої народності? З котрого, по показу «Правди» і «Буковини», треба нам так нагло отрястися? Щодо сього остатнього, поганого москвофільства, то, сказавши правду, я не виджу способу, як з нього отрястися. Доки в Росії будуть люди, що дають рублі на підлу, шпіонську та сікофанську службу, доти в Галичині і всюди на світі найдуться все такі, що будуть гроші брати і службу робити. І коли поляки чи хто-небудь зажадає від нас: отрясіться від таких людей! ми можемо так само сказати їм: отрясіться ви від своїх Гендігерих і т. п. Правда, є тут одно слабе місце. Між поляками панове á la Гендігери, раз здемасковані, не мають місця, падуть під тягарем загальної погорди; у нас подібні люди видають газети, мають у своїх руках «общества», грають роль політичну. Се знак страшно низького ступеня розвою морального в нашій суспільності, знак нашої національної немочі. Але не треба ж мішати причини з наслідками: не москвофіли зробили нас немічними; наша неміч робить їх сильними і впливовими серед нас. Те саме треба сказати й про другу категорію москвофільства, про те москвофільство язикове, романтичне та макаронічне. Воно певно що не помагає нам до національного розвою, як ржа не помагає стеблу до зросту; та воно не є причиною нашого слабого розвою, а наслідком нашої слабості. Се наша дитинячча слабість, наш кір, котрий треба перебути, з котрого треба лічитися, то, певно, те, з котрого не можна отрястися, а треба вирости. Ну, як ви отрясетеся з людей, зрештою, щирих і трудящих, та вихованих в тому, що говорять по-народному, а читати по-народному не можуть, а вид фонетики млоїть їх коло серця? Що ви з ними зробите? Назвете їх зрадниками, людьми підлими, чи що? Але в такім й анальфабети були би такими самими зрадниками, бо й вони фонетики читати не можуть. Тут лишається тільки одно: терпливість, вирозумілість на людські слабості і невтомима праця над підношенням загального рівня просвіти не тільки серед «темних» мас, але й серед ігнорантної та гордої на свою ігнораншю нашої інтелігенції. Існування сього язикового москвофільства, се наша органіч-

на слабість, а не жодна вина, котрої б ми мусили каятися; не жоден гріх, з котрого би треба сповідатися і обіцювати поправу. Виною, гріхом, хибою моральною ми можемо вважати хіба наше загальне лінивство, безхарактерність, крутійство та лизунство,— та всі ті прикмети однаково погані чи у москвофілів, чи у народовців, чи у радикалів.

«Руська народність має розвиватися на основі чисто австрійській»,— мав говорити гр. Бадені. І тут мусимо сказати: ні, не міг сього говорити! А коли говорив і ніхто з русинів не запротестував проти сього, не вказав на абсурдність тих слів, то видно, що ті слухачі і сим разом не тямили, що мають язик у роті. Руська народність, ота, що сидить від Сану аж по Кавказ, має розвиватися на основі чисто австрійській? Що ж се за основа така? Котра народність у Австрії розвивається на основі чисто австрійській? Чи поляки, чи німці, чи чехи? Здається, що кожда народність розвивається на своїй народній основі і більш ні на чім. Що за кульпарківська ідея* казати київлянам, полтавцям чи харківцям розвиватися на основі чисто австрійській! Та ні, навіть коли ограничити межі тої народності до Збруча і Карпат, то й тоді се речення абсурд. Як ми викинемо з основи нашого народного розвою думи козацькі, Котляревського, Шевченка, Костомарова, Антоновича та Драгоманова, а навіть Гоголя? Чи «Правда» вважає австро-рутенізм в дусі пок[ійного] Малиновського ідеалом нашого розвою? В такім разі не сумніваємося, що навіть між нашими галичанами вона не багато найде прихильників. Маси не тільки інтелігенції, але й простого народу розуміють добре, що ми насамперед русини, а потім австріяки, що ми не русини для Австрії, але австріяки для Русі, т[о] є[сть], що з Австрією в'яже нас не що більше, як та свобода, яку тут маємо, як та можність розвивати свою народність, зглядно більша, ніж є у Росії. Та проте ми не забуваємо і не сміємо забувати, що головна сила, головне ядро нашого народу є в Росії, що там повстали і працювали та й працюють найбільші таланти нашого письменства, найкращі робітники нашої науки, що там, а не в Австрії, помимо всяких тисків виросло найкраще з усього, чим може нині повеличатися наша духовна скарбниця, що натомість у Австрії помимо хваленої опіки (вона на дуже сорокатім коні їздила) деревце нашого духового і політичного життя вийшло мізерною карлючкою, покритою

поганими паростями та грибами, а зате дуже рідкими і дрантивими плодами. І дармо «Правда» силується нас умовити, що ліва нога — то головний орган усього тіла і що все тіло повинно розвиватися відповідно до того чобота, котрий надавлює нагнітки на тій лівій нозі і що ті нагнітки — се «тривкі підвалини нашого розвою». Ми розвиваємося самі для себе і на своїй власній основі, ми мусимо бути вірні Австрії з горожанського обов'язку, але ся вірність не повинна засліплювати нас, не повинна спиняти нас від справедливої оцінки добродійств. І Австрія також не повинна забувати, що вона не ступа, в котрій би можна одну народність об другу товчи, мов логазу, але противно, що розвій поодиноких народностей, то її власний розвій, то скріплювання її сили, що свободи і полегші, давані поодиноким народностям, се капітал, що несе подвійний процент, бо раз — скріплює ті народності, а по-друге — творить їх центрами, притягаючими для братніх народностей за кордоном. Ціле фатальне нещастя Австрії є, що вона сеї простої речі ніколи не розуміла і досі не розуміє.

Ми не хочемо більше говорити на сю тему; може, ще коли прийде нагода, а тепер скажемо ще одно. «Правда» кінчить свій політичний декалог так: «Треба боротися з усіми, що допускаються в тім взгляді (т. є. в руськоавстрійськім) якихось суперечностей або неясностей». Хто се ті грішники? Зразу «Правда» вказує москвофілів, а потім приплітає й радикалів. Яких суперечностей та неясностей допускаються радикали? Чи вони гірші русини від Барвінського? Чи, може, конспірують проти Австрії? «Правда» не вказує фактів, а тільки знає одно: гузя на радикалів! Хіба тим немилий радикалізм «Правді», що, як вірно каже «Діло», «освідомлює селянина про його права та виступає проти шляхотсько-польських порядків у Галичині». Але коли так, то що ж би «Правді» говорити про австрійську ідею державну і про «чисто австрійську основу?» Адже вірніше було би сказати про ідею історичної Польщі, про польсько-шлехетську основу. Для ідеї історичної Польщі москвофільство, яке б воно не було,— лютий ворог, коли тимчасом для Австрії воно вчора було неприязне, нині робиться приязне, а завтра може статися обов'язковим. Для польсько-шляхетського панування в Галичині радикалізм справді страшніший від москвофільства, і, елімінуючи його з руської народної роботи, «Правда» добре показала, на чий млин воду горне. Та й коли

«Правда» велить великим русинам боротися з усіми, хто «в тім взгляді» допускається якихось суперечностей і неясностей, то повинна би сама попереду усього боротися з д. Барвінським, котрий, напр., засідає і є головою в товаристві ім. Шевченка, до котрого належать і де працюють також радикали. Або д. Барвінський повинен би виступити з такого товариства. Адже як боротьба, то боротьба!

Зарівно «Правда», як і «Буковина», люблять покликатися на різні слова гр. Бадені і цитувати їх як «письмо Святе». «Що сказав мені гр. Бадені?» — заповідає проф. Стоцький у заголовку своєї статті про реальну політику і з великим піетизмом приводить мудре речення: «Коли русини будуть сильні, освічені та багаті, тоді кожде правительство мусить їм дати те, чого їм буде треба». Я також мав те щастя говорити з гр. Баденіми, і здається, що зо мною вони говорили навіть щиріше, ніж з проф. Стоцьким, бо один із них сказав мені речення, котре становить властиво другу половину, конечне доповнення того, яке я власне сказав: «Були б ми дурні, якби, маючи власть у руці, не визискали її в той спосіб, щоби якнайдовше не дати русинам стати сильними, багатими і освіченими, тим русинам, в котрих щиру прихильність для наших інтересів не віримо». А один із гр. Баденіх швидко по «новій ері» мав сказати до одного руського посла: «Все те, чого жадають Романчук і товариші, ми вам дамо, дамо вам ще більше, але жадаємо від вас одного — вашої душі». Се значить: щирої, безоглядної служби нашим, шляхетсько-польським інтересам. Тоді той посол відразу зацукався і не продав душі. Д[обродій] Романчук по якімось часі, коли пани-поляки почали добиратися до його душі, також зацукався, хоча до ясного розуміння ситуації не дала йому дійти та двозначність, якою сам він від самого початку застелював собі дорогу: чи мається тут діло з поляками, чи з правительством? Д[обродій] Романчук, мабуть, і досі ще думає, що він робив угоду з правительством. З поступування тих, котрі тепер перейняли його роль, видно без найменшого сумніву, що ходило тут о угоду з репрезентацією п о л ь с ь к о ї ш л я х т и; ілюзія угоди з правительством могла повстати і держатися досі тільки обставиною, що та шляхта рівночасно держить керму правительства в Австрії. Але се обставина припадкова, котра як не тепер, то в четвер може змінитися. А що ж тоді почнуть панські лакеї, коли й самих панів випросять за двері?

ПОЛЯКИ І РУСИНИ

Найновіші вибори у раду державну в Галичині* варті особливої уваги не тільки через те, що задля нечуваних навіть у сій країні виборчих надужить і насильств вони стали сумнозвісні й далеко за границями Австрії, але й з іншого, трохи глибшого поводу. Вже те одно, що сим разом Східна й Західна Галичина були властями трактовані нерівно, що виключно у Східній Галичині вийшли найбільші і найнечуваніші надужиття, при котрих убито 10, ранено 30 і арештовано поверх 500 людей, тимчасом як у Західній Галичині, з виїмком дрібніших, майже самопонятних у Галичині невластивостів, невважаючи на живу агітацію, пішло зовсім мирно,— вже се одно дає найновішим виборам у раду державну особливе пятно і силує нас слідити за глибшими мотивами сеї чудної появи. Затим те, що ся нерівність виборчої тактики була докладно розділена між обі братні національності, заселяючі Галичину, між поляків і русинів, і то так, що поляки мусили приймати легше, а русини ж тяжче трактування, веде само собою до питання: яку вагу може мати ся найновіша подія для братнього, спільного життя обох народів, що її викликало і що далі вийде з неї?

Може, воно не лишнє нагадати, що поляки й русини, невважаючи на близьке етнографічне свояцтво і територіальне сусідство, ніколи не були добрими братами. Зараз у початках свого історичного життя попали обі нації в супротивні культурні й релігійні круги, бо русини одержали християнство і найважніші церковні інституції з Візантії, початки письменності від південних слов'ян, що теж були під впливом Візантії, тимчасом як поляки через християнство по латинському обряду були прилучені до культур-

них впливів Заходу і сфери впливів Римської держави. Через те ми бачимо ще в XI і XII столітті, як поляки і русини часто воюють між собою, і коли під кінець XIII століття роздроблена на багато самостійних князівств Южна Русь упала жертвою монгольсько-татарського нападу, вона була в XIV столітті підбита частинами Польщею (так звана Червона Русь, теперішня Галичина) і литовцями. Коли ж у 1386 р. через подружжя польської королеви Ядвіги з литовським великим князем Ягайлом Литва була з'єднена федеративно з Польщею, стало проявлятись у польського правительства і польської шляхти систематичне змагання не тільки обсадити руські землі й забезпечити їх для польської держави, але й зілляти русинів релігійно і національно з поляками, що їм із руською шляхтою майже зовсім повелося, а непокірних, тобто всю масу простого люду, якнайбільше придавити соціально і культурно. Сі змагання скінчилися фатально і для русинів, і для поляків. Бо коли русини втеряли через те свої вищі верстви, були відіпхнуті від цивілізації й сотні років держані в стані релігійного і національного пониження та суспільної неволі, викликали поляки своїм гнітом страшенну реакцію проти себе, що проявилася кровавими козацькими війнами 1648—1708, вичерпала найкращу силу польської держави і нарешті поперла її до конечного упадку. Потомки тих южноруських магнатів, що колись, притягнені польською силою, зрадили власну народність і перейшли до поляків, тепер перші зрадили й прошахрували самостійність Польщі чужим державам.

Польська держава мала сповнити дві великі історичні задачі, що заразом чинили дві великі умови її власного існування. Яко огниво між Сходом і Заходом, між німцями і слов'янами, мусили поляки бути політичним кристалізаційним осередком для слов'янських племен, що жили на північному заході, над Лабою і Балтійським морем, мусили боронити їх від денаціоналізації і германізації, і заразом запевнити своє панування над Балтійським морем. Із другого боку, мусили поляки давати захист і руському плем'ю, що жило на південному сході, від ненастанних татарських нападів, постаратися завоювати джерело тих нападів, кримський ханат, і, таким чином, одночасно розширити своє панування аж над Чорне море і скріпити його. Ні одної з сих великих задач не сповнила польська держава. Невважаючи на велику побіду над німецькими хре-

стоносцями коло Грюнвальда і Танненберга 1410*, вона таки позволила германізувати поморських слов'ян і, таким чином, утратила береги Балтійського моря; своєю ледащою національною, релігійною і соціальною політикою вона пхнула русинів в обійми їх найтяжчих ворогів — татар і затим великорусів*, і через те була далеко відперта і від Чорного моря. Вона втеряла так найважніші підвалини своєї економічної і політичної сили і нарешті мусила упасти.

Удари, що знищили польську державу, збудили польську націю до нового життя. Століття після розділу Польщі було свідком не тільки великого зросту польської літератури, штуки й наукової праці, але також майже безперервної, многовидної боротьби за відбудування політичної сили і самостійності Польщі. В сій боротьбі, що мусить кождого, навіть противника польських політичних змагань, наповнити подивом для завзятості і жертволюбності польської нації, можна виразно розрізнити два періоди — романтичний і реалістичний. Романтичний період почався хлопським повстанням проти росіян, імпровізованим 1794 генералом Косцюшком, а скінчився повстанням р. 1863. Характеристичною прикметою сього періоду була наївна віра польської інтелігенції, що простий люд чує втрату польської самоуправи так само болюче, як пануючі класи, і що треба тільки гучного патріотичного поклику, обіцянки будущої вільності і рівності, і вся народна маса запалиться до повстання для боротьби за відбудування Польщі. Як глибоко отся ілюзія була вкорінена в думках польських патріотів, доказує факт, що навіть страшенна лекція р. 1846, коли польські хлопи в Західній Галичині найжорстокішим способом повбивали польських патріотів, що лагодилися до революції проти Австрії, не змогла польських патріотів навчити чогось кращого, і треба було ще дальших лекцій в рр. 1848 і 1863—64*, аби бодай більшу частину нації вилічити від сеї романтичної ілюзії.

Новий період у польських реставраційних змаганнях, що я назвав реалістичним, починається двома появами, майже рівночасними, що виринають рівночасно з останнім проблиском польського революційного романтизму: повстанням, з одного боку, так названої позитивістичної школи в Варшаві* і, з другого боку, доктрини, а потім і партії станьчиків у Галичині. Хоч і які різні були сі появи щодо їх форми і їх тенденцій, по суті, вони таки

були одно й те саме — реакція проти революційного романтизму, вітхнена переконанням, що дотеперішня дорога не веде ні до чого, що конче треба поглибити працю. Різниця була тільки та, що в Варшаві дійшли до сеї свідомості міщани і дрібна шляхта, в Кракові галицькі шляхтичі й магнати. Через те поданий в обох місцях поклик «органічної праці» викликав у Варшаві й Конгресівці* живу літературну і наукову продукцію, що все тісніше пристає до новіших змагань в Європі, виховує такі таланти, як Елізу Ожешкову, Сенкевича, Свентоховського, таких критиків, як Хмельовський, істориків, як Корзон, Павінський і Яблоновський та й довгий ряд солідних учених у найрізніших фахах. Отся літературна і наукова праця мала гарний вплив і на громадське, й економічне життя, і хоча польська нація під російським правлінням мусить держатися здалеку від політики, то все ж таки тепер Варшава є осередком польської просвіти і польського духового життя.

Зовсім інакше показала себе польська «органічна праця» в Галичині. Через більшу політичну волю і нижчий ступінь просвіти й економічного розвитку тут у середніх верствах польської інтелігенції старий революційний романтизм буяв далеко довше, ніж у Конгресівці, пускав чудні баньки з мила ще під час російсько-турецької війни в формі тайних організацій для вербування польських полків, що мали йти на поміч Турції, та ще й тепер має свій орган у слабосильній «Gazecie Narodowej». А що отсі романтики найрадше витали в сумрачній будущині або губилися в фантастичних політичних комбінаціях і решту свого вільного часу вживали на оборону своїх ідеалів, тобто фанатичне безчещення своїх противників, то поле конкретних політичних появ і потреб оставалося зовсім незанятне, і, таким чином, політичні реалісти, що були прозвані станьчиками[1], легко змогли не тільки перетворити по-своєму планові всі автономні інституції в краю, але й обсадити найвпливовіші місця своїми прихильниками і, таким чином, фактично захопити панування в краю

[1] Станьчик був надворним блазнем одного з польських королів і, наскільки ми знаємо, не займався станьчиківською політикою. Та його ім'я було надужите для заголовка книжки «Teka stańczyka», що була однею з перших маніфестацій нового напрямку, немов його програмою, та й приклеїла на весь напрямок ім'я того надворного блазня — не без символічної ворожби.

у свої руки. Їх політичний і соціальний ідеал вийшов із, певно, дуже однобічної свідомості хиб історичної Польщі. Стара Польща,— казали вони,— упала через недостачу, з одного боку, сильного правительства, а з другого, суцільності й дисципліни серед пануючої класи, шляхти, через liberum veto і liberum conspiro[1]. Значить, коли Польща має бути коли-небудь збуджена до нового політичного життя, то се може статися тільки в такім разі, коли сі органічні хиби польської натури будуть усунуті. Поляк повинен навчитися строго управляти і піддаватись строгому правительству. Звісно, управляти повинні тільки ті поляки, що призначені на те вродженням, маєтком і традиціями. Таким чином, соціально-політична програма станьчиків виходить на таке: шляхтичі — се родимі провідники й управителі народу; всі вигідні, впливові посади в краю повинні бути обсаджені шляхтичами; шляхтичі повинні старатися мати якнайбільший вплив на всю Австрію, бо тільки тоді, коли польська шляхта стане багатою, шанованою і впливовою, можливе відродження вітчини або властиво тоді вітчина eo ipso[2] буде відбудована.

Оба сі методи «органічної праці» з часом перемішалися. Варшавський метод, перенесений у Галичину, дав товчок до повстання соціалістичного руху і пізніше до повстання польської людової партії, а краківський метод, винесений за границі Галичини, став матір'ю «троїстої лояльності», появні форми котрої були недавно в «Zeit» майстерно описані одним поляком[3].

Та в усіх польських програмах і ідеалах є точка, з котрої найкраще можна випробувати їх політичну і культурну вартість, а то є питання про їх відносини до русинів. Аби як слід оцінити ті відносини, треба не забувати, що всеї польської нації є несповна 15, а руської поверх 25 мільйонів душ, котрі заселяють більше або менше збитими масами величезний простір країн від Сану аж по західний Кавказ. Щодо соціального стану обох націй, то руська (українська) нація, щоправда, не має шляхти, та має в російській Україні чимало більших грунтових властителів, купців, великих промисловців і високих урядників, у кот-

---

[1] Свободу заперечення і свободу конспірації (*лат.*).— *Ред.*

[2] Тим самим (*лат.*).— *Ред.*

[3] Das dreieinige Polen und die dreifache Loyalität [Триєдина Польща і троїста лояльність (*нім.*).— *Ред.*], н-р. 127, «Zeit».

рих попри їх російський патріотизм чимраз більше ширить ся і кріпне національна українська свідомість. Польську націю соціально можна порівняти зо скісно пливучою в воді кригою леду: один, західний бік криги є під водою, другий, східний, поверх води. На заході, у Шлезії й Великопольщі, вищі верстви є німецькі і по найбільшій частині тільки мужики й робітники польські, тимчасом як на сході, у Східній Галичині, Волині, Поділлі та Україні по правім боці Дніпра нижчі верстви є руські і тільки більше чи менше дрібно посіяна вища верства є польська. Само собою розуміється, що національна і державна свідомість у вищих верствах сильніша і виразніша, ніж у нижчих, і, таким чином, стало можливим, що польська інтелігенція й досі не перестала вважати Южну Русь по Дніпро польською провінцією. Тим то ми й бачимо, що в усіх польських реставраційних планах від р. 1830 і досі Южна Русь по Дніпро вважається частиною, належною до цілості Польщі, що має бути відбудована. В романтичний період, коли майже безнастанно говорено про знасилувану народну душу, про народні серця, жадні визволу, та про народну волю, не питали в русинів про ніяку народну волю, про ніякі історичні перекази і хоть збирали й слухали українські народні пісні про криваві козацькі війни й різню, що справили гайдамаки 1789 в Умані* серед польської шляхти, то все ж таки, бачиться, не догадувались, що в сих піснях українська народна душа говорить досить виразно і недвозначно. А проте польські патріоти не перестали проповідувати руським мужикам ненависть до німців і українським мужикам ненависть до росіян як їх властивих гнобителів, поки руські мужики в Горожані коло Львова в р. 1846 польських патріотів, що йшли до повстання проти німців, почасти люто не вирізали, почасти зв'язаних не віддали в руки німецьких властей і поки українські мужики коло Києва в р. 1863 не повторили того самого з польськими повстанцями в далеко більшій мірі. Та сі криваві лекції все ж таки не змогли полякам вибити з голови думку, що Україна таки мусить бути перемінена на польську провінцію. Причину сього й не важко порозуміти.

Коли остаточна ціль усіх змагань польських патріотів— відбудування Польщі, то зовсім натурально повстає питання, як уявляють собі ті патріоти сю будущу Польщу. Звісно, коли чуеш їх промови і читаеш їх програмові писання, то формально плаваеш у самій вільності і рівності,

що має панувати в будущій польській державі. «Вільні з вільними й рівні з рівними» — се має стати найвищим законом. Та коли тільки позволиш собі несміливо спитатися, чи вільно буде русинам не пристати до тої надмірної вільності і шукати собі щастя деінде, то як стій підніметься страшенний крик про зраду, про криваві тіні Гонти й Залізняка (два проводирі гайдамацькі в р. 1789), про 500-літню належність до купи і спільні перекази. Жаль тільки, що поляки мають на оці виключно їх користі, русини ж покушали тільки несмачного окрайця й досі не можуть переварити! Одним словом, тут ми маємо перед собою другу редакцію звісного революційного девізу: la liberté ou la mort (воля або смерть!). Причина ж тому та, що існування польської держави виключно в етнографічних границях польського люду просто немисливе. То була би країна без природних границь, без жодного устя ріки, без значних природних засобів, значить, твір зовсім не спосібний до життя. Слушно сказав недавно один польський патріот: «Хто домагається самостійної Польщі в етнографічних границях, зраджує святу польську національну справу».

Значить, нема самостійної Польщі без провінцій, без Литви й Южної Русі! Тепер же повстає питання, як довести ті провінції й живучі в них народні племена до того, аби вони жертвували себе для самостійної Польщі? Для шляхтичів се питання дуже просте. Адже ж у тих провінціях непольська людність складається майже тільки з мужиків і пролетаріїв! Значить, уже само скріплення польської шляхти в тих країнах є eo ipso здобуття тих країн для будущої Польщі. А як треба робити, аби в непольській країні скріпити панування польської шляхти, на те є Східна Галичина класичним взірцем. Держати люд у давнім польськім підданстві й безправності тепер уже годі. Змодифікована шляхетська рецепта ось яка: поступати обережно, давати народові просвіту про око, самостійність про око, державний лад про око, добробут про око, та скрізь дбати про те, аби народ сими про око благодатями не попсував собі жолудка. Так основуються в Східній Галичині руські народні школи з польськими народними вчителями, що часто зовсім не вміють по-руськи; видаються руські учебники, навіяні польським патріотичним духом; так у руських народних школах кладуть на науку польської мови й історії більшу увагу, ніж на руську; руські народні вчителі пере-

носяться в Західну Галичину, коли показують тільки слід руського патріотизму. Так проповідується молодежі в східногалицьких гімназіях систематично про вищу польську культуру, про належність докупи поляків і русинів до одного державного організму, про нижчість руського народу і його неспосібність до культури. Так у шляхетських органах запевняється не раз, що поляки дуже люблять русинів, що самостійність руського народу їм дорога, а проте треба безконечних клопотів та інстанцій тільки для вижебрання однісінького руського надпису на якім-небудь судовім або поштовім будинку; а проте львівські русини вимусили єдину руську народну школу в столиці краю дорогою довгого процесу і декретом найвищого трибуналу; а проте треба було формальної державної акції, якою була так названа романчуківська «нова ера»», щоби спонукати польські політичні і автономічні власті бодай сям-там відповідати на руські подання по-руськи; а проте руські гімназії у Львові і Перемишлі основано не на законній дорозі ухвалами сойму, але на дорозі розпоряджень міністерства просвіти, значить (у Перемишлі), тільки яко паралельки тамошньої польської гімназії, що з часом мала стати самостійною гімназією. Таким чином, виходить, що, невважаючи на гарячі запевнення в любві для руської національности з боку поляків, руська Східна Галичина таки зовсім має вид польської країни, і навіть польські соціалісти у своїм лондонськім органі звуть її просто la Pologne autrichienne[1]. Більшу частину державних і крайових законів, особливо найважніших політично, як закони про вибори, товариства і збори, галицькі власті виповняють так, що дух тих законів попросту виходить на карикатуру і часто не вважається навіть на найвиразніший текст; нагадуємо тільки те, що при найновіших виборах до ради державної тайне голосування, що загально вважається найкращою охороною незалежності виборів, у Східній Галичині показалося найкращим способом для проведення правительственних кандидатів, бо прихильні правительству виборчі комісії отворяли виборчі картки перед киненням їх до урни (ніби для того, щоби ніхто не вкинув двох карток!) і читали, або знов при скрутинії забирали вкинені виборчі картки з іменами опозиційних кандидатів і клали натомість виборчі картки з іменами правительственних

[1] Австрійська Польща (*франц.*).— *Ред.*

кандидатів. Так проектуються й ухвалюються шляхетською соймовою більшістю львівською закони, котрі болюче кривдять селян у користь великих грунтових властителів і котрі, властиво, треба вважати кодифікацією шляхетської самоволі і жадоби панування — вкажемо тільки на такі класичні приміри, як проектований перед кількома роками закон про слуг, як недавно ухвалений закон ловецький, як галицькі дорогові й рибацькі закони і врешті від років ладжений громадський закон. Що галицькі урядники є в душі більше польськими патріотами, ніж австрійцями, можна б їм, може, простити, та легко порозуміти, що вживана ними народна педагогіка, яка, напр., проявилася покаранням тих мужів, що торік участвували в масовій депутації до цісаря в справах виборчих надужить у сентябрі 1895, що заявлені тоді урядниками усні рішинці мужикам, як напр.: «Іди до цісаря, най тобі дарує кару!» і т. д., таки мусять викликати між народом небезпечне заворушення. Не раз бачиться, немовби воно було в чиїмсь інтересі пхнути руський нарід до ворожих державі кроків, до головної зради для того, аби потім вигідніше при помочі австрійської державної власті кинути його під ноги польській шляхті.

В галицькім соймі говориться часто й високопарно про підняття народного добробуту, про кредит для мужиків, про домашній промисел і так далі, та рівночасно визискується мужиків через несправедливе отаксування грунтового катастру на 680 000 гульд[енів] щороку в користь великої грунтової власності. Так, за викуп права пропінації, що було останком підданчих законів, скасованих ще в році 1848, накинено на край, а властиво на мужиків, сплату суми 62 мільйонів гульд[енів]. Так, грішми, що зложені мужиками, основується «крайовий банк» для рятування головно великої грунтової власності, а мужика з його кредитовими потребами наганяється в обійми жидів-лихварів і не менше лихварських задаткових і кредитових товариств. Так, викликану нечуваною нуждою масову еміграцію мужиків придавлюється державною силою або справляється на фальшиві дороги. Не треба бути надто глибоким політиком, аби в усім отсім по плану придуманім поступуванні бачити дійсну політичну систему, систему, котра, щоправда, не є політично далекоглядна, не є людська ані навіть австрійська, та зате є щиро й оригінально польсько-шляхетська.

В честь польського імені треба сказати, що не вся польська нація прикладає руки до шляхетської політики; та, на жаль, мусимо сказати й те, що більша частина польських патріотів і демократів навіть не розуміє її. З боку тих патріотів і демократів видано інший поклик, що повинен був відбудування історичної Польщі погодити з новішими домаганнями національної автономії. Значить, має бути відбудована не давня, шляхетська Польща, але, з другого боку, будуща Польща не має бути втиснена в вузькі національні границі польського люду; має повстати самостійна Польща в границях добровільної атракції (w granicach dobrowolnego ciążenia). Гарне слово, та, на жаль, воно досі лишилося теорією. Для виповнення сього добровільного притягання в Литві й Україні у новіших поляків таки закороткі руки. Те, що вони й не пробували серйозно в Східній Галичині, де-будь що-будь є найкращий грунт для їх змагань, прикласти сю теорію й виступати проти шляхетського методу правління, се дуже непевний знак того, як серйозно вони відносяться до своєї теорії. Ще донедавна здавалося, що власне польська людова партія* держиться кріпко сеї теорії та що польська мужицька організація з руською в спільній боротьбі проти шляхетського панування розвиватиме се добровільне притягання. На жаль, перша огнева проба, тільки що минула виборна кампанія, доказала нестійність сього погляду.

Мужицька партія, що не хоче бути тільки лапкою на мужиків, мусить бути в першім ряді соціальною. Особливо в Галичині, де вся мужицька верства стільки терпить від шляхетського панування, соціальна боротьба проти шляхти є неминучою доконечністю всякої політичної організації. І польська людова партія зразу групувалася коло сього соціального оклику. Так мало-помалу і в органі, і в агітації сеї партії стала брати верх чисто патріотична, національно-польська течія; соціальні інтереси відступали назад, і проводирі партії признали головно її метою не соціальну й політичну емансипацію мужицької верстви, а її націоналізацію, себто пропаганду національних польських аспірацій і думки про відбудування вітчини. На грунті сього патріотичного змагання й зійшлись людовці зо шляхтичами.

Оклик: «Геть із солідарністю кола польського* в Відні!», під котрим приготовлялася виборча агітація поль-

ської людової партії, був заступлений помалу супротивним окликом: «Солідарність усіх польських послів у Відні в національних справах є доконче потрібна».

Психологічний процес, яким польська людова партія дійшла від одного оклику до другого, для мене незрозумілий; коли сій партії піддано сей другий оклик з боку, то мусив се зробити якийсь дуже хитрий політик. Бо ж ясно, як сонце, що вираз «національні польські справи» шляхтичі розуміють зовсім інакше, чим людовці; шляхтичі розуміють тут зовсім конкретні, дотикальні, то є свої власні інтереси, а людовці зв'язують з тим словом доволі хиткі й абстрактні поняття; значить, у парламентарській боротьбі за конкретні інтереси людовці з таким окликом мусять завше програти.

Та от під час остатньої соймової сесії сталося щось таке, що перемінило мимохітню зустріч людової партії з шляхтою на більше або менше явний союз. Брати Бадені в спілці з головачами станьчиківської партії придумали геніальний план: відреставрувати коштом крайового фонду старий польський королівський замок у Кракові і подарувати сю пам'ятку старої великопольської пишноти, сю національну святиню історичної Польщі австрійському цісареві для звеличання 50-літнього ювілею його панування. Сим мала бути осягнена двояка ціль: одна — скріплення династії Баденіх у Галичині, що може давати цісареві такі королівські дарунки, друга — припечатання факту, що Галичина є зовсім польська провінція, і покладання угольного каменя для польського державного права в Галичині. Бо ж зовсім натурально, що відреставрований польський королівський замок згори накладає думку про польського короля і щонайближча задача галицьких верховодів, пройнятих польським патріотизмом, буде — перетопити помалу поняття австрійського цісаря в поняття польського короля. Се був підлеслий вид, як однодушно польська людова партія подала шляхтичам руку на се патріотичне починання. В цілім соймі знайшлися тільки три руські радикальні посли, що запротестували проти сього державного замаху. Посол д-р Окуневський, котрого граф Станіслав Бадені кілька мінут перед сею пам'ятною подією особисто просив умильно, щоби тільки нічого не говорив, невважаючи на те, таки забрав слово і заявив, що руська нація добре розуміє се починання і при всій своїй лояльності супроти цісаря й династії мусить проти того запротестувати з державно-

правних мотивів. Важко розказати, яке обурення викликав сей протест у соймі й усій польській пресі. Д-ра Окуневського лаяно огидним способом публічно й приватно, та найцікавіше те, що в телеграмах до урядових і пів-урядових віденських газет промовчано про його протест і ухвалу соймову щодо реставрації вавельського замку представлено як одноголосну і прийняту з великим ентузіазмом. Польська людова партія, зі свого боку, причинилася в своїх органах до лайки на д-ра Окуневського, а коли кілька день потім один із радикальних руських послів хотів поставити в соймі внесок, посли польської людової партії відмовили йому підписів до того внеску, «бо ви,— мовили вони,— образили наші патріотичні почуття». І тут польські шляхтичі почали заскакувати до послів польської людової партії, шептатися з ними, стискати їм руки, і з того вийшло те, що посол Бойко заявив на однім засіданні, що й польська людова партія є за солідарністю кола польського у Відні, звісно, тільки в національних справах, за що польську людову партію впевнено, що при виборах до ради державної в Західній Галичині польський центральний комітет не буде її кандидатів поборювати серйозно.

Сим разом шляхтичі додержали слова*, та, на жаль, польська людова партія перечислилася: новий оклик солідарності кола польського не міг загріти польських хлопів до партії, і таким чином найбільша частина її кандидатів була побита соціальними демократами, прихильниками партії Стояловського*, що пішли в боротьбі з окликом: «Геть із солідарністю кола польського», ба навіть недвозначними правительственними кандидатами.

Коли в Західній Галичині польська людова партія переціннла свій вплив, то під час виборчої боротьби в Східній Галичині провідникам її вирвалися заяви, по крайній мірі сумнівні з погляду теорії «добровільної атракції». Тут найперше ми читали, що східногалицькі виборчі розрухи мають собі джерелом нижчий культурний ступінь руського народу, хоч у тих виборчих розрухах мали участь як руські, так і польські мужики і хоча в тих розрухах убивано, ранено та арештовано самих тільки мужиків. Потім сказано було, що виборчі розрухи в Східній Галичині діялися тільки через те, що тут польська людова партія не розвинула своєї примиряючої діяльності; якби, мовляв, польська людова партія була заопікувалась і Східною

Галичиною, такі нещасні пригоди були би неможливі; та в Східній Галичині агітує головно руська радикальна партія, з котрою польська людова партія не має нічого спільного. Коли завважити, що польській людовій партії запевнено стосункову легальність виборів у Західній Галичині і що через те там і не дійшло до ніяких виборчих вибриків, далі, що радикальні русини теж належали до основателів людової партії, зробили для тої партії не одно і дали для її програми теж деякий ідейний матеріал, то повищі заяви покажуться в їх властивім світлі.

Такими заявами польська людова партія остаточно найбільше пошкодила сама собі, і ми не хотіли би їй сього пам'ятати, коли вона виведе з найновіших виборів до ради державної відповідну науку для себе,— на що є всяка надія*. Руська радикальна партія, що сим разом, дякуючи нечуваним насильствам, могла вислати в парламент тільки двох своїх послів, переконалася рішучо, що вибрана нею дорога — освідомляти нарід про його соціальний, політичний і національний стан, організовувати його поперед усього до боротьби проти панування шляхтичів і в тій боротьбі не вдаватися ні в які компроміси з ретроградними елементами, є єдино правдива і хоч помало, а проте певно веде до цілі. Усяка партія, яку здибаємо на сій дорозі, буде нашим союзником.

Що правительство своїми ц[ісарсько]-к[оролівськими] камеральними русинами хотіло би зашахувати радикальний руський народний рух, се не дивниця; легко зрозуміти й те, що воно своїми виборчими штуками провело 6 руських правительственних послів. Коли ж сотворення руського примирення, а значить і руської правительственної партії дехто подивляв і величав як велике діло графа Казимира Бадені, то се могло статися тільки при повній незнайомості галицьких відносин. Була хвиля, коли й деякі наївні русини вважали те примирення примиренням із австрійським правительством, і через те воно було доволі популярне в краю. Та коли тільки показалося, що граф Казимир Бадені вжив поваги правительства і навіть впливу корони на те, щоби перемінити русинів у покірний знаряд польської шляхетської політики і, значить, здобути їх не для Австрії, а тільки для історичної Польщі, то від сього примирення відвернувся весь руський нарід і навіть шанованих та заслужених мужів, як посла Барвінського, що хоч не раді тому в душі, грають далі невдячну

ролю «примирених русинів», народ ненавидить і п'ятнує яко зрадників руської національної справи.

І так ми можемо загальний рахунок отсеї, може, предовгої розправи закінчити словами недавно померщого українського писателя П. Куліша:

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море лллеться,
Поти серце козацькее
З панським не зійдеться.

БУНТ У СТОЯНЦЯХ

Голосна справа передвиборчих заворушень у Стоянцях Мостиського повіту незабаром слухатиметься трибуналом у Перемишлі.

Перемиська прокуратура внесе обвинувачення проти 82 стоянецьких селян, у тому числі 24 поляків і 58 українців, за те, що вони 2 березня викликали заворушення, погрожували і чинили опір жандармам, вели облогу будинку, де перебували жандарми, били на гвалт у дзвони, а отже, здійснили злочин згідно § 81 і 91 карного кодексу, а деякі з них — також порушення закону згідно § 312. З числа обвинувачених чотири перебувають в слідчому арешті в Перемишлі.

Нагадаємо тут головні події цього заворушення, так, як їх було описано в газетах. Двоє селян із Стоянець Сенько Фіта і Дмитро Леган начебто ще в лютому погрожували війтові за те, що під час виборчої кампанії він тримає сторону панів, а не громади. За донесенням війта, староство в Мостиськах вислало жандармів до Стоянець з наказом арештувати обох обвинувачених, яких вважали головними агітаторами за кандидатуру д-ра Франка*. Жандарм, увійшовши до хати Фіти, заявив, що він арештований. Фіта не чинив опору, але незабаром збіглися сусіди з вигуками, що не дозволять його арештувати, і жандарм свого наміру не виконав. Отже, він повернувся до Судової Вишні і повідомив коменданта постерунку, з яким того ж вечора знову направився до Стоянець. Прибувши туди близько півночі, застали ще одного жандарма, всі троє пішли до хати Фіти і без опору його затримали. Один жандарм залишився з ним, а два інші пішли до Легана, щоб і його арештувати. Однак Леган вчинив опір, на його крик збіг-

лася купа людей, які стали погрожувати і бити в двері. Коли двері були вивалені, жандарми вистрілили і одного з селян, Томаша Мазура, вбили на місці, а двох легко поранили.

Внаслідок цього заворушення до Стоянець було надіслано ескадрон кінноти. Та коли прибуло військо, народ уже цілком заспокоївся, тому через кілька годин військо від'їхало. Внаслідок цього заворушення у Стоянцях арештовано близько 60 чоловік, але після 2—6 днів арешту випустили всіх, крім Дмитра Легана, Мартина Закравача, Івана Мартинця і Яна Пенхерського, які досі сидять під арештом. Дмитро Леган, борюкаючись з жандармом під час арешту, був тяжко поранений, жандарм пробив йому руку багнетом.

Суд, напевно, буде сповнений багатьма гострими моментами і відкриє не одну з наших передвиборних таємниць.

НАРОДНИЙ ПРАЗНИК

В слідуючім році, 1898, припадає багато роковин, дуже важних для нашого народу. Ітак, на весну, перед великоднем, припадають 300-літні роковини повстання наших руcько-українських селян на всім просторі від Дніпра аж по Сан проти шляхетського панування за покликом Богдана Хмельницького. В битвах на Жовтих Водах, коло Корсуня і Пилявець, козацька та хлопська чернь розтрощила шляхетську силу, а численними «загонами» змела з лиця української землі шляхетське та жидівське панування*. Правда, пізніші козацькі війни, що вийшли з того великого повстання, причинили нашому народові багато лиха, та все-таки не треба забувати, що ті війни підрізали також в самім корені силу Польщі, силу польського панування над руським хлопом.

Рівночасно з тою великою річницею припадає й друга, коли то нашим хлопам судилося по 250 літах одержати те, чого домагалися ще в р. 1648, т. є. знесення неволі і панщини. Аж 17 цвітня 1848 цісарським патентом скасовано панщину в Галичині і подаровано хлопам ті грунти, на котрих від діда-прадіда кроваво робили і за котрі з покоління в покоління відроблювали панщину, давали данину та терпіли всякі знущання. Ще 250 років від часів Хмельницького мусили наші люди стогнати в тім тяжкім ярмі. Треба було аж кровавої науки 1846 року, щоби переконати австрійський уряд про конечність скасування панщини; польської шляхти ніяка наука не в силі була про се переконати. Правда, в 1848 році дехто замахнувся був дарувати хлопам панщину добровільно*, маючи надію потягнути тим

людей до повстання за відбудування Польщі. Але потім, коли уряд зажадав від панів нотаріального посвідчення, що справді дарували хлопам панщину зовсім безвідплатно, ані один до того не признався.

Австрійський уряд зніс панщину в Галичині швидше, ніж у інших краях*, зніс для того, щоби притягнути хлопів на свій бік, якби шляхта задумала зробити повстання. Уряд пообіцяв у першім патенті хлопам більше, ніж міг додержати, а замість дістати «волю» задармо, мусили хлопи заплатити за неї більше як 250 мільйонів ринських. Значить, про даровизну нема ані мови, і коли чим важна для нас 50-та річниця знесення панщини, то хіба тим, що те знесення дало нашому хлопові можність по-людськи жити, хоч, з другого боку, сплата за панщину і інші нові тягарі помалу підкопали у нього ту можність і чимраз твердше зводять його на жебрака.

Ще одна важна річниця припадає в 1898 році. Власне в тім році мине 100 літ, як у Росії появилася перша книжка, написана нашою народною, хлопською мовою,— перші частини «Енеїди» Котляревського*. Здавалося би, що супроти таких великих подій, як хлопське повстання 1648 р. і скасування панщини 1848 р., така річ, як видрукування невеличкої книжки народною мовою не має великої ваги. А тим часом хто ще знає, чи власне ті соті роковини появлення невеличкої книжки Котляревського не будуть, може, найважнішою пам'яткою? Бо прошу подумати! В р. 1648 піднялися наші люди, розілляли багато крові своєї і чужої, і що з того вийшло? По кількох роках страшної боротьби половина України перейшла під Московщину, друга половина була страшенно спустошена, лишилася під Польщею, а хоч з часом дійшло до того, що Польща впала, та нашим людям ще від того не зараз стало ліпше. Візьмім 1848 рік. Що з того, що хлопа увільнили з ярма панщини, коли його, темного та непорадного, швидко по тому запутали процесами за ліси і пасовиська, затуманили пропінацією*, кинули в обійми лихви, облущили банками, ліцитаціями і погнали на еміграцію! А маленька книжка Котляревського була немов те сім'я — мале і незначуче, та коли його всадите в землю, то воно розростається і робиться великим деревом. Книжка Котляревського була першим знаком того, що вчені, освічені люди починають привертатися серцем до простого люду, починають не тільки говорити і писати його мовою, але бачити в нім брата, любити його і пра-

цювати для його просвіти. І за сто літ від появлення книжки Котляревського зробилося з нами велике чудо. Чого ми не здобули кровавим танцем Хмельниччини, чого нам не дали, бо не могли дати цісарські патенти, те починаємо собі здобувати власною духовою, просвітною працею. І коли нині люди по світі знають дещо про русинів і шанують їх, то не за війни Хмельницького і не за цісарські патенти, видавані на їх користь, але за їх власну працю, за той дух щирої любові до хлопа, до кождого кривдженого і неволеного, який віє в руських народних піснях, у писаннях Котляревського, Квітки, Шевченка, Шашкевича, Марка Вовчка, Федьковича, Мирного* і інших. У освічених народів є звичай, що такі важні роковини обходять урочисто, щоби для старих і малих відсвіжити згадку про них, виявнити їх значення, підняти духа, заохотити до дальшої праці. І у нас різні люди і товариства забираються святкувати пам'ятки 1898 року. Наукове товариство імені Шевченка лагодить видання всіх писань Котляревського, а надто хоче окремою книгою видати акти і судові записи про ті хлопські бунти та розрухи, які були в р. 1648 в нинішній Галичині. Се буде дуже важний причинок до пізнання того часу. Народовці, злучені з москвофілами, задумали обходити пам'ятку скасування панщини, та разом з тим злучити пам'ятку вступлення на трон нашого цісара Франца-Йосифа, хоч ті дві пам'ятки не сходяться докупи, бо панщину в Галичині скасував цісар Фердінанд патентом 17 цвітня, а цісар Франц-Йосиф настав аж пізно восени того року. Головною точкою того народовсько-москвофільського празника буде служба божа, що відправиться перший раз у новій руській церкві, збудованій при Народнім домі, на руїнах збомбардованого в р. 1848 університету. Ми, радикали, постараємося в тім ювілейнім році святкувати пам'ять визволення нашого народу з-під панщизняної неволі, а в який спосіб будемо обходити сей ювілей, се вискаже наш партійний з'їзд.

ДОДАТКИ

І МИ В ЄВРОПІ

Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття

Дня 2 іюня сього року відбулося в Будапешті в присутності зібраних членів Угорської Академії наук торжественне отворення кімнати, присвяченої пам'яті великого європейського генія Йоганна Гете. В тій кімнаті зложено і виставлено до прилюдного вжитку багату і цінну збірку пам'яток по великім поеті і великім чоловіці, подаровану Академії одним горожанином. При нагоді сього отворення проголосив президент Академії, граф Зічі, промову, в котрій отсей уступ, наскільки він був вірно переданий газетами, звернув нашу особливу увагу: «Надіємось, що тепер Європа, бачачи, як ми шануємо пам'ять її великого генія, перестане попрікати нас національною нетерплячістю та шовінізмом». Ми не хочемо підсувати тим словам ніяких злобних коментаріїв, не хочем вдаватися в розбір делікатного питання, чи справді торжественне віддання до прилюдного вжитку збірки пам'яток по великім чоловіці, случайно дарованих Академії, може служити доказом, що весь народ, що його правительство і його інтелігенція перейняті думками і ідеями того великого чоловіка. Ми не хочемо доказувати й такої можливості, що, коли дійсність не відповідає врочисто виголошуваним фразам, таке експлуатування пам'яток імені великого чоловіка для цілей зовсім посторонніх і далеких від круга його ідей і ідеалів може вважатися радше профанацією, ніж шануванням його пам'яті. Для нас у промові графа Зічі важний тільки його поклик до Європи, його дезидерат, щоб Європа таким чи іншим способом виказала мадярській нації признання, що вона свободолюбна, толерантна, великодушна, що поступає в дусі високогуманних ідеалів Гете.

Як члени українсько-руського народу, що живе, безперечно, також в Європі, що був живим огником у сім'ї європейських народів і діяльним співробітником європейської цивілізаційної праці ще в ту пору, коли предки нинішніх мадяр були пострахом Західної Європи і нищителями її культури, як члени народу, що, висунений долею на саму окраїну Європи, своїми грудьми заступав її як міг перед навалами азіатських варварів і в тій довговіковій боротьбі втратив усе, окрім почуття своєї єдності, окрім своєї національної вдачі, як і свого кровного зв'язку з європейським цивілізованим світом; як члени народу, котрого частина живе також під тінню корони св. Степана* і зазнає всіх добродійств мадярського свободолюбія, мадярської толеранції, мадярської великодушності і гуманності, ми в ім'я тих високих та світлих ідеалів, що в душі кожного європейця нерозривно в'яжуться з безсмертним іменем Гете, підносимо свій голос, щоби дати свідоцтво правді. Адже ж і ми в Європі, значить, поклик графа Зічі і до нас звернений, і ми маємо право і обов'язок відповісти на нього. До обов'язку сього ми почуваємося тим живіше, що наші брати, русини угорські, в першій лінії покликані до відповіді на сей поклик, не можуть піднести свойого голосу з причин, які далі виложимо.

В кількох північних комітатах Угорщини живе до 500 000 русинів. І положенням, і традицією історичною і літературною, і з погляду на тип етнографічний та на усну словесність вони частина того українсько-руського народу, що заселює східну часть Галичини і полудневу часть Росії і в цілому числить сьогодні около 25 мільйонів душ. До XVI віку були угорські русини вільними людьми, тішилися значною автономією й їх відзначувано на королівськім дворі, з них набирали королі угорські свою прибічну сторожу, а видніші русини мали значний вплив у королівській раді. В XVI віці почали мадяри витискати* русинів, подібно як і інші немадярські народності, з усіх важніших урядів, а з часом почалося й переслідування русинів головно задля їх православної віри. На ніщо не здалась унія церковна, на ніщо не здався титул апостольського вікарія, який папи римські надавали угро-руським єпископам; латинські єпископи вважали їх своїми вікаріями і ненастанно вмішувалися в діла руської церкви, а правительство ставало завсігди проти русинів.

Такий стан тривав аж до часів панування Марії-Терези і Йосифа II. Ті великі володарі, обіймаючи світлим розумом і широким поглядом усі народи монархії, щиро дбали про їх потреби*. Марія-Тереза причинилася до встановлення самостійної єпархії мукачівської*, наділила єпископа, капітулу, церкву і семінарію землями і доброю платою, подарувала поєзуїтський монастир, церкву і замок в Унгварі на палати єпископські, кафедральний собор, семінарію і теологічний музей, зрівняла у всім, а особливо в справах духовних, духовенство руське з латинським і тим способом забезпечила русинів від утиску і переслідування латинників. В р. 1774 заснувала Марія-Тереза при церкві св. Варвари у Відні генеральну гр[еко]-к[атолицьку] семінарію духовну; угорським русинам призначено в ній 12 місць, а то 10 для мукачівської єпархії, а 2 для пізнішої пряшівської. Таким способом угорські русини одержали можність черпати для себе знання в самім центрі держави. А що около р. 1750 засновано також богословську школу в Мукачеві, де вчено по-слов'яно-руськи (її в р. 1778 перетворено на духовну семінарію і перенесено до Унгвара, та й далі вчено в ній по-слов'яно-руськи), то між тодішніми угорськими русинами розпочався такий науковий рух, що вони не тільки у себе дома мали відповідні сили для виховання молоді, але достарчували їх і для Галичини, а навіть для Росії. Такі імена, як Балудянський, Венелін Гуца, Орлай*, дальше Іван Земанчик*, Петро Лодій*, ще і досі мають почесне місце в історії російського шкільництва і російської науки. Угорські русини, крім віденської, виховувались також у львівській семінарії, в одній і другій бували вони навіть ректорами, як Михайло Щавницький* (ректор у Львові), Самійло Вулкан, Бачинський, Нодь і др. (ректори у Відні). Здавалось через якийсь час, що Угорська Русь станёться джерелом, з котрого живуча вода розіллється по цілій Україні-Русі. Та ось нараз усе порвалося. А чому?

В 1825 р. заснували мадяри свою Академію наук в Пешті, під впливом інших народностей, між котрими почалося тоді відродження, почали й мадяри виробляти свою народну мову і вводити її у всі уряди, навіть військові. Відтоді почали мадяри змагати до відрубності політичної, відтоді й почалась на добре мадяризація. В 1844 р. ухвалив пештенський сойм закон, на підставі котрого введено остаточно урядову мадярську мову в уряди у всіх краях угорської

корони, значить, і в Угорській Русі. Противитись не було кому, закон увійшов в життя. Русини, стративши тим часом щонайспосібніших своїх людей чи то через еміграцію, чи через смерть, заніміли зовсім.

Тим часом в 1848 р. вибухає революція. Русини стали по стороні австрійського уряду* — хоч тихцем було їх немало й по стороні мадярів; зате австрійський уряд по побореннї революції починає знов до них ласкавіше відноситися. Русини почали брати участь в житті політичнім; 19 окт[ября] 1849 приїхала до Відня депутація угорських русинів, до котрої належали: д-р Михайло Вівсяник, лікар із Відня, Адольф Добрянський, тоді військовий комісар при російській армії, д-р Вікентій Алексович, лікар із Відня, і священики: Іван Солтис, Віктор Добрянський та Олександр Яницький. Депутація вручила цісареві ось яку петицію: угорські русини бажають, щоби: 1) введено в життя австрійську конституцію з 4 марта 1849; 2) признано угорським русинам відрубну політичну територію; 3) розграничено адміністраційні округи на округи етнографічні без огляду на попередній поділ Угорщини на комітати; 4) основано руські народні школи, руські гімназії, руську правничу академію в Унгварі і перемінено львівський університет на руський; 5) узгляднювано русинів при заміщуванні урядів, а не допускано урядників, що не знають руської мови, до урядів в руських округах; 6) видавано руську урядову часопись з запомогою уряду; 7) щоби вільно було друкувати книги кирилицею; 8) зрівняно руських урядників, священиків, учителів з особами того ж стану інших народностей; 9) узгляднено руських людей при авансі в армії і заміщено деякі урядові посади при головнім правительстві в Відні русинами; 10) заведено руських капелянів при руських полках.

Мала частина тих бажань була сповнена; невважаючи на бідність руського народу угорського, заведено в многих місцевостях двокласові школи народні і повторюючі недільні відділи для дорослих з руською мовою викладовою; в многих місцевостях заведено знов школи парафіяльні, де вчителями, і то навіть добрими, були дяки. Коли австрійський уряд іменував Добрянського наджупаном 4 комітатів руських з осідком в Унгварі, завів той в адміністрації руську мову, позаміщував много урядів руськими семінаристами, постарався о те, що почато викладати в гімназії кілька предметів по-руськи, позаводив руські

написи на таблицях в Унгварі і по селах. Його знаменитий організаторський талант зелектризував цілу Русь Угорську і підвів її до життя. На жаль, не став він відразу на народнім становищі, тому доки уряд підпомагав його, або бодай не робив йому перешкод, доти все держалося: коли ж під управою Бейста настав дуалізм* і мадяри взяли під ноги всіх своїх противників з 1849 р., устав також рух між русинами. Мадяризація розпочалася наново, та сим разом безмірно сильніше і брутальніше, ніж уперед. На русинів перенесли мадяри всю ненависть, якою палали до росіян за погром 1849 р.*; нищити русинів зробилося немов патріотичним обов'язком мадярським, дарма що сповнювання сього ніби патріотичного обов'язку вело за собою економічну руїну, духову темноту і безпомічність півміліонної маси народу, виключало від цивілізаційного розвою і поступу цілі обширні комітати, деморалізувало і доводило до цілковитого етичного здичіння угро-руську інтелігенцію, найпаче ту її часть, що з покликання свойого повинна би стояти на сторожі гуманності і етичних ідеалів — духовенство вище і нижче.

Найвищими достойниками серед угорських русинів є три руські єпископи: мукачівський Юліан Фірцак, пряшівський Іван Валій, крижевацький Юліан Дрогобецький. Пряшівський зовсім немічний тілом і духом, то про нього й не говоримо. Мукачівського найліпше характеризують слова, які він сказав при своїй інсталяції: «Надіюся, що в короткім часі тих п'ятсот тисяч грекокатоликів, що зістають віднині під моєю управою, стануться найщирішими мадярами». Крижевацький виставив собі свідоцтво тим, що на отворення вистави спішив з нараженням свойого життя, щоби лишень показатись добрим мадяром. Всі разом виявили добре свій характер тим, що боялися поздоровити кардинала Сембратовича з кардинальством, а дальше, що боялися порозсилати свойому духовенству програми обходу ювілею унії берестейської лиш тому, що вони були друковані по-руськи. Яко пастирі 500 000-ного руського люду, живучи працею того люду, вони не тільки не знають мови того люду, але не хотять її навчитися, а що більше, бажали б її нівечити з лиця землі — може, одинокий в нинішнім цивілізованім світі приклад безграничного отупіння всякого морального почуття!

Між собою вони говорять і пишуть по-мадярськи, зі своїми близькими і з капітулою, з підвладними священи-

ками, з урядами так само; в школах парохіяльних уміщують самих ревних мадяронів*, в семінаріях богословських питомців не вміють не тільки по-руськи, але навіть по-церковному читати, не то вже щоб розуміти те, що читають; в бурсах для сиріт по священиках виховують не русинів, але мадярів, хоча заклади ті основані і удержуються руськими фондами.

Вірним образом високих пастирів мусять бути й нижчі. Як тамті обік ордерів і відзнак, так сі обік добрих парохій не знають ніякого ідеалу, як тільки бути «добрим мадяром». А щоб на таку назву заслужити, треба бути шовіністом мадярським, народ уважати лише за дійну корову, але не почуватись зглядом цього до жадних обов'язків, голосити до руських мужиків проповіді по-мадярськи, хоча мужики їх не розуміють, потім про такий подвиг оголошувати публічно в часописах і на підставі такої публікації жадати надгороди з фондів, призначених на цілі мадяризаційні. На сором XIX вікові, ми мусимо сказати, що нині ще в Угорській Русі велика часть руських священиків так низько упала морально, що не вважає для себе ганьбою публічно в часописах стверджувати, хто і коли в руській церкві говорив мадярську проповідь, стверджувати свою зневагу до мови рідного народу, а за те огидне поквітування жадати з мадяризаційного фонду надгороди, що звичайно виносять 10—15 гульд[енів]! Ми не сумніваємось, що високовчений гр. Зічі, покликаючись на всю Європу, не знав тих огидних фактів, які день в день від давніх літ діються в значній часті його рідного краю, но знав про мадяризаційний фонд і його функцію, бо, знавши все те, він — думаємо — не посмів би був ані покликатися на свідоцтво Європи, ані профанувати пам'ять великого генія, покриваючи його іменем таку безодню морального здичіння. Бо се не є патріотизм, той світлий, гуманний, чоловіколюбний патріотизм, що становить красу і славу цивілізованого чоловіка XIX віку. Такого патріотизму дармо шукати серед угро-руського духовенства, з виїмком хіба дуже а дуже немногих осіб. «Мадярський патріотизм» більшості велить поперед усього шукати користі і вигід для себе, держати хлопа здалека від просвіти і науки, читати тільки мадярські газети, молитися з мадярських молитовників, вчити дітей по-мадярськи говорити, навіть із слугами дома розмовляти по-мадярськи.

Те саме, що про духовенство, треба сказати і про світську інтелігенцію, особливо про сільських учителів. З дуже малими виїмками ця інтелігенція наскрізь змадярщена, встидається руської мови, цурається рідного люду. Мадяризація зробила їх не тільки перевертнями і ворогами власного народу, але рівночасно здеградувала їх морально, поробила їх сибаритами, підляками, лизунами, прислужниками панськими, загасила в їх душах всяке ідеальне змагання, всяке етичне почуття. Чи то є та пошана для ідеалів Гете, котру Європа має засвідчити мадярській нації при нагоді її тисячоліття?

Ось іще кілька нашвидку назбираних фактів, як велика, культурна, гуманна мадярська нація шанує права людські і горожанські других народностей.

В Мукачеві була напись руська на одноповерхій камениці парохіяльній. Задля тої написи мусив місцевий парох терпіти різні пакості від мадярів, аж поки, зневолений, не стер її і таким способом не стався знов лояльним і правдивим «мадяром».

Один забескидський священик має дочку, і хоча мати і отець говорять з нею по-мадярськи, але нянька і слуги— по-руськи, бо інакше не вміють, тож і мала кішасонька[1] бесідує радше по-руськи, як по-мадярськи. До села, де той священик є парохом, заїхав раз «школарський інспектор» на візітацію школи. Священик запросив його до себе на обід. За обідом залепетіла щось мала попадяночка про свого батька по-руськи. Як тільки почув се мадяр-інспектор, почервонів по самі вуха, встав від обіду і в приступі найвищого обурення промовив: «Я не можу їсти обіду разом з таким мадярським горожанином, котрий не навчив своєї дитини по-мадярськи, котрого дитина гавкає (vabrya) варварським жаргоном!» По сім вийшов мадяр з хати не попрощавшися ані з гостинним господарем, ані з його подругою.

До гімназії, до третьої чи четвертої класи ходив хлопчина, син руського попа, що, як видно, почув у собі якусь руськість, коли на питання професора, якої він народності, відповів, що руської. Професор побачив у тім мало що не зраду державну, зараз представив сю справу на вчительській конференції, а тут присуджено вигнати хлопця з гімназії. Аж по довгих заходах батька, коли той за сина ска-

[1] Дівчинка (*угорськ.*).— *Ред.*

зав, що він мадярської народності, полишено його в гімназії.

Один із підписаних тут* був свідком такої сцени. На двірці залізниці чекала на поїзд ціла купа русинів, що мали їхати на жнива. Були там і старі й молоді, хлопці і дівчата. Між дівчатами деякі були дуже гарні так, що се звернуло увагу молодого залізничного урядника. Він не втерпів, щоб між них не піти і не «пожартувати» з ними трохи. Щоб його дівчата розуміли, мусив говорити по-руськи. Тим часом надійшла хвиля відтворення каси. Приступає один мужик з тої купи до каси і просить білет третьої класи — по-руськи. Як вчув се той самий урядник, як скочив, немовби його хто опарив, як крикнув, то бідний мужик став ні в сих ні в тих, не знав що з собою почати. Як перейшла перша буря, звернувся той урядник до мужика та й питає: «Ти в якій землі жиєш? В мадярській, тож знай, що мусиш говорити по-мадярськи».

Мадярська свободолюбність і толеранція доходить до того, що мадяри забороняють угорським русинам відбирати руські часописи з Галичини, навіть не політичні, лиш літературні або призначені для дітей, забороняють зноситися з галицькими, одбирають листи, писані до угорських русинів, і т. д. Навіть в абсолютній Росії не робиться таких речей так явно, з таким цинізмом, а особливо з устами, повними грімких фраз про свободу, толеранцію і цивілізацію.

Щоби знищити всякі сліди Русі на Угорщині, наказав уряд перемінювати назви не лиш місцевостей, але й осіб, і то як імена, так і прозвиська на лад мадярський. Імена Михайло, Осип, Гаврило, Василь, Стефан, Павло, Юрко, Олекса перемінено на Mihály, József, János, Gábor, Bazil, István, Pál, György, Sándor; по-руськи не смій тепер назватися, коли хочеш наразитися на тисячі різних прикростей. Прозвища: Іванів, Іванців, Голосняй, Товт. Вівсяник, Зейкан, Зазуля, Завадяк, Вовканич, Сірко, Собків, Пасулька, Медвідь стали писатись: Iványó, Iváncsó, Holosnyay, Thóth, Viszánik, Zekány, Zazulya, Zavegyák, Vókanics, Szirko, Szopko, Paszulyka, Medvigy; многі переклали свої прозвища на мадярське, напр., Чорній — Fekete; многі прибрали прозвища мадярські. Подібно чисто руські назви сіл попереміновано на мадярські, і так: Новоє Село — Bereg-Ujfalu, Дубровка — Cserhalom, Розтока — Gazló,

Сільце — Kisfalu, Гребля — Felsö Kafaszló, Залуже — Kis-Almás, Яблоново — Nagy-Almás, Дунковиця — Nyiresfalva, Пістрялово — Pisztraháza, Локоть — Abránka, Завидово — Závidfalva, Чорний потік — Fekete patak, Юровиця — Pargyörgyfalva, Неліпино — Hársfalva, Стройна — Malmos, Скотарсько — Kis-Szolyva, Гукливое — Ingó, Воловое — Ökörmezö, Лисичово — Rokamezö, Новоселиця — Felscö-Neresznicze, Студеное — Hideg patak, Крива — Tiszu-Kirva, Тарново — Kökenyes і т. д. і т. д. Кільканадцять назв місцевостей позістало й досі руськими; мадярів се кололо, і з нагоди вистави, щоби увіковічити ювілей тисячоліття, а заразом показати Європі, що русинів зовсім нема в Угорщині, порішили і ті останні назви поперемінювати на мадярські. Так, отже, піввічні села руські стануть тепер, бодай на око, чисто мадярськими і від 1896 р. будуть називатись: Русково — Kárpát-oroszi, Руська Поляна — Navasmerö, Русь-крива — Sebespatak, Косова Поляна — Kaszómezö, Нересниця — Királyfölgye, Куштино — Réfalu, Задня — Zárfalu, Майданка — Hamvas і т. д..

Ми не антисеміти і далекі від того, щоб ворогувати проти кого-небудь задля його раси, релігії або народності. Та про те годі заперечити, що історичні і соціальні обставини нашого краю витворили доволі велику і вельми шкідливу верству жидів-паразитів* і безсовісних експлуататорів мужицької праці. Особливо треба се сказати про більшість тих жидів, що живуть по селах як шинкарі, лихварі, дрібні торговці та перекупці. Можемо сказати без помилки, що де в селі більше таких жидів, там нижче стоїть просвіта, народ бідніший, темніший і більше здеморалізований. Отож ми мусимо ствердити, що ніде на цілім просторі, заселенім українсько-руським народом, процент жидів по селах не є такий високий, як власне на Угорській Русі. Коли в Росії життя по селах жидам зовсім заборонене, а в Галичині по селах живе їх ледве по 2—10 %, то в угорських селах їх маємо по 20—70 %. Не диво, що помимо голошеної на весь світ дбалості мадярського уряду про народну просвіту між угорськими русинами є ледве 30 % письменних.

Та не досить того, що угро-руські селяни своєю працею годують і збагачують таку величезну силу паразитів. Після найновішого закону мадярського про рецепцію жидів спадуть на русинів нові тягарі — видатки на користь жидів.

Тепер бо, коли в селі є 200 жидів і вони захочуть заложити собі школу, божницю і т. д., то після того закону русини будуть мусили конкурувати на будову і удержання тих божниць так само, як на свої церкви.

А тим часом русини не сміють заложити собі читальні, каси позичкової, зсипу збіжжя, не можуть лучитися в спілки, бо жиди, попирані мадярами, не допускають того.

Ми не хочемо говорити про економічний стан, до якого довела угорських русинів така господарка урядова, сполучена зі здирствами податковими, з екзекуціями нечуваними в ніякій цивілізованій державі. Ми зазначимо тільки, що з цілої українсько-руської території власне угорські русини найперші почали емігрувати за море, що процентово і абсолютно вони досі достарчили найбільшого числа емігрантів і що на нових осідках, особливо в Сполучених Державах Північної Америки,власне вони показуються найменше цивілізованими, а причеплене до них американцями прозвище «Hungarián» здавна стало синонімом грубості, нехарності, зледащілості і рабської приниженості, до яких у Америці не доходили ані невольники-негри, ані дикі індіани.

Русини не мають ані одного свого посла в соймі, хоть на 500 000 жителів повинні мати і хоть по впровадженні конституції в Угорщині мали кількох. Не мають тому, що в Угорщині вибори переводяться так, як, певно, ніде в краю, хоч би тільки напівцивілізованім. Листи виборців фальшують: тих, котрі мають право голосувати, тисячами з листів вичеркують, коли нема певності, що вони будуть голосувати за урядовим кандидатом; натомість тих, що готові голосувати на всякого любого урядові кандидата, втягають в листи, хоть би вони не мали права голосування. Правда, вичеркненим самовільними урядниками з лист виборчих горожанам після закону прислугує право рекламації, та що ж: потрібні до рекламації папери видають відповідні канцелярії, а коли русин зголошується до канцелярії і просить ті папери, його викидають за двері. Коли мимо всяких перепон віддасть який русин голос на свого кандидата, його гонять, переслідують на кождім кроці, гнетуть, а не раз і гублять і то не лиш його самого, але навіть цілу його родину. Виборців, що не голосують на любого урядові мадярському кандидата, провадять жандарми з настромленими багнетами як злодіїв і душогубців. Вибор-

цям не позволяють порозуміватися зі своїми проповідниками, але тримають їх цілий день в голоді і холоді під голим небом. Неурядових виборців спиняють як мож від голосування, а коли належать вони до армії, то перед голосуванням покликують їх до війська. Перед виборами, а особливо під час самих виборів насилають у села багато війська і жандармів. На урядового кандидата покликують голосувати навіть таких, що їх тоді нема дома, очевидно, вони голосують через різних заступників, понайбільше жидків. Навіть умерші мають таких своїх заступників.

Такими то способами обезсилено, зубожено, отемнено, обдерто з усіх найкращих здобутків цивілізації великий і живий відлам українсько-руського народу, відібрано йому можність промовити самому в своїй обороні, заткано уста, щоби криком розпуки, стогоном потоптаної і зневаженої гідності людської не псував гармонії пишних торжеств тисячоліття мадярської єдності і мадярської слави.

Ми не вороги мадярської нації. Ми високо цінимо її енергію в боротьбі за свої права, її геройство в тяжких для неї хвилях; ми шануємо її заслужених мужів, її талановитих писателів, поетів і політиків, бо знаємо, що вони ніколи не були ворогами слабих, гнобителями пригноблених, не були прихильниками здирства, отемнювання і деморалізації ad majorem Hungariae gloriam[1]. Ми тямимо ті щирі сердечні слова, якими знаменитий угорський писатель Етвеш* накликав своїх земляків до справедливого і гуманного трактування угорських русинів; ми спочуваємо щиро й тим словам, які недавно проголосив мадярський посол Угрон в парламенті в обороні немадярських народностей і закінчив досадним упімненням: «Хто обдирає ті народності з їх прав, той допускається тяжкого злочину на спільній вітчизні». Ми можемо тільки жалувати, що такі слова і такі погляди серед мадярської суспільності — виїмки, голос вопіющого в пустині. Ми бажаємо мадярській нації якнайкращого розвою, та проте думаємо, що по трупах немадярських народностей вона не піде наперед, що дорога насильств, кривдження, економічного і духового руйнування провадить тільки до згуби, а не до поступу, дегенерує і підкопує не тільки слабшого, але й сильнішого.

---

[1] Для більшої слави Угорщини (*лат.*).— *Ред.*

Ми не маємо нічого проти того, щоби наші угро-руські брати були добрими угорськими патріотами. Своїм осідком, економічними і культурними інтересами вони тісно зв'язані з Угорщиною, і ми розуміємо добре, що ми не в силі розірвати той зв'язок, бо він природний, випливає з географічного їх положення. Та проте ми думаємо, що вони мають бути свідомими русинами, бути живою і діяльною частиною тої нації, до котрої належать своїм походженням, своєю історичною і духовою традиціею. Та свобода, котрою Угорщина нині величається перед світом, не повинна бути путами, що сковують уста і душу півмільйонової маси, бо тоді вона перестає бути свободою, а робиться карикатурою свободи, дволичним фарисейством. І коли ми нині, спонукані безвихідним, страшним і приниженим положенням наших угорських братів, перед лицем цивілізованої Європи підносимо торжественний протест проти брутального винародування, економічного районування, духовому стемнюванню і моральному увідлюдуванню угро-руського народу, не меншому, коли не більшому, як те, якого дізнають інші немадярські народності Угорщини: словаки, румуни, серби, хорвати і німці,— то ми переконані, що протестуємо не против свободи, не против гуманності, не против поступу, а против безсильному і безсовісному надуживанню тих високих слів для брудних, навіть не національних, а вузько кастових цілей. Ми певні, що не тільки в Європі, але й серед чесних і доступних для справедливості мадяр протест наш знайде відгомін, а з свого боку запевнюємо, що не перестанемо боротися з теперішніми порядками в Угорщині, не гідними краю європейського, не перестанемо всякими легальними способами розбуджувати серед наших угро-руських братів руського народного почуття, віруючи твердо в те, що панування брутального насилля і цинізму ніколи не може бути тривке.

Львів, дня 15 іюня 1896

КОМЕНТАРІ

До другої книги сорок шостого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах увійшли статті, публікації та рецензії з питань історії, історії культури, огляди сучасного політичного життя, написані й опубліковані у 1891—1897 рр.

Статті, що друкувалися в періодичних виданнях без підпису, включено до тому за покажчиком: Мороз М. О. Іван Франко. Бібліографія творів. 1874—1964. К., 1966. Статті, написані німецькою мовою, подаються в авторських перекладах на українську мову,— І. Франко підготував їх для запланованого ним збірника «В гостях у німців» (за списками секретарів І. Франка. Вони зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР). Переклади статей на українську мову, написаних і опублікованих польською мовою, здійснили У. Я. Єдлінська та Я. Д. Ісаєвич.

Праця «І ми в Європі», написана І. Франком спільно з М. Павликом, друкується в розділі «Додатки».

ПІВСТОЛІТТЯ

Нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890

Вперше надруковано у журн. «Народ», 1891, № 7, с. 118—120; № 9, с. 147—151. Праця залишилась незакінченою, опубліковано лише вступний її розділ.

«Народ» — український громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові (1890—1892) за редакцією М. Павлика та І. Франка, в Коломиї (1893—1895) за редакцією М. Павлика.

С.8. ...Саля «Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846»...— Йдеться про книгу: Sala M. Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846. Wien, 1867. Саля (Заля) Маврикій (1804 — ?) — австрійський буржуазний історик.

...Калінки «Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim»...— Йдеться про книгу польського реакційного історика ксьондза Валеріана Калінки (1826—1886):

Kalinka W. Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim. Paryż, 1853.

... Лісіцького життєпись Гельцля...— Йдеться про книгу польського публіциста та історика консервативного напряму Генріха Лісіцького (1808—1870): Lisicki H. Antoni-Zygmunt Helcel, 1808—1870, т. 1—2. Lwów, 1882.

... Відмана життєпись Смольки...— Йдеться про книгу польського буржуазного журналіста та публіциста Карла Відмана (1821—1891): Widman K. Franciszek Smolka. Jego życie i zawód publiczny. Od roku 1810 до 1849. Lwów, 1886.

...можемо тут вказати хіба на пробуд' Абанкура «Era konstytucyjna»...— Йдеться про працю польського публіциста ліберально-буржуазного напряму Франціска-Ксаверія Абанкура (1815—1892): Abancourt F. K. Era konstytucyjna austro-węgierskiej monarchii od 1848—1891. Kraków, 1881.

Марія-Терезія (1717—1780) — імператриця Австрії з 1740 р., королева Угорщини і Чехії. Уряд Марії-Терезії провів ряд реформ, спрямованих на зміцнення феодально-абсолютистської держави. За правління Марії-Терезії Австрія загарбала Галичину (1772) і Буковину (1774).

Йосиф II (1749—1790) — співправитель Марії-Терезії (1765—1780), імператор «Священної Римської імперії» (1780—1790). За Йосифа II було проведено ряд реформ, що враховували потреби буржуазного розвитку в рамках феодально-абсолютистського ладу.

С. 9. Беккарій Чезаре (1738—1794) — італійський юрист і публіцист, буржуазний просвітитель, автор праці «Про злочини і покарання», яка мала вплив на деякі європейські законодавства.

Песталоцці Йоганн-Генріх (1746—1827) — видатний швейцарський педагог демократичного напряму.

Фельбігер Йоганн Ігнац (1724—1788) — австрійський педагог.

С. 10. ...Велика революція французька...— Мова йде про Велику французьку революцію — буржуазно-демократичну революцію 1789—1794 рр. у Франції.

Святий союз — тобто Священний союз, реакційний союз Австрії, Пруссії і Росії, укладений 26 вересня 1815 р. в Парижі після падіння імперії Наполеона. Діяльність його була спрямована проти революційного і національно-визвольного руху, за забезпечення непорушності рішень Віденського конгресу 1814—1815 рр.

С. 11. Кронес Мархланд Франц фон (1835—1902) — австрійський історик, автор праці «Історія Австрії нового часу».

Hartig. Genesis der Revolution ...— Повна назва видання: Hartig F. Genesis der Revolution in Oesterreich. Leipzig, 1851.

С. 14. Карл Австрійський Йоганн (1771—1847) — ерцгерцог, брат імператора Франца I, австрійський полководець і військовий теоретик. Брав участь у війнах проти Наполеона I, завдав ряд поразок французьким військам. В 1809 р. в битві при Асперні (травень) одержав перемогу, але у вирішальній битві при Ваграмі (липень) зазнав поразки.

Людовік Йосиф-Антон (1784 — 1864) — ерцгерцог, брат імператора Франца I. В 1809 р. у війні з Наполеоном I командував корпусом, був розбитий в Баварії при Абенсберзі.

С. 15. Кауніц Венцель Антон (1711—1794) — австрійський державний діяч і дипломат, в 1753—1792 рр. державний канцлер.

С. 16. Талейран-Перігор Шарль-Моріс (1754—1838)— французький політичний діяч, дипломат, безпринципний політик і кар'єрист. В 1797—1807 рр. міністр закордонних справ за часів Директорії, консульства та імперії Наполеона I. У 1814—1815 рр., в період першої реставрації династії Бурбонів,— глава уряду і міністр закордонних справ. Був представником Франції на Віденському конгресі у 1814—1815 рр.

Фуше Жозеф (1759—1820) — французький політичний діяч, герцог Отрантський (з 1809 р.). Під час Великої французької революції — член Конвенту. Один з організаторів термідоріанського перевороту. В період Директорії, консульства та імперії обіймав дипломатичні посади, був міністром поліції. Безпринципний політик, кар'єрист. Служив всім режимам (республіці, Наполеонові I, Бурбонам) і зраджував їх усіх. З 1816 р.— в еміграції.

...повстання грецьке, запечатане миром в Адріанополі (1829)...— Розпочате членами грецьких таємничих товариств (гетерій) повстання 1821 р. у Молдавії було поштовхом до розгортання національно-визвольної революції в Греції, яка завершилася 1829 р. визволенням країни від турецького гніту. Велике значення для успіху визвольного руху мали перемога Росії над Туреччиною у війні 1828—1829 рр. і підписання мирного договору в Адріанополі 14 вересня 1829 р.

С. 17. Шмідт Вільгельм-Адольф (1812—1887) — німецький буржуазний історик.

С. 21. Шпільберг — замок в м. Брно, перетворений австрійською владою в тюрму.

С. 22. Ультрамонтанські ... рухи. — Мається на увазі ультрамонтанство — релігійно-політична течія у католицизмі, прихильники якої відстоювали ідею необмеженої верховної влади папи римського і його право втручатися у світські справи будь-якої держави.

С. 23. Міллер (Мюллер) Йоганн (1752—1809) — швейцарський історик, автор пройнятої ідеями Просвітництва «Швейцарської історії» (т. 1—5, Лейпціг, 1786—1808).

БОЛГАРСЬКІ ПРАЦІ М. ДРАГОМАНОВА

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1891, № 15-16, с. 225—228; № 19, с. 258—262. Продовженням цієї статті є стаття І. Франка «Дальші болгарські праці М. Драгоманова» (див. т. 28 даного видання).

Подається за першодруком.

С. 24. Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, потім ліберально-буржуазного напряму.

...уряд болгарський з далекої Женеви за-

візвав його до Софії. . .— М. Драгоманова було запрошено на кафедру загальної історії в щойно організований університет в Софії 1889 р.

«Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» — один з перших наукових журналів в Болгарії, заснований за активною участю М. Драгоманова в 1889 р. Під його керівництвом було видано томи 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8 і 10, присвячені дослідженню слов'янського фольклору.

...видно вмілу руку упорядчика «Малорусских преданий и рассказов» та співвидавця «Исторических песен малор[усского] народа» ... —Йдеться про упорядкований М. Драгомановим збірник «Малорусские народные предания и рассказы» (К., 1876) та виданий ним спільно з В. Б. Антоновичем двотомник «Исторические песни малорусского народа» (К., 1874—1875).

Вазов Іван Мінчов (1850—1921) — визначний болгарський письменник та громадський діяч, представник демократичного напряму. Його творчість — вищий етап в розвитку болгарського критичного реалізму. В 1887—1888 рр. жив в Одесі.

С. 25. Цамблак Григорій (1364—1450) —український та болгарський письменник і церковний діяч, київський митрополит з 1415 р. Автор численних «слів», казань, перекладів. Походив з Болгарії.

Гуца (Венелін) Юрій Іванович (1802—1839) — український і російський історик, філолог, етнограф. Походив із Закарпаття. Автор праць з історії, філології, етнографії болгарського народу та досліджень про українську народну творчість. Його праця «Древние и нынешние болгары» (М., 1829) відіграла велику роль в національному відродженні болгарського народу.

Каравелов Любен (1837—1879) — болгарський письменник-реаліст та громадський діяч, боровся проти поневолення Болгарії Османською Туреччиною; перекладач творів Т. Г. Шевченка й Марка Вовчка на болгарську мову.Твори Л. Каравелова на українську мову перекладав І. Франко (див. т. 10 даного видання).

Раковський Георгій Стойков (1821—1867) — болгарський поет, політичний діяч революційно-демократичного напряму, етнограф та філолог.

...брати Миладинови... — Дмитро (1810—1862) і Костянтин (1830—1862) — болгарські політичні й культурні діячі, активні учасники народно-визвольної боротьби в Болгарії. Видали збірку «Болгарські народні пісні» (1861).

Стоянов Заря (Захарі, 1850 або 1851—1889) — болгарський революціонер, борець проти турецького поневолення, політичний і громадський діяч, письменник. Найважливіший твір «Нотатки про болгарські повстання» (I — 1884, II — 1886, III — 1892).

Ботев Христо (1849—1876) — болгарський революційний діяч, поет і публіцист. У 1863—1866 рр. жив у Росії, навчався в одеській гімназії (1863—1865). Брав участь у діяльності Болгарського революційного центрального комітету, членом якого став 1874. Загинув у боротьбі за визволення Болгарії під час Квітневого повстання 1876 р.

Беринда Памво (? — 1632) — український письменник, вчений-філолог і друкар, укладач першого друкованого українського словника «Лексікон словенороссκій и именъ тлъкованіе» (1627).

С. 26. Смотрицький Мелетій (світське ім'я Максим, бл. 1578—1633 р.) — український письменник, філолог та церковний діяч, архієпископ полоцький, автор відомої граматики церковнослов'янської мови (1618 р.), що використовувалася майже до XIX ст. та публіцистичного «Треносу» («Плач», 1610). На початку діяльності виступав проти церковної унії і католицизму, пізніше перейшов до уніатства.

«Палінодія» — полемічний твір Захарії Копистенського (? — 1627), українського письменника, культурного і церковного діяча, спрямований проти національно-релігійного гніту українського та білоруського населення Речі Посполитої. Повна назва — «Палінодія, або Книга оборони святої східної церкви» (1621).

...автор «Перестороги» ... — «Пересторога» — антиуніатський публіцистичний твір початку XVII ст. Повна назва: «Пересторога зело потребная на потомніе часи православным християнам». За припущенням І. Франка, твір написав Юрій Рогатинець; М. Возняк висловив думку, що його автором був Йов Борецький.

Ренан Жозеф Ернест (1823—1892) — французький буржуазний філософ, сходознавець, історик релігії, філолог. Досліджував історію іудаїзму, християнства, стародавніх євреїв.

Ліпсіус Ріхард Адальберт (1830—1892) — німецький теолог, семітолог, знавець біблійної проблематики.

Академія в Острозі.— Острозька академія (колегія), навчальний заклад в м. Острозі на Волині. Заснована у 70-х роках XVI ст., перестала існувати в перших десятиріччях XVII ст. Мала велике значення для поширення освіти на Україні.

Академія в Замості.— Замойська академія, вища школа, що діяла в 1595—1784 рр. у Замості на Холмщині (нині ПНР).

Києво-Могилянська академія (Київська академія) — перший вищий навчальний заклад і визначний освітній і культурний центр на Україні. Виникла 1632 р. внаслідок об'єднання Київської братської школи (заснована 1615 р.) з Лаврською школою (заснована 1632 р.). Закрита 1817 р.

...«Австро-руські спомини» М. Драгоманова...— Перша частина твору М. Драгоманова була опублікована у Львові в 1889—1892 рр. Спогади залишилися незавершеними.

Товариство імені Шевченка...— Йдеться про Наукове товариство ім. Шевченка, яке виникло 1892 р. на основі реорганізації Літературного товариства ім. Шевченка, заснованого в 1873 р. Передові діячі української культури і науки в певні періоди надавали прогресивного характеру діяльності окремих секцій товариства. Проте на багатьох його виданнях, зокрема з історії, негативно позначився вплив націоналістичних концепцій.

«Киевская старина» — історико-етнографічний та

белетристичний журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Києві в 1882—1906 рр.

С. 27. Романчук Юліан (1842—1932) — буржуазно-націоналістичний діяч у Галичині, один з лідерів «народовців».

....Сінгалевичі, Охримовичі, Барвінські та Брилинські...— І. Франко дає тут негативну оцінку типових представників табору «народовців» та його керівників: Сінгалевич Михайло (1822—1895) — архіпресвітер уніатської митрополії у Львові, 1885 р. обраний депутатом австрійського парламенту; Охримович Іван (1853—1922) — український буржуазний громадський діяч, письменник; Барвінський Олександр Григорович (1847 — 1926) — український буржуазно-націоналістичний діяч, один з лідерів «народовців», історик літератури; Брилинський Іосиф — декан з Жовтанець.

Могильницький Антін Любич (1811—1873) — український ліберально-буржуазний громадський та церковний діяч, поет-романтик. Автор віршів, балад і поеми «Скит Манявський» (1854).

«Руська школа» — український педагогічний журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Чернівцях в 1888—1891 рр.

Смаль-Стоцький Степан Осипович (1859—1938) — український мовознавець, політичний і культурно-освітній діяч буржуазно-націоналістичного напряму.

С. 29. Ербен Карел-Яромир (1811—1870) — чеський поет і фольклорист, збирав і видавав чеські казки та казки інших слов'янських народів, здійснив переклад на чеську мову «Слова о полку Ігоревім».

Чубинський Павло Платонович (1830—1884) — український етнограф буржуазно-демократичного напряму. В 1873—1876 рр. керував південно-західним відділом Російського географічного товариства. Основні праці: «Нарис народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права в Малоросії» (1869), «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західноруський край» (т. 1—7, 1872—1879).

С. 30. Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український і російський буржуазний історик, письменник, публіцист.

Гартман Ауе фон (бл. 1170—1210) — поет німецького середньовіччя, швабський лицар. У його творі «Бідний Генріх» ідеться про марність життя, відданість васала своєму сеньйорові. Поему І. Франка ««Бідний Генріх», написану за мотивами однойменного твору Гартмана фон Ауе, див. у 4-му томі цього видання.

С. 31. Гаман — легендарна постать, фаворит іранського царя Агасфера (Ксеркса), фанатичний ворог євреїв, якого перемогли Естер і Мардохай; в деяких мусульманських легендах — фаворит і воєначальник єгипетського фараона, що переслідував Мойсея та євреїв.

Мойсей — за біблійною легендою, пророк, який очолив ізраїльські племена і визволив їх із т. зв. єгипетського полону. Йому приписують авторство деяких книг Біблії.

С. 32. Бенфей Теодор (1809—1881) — німецький філолог, автор досліджень з класичної філології та порівняльного мовознав-

ства; вважається автором теорії запозичень у фольклористиці, яку він виклав у передмові до видання «Панчатантри» (1859).

«Махабхарата» — староіндійська епопея, написана санскритом, складається з 18 книг, що нараховують близько 100 тисяч двовіршів. Традиція приписує цей твір аскетові В'ясі. Зміст поеми — боротьба п'яти братів Пандавів з сотнею Кауравів.

«Рамаяна» — давньоіндійська епічна поема, створена у своїй основній частині в IV ст. до н. е. В ній описано життя і подвиги міфічного героя Рами та його вірної дружини Сіти.

«Панчатантра» («П'ятикнижжя») — пам'ятка давньоіндійської літератури III — IV ст. Дійшла до нас в кількох редакціях, з яких найстаріша відноситься до VI ст.; згодом була перекладена на мову пехлеві, що в свою чергу стало основою для арабської і сірійської версій. Згодом на основі «Панчатантри» з'явилося багато східних і європейських переробок.

«Гітопадеса» («Гітопадеша») — санскритський збірник дидактичних оповідань, байок, що приписувався Нараяні або Вішнусіарманові. По суті, це вільна переробка «Панчатантри» (кінець I тисячоліття н. е.).

Калідаса (IV—V ст.) — індійський поет і драматург, писав санскритом; головні твори — драма «Шакунтала, або Перстень призначення» та поема «Хмара-вістун». На українську мову переклав П. Г. Ріттер.

Панініі (V чи IV ст. до н. е.) — найвидатніший староіндійський письменник і граматист; творець класичного санскриту, що містить близько 4 000 розділів (сутр). Багато його термінів і понять прийняла мовознавча наука XIX ст.

С. 33. Веди — найдавніші пам'ятки староіндійської літератури, написані санскритом (між II і поч. I тисячоліття до н.е.).

Кракатоа — вулкан Кракатау на Меланезійських островах.

С. 34. Сакія-Мунії (пізніше Будда, бл. 560 — бл. 480 до н. е.) — засновник релігійного вчення буддизму.

Александр Великий (Александр Македонський, 356—323 до н. е.) — цар Македонії, один з найвидатніших полководців Стародавнього світу.

Зороастр (Заратуштра, Заратустра) — імена напівміфічного засновника зороастризму — релігії стародавніх народів Середньої Азії, Азербайджану, Афганістану та Ірану, що виникла в I тисячолітті до н. е.

Гностики — прибічники релігійно-філософських вчень, що поширилися в II — III ст. у країнах Близького Сходу і поєднали в собі ідеї раннього християнства, релігій Стародавнього Сходу та античної філософії.

Маніхеї — споріднене з гностиками одне з релігійних угруповань, що виникло в III ст. на Близькому Сході. Визнавали дуалізм — споконвічність боротьби двох начал: добра і зла. Спочатку маніхейство було релігійним виявом протесту трудящих мас проти рабовласницького і феодального гніту, пізніше переродилося у вузьке сектантство.

Несторіани — релігійно-політична течія, що виникла у Візантії у V ст. Несторіани критикували містичне церковне вчення про Христа як боголюдину.

Магометанство — те саме, що мусульманство, іслам. Назва походить від імені засновника цього віровчення Мухаммеда (Магомета) (бл. 570—632).

Павлікіани — християнська секта дуалістично-гностичного характеру. Утворилася VII ст. у Вірменії під впливом маніхейства. Назва походить від своєрідного тлумачення листів апостола Павла. Павлікіани проповідували окреме створення світу матеріального і духовного, заперечували божественність Христа, відкидали Старий завіт, церковну обрядність та ієрархію.

Богумили (богомили) — соціально-релігійний рух X—XIV ст. в Болгарії та Сербії. Заперечували складну церковну обрядність, протестували проти матеріальних благ. На початковому етапі існування богомильство було ідеологією, пов'язаною з антифеодальними селянськими рухами, пізніше перетворилося в релігійну секту.

Катари — прихильники єретичного вчення, що поширилося в XI—XIII ст. в Західній Європі (головним чином в Північній Італії, Південній Франції, Фландрії) і відображало протест широких міських верств проти феодального гноблення. Вчення склалося під впливом ідей маніхеїв, павлікіан, богумилів. Катари проповідували аскетизм, відкидали церковну обрядність, ієрархію.

С. 35. Ленау Ніколаус (Німбш Штреленау фон, 1802—1850) — австрійський поет-романтик.

Альбігойці — єретичний рух, поширений на півдні Франції у XII—XIII ст., відгалуження катарів.

Брамінізм (брахманізм, браманізм) — релігія стародавньої Індії, яка освячувала соціальну нерівність і поділ суспільства на касти.

Джатаки — канонічні оповідання і легенди про перевтілення Будди, включені до т. зв. Палійського канону; сюди входять також і перероблені добуддійські твори.

Гусити — послідовники мислителя, проповідника та ідеолога чеської Реформації, національного героя чеського народу Яна Гуса (1369—1415).

Лютер Мартін (1483—1546) — визначний діяч Реформації в Німеччині, основоположник лютеранства.

Гуттен Ульріх фон (1488—1523) — німецький гуманіст, противник католицизму.

С. 36. Боккаччо Джованні (1313 — 1375) — італійський письменник і гуманіст, автор збірки новел «Декамерон».

Страпарола Джанфранческо з Караваджо (?—1557)— італійський новеліст, автор збірки «Веселі ночі».

Базіле Джанбатіста (1575—1632) — італійський письменник, автор книги «Пентамерон».

...грецький роман про Варлаама і Іоасафа. . .— Одна з відомих мандрівних повістей, в основі якої лежить легенда про Будду (оповідання «Про Білахвіра та Будасафа»). З XI ст. поширена серед християнських легенд. Повість досліджував І. Франко (див. т. 30 даного видання).

Іоанн Дамаскин (бл. 675 — бл. 754) — візантійський філософ і богослов; проповідував ідею зверхності духовної влади над світською, відстоював іконовшанування.

Л і б р е х т Ф е л і к с (1812—1819) — німецький історик літератури, фольклорист.

С о л о м о н (? — бл. 928 до н. е.) — цар об'єднаної Ізраїльсько-Іудейської держави. Йому приписують авторство деяких книг Біблії.

К и т о в р а с — міфічна істота давньоруських апокрифів, яка вражає царя Соломона своєю мудрістю; у давньоєврейських сказаннях відповідає Асмодею, у західноєвропейських легендах — Марольфу (Морольф, Маркольф та ін.). Олександр Веселовський присвятив цій темі спеціальну розвідку «Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Мерлине» (1872).

М а р х о л т — істота середньовічної міфології, один з видів упирів, тип грубого, неотесаного, але дотепного і незлого чоловіка. 1480 р. вийшла книга анонімного автора латинською мовою, головними героями якої були Соломон і Мархолт; 1521 р. у Кракові опубліковано польський переклад книги.

«Б р е т о н с ь к и й» М е р л і н — один з героїв старобретонської легенди про Артуса, чарівник; був сином злого духа і звичайної жінки.

С в я т и й Г р а а л ь (Граль) — за середньовічними легендами, чаша з коштовного каменя, що випала з корони сатани під час його бою з архангелем Михаїлом; згодом нібито послужила Ісусові Христу під час тайної вечері. Вважалося, що зберігається в одному із замків Англії (за іншими версіями, в Італії), де її охороняють лицарі.

С. 37. Д а ш к е в и ч Микола Павлович (1852 — 1908) — російський та український літературознавець і фольклорист, професор Київського університету, академік Петербурзької АН (з 1907 р.)

К о л м а ч е в с ь к и й Леонард Зенонович (1854—1889) — російський літературознавець і фольклорист.

«Л і т е р а т у р н о - н а у к о в а б і б л і о т е к а» — серія видань, започаткована 1889 р. І. Франком, що виходнла до кінця 1890-х років його накладом і мала демократично-просвітительське спрямування. Всього вийшло 26 випусків, куди входили передруки «Народу» і «Життя і слова», а також твори, що спеціально призначалися для бібліотеки. Серед них були праці з літературної критики та публіцистики (І. Франка, М. Павлика, П. Тучапського, М. Драгоманова та ін.), художні твори (І. Франка, У. Кравченко, А. Кримського), а також переклади з інших літератур.

М і т р а - с о н ц е — за віруваннями стародавніх іранців, покровитель володарів та воїнів. Староіранські міфи приписують йому ряд подвигів. Культ Мітри був поширений в сасанідському Ірані (III—IV ст.), коли державною релігією був зороастризм.

Г а в а т о в и ч Якуб (1598—1679) — польський письменник. Разом з його трагедією про Івана Хрестителя опубліковано дві українські інтермедії, деякі дослідники вважають Гаватовича їх автором. Тут йдеться про статтю М. Драгоманова «Две южнорусские интермедии начала XVII в.» («Киевская старина», 1883, т. 7, грудень, с. 652—664). Українською мовою опублікована пізніше в кн.: Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. Львів, 1899, т. 1, с. 174—218.

С. 39. С л о в а ц ь к и й Юліуш (1809—1849) — польський поет-демократ.

Вергілій Публій Марон (70—19 до н. е.) — римський поет.

Туті-наме (Книга папуги) — перська переробка староіндійського санскритського збірника «Шукасаптаті».

Сукка саптаті (Шукасаптаті, 79 оповідань папуги) — санскритський твір анонімного автора, написаний близько XII ст.; поширювався як санскритською мовою, так і в різних версіях та перекладах.

С. 40. Чандрагупта I — засновник династії Гуптів (бл. 320 р.) у північно-східній Індії.

Вікрамадітья (Чандрагупта II, бл. 575 — бл. 414 до н. е.) — цар з індійської династії Гуптів, володів майже всією північною частиною Індії; сприяв розвиткові мистецтва й літератури на санскриті.

Вішнуїсти — прибічники вішнуїзму, одного з відгалужень індуїстської релігії.

Еа (Енкі) — за вавілоно-шумерською міфологією, володар прісної води, бог води, ремесел і мудрості; з Ану та Енпілем входив до трійці найвищих богів; вважався творцем світу і всього живого, покровителем людей.

Іао (Яо, Ягве, Яхве) — варіанти назви Ієгова, або Єгова,— верховного божества в іудейській релігії.

Геродот (між 490 і 480 — між 430—424 до н. е.) — давньогрецький письменник, історик.

Астіагес (Іштувегу, бл. 580—550 до н. е.) — цар Мідії. Вів невдалу війну з царем Кіром, внаслідок якої Мідія була завойована Іраном і перетворена в його провінцію. За легендою, Кір, захопивши в полон Астіагеса, дав йому високу посаду.

С. 41. Грімм, брати Вільгельм (1786—1859) та Якоб (1785—1863) — німецькі філологи, основоположники літературознавчої та мовознавчої германістики й інтерпретатори найвидатніших пам'яток давньонімецької поезії, народних казок, саг.

Келер Адальберт (1812—1883) — дослідник старонімецької мови і літератури романських народів, з 1844 р. професор німецької літератури.

Веселовський Олександр Миколайович (1838—1906) — російський історик літератури, фольклорист, представник порівняльно-історичного методу в літературознавстві.

Коген Шалом (1773—1845) — єврейський поет, філолог. Писав гебрайською мовою.

С. 42. Паталіпутра — стародавнє індійське місто, нині місто Патна.

Краус с Фрідріх — австрійський перекладач з слов'янських мов, фольклорист.

ИОСИФ ШУМЛЯНСКИЙ, ПОСЛЕДНИЙ ПРАВОСЛАВНЫЙ ЕПИСКОП ЛЬВОВСКИЙ И ЕГО «МЕТРИКА»

Вперше надруковано в журн. «Киевская старина», 1891, т. 33, кн. 6, с. 337—362; т. 34, кн. 7, с. 2—21, за підписом *Мирон.*

Подається за першодруком.

С. 43. Брестський собор 1596 г.— церковний собор у м. Бресті в 1596 р. Фактично він поділився на два собори: єпископи і купка їх прибічників проголосили церковну унію, тобто підпорядкування православної церкви католицькій, в той же час представницький православний собор відлучив уніатів від церкви, а сам акт унії визнав недійсним.

Только со времени реорганизации православной митрополии в Киеве...— Йдеться про відновлення у 1620 р. завдяки підтримці запорізького козацтва православної ієрархії на Україні.

Рутський Йосиф Велямин (1574—1637) — уніатський митрополит київський з 1613 р.

С. 45. Желіборський Афанасій (? — 1666) — львівський православний єпископ (1663—1666).

...сражался в битве при Чуднове...— Чуднівська битва польсько-татарського війська з російською армією і українським козацьким військом відбулася в 1660 р.

...разрушительный поход на Левобережную Украину...— Похід польського війська під командуванням короля Яна Казимира наприкінці 1663 р. — на початку 1664 р. Російське військо і українські козаки завдали поразки польсько-шляхетським військам і змусили їх відступити за Дніпро.

Собеський Ян (1629—1696) — польський полководець, король Польщі під ім'ям Яна III (1674—1696).

Рогоза Михайло (? —1599) — київський митрополит, один з ініціаторів Брестської церковної унії 1596 р. У боротьбі з антифеодальним рухом спирався на шляхетську Польщу, силоміць запроваджував на українських та білоруських землях унію.

Ставропігійське братство — Львівське Успенське братство — громадська організація українських міщан Львова, заснована у 80-х роках XVI ст. Відіграло важливу роль в боротьбі українського населення проти національно-релігійного гніту, сприяло розвиткові освіти і друкарства. Мало права Ставропігійського братства, тобто непідпорядкованого місцевим єпископам.

С. 46. Винницький Антоній (? —1679) — з 1650 р. православний перемишльський єпископ, з 1667 р. митрополит київський.

....12 мая то же сделали православные, собравшиеся в Сварычевском монастыре.— Обрання Шумлянського єпископом представниками шляхти галицької і львівської земель у Сваричеві відбулося 15 травня 1667 р.

С. 47. Четвертинський (Святополк-Четвертинський) Гедеон (світське ім'я Юрій, ?—1713) — православний луцький єпископ, пізніше митрополит київський.

С. 48. Тукальський (Нелюбович-Тукальський) Йосиф (? —1675) — православний митрополит київський (1663—1675).

...комендантом львовского замка... — Комендантом гарнізону Високого Замку у Львові був Казимір Замойський, знайомий Й. Шумлянського.

С. 49. Кунцевич Йосафат (бл. 1550—1623) — полоцький

уніатський архієпископ (1617—1623), фанатичний прибічник унії. Вбитий під час антикатолицького виступу народних мас у Вітебську.

С. 50. Вишневецький Корибут-Міхал (1633—1673) — польський король (1669—1673), син Яреми Вишневецького (1612—1651).

С. 51. Інокентій XI (Бенедетто Одескалькі, 1611—1689) — папа римський з 1676 р.

Жоховський Кипріан (? —1693) — уніатський київський митрополит (1674—1693).

Винницький Іннокентій (? —1700) — з 1680 р. перемишльський православний єпископ. В 1681 р. таємно перейшов до унії, а в 1691 р. відкрито проголосив унію в своїй єпархії.

Капітул (капітула, крилос) — рада при єпископі, що складалася з каноніків (крилошан).

С. 52. Іоаким (?—1690) — патріарх московський (1675—1690).

Конституція короля Иоанна III.— Прийнятий у 1676 р. сеймом закон про заборону зносин православного населення України і Білорусії зі східними патріархами.

...синод духовных и мирских людей своей епархии... — Скликана Йосипом Шумлянським нарада представників шляхти, духовенства і міщан відбулася у львівському соборі св. Юри 17—18 грудня 1694 р.

....изданную мною «Летопись Подгорецкого монастыря»...— Див. т. 28, с. 323—422 даного видання.

С. 53. Шереметєв Борис Петрович (1652—1719) — російський військовий діяч і дипломат, з 1701 р. генерал-фельдмаршал.

С. 54. Август II Сильний (1670—1733) — польський король (1697—1706 і 1709—1733) та курфюрст саксонський (Фрідріх-Август I; 1694—1733).

...в неделю мироносиц... — так у православних називається неділя третього тижня після великодня.

Яблоновський Станіслав (1634—1702) — польський магнат, з 1664 р. воєвода, в 1676—1682 рр. польний коронний гетьман, з 1682 р. великий коронний гетьман.

С. 56...братство в начале 1708 года приняло унию...— І після вимушеного переходу на унію львівське Ставропігійське братство продовжувало боротьбу проти вищого уніатського духовенства, намагалося обмежити втручання уніатських церковників у свою громадську та культурно-освітню діяльність.

...Скитский монастырь в Карпатских горах, который непоколебимо был верен православию даже до австрийских времен. — Скит Манявський — православний монастир, заснований Іовом Княгиницьким 1612 р. у с. Маняві (тепер Івано-Франківської обл.), був одним із центрів боротьби православних проти католицизму й унії. Скасований австрійськими властями в 1785 р.

С. 57. ...участвует в битве... под Журавном 1676 г. ... — У битві під Журавном у вересні — жовтні 1676 р. польське військо, в якому були і українські козаки, витримало облогу турецько-татарської армії.

.... и под Веной 1683 г. ... — У війську, яке 12 вересня 1683 р. прорвало турецьку облогу Відня і змусило турецьку армію до втечі, брали участь і загони українських козаків.

С. 58. Могила Петро Симеонович (1596—1647) — церковний і освітній діяч України першої половини XVII ст., митрополит київський і галицький (з 1632 р.)

С. 59. Сочинение это, неизвестно даже, на польском или на русском языке составленное, кажется, не дошло донас ...— У наш час відомо кілька примірників книжки «Зерцало до прейзріня, віри святої», написаної українською книжною мовою і опублікованої Унівською друкарнею в 1680 р. Повна назва книжки «Зерцало до прейзрінія і латвійшого зрозуміня віри святої».

Ставровецький Кирило-Транквіліон (друга пол. XVI ст.— 1646) — український культурно-освітній і церковний діяч, педагог і письменник.

Может быть, тоже сочинение издано было ... издержками Шумлянского...— Книга «Зерцало», видана 1680 р. Й. Шумлянським, цілком відмінна від «Зерцала богословії» К.-Т. Ставровецького.

Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, археограф, етнограф і філолог ліберально-буржуазного напряму, притримувався «москвофільської» орієнтації.

С. 60. ...церкви св. Ильи в Крылосе... которая, по новейшим исследованиям, есть памятник древнерусского зодчества еще княжеской эпохи... — І. Франко має на увазі розкопки і дослідження І. Шараневича, який вивчав серед інших церкву Іллі в Прокаліевому саду — пам'ятку архітектури стародавнього Галича.

... о. Никодим....— Йдеться проченця Никодима Зубрицького, відомого гравера, ілюстратора видань Львівської, Києво-Печерської та Чернігівської друкарень.

С. 61. Конецпольський Ян Александр (?—1719) — королівський ротмістр, з 1704 р.— брацлавський воєвода.

С. 62. Хотя о «Метрике» Шумлянского упоминали уже Зубрицкий, Максимович... — Йдеться про згадки цього стародруку у працях Д. Зубрицького «Historyczne badania o drukarniach rusko-słowianskich w Galicji» (Львів, 1836, с. 46) і М. О. Максимовича «Книжная старина южнорусская» («Киевлянин», 1850, кн. 3, с. 124).

Зубрицький Денис Іванович (1777—1862) — український історик реакційного напряму, архівіст, видавець джерел.

Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — вчений-природознавець, український історик і філолог, перший ректор Київського університету.

Шухевич Володимир Йосипович (1850—1915) — український етнограф, фольклорист і культурно-громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

С. 63. ...книга состоит из трех частей...— Опис книги й цитати з неї звірені упорядниками з оригінальним виданням. І. Франко не знав про існування четвертої частини, бо користувався дефектним примірником стародруку, в якому бракувало титульної картки та шести кінцевих сторінок. Внаслідок

цього сторінка 21 третьої частини (і наступні) насправді є сторінкою 3 четвертої частини і т. п.

С. 67. ...Требник великій Могилянскій...— тобто Требник (Євхологіон), підготований під керівництвом Петра Могили і опублікований друкарнею Києво-Печерської лаври 1646 р.

С. 68. ...мы находим интересную картину безурядницы, какая произошла в Польше после введения григорианского календаря в церкви латинской.— Впровадження григоріанського календаря (нового стилю) проголошено римським папою Григорієм XIII у 1582 р.

С. 70. ...монахи Супрасльской обители...— Йдеться про Супрасльський монастир у Білорусії, при якому діяла друкарня.

...в предисловии к этому изданию...— Повну назву «Лексикону» (Супрасль, 1722) та цитати з нього звірено з оригінальними примірниками стародруку.

С. 72. ... (42).— Тут і далі виправлено друкарські помилки. Замість с. 40 і т. п., як в публікації, повинна бути с. 42 і т. п. (з різницею у дві сторінки).

С. 74. Зубрицький Михайло (1858—1919) — український етнограф ліберально-буржуазного напряму, вивчав побут бойків.

С. 77. ...о школе, существовавшей в том монастыре, ничего ближе не известно...— Православна школа в Гощі заснована в 1639 р. як філія Києво-Могилянської колегії.

С. 80. Вишенський Іван (між 1545—1550 — після 1620) — український письменник, автор полемічних творів.

ВІЧЕ В ТУРЦІ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1892, № 2, с. 21—25.

Подається за першодруком.

С. 85. Телішевський Костянтин (1851—1913) — політичний і громадський діяч «народовського» напряму в Галичині, один з ініціаторів т. зв. «нової ери».

«Нова ера» — політична угода, укладена на початку 90-х років XIX ст. найреакційнішою групою галицьких «народовців» на чолі з Ю. Романчуком, О. Барвінськнм та ін. з намісником Галичини графом Бадені. За дрібні подачки верховоди «народовців» зобов'язалися підтримувати політику польської поміщицько-консервативної адміністрації в Галичині. Угода була спрямована проти визвольних устремлінь трудового народу.

«Діло» — українська газета ліберально-буржуазного, згодом буржуазно-націоналістичного напряму, орган «народовців». Виходила у Львові з 1880 до 1939 р.

...появления звісної брошури...— Повна назва брошури: Прибудь розум — щастя буде! Розмова русина з Турчанського повіту з послом Телішевськнм в справі угоди. Видав М. Павлик. Львів, 1891.

С.86. Радикальна партія.— Йдеться про «Руську-українську радикальну партію» — селянську партію, створену у Східній Галичині в 1890 р. Засновниками і керівниками її були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький. Друковані органи — журнали «Народ», «Хлібороб», газета «Громадський голос». Ліве крило партії на чолі з І. Франком та М. Павликом відстоювало інтереси сільської бідноти і міського ремісничого люду, пов'язувало визволення українського народу з перемогою соціалізму. Праве крило на чолі з С. Даниловичем дотримувалося ліберально-буржуазних і націоналістичних поглядів.

...політику заколоту і мани, розпочату 25 ноября 1890 р. у Львові!...— Мається на увазі політика «нової ери», викладена у промові Ю. Романчука в галицькому сеймі 25 листопада 1890 р.

Сембратович Сильвестр (1836—1898) — галицький митрополит у 1885—1898 рр., кардинал.

С. 87. Данилович Северин (1861—1942) — громадський і політичний діяч, один із засновників і керівників «Руську-української радикальної партії». Очолював праве її крило. З 900-х років як дрібнобуржуазний діяч відходить від радикального руху і стає на шлях угодовства з польською шляхтою.

С. 88. Цісарсько-королівська крайова рада шкільна — орган управління освітою в Галичині. Створена в 1867 р. як орган «автономного» управління Галичини для керівництва початковою і середньою освітою. Мала відповідні органи в повітах (окружні ради) і містах. Крайова, окружні і міські шкільні ради складалися переважно з польського духовенства й урядовців, мали бюрократичний характер і провадили полонізаційну політику.

...мій реферат... надрукований в 1ч[ислі] «Народу» 1891 р.— Мається на увазі праця І. Франка «Руську-українська радикальна партія і загальне голосування» («Народ», 1891, № 1, с. 6—8).

Курія — категорія виборців залежно від станової приналежності і майнового цензу. Виборча система, що діяла в Галичині, поділяла виборців на чотири, а з 1897 р. на п'ять курій. Найбільш привілейованою була курія поміщиків (великих землевласників), в якій один депутат до австрійського парламенту обирався прямим голосуванням від приблизно 7 тис. виборців, а найбільш покривдженою — селянська, в якій посереднім голосуванням обирався один депутат від 200 тис. виборців.

С. 89. «Зоря» — літературно-громадський двотижневий журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові в 1880—1897 рр.

«Народна рада» — політична організація «народовців». Заснована у Львові 1885 р.

С. 90. «Народний дім» — культурно-освітня організація, заснована у Львові Головною руською радою в 1849 р. В його роботі брала участь клерикально-буржуазна інтелігенція Галичини. В 60-х роках «Народний дім» перейшов під керівництво галицьких «москвофілів».

С. 91. «Галицька Русь» — щоденна газета «москвофільського» напряму. Виходила у Львові в 1891—1892 рр.

С. 94. ...я поклікався на книжку Павлика про читальні, його статтю про Наумовича....— Маються на увазі книга М. Павлика «Про руcько-українські народні читальні», ч. І. Львів, 1887; його ж стаття: «Іван Наумович» («Народ», 1891, № 19, с. 249—252).

Павлик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напряму.

Наумович Іван (1826—1891) — український клерикальний діяч у Галичині, «москвофіл», видавець, журналіст.

...свого Чимчикевича...— Отець Чимчикевич — один з головних персонажів оповідання І. Франка «Чума» (див. т. 16 даного видання).

...своїй статті про Івана Вишенського і Осипа Шумлянського в «Киевской старине». — «Иоанн Вышенский. Новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности» («Киевская старина», 1889, т. 25, кн. 4, с. 141—151); «Иосиф Шумлянский, последний православный епископ львовский и его «Метрика» («Киевская старина», 1891, т. 33, кн. 6, с. 337—362; т. 34, кн. 7, с. 1—21).

СЕЛЯНСЬКИЙ БУНТ

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 28, 28 січня, с. 1—2, під назвою «Bunt chłopski», без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

«Kurjer Lwowski» — польська щоденна ліберально-буржуазна газета, яка виходила у Львові у 1883—1926 рр. В період, коли її співробітником був І. Франко, підтримувала польський і український демократичний рух у Галичині.

С. 96. ...в 60-х роках при вирішенні сервітутного питання...— І. Франко має на увазі боротьбу селянських мас Східної Галичини і Північної Буковини в 60-х роках XIX ст. проти ліквідації сервітутів — прав на користування лісами і пасовищами, які після проведення аграрної реформи 1848 р. майже повністю перейшли у власність поміщиків. За користування ними селяни змушені відробляти або платити. Селянська боротьба мала найрізноманітніші форми, головними з яких були легальні сервітутні процеси, масові виступи селян проти поміщиків і їх влади, діяльність селянських послів у галицькому крайовому сеймі. Одним з виявів такої боротьби став виступ у с. Замості 1891 р.

С. 97. Як в 1866 р. Бенедека підкупили пруссаки, він завів наше військо у великі яри і наказав стріляти незарядженими патронами... — Несподівана поразка Австрії у війні з Пруссією в 1866 р. стала приводом для чуток про зраду австрійських генералів, зокрема командуючого австрійським військом у битві при Садовій Л. Бенедека.

НЕКРОЛОГИ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1892, № 4, с. 63—64.

Подається за першодруком.

У зв'язку зі статтею газета «Діло» (1892, № 30) опублікувала матеріал під заголовком «З регістру клевет», в якому виступила з нападками на письменника, начебто він у некролозі Д. Гладиловича звів наклеп на програму лідера партії «народовців» Ю. Романчука, проголошену ним у 1890 р. На ці звинувачення І. Франко відповів редакції газети листом від 23 лютого 1892 р.:

«Світла редакціє! Надіюсь, що не відмовите помістити отсих кілька слів у своїй шановній часописі як відповідь на наш зазив, обернений до мене особисто в ч[ислі] 30 «Діла» в статейці «З регістру клевет». Признаюсь, статейка та трохи здивувала мене. Звісно, здивував мене її грубий і простацький тон, до котрого я, пильний читач «Діла» з часів «нової ери», доволі вже звик. А здивувала мене, з одного боку, нічим не заслужена л а с к а д л я м е н е шановної редакції «Діла», котра зволила пригадати собі, що я не тільки польський журналіст, але також і руський писатель, хоч від останнього разу, коли я для шановної редакції був тільки польським журналістом, ніщо властиво не змінилося. А з другого боку, здивувала мене чимало з а б у т л и в і с т ь шановної редакції, котра з пафосом, покликуючись на мою «дрібку честі», запитує мене: коли і кому обіцював п. Романчук рясні «посади і аванси»? Думаю, що шановна редакція повинна би ліпше тямити, що і коли обіцював голова партії, котрої органом служить «Діло». Я як чоловік посторонній можу привести тільки те, що чув на власні вуха з уст д. Романчука на останніх зборах Народної ради д[ня] 26 грудня 1890 р. в великій залі Народного дому і що опісля було дословно видруковане в ч[ислі] 283 «Діла» з р. 1890. Не потребую пригадувати, що був се перший прилюдний виступ д. Романчука після звісної угоди і що д. Романчук робив зібраним в зовсім категоричній формі надію на зміну дотеперішньої системи правительственної супротн русинів. А система та, по словам д. Романчука, грішила, між іншим, ось чим: «Важніші п о с а д и в адміністрації і судівництві не заміщуються майже зовсім русинами; в раді шкільній є тільки один с т а л и й ч л е н русин, майже т а к с а м о буває в радах окружних, на університеті Львівськім робляться всякі перепони руським д о ц е н т у р а м і п р о ф е с о р а м; руські урядники, учителі, священики дізнають всяких секатур і поминаються при к о м п е т у в а н н і о в и щ і п о с а д и». Ся іменно «система правительственна» в «новій ері» м а л а б у т и з м і н е н о ю в і д п о в і д н о д о п о т р е б р у с и н і в, а потреби ті зібрав д. Романчук у своїй (читаній) промові в шести точках, з котрих п'ять наводжу:

«1 Щоби при обсаджуванні в и щ и х п о с а д в адміністрації і судівництві увзгляднювано також русинів;

3 Щоби урядники і учителі русини п р и авансах і в кождім іншім взгляді були нарівні трактовані з другими;

4. Щоби в міністерстві просвіти був один вищий урядник русин для справ руського шкільництва і гр[еко]-к[атолицької] церкви;

5. Щоби для руських шкіл народних інспекторами і учителя-

ми іменовано тільки такі особи, котрі докладно знають руський язик;

6. Щоби при обсаджуванні гр[еко]-к[атолицьких] капітул і парохій уважано перед всім на спосібність і заслуги компетентів».

Не входячи тут в критику і розбір тих точок, я осмілююся сконстатувати, що мова в них именно тільки про посади і аванси для русинів; обіцюючи зміну системи правительственної, д. Романчук обіцював именно се, і так його певно розуміли всі зібрані.

Шановна редакція запитує мене ще в додатку і також з закликом до моєї «дрібки честі», «котрі-то народовці» осягнули або мають обіцяні «посади і аванси?» Не знаю, що дало шановній редакції право мене о се питати — мої слоза, певне, такого права їй не дали. Шановна редакція зволить з сим запитанням обернутися до компетентнішого джерела, а именно до автора вищенаведених пунктів і до тих, що з ним разом так шумно робили руській суспільності надію на скору зміну «системи правительственної супроти русинів».

Остаюсь з повним поважанням

Іван Франко

Львів, д[ня] 23 февр[аля] 1892

Від того часу минуло вже півтора тижня, а «Діло» все ще «жде на відповідь» і лишає свою публіку в тім переконанні, що на його запитания я не міг найти ніякої відповіді. А тим часом річ, мабуть, мається зовсім противно і редакція «Діла», сама непотрібно приперши себе до стіни, встидається признати, що «програма Романчука — то тілько евфемічно прозвані «рясні посади і аванси».

Ще одна увага. Панове «умірковані ліберали» з «Діла» так часто говорять про тероризм і нетолеранцію радикалів. Та все ж таки радикали, хоч, може, не одним і грішать (хто в світі безгрішний!), не мають того звичаю затикати в своїх публікаціях уста людям відмінних, а то й ворожих поглядів для висказу їх думок. Панове ліберали, навіть такі «умірковані», як бувший редактор «Світа», а нинішній редактор «Діла», повинні хоч в тім згляді «терористам» радикалам присвічувати своїм приміром.

Львів, д[ня] 4 марта 1892. *Іван Франко.*

Лист І. Франка був надрукований у журналі «Народ», 1892, № 5-6, с. 82—83, а згодом в газеті «Діло» від 23 березня 1892 р.

С. 99. Гладилович Дем'ян (1846—1892) — український громадський діяч ліберально-буржуазного напряму в Галичині. Належав до «народовців», але, як відзначає І. Франко, часто стояв в опозиції до керівництва цієї партії. Був головою літературного товариства ім. Шевченка і співробітником газети «Діло».

С. 100. Борисикевич Іван (1815—1892) — український громадсько-політичний діяч в Галичині демократичного, а згодом ліберально-буржуазного напряму. Під час революції 1848 р був заступником голови Головної руської ради, в якій належав до лівого, демократичного крила, та її делегатом на слов'янському з'їзді в Празі, де познайомився з М. Бакуніним.

Головацький Яків Федорович (1814—1888),— український культурний діяч, поет, вчений і педагог, один з діячів «Руської трійці» і співавтор альманаху «Русалка Дністровая»

(1837), професор Львівського університету (1848—1867). Автор багатьох філологічних та етнографічних праць.

В а г и л е в и ч Іван Михайлович (1811—1866) — український письменник, вчений, громадський діяч, один з діячів «Руської трійці»

Г о л о в н а р у с ь к а р а д а — політична організація української буржуазної інтелігенції та уніатського духівництва Галичини проавстрійського напряму. Створена у травні 1848 р. у Львові під час революції в Австрії. Програма Головної руської ради обмежувалася вимогами культурно-національної реформи для українського населення Галичини, поділу Галичини на самостійні адміністративні одиниці: українську (Східну) і польську (Західну) з об'єднанням в одну провінцію українських земель Східної Галичини й Закарпаття під владою Австрії. Організувала Галицько-руську матицю, відкрила Народний дім у Львові, провела з'їзд діячів української культури («Собор руських ученых»). В соціальних питаннях стояла на реакційних позиціях, намагалася відвернути українські народні маси від революційної боротьби, закликала населення до покори австрійському уряду, розпалювала національну ворожнечу. В 1848 р. пішла на союз з контрреволюцією, вітала придушення революційного руху поляків, угорців та ін. Розпущена 1851 р.

...п е р ш и й з ' ї з д с л о в ' я н с ь к и й... — всеслов'янський з'їзд, який відбувся у Празі на початку червня 1848 р. У зв'язку з придушенням австрійськими військами національно-визвольного повстання в Празі з'їзд припинив свою роботу. На з'їзді виявилася боротьба двох тенденцій в національному русі слов'янських народів, пригноблених імперією Габсбургів. Керівну роль на ньому відіграла реакційна чеська буржуазія. Програмні документи з'їзду — «Звернення до слов'янських народів Австрії» і «Маніфест до європейських народів» — закликали зберегти вірність Габсбурзькій монархії та цілісність Австрійської імперії.

С. 101. Б а к у н і н Михайло Олександрович (1814—1876) — російський дрібнобуржуазний революціонер, ідеолог анархізму, ідеаліст. Його ідеї були популярні серед народників у 60—70-х роках XIX ст.

К у з е м с ь к и й Михайло (1809—1879) — український церковний і політичний діяч у Галичині, львівський крилошанин, керував шкільною освітою, був одним із організаторів Головної руської ради, пізніше холмським єпископом

Р а д а н а р о д о в а — політична організація польських поміщиків і буржуазії в Галичині, заснована 13 квітня 1848 р. у Львові під час революції в Австрії. Домагалася перетворення Галичини в польську автономну провінцію Австрійської монархії та проведення буржуазних перетворень, заперечувала право українського населення Східної Галичини на окремий політичний і культурний розвиток, займала ворожу позицію щодо українського національного руху. Розпущена після розгрому Львівського збройного повстання 1—2 листопада 1848 р.

К о ш у т Лайош (1802—1894) — угорський політичний діяч, один з керівників революції 1848—1849 рр. в Угорщині. Після поразки революції емігрував до Туреччини, потім до Австрії.

Бем Юзеф-Захаріаш (1794—1850) — польський політичний і військовий діяч, генерал. Брав участь у польському повстанні 1830—1831 рр. Учасник революції 1848—1849 рр. в Австрії, 1848 р. керував обороною Відня, 1849 р. командував угорськими революційними військами в Трансільванії. Після поразки угорської революції служив у турецькій армії.

...повстання 1831 р.— Йдеться про польське (Листопадове) повстання 1830—1831 рр.— національно-визвольне повстання проти гніту російського царизму, що охопило Королівство Польське і поширилося на територію Литви, Білорусії та Правобережної України.

... в депутації до цісаря Фердінанда I, щоби заявити вірність русинів.— Йдеться про делегацію Головної руської ради, яка на початку листопада 1848 р. подала імператорові Фердінанду I петицію про поділ Галичини на дві окремі провінції — Східну (українську) і Західну (польську), утворення української національної гвардії, введення української мови в школах і установах, утворення комісій для розгляду суперечок за землю між селянами і поміщиками і т. п.

Ера конституційна — період після прийняття австрійської конституції 1867 р.

Крайовий сейм у Львові (галицький крайовий сейм) — формально представницький орган Галичини, а на ділі поміщицько-буржуазна установа австрійського уряду для внутрішнього «самоврядування» Галичини з 1861 по 1914 р. Завдяки антидемократичній виборчій системі більшість місць у сеймі належала представникам польської консервативної шляхти.

С. 102. «Просвіта» — культурно-освітня громадська організація, заснована 1868 р. у Львові. «Просвіта» відкривала хати-читальні, видавала календарі, популярні брошури на різні теми. Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний характер. З кінця XIX ст. у ній стали переважати буржуазно-націоналістичні тенденції.

Щиро привітав він появлення нашої часописі...— Йдеться про прогресивний журнал «Народ», редактором якого був І. Франко.

...поміщена одна статейка його пера.— Стаття І. Борисикевича «Грунтова справа наших шидловецьких громадян у Росії» була опублікована в журналі «Народ», 1890, № 7.

НОВІ КНИГИ ПО ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1892, № 5-6, с. 87—88.

Подається за першодруком.

С.103. Рейс Едуард Вільгельм (1804—1891) — професор Страсбурзького університету, німецький історик та дослідник Біблії і раннього християнства.

С. 104. Веспасіан Тіт Флавій (9—79) — римський імператор (69—79). В ході придушення повстання іудейських селян і ремісників проти Риму зруйнував Єрусалим (70)

Кюнен Абрагам (1828—1891) — голландський теолог та семітолог, з 1853 р. дослідник староєврейської мови та Старого завіту.

Вельгаузен Юліус (1814—1918) — німецький буржуазний історик, дослідник давньої історії євреїв і середньовічної історії арабів.

Книга Йозуа — книга Ісуса Навіна, одна з біблійних книг, виникла, ймовірно, між X—V ст. до н. е. на підставі ранніх джерел і редакцій.

Зільбернагль Ізидор — німецький сходознавець, дослідник історії буддизму.

С. 105. Готама Будда — Сіддхартха Гаутама, напівлегендарний засновник буддизму.

ЮЖНОРУССКИЙ ГРОМНИК

Вперше надруковано в журн. «Киевская старина», 1892, т. 36, кн. 3, с. 482—484, за підписом *Мирон*.

Подається за першодруком.

С. 106. Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Кушелевым-Безбородько...— Мається на увазі серійне видання: Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородько. Петербург, 1860—1862, вып. 1—2,4.

НАШІ НАРОДНІ ШКОЛИ І ІХ ПОТРЕБИ

(РЕФЕРАТ НА ВІЧІ СНЯТИНСЬКІМ)

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1892, № 7-8, с. 100—104.

Подається за першодруком.

С. 109. Етатові школи — початкові («народні»), щонайменше чотирирічні школи. Частина витрат на них передбачалася місцевим бюджетом.

Тривіальні школи — початкові, звичайно дворічні, які організовувала австрійська адміністрація в містах і деяких селах Галичини з початку XIX ст. В 60-ті роки вони поступово змінювалися етатовими. Назва походить від латинського слова trivium — перехрестя трьох шляхів. Так називалися середньовічні школи, в яких читався «нижчий» курс наук: граматика, діалектика і риторика.

... випадає на 1713 люда... — В першодруку помилково — «на 173 люда».

С. 111. Окружний фонд шкільний — фонд, створюваний з відрахувань з місцевого бюджету на шкільні видатки в шкільній окрузі (повіті).

Каса крайова — місцевий бюджет Галичини.

С. 112. ...4 876 614 люда...— в першодруку помилково «4.876.64».

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 212, 31 липня, с. 2—3; № 218, 6 серпня, с. 2—3; № 219, 7 серпня, с. 2—3; № 221, 9 серпня, с. 2—3; № 222, 10 серпня, с. 2—3; № 223, 11 серпня, с. 2—4; № 224, 12 серпня, с. 2—3; № 225, 13 серпня, с. 2—3; № 226, 14 серпня, с. 2—3, під назвою «Krajoznawstwo galicyjskie».

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 116 Фредро Анджей Максиміліан (бл. 1620—1679) — польський шляхетський публіцист, письменник, укладач збірок афоризмів.

С. 117. «Magna Charta von Galizien» — брошура австрійського публіциста Ернста Кортума (1742—1811) «Magna Charta von Galizien oder Untersuchung der Beschwerden des Galizischen Adels polnischer Nation über die Österreichische Regierung», 1792. Місцем видання зазначено Ясси, однак насправді брошура була надрукована у Львові. В ній ішлося про згубні для економіки і культури краю наслідки хазяйнування у Галичині польської шляхти.

Краттер Франц (?—1838) — австрійський журналіст, видавець і перший редактор «Газети львівської» (німецькою і польською мовами) і додатку до неї «Розмаїтості» (Rozmaitości).

Аке Балтазар (1740—1815) — австрійський медик, геолог і географ французького походження, з 1787 р. викладач природознавства у Львівському університеті, досліджував мінералогію Галичини і Карпат.

Рорер Йосиф (1769—1829) — австрійський статистик і юрист, професор ліцею у Львові, пізніше Львівського університету.

Кубракевич Михайло (?—1853) — польський політичний діяч, публіцист консервативного напряму. Мається на увазі його твір «Das enthüllte Österreich, Zweite Auflage, Kreutzlingen», 1848.

С.118. Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie («Таблиці до статистики Австрійської монархії») — збірник статистичних даних, видавався у Відні.

...кривава катастрофа 1846 р. ...— тобто селянське повстання у Галичині.

Бурхливий 1848 рік...— події буржуазно-демократичної революції 1848 р. в Західній Європі, яка охопила також і західноукраїнські землі.

С.119. ...анонімно видану працю Калінки...— Мається на увазі видання: Kalinka W. Galicya i Kraków pod panowaniem austryjackiem. Paryż, 1853.

«Czas» — польська газета консервативного напряму, виходила у Кракові.

Довідники Ступницького і Ожеховського...— Маються на увазі праці: Stupnicki Hippolit. Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królewstwie Galicyi i Lodomeryi jako też w W. Ks. Krakowskim i Księstwie Bukowińskim, pod względem politycznej i rządowej organizacyi kraju... Lwów, 1855; Orzechowski Konrad. Przewodnik statystyczno-topo-

graficzny i skorowidz obejmujłcy wszystkie miejscowości z przysiółkami w Królewstwie Galicyi, W.X. Krakowskim i X. Bukowinie, według najświeższych wskazówek urzędowyc ułożony i wydany... Kraków, 1872.

Шмедес — І. Франко має на увазі видання: Schmedes C. R. Geographisch-statistische Übersicht Galiziens und der Bukowina. Lemberg, 1869.

.. краєзнавча енциклопедія Шнайдера...— Йдеться про працю галицького краєзнавця А. Шнайдера (1825—1880) «Енциклопедія краєзнавства Галичини» (т. 1—2, літери А—Б, Львів, 1868—1874), де вміщено нариси про населені пункти Галичини, окремі вулиці і будинки міста Львова. Зібрані вченим документи і рукописи зберігаються у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника та в архіві Краківського воєводства ПНР (ф. «Тека Шнайдера»).

Рапацький Владислав — польський дослідник статистики Галичини.

С. 120. Навроцький Володимир Михайлович (1847—1882) —український статистик, економіст та публіцист демократичного напряму. У своїх працях викривав грабіжницьку економічну політику австрійської адміністрації та польської шляхти, що намагалися перетворити Галичину в земельно-сировинний придаток Австро-Угорської монархії.

Марассе Мечислав (1840—1880) — польський статистик та економіст. Досліджував народне господарство Галичини. Займався методологією та історією статистики.

«Przegląd Polski» — щомісячний науково-літературний журнал буржуазиого напряму, виходив протягом 1866—1914 рр. у Кракові

«Encyklopedia rolnicza» — мається на увазі видання: Encyklopedia rolnicza i rolniczo-przemysłowa pod red. A. Strzeleckiego i H. Kotłubaja, t. 1—3. Warszawa, 1888 — 1890.

«Statistische Monatschrift» — щомісячний журнал з питань статистики. Виходив у Відні.

Пілат Тадеуш (1844—1923) — польський статистик і економіст, з 1872 р. професор статистики у Львівському університеті, з 1877 р. депутат галицького сейму.

Охенковський Владислав (1840—1908) — польський економіст і статистик.

Клечинський Юзеф (1841—1900) — професор статистики й адміністративного права в Краківському університеті, директор Краківського статистичного бюро.

С. 121. Зиблікевич Микола (1825—1887) — польський економіст і політичний діяч консервативного напряму.

Рутовський Тадеуш (1850—1918) — польський буржуазний політик і економіст.

«Nowa Reforma» — польська газета ліберально-буржуазного напряму, виходила у Кракові в 1886—1898 рр.

«Gazeta Narodowa» — щоденна газета («Gazeta Narodowa Lwowska»), що виходила з 1842 по 1913 рр. Спочатку газета стояла на ліберально-буржуазних позиціях, а після смерті головного редактора Я. Добжанського стала органом крайніх реакціонерів — «подоляків».

С.122. ...праця Щепановського «Nędza Galicji w cyfrach»...— І. Франко має на увазі твір польського буржуазного політика й економіста С. Щепановського (1846—1900) Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. Lwów, 1888.

...дослідження д-ра Вітольда Левицького «Nasze czy obce żywioły».— Йдеться про видання польського буржуазного політика й економіста В. Левицького (1854—1931) «Nasze czy obce żywioły. Studium społeczne». Lwów, 1889.

... інші праці д-ра Левицького, такі як «Samorząd gminny» і «Materiały do reformy stosunków gminnych»....— Маються на увазі книги: Lewicki Witold. Samorząd gminny w Galicyi i dzieje jego reformy na podstawie źródeł urzędowych. Lwów, 1888; Lewicki Witold. Materiały do reformy gminnej w Galicyi, zestawione z polecenia Wyższego Wydziału Krajowego z dnia 10 sierpnia, 1887... Lwów, 1888.

«Ekonomista Polski» — польський щомісячний економічний журнал буржуазного напряму, присвячений розвиткові промисловості та торгівлі в Галичині. Виходив у Львові у 1890—1894 рр.

С. 123. «Kosmos» — науковий журнал польського природознавчого товариства ім. Коперніка, заснований 1876 р. у Львові. У наш час видається в ПНР.

Радзішевський Броніслав (1838—1914) — польський хімік, з 1872 р. професор Львівського університету.

Шайноха Владислав (1857—1928) — польський геолог, з 1885 р. професор Краківського університету; дослідник Карпат.

Дуніковський-Габданк Еміль (1855—1924) — польський геолог і мінеролог, досліджував геологічну будову Галичини, Поділля, Карпат.

Зубер Рудольф (1858—1920) — польський геолог, з 1896 р. професор Львівського університету; багато наукових праць присвятив геології Карпат.

Ляхович Броніслав (1857—1903) — польський хімік, з 1894 р. професор загальної хімії у Львівському університеті; досліджував геологію родовищ нафти в Прикарпатті.

Новицький-Сіла Максиміліан (1826—1890) — польський зоолог, займався переважно іхтіологією; з 1863 по 1890 р. професор Краківського університету.

С.124. Ломницький Мар'ян (1845—1915) — геолог та зоолог, дослідник фауни Львівщини та Поділля.

Барта Мар'ян-Антон — ботанік та біолог, професор Львівського університету.

Гюккель (Гюкль) Едуард — ботанік, професор Львівського університету.

Головкевич Еміль (1839—1892) — лісознавець, інженер та ботанік.

Медвецький Юліан (1845—1918) — український геолог, з 1873 р. професор мінералогії Львівської технічної Академії (згодом політехнічної школи).

Ростафінський Юзеф (1850—1928) — польський ботанік, історик природознавства, з 1878 р. займав кафедру ботаніки Краківського університету.

Реман Антоній (1840—1917) — львівський геоботанік, географ та мандрівник, професор Львівського університету. Досліджував флору України і Польщі.

Бенонi Карл Августин Фердінанд (1841—1904) — географ і педагог, автор багатьох підручників з географії.

Вахнянин Анатоль (Наталь) Климентович (1841—1908)— український композитор, письменник, громадський діяч «народовського» напряму, за освітою географ, автор підручника з географії. Йдеться про його працю «Фізіографічний начерк поздовжньої долини горішнього Сану».

Зейшнер Людвік (1805—1871) — польський геолог, у 1829—1833 і в 1848 — 1857 рр. професор Краківського університету, з 1857 по 1858 р. професор мінералогії медично-хірургічної академії у Варшаві.

... праці Вінцентія Поля, особливо його «Północne stoki Karpat» і блискуче написані... «Obrazy z życia i natury».— Поль Вінценти (1807—1872) — польський письменник, географ; у 1849—1852 рр. професор Краківського університету, пізніше жив у Львові та на Покутті. Автор праць: Wincenty Pol Rzut oka na północne stoki Karpat, In: Dzieła prozą Wincentego Pola, Lwów, 1877, t.3; Wincenty Pol. Północny Wschód Europy, tom 1. Obrazy z życia i natury. Kraków, Seria I—II, 1869—1870.

«Sylwan» — польський журнал, присвячений лісництву, лісовому господарству та деревообробній промисловості. 1820 р. виходив у Варшаві, у 1883—1939 рр.— у Львові, з 1947 р. знов у Варшаві.

«Łowiec» — під такою назвою виходив у 1888 і 1893 рр. у Кракові календар для мисливців та рибалок.

С. 125. Оргельбранд Самуель (1810—1868) — польський видавець і книгар; у 1858—1868 рр. видав 28-томну «Загальну енциклопедію» («Encyklopedia powszechna»).

«Encyklopedia wychowawcza» — автор має на увазі видання: Encyklopedia wychowawcza pod red. J. T. Lubomirskiego, E. Stawińskiego, S. Przystańskiego і I. K. Plebańskiego, Warszawa, 1881—1901, t. 1—5.

«Słownik geograficzny» — Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajow słowiańskich. Warszawa, 1980—1900, t. 1—15.

Дзедзіцький Людвік (?—1844) — польський педагог і географ; співробітничав у редакції «Słownika geograficznego».

Петерман Август (1822—1878) — німецький географ і картограф. З 1845 р. працював в Англії, з 1854 р.— в Готі, 1855 р. заснував географічний журнал «A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Pether Geographisches Anstalt».

Реклю Елізе (1830—1905) — відомий французький географ і соціолог, активний учасник Паризької комуни. Після еміграції з Франції став професором порівняльної географії в Брюсселі; автор відомої універсальної географії «Земля й люди. Нова всесвітня географія» у 19-ти томах (1876—1894), де вперше подано детальний опис усіх країн світу (є розділи, присвячені Україні); друг М. Драгоманова.

...карта Losy de Losenau.— Автор має на увазі карту Лосі де Лозенау «General Charte des Atlases von Galizien und Lodomerien nach der neuen Einteilung im 19 Kreise, mit dem Districte der Bukowina». Вийшла без позначення місця і року видання.

... велика карта Куммерсберга.— Йдеться про карту: Kummersberg Karl. Administrativ — Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Auschwitz, Zator und Bukowina in Jahre 1880 nach der Karte des k.k. militär.— geogr. Instituts revidiert. Wien, 1881.

Артарія — віденська видавнича фірма, яку заснував 1780 р. італієць Карло Артарія. Видавала ноти, а пізніше й географічні карти.

С. 126. Оссіан — легендарний воїн і бард кельтів, що, за англійськими легендами, жив у III ст. н. е. Деякі з його пісень були записані не пізніше XII ст. «Відкриття» поезії Оссіана приписав собі шотландський письменник та фольклорист Дж. Макферсон. Однак пізніші дослідження показали, що опубліковані ним твори, за винятком небагатьох фрагментів, є його власною літературною підробкою.

Персі Томас (1729—1811) — англійський фольклорист, дослідник, письменник. Досліджував ісландські та староанглійські народні пісні й балади.

...народних пісень... шотландських (Вальтера Скотта).— Мається на увазі збірник шотландських народних балад: Scott W. Minstrelsy of the Scottish border, v. I—III, 1802—1803.

Гердер Йоганн-Готфрід (1744—1803) — німецький письменник, філософ, етнограф, представник Просвітництва. Цікавився культурою українського народу.

...збіркою ...пісень ... «Stimmen der Völkern in Liedern» ...— Мова йде про збірник: Stimmen der Völkern in Liedern. Gesammelt von Johann Gottfried von Herder. Stuttgart und Berlin, 1807.

С. 127. Сід Кампеадор (Родріго Діас Вівар де, бл. 1040—1099) — іспанський лицар, в 1094 р. очолив боротьбу іспанського народу проти маврів (так в середні віки в Західній Європі називали мусульманське населення Піренейського півострова і західної частини Північної Африки).

... старонімецькими поемами про Нібелунгів, Гудруна, Парсіфаля...— «Пісня про Нібелунгів» — пам'ятка німецького героїчного епосу, складена на початку XIII ст. В її основі давньонімецькі міфи та перекази V—VI ст.; «Пісня про Гудрун» — німецько-австрійська середньовічна епічна поема, близька за стилем до «Пісні про Нібелунгів»; Парсіфаль, за легендами, останній лицар, що охороняв чашу Грааля.

Доленга-Ходаковський Зоріан — псевдонім Адама Чарноцького (1784—1825), польського археолога, дослідника історії та народної творчості слов'янських народів, зокрема поляків, українців і росіян. Записав близько 2000 народних пісень, серед яких 1400 українських.

Красіцький Ігнаци (1735—1801) — польський письменник-просвітитель.

Буало Ніколя (1636—1711) — французький поет, один з головних теоретиків класицизму у французькій літературі.

Вольтер (Аруе Франсуа-Марі) (1694—1778) — французький письменник і філософ-просвітитель. У своїх творах боровся проти засилля феодалізму та католицької реакції.

Грессе Жан-Батіст-Луї (1709—1777) — французький письменник, перекладач.

Воронич Яи Павел (1757—1829) — польський поет і церковний діяч; автор поеми «Sybilla» (1795—1800).

Бродзінський Казімеж Мацей (1791—1835) — польський поет, представник пізнього сентименталізму, автор поеми «Ольдіна» та «Веслав»; історик літератури та критик.

Лінде Самуель Богуміл (1771—1847) — польський філолог-лексикограф, автор шеститомного тлумачного словника польської мови.

...заснуванням бібліотеки і Національного музею...— Автор має на увазі інститут ім. Оссолінських у Львові (скорочено Оссолінеум) — науково-культурну установу, що складалася з бібліотеки, музею, видавництва та друкарні, заснованої в 1817 р. польським істориком і бібліографом Юзефом Оссолінським. Відкриття відбулося 1826 р. В 1947 р. фонди, що стосувалися польської культури, передані урядові ПНР. В наші дні бібліотека і видавництво Інституту ім. Оссолінських діють у Вроцлаві.

...зокрема «Wieczory drezdeńskie czyli powieści o dziwach i strachach» — Йдеться про видання: Ossoliński J. M. Wieczory badeńskie czyli powieść o strachach i upiorach z dołączeniem bajek i innych pism humorystycznych. Kraków, 1852.

Червінський Ігнаци Любич (бл. 1770 — бл. 1830) — польський письменник, етнограф, вивчав звичаї українського населення Галичини.

«Obrazy Rusi Czerwonej».— Мова йде про твір: Czerwiński I. Okolica Za-Dniestrska między Stryjem i Łomnicą, czyli opis ziemi i dawnych klęsk lub odmian tej okolicy, tudziez jak jest lud prosty dla religii i dla pana swego. Lwów, 1811.

С. 128. «Pieśni polskie i ruskie» — тобто «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, z muzyką instrumentalną przez Karola Lipińskiego zebrał i wydał Wacław z Oleska». Lwów, 1833.

Ліпінський Кароль (1790—1861) — польський скрипаль та композитор; зробив записи і гармонізацію мелодій польських і українських народних пісень для збірника В. Залеського.

...дві збірки Жеготи Паулі...— І. Франко має на увазі видання: Paulі I. I. Pieśni ludu polskiego w Galicyi. Lwów, 1838; Paulі I. I. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, 2t. Lwów, 1839—40. Паулі Ігнаци-Жегота (1814—1895), польський фольклорист, етнограф, історик, з 1842 р. бібліотекар архіву Потоцьких, згодом директор Ягеллонської бібліотеки у Кракові.

Карпінський Францішек (1741—1825) — польський поет-романтик.

Лозинський видав «Руськоє весіле» ...— Мається на увазі публікація Лозинського Йосипа Івановича (1807—1889), українського етнографа і мовознавця: Ruskoje wesile opysanoje czerez... Peremyszl, 1835 (видано українською мовою латинським шрифтом).

..Вагилевич вмістив у «Часописі» Чеського музею перші спроби характеристики окремих відгалужень українського народу...— Йдеться про статті Івана Вагилевича «Hucułowe obywatele wywschodnijho pohorja Karpatského» — «Časopis Českého Musea», roćn. 13, sv. 1, c. 45—48; «Bojkowe lid ruskoslovanský w Halicjich.— roćn. 15, sv. 1, c. 30—72. «Časopis Českého Musea» — чеський науковий журнал, що виходив у Празі в 1827 р. під назвою «Časopis Musea Kralovství Českého», а у 1885—1919 рр. під назвою «Časopis společnosti vlasteneckého Museum v Čechach».

Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — український поет-демократ, один з діячів «Руської трійці», збирав і популяризував українську народну поетичну творчість.

Петрушевич Степан (1770—1860) — священик с. Добрян Стрийського повіту на Львівщині. Написав п'єсу «Муж старий, жінка молода». Збирав українські прислів'я.

Мінчакевич Михайло Андрійович (1808—1879) — український громадсько-політичний і культурний діяч демократичного напряму у Галичині, член нелегальної антикріпосницької організації «Союз друзів народу» (1834—1835). За підпільну діяльність був засуджений австрійським урядом до чотирьох років позбавлення волі.

Ількевич Григорій Степанович (1803—1841) — український фольклорист. Зібрав і видав збірку «Галицькі приповідки та загадки, зібрані Григорієм Ількевичем» (1841). Близько стояв до гуртка М. Шашкевича.

У виданому там же братами Головацькими альманасі «Вінок русинам на обжинки» Яків Головацький вмістив цінні записи загадок, віруваньі забобонів, народних оповідань.— У виданому Іваном та Яковом Головацькими альманасі «Вінок русинам на обжинки» (ч. 2, Відень, 1847) Я. Головацький опублікував фольклорні та етнографічні матеріали: «Поділ часу у русинів» (с. 240—254), «Слова вітання, благословенства, чемності і обичайності у русинів» (с. 255—261), «Ворожіння у русинів» (с. 262—272), «Казки.., приказочки», «Байки та небилиці» (с. 346—396).

Вуйцицький Казімеж-Владислав (1807—1879) — польський історик, фольклорист і видавець історичних, літературних та фольклористичних матеріалів. І. Франко має на увазі його твори: Pieśni ludu Białochorwatów, Mazurów i Rusi z nad Bugu, 2 t. Warszawa, 1836—1837; Klechdy, starożytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi, t. 2. Warszawa, 1837.

«Pielgrzym Lwowski» — календар-альманах, виходив у Львові у 1822—1823 рр. за редакцією Гюнтера Мауса окремо німецьким і польським виданням. Тут публікувалися також етнографічні матеріали.

«Lwowianin» — щомісячний журнал, орган Товариства власників реальності, який нерегулярно виходив у 1835—1842 рр. Головним редактором був Людвік Зелінський.

«Przyjaciel Ludu» — польський суспільно-політичний і літературний ілюстрований журнал консервативного напряму; виходив у Познані та Лешно (1834—1850).

Вишневський Міхал (1794—1865) — польський історик літератури та видавець історичних джерел, професор філософії в Кременецькому ліцеї (1823—1824) і Краківському університеті (з 1831). Йдеться про його твір «Historia literatury polskiej», t. 1—10. Kraków, 1840—1857.

С. 129. Бервінський Рішард Вінценти (1819—1879) — польський прогресивний письменник, учасник революційних подій 1848 р. Мова йде про його твір ««Studia o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki». Poznań, 1854».

Кольберг Оскар (1814—1890) — польський прогресивний діяч, фольклорист, упорядник багатотомної збірки матеріалів з польського та українського фольклору. Мова йде про його твір: Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia... Seria 1—22, Warszawa — Kraków, 1857—1889.

Коперніцький Ізидор (1825—1891) — польський антрополог і етнограф, родом з Київщини, з 1886 р. професор Ягеллонського університету, член Академії наук у Кракові. З його ініціативи видано ряд матеріалів з української антропології та етнографії. Підтримував особисті наукові контакти з І. Франком.

Кіркор Адам Гонорій (1816—1866) — польський і білоруський археолог, лінгвіст і публіцист, автор праць з історії Литви, Білорусії, України, а також з історії слов'янських літератур.

Оссовський Готфрід (1835—1897) — польський археолог, вів археологічні дослідження в Польщі і на Україні.

Руліковський Едвард (1825—1900) — польський історик та етнограф; збирав етнографічні матеріали на території України. Видав ряд праць з української антропології та етнографії.

Карлович Ян Александр (1836—1903) — польський етнограф, філолог, дослідник музичного фольклору.

«Wisła» — науковий етнографічно-фольклорний журнал прогресивного напряму, видавався у Варшаві (1887—1905, 1916—1917). Орган Польського етнографічного товариства.

Грабовський Броніслав (1841—1900) — польський історик, етнограф, письменник.

Завілінський Роман (1855—1932) — польський мовознавець, педагог та етнограф.

Удзеля Северин (1857—1937) — дослідник етнографії польського населення Західної Галичини.

С. 130. Бігеляйзен Генрик (1855—1935) — польський літературознавець, етнограф; працював разом з І. Франком в газеті «Kurjer Lwowski», опублікував спогади про нього (див.: Іван Франко в спогадах сучасників. Львів, 1956, с. 295—303).

«Głos» — варшавський тижневик культурно-політичного характеру, виходив у 1886—1905 рр.

«Przegląd Społeczny» — щомісячний науково-літературний і громадсько-політичний журнал прогресивного спрямування, видавався у Львові в 1886—1887 рр. за редакцією

Б. Вислоуха. Співробітниками цього журналу були М. Павлик та І. Франко.

Величезна.. збірка народних пісень Головацького...— Головацький Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси.— «Чтения в обществе истории и древностей российских», 1863, кн. 3—4, с. 1—388; 1865, кн. 4, с. 469—534; 1866, кн. 1—3, с. 535—738; 1867, кн. 2, с. 739—841; 1870, кн. 3—4, с. 1—288; 1871, кн. 1—2, с. 289—523; 1872, кн. 1—4, с. 109—530; 1876, кн. 1-3, с. 531—747; 1877, кн. 2, с. 1—24; Окреме видання — М., 1878, кн. 1—4.

...Драгоманов у своїх «Малорусских преданиях».— Йдеться про видання М. Драгоманова: Малорусские народные предания и рассказы. К., 1876.

Лепкий Данило (1858—1912) — український письменник, етнограф ліберально-буржуазного напряму.

Ржегорж Франтішек (1857—1899) — чеський письменник, етнограф і фольклорист. У 1877—1890 рр. жив у Галичині, вивчав її побут та звичаї, народну медицину.

Бельовський Август (1806—1876) — польський історик і поет, видавець історичних джерел.

Стадніцький Александр (1806—1861) — польський буржуазний історик, юрист; займався дослідженням історії села у північних Карпатах, збирав матеріали до історії галицьких міст, які видав 1856 р.

Шайноха Кароль (1818—1868) — польський буржуазний історик, письменник і громадський діяч.

Шуйський Юзеф (1835—1883) — польський буржуазний історик, політик і видавець історичних джерел; з 1869 р. професор Краківського університету; у 1873—1883 рр. — генеральний секретар Краківської Академії наук.

Ліске Ксаверій (1838—1891) — польський буржуазний історик, видавець історичних джерел, з 1871 р. професор Львівського університету, один із засновників і голова Польського історичного товариства.

...князівства... ділилися і грабувалися і врешті дісталися Польщі.— Галицько-Волинське князівство відіграло значну роль у захисті Центральної Європи від Золотої Орди, однак, ослаблене виснажливою боротьбою з ординцями, в другій половині XIV ст. було загарбане Польським королівством.

С.131. ... з 1772 р. починається те, що власне треба називати історією Галичини.— 1772 р. в результаті поділу Польщі Галичина перейшла під владу Австрії під офіційною назвою Королівство Галичини і Лодомерії.

...цінну працю Реппеля...— Йдеться про видання: Roeppel Richard. Geschichte Polens. T. 1. Hamburg, 1840.

...монографію Смольки про Мєшка Старого...— Мова йде про твір: Smołka Stanisław. Mieszko i jego wiek. Warszawa, 1881.

Бобжинський Міхал (1849—1935) — польський буржуазний історик, юрист, політичний діяч, професор Краківського університету, робив спроби критичної оцінки історії феодальної Польщі.

Пекосінський Францішек Ксаверій (1844—1906) — польський буржуазний історик, професор історії польського права в Краківському університеті.

Малецький Антоні (1821—1913) — польський філолог, історик.

...Бельовського «Monumenta Poloniae Historica»...— Йдеться про видання: Monumenta Poloniae Historica, t. 1—6. Lwów — Kraków, 1864— 1893, яке започаткував А. Бельовський, підготувавши до друку т. 1 і 2.

Гельцель Антоні Зигмунт (1808—1870) — історик польського права, буржуазний консервативний діяч і публіцист, з 1850 р. професор Краківського університету, з 1848 р. депутат галицького сейму, з 1861 р.— член австрійського парламенту. Мова йде про видання: Helcel A. Z. Starodawne prawa polskiego pomniki, t. 1—2. Kraków, 1857—1870.

Енгель Йоганн-Крістіан (1770—1814) — німецький історик Угорщини та слов'янських країн, автор праць: Geschichte von Halitsch und Wladimir. Wien, 1792; Geschichte der Ukraine. Halle, 1796, та ін.

...Денис Зубрицький («Історія Галицько-Володимирського князівства»).— І. Франко має на увазі книгу Д. І. Зубрицького «История древнего галицко-русского княжества», ч. 1—3. Львів, 1852—1855.

Шараневич Ізидор Іванович (1829—1902) — український буржуазний історик «москвофільського» напряму, керівник Ставропігійського інституту, професор Львівського університету, член Наукового товариства імені Шевченка у Львові, член Академії наук у Кракові. Основні праці присвячені історичній географії та історії Галичини.

Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — російський та український історик літератури, фольклорист, професор Київського університету, академік Петербурзької Академії наук (з 1907 р.), досліджував українські народні думи. І. Франко згадує його працю: Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам. К., 1873.

Смирнов Михайло (1833—1877) — російський історик, професор Одеського університету, досліджував історію Галичини до загарбання її Польщею. Мова йде про працю «Галицький князь Данило» (український переклад опублікований в «Руській історичній бібліотеці», т. 5, Тернопіль, 1886).

Філевич Іван (1856—1913) — російський реакційний історик, професор Варшавського університету, досліджував історію Київської Русі, Галичини та Закарпаття.

...монографію про князя Юрія II написав чех Ржежабек...— Мова йде про статтю І. Ржежабека, «Юрій II, останній князь всієї Малої Русі», опубліковану чеською мовою в журн. «Časopis Musea Království Českého», 1883, № 57.

Іпатіївський літопис — найстаріший список літописного зведення, яке включає «Повість временних літ», «Київський літопис» XII ст. і «Галицько-Волинський літопис». І. Франко має на увазі працю І. Шараневича: Die Hypatios Chronik als Quellen — Beitrag für österreichischen Geschichte. Lemberg, 1872.

С. 132. .. Нестор, виданий Бельовським і Вагилевичем...— Видання «Повісті временних літ» (мовою оригіналу і в польському перекладі), підготоване І. Вагилевичем а А. Бельовським. Надруковано у складі першого тому шеститомної збірки джерел «Monumenta Poloniae Historica» (Львів, 1864).

...Іпатіївський літопис—Петрушевичем...— Йдеться про видання: Волынско-Галицкая летопись, составленная с концом XIII в. 1205—1292. Издал и объяснил А. С. Петрушевич. Львів, 1871.

«Akta grodzkie i zi emskie z archiwum bernardyńskiego we Lwowie».— Мова йде про видання: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (1868—1935).

«Acta Tomiciana» — публікація історичних джерел, що містить збірку актів XVI ст., пов'язаних з діяльністю П. Томіцького. Зібрані тогочасним секретарем польської королівської канцелярії С. Гурським (т. 1—13, 1852—1912, в Познані; т. 14—15 видані у 1952 і 1957 рр. В. Поцехою).

«Monumenta Theinera» — Йдеться про видання: Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabulariis, vaticanis,t. I—IV. Romae, 1860—1864.

«Acta et monumenta res gestas Poloniae i llustranti a».— Мається на увазі видання: Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. I—XI. Cracoviae, 1874—1888.

«Acta podkanclerskie Krasińskiego» — Повна назва публікації: Acta podkanclerskie Franciszka Krasińskiego. Cz. I (Obejmująca acta od 1 stycz. 1569 r. do 1 kwiet. 1570 r.). Warszawa, 1869; Cz. II (Obejmująca acta od 5 kwiet. 1570 r. do 1 maja 1571 r.). Warszawa, 1870. Красінський Францішек (1522—1577) був коронним підканцлером в 1569—1573 рр.

Сангушки — литовсько-український князівський рід. Роман Сангушко (1832—1890) — власник архіву цього роду у Славуті. Документи архіву опубліковано в серії: Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie, t. 1—7. Lwów, 1887—1910.

«Zródła dziejowe» Павінського і Яблоновського...— Йдеться про багатотомне видання джерел з історії Польщі та України доби феодалізму. Видавали у Варшаві А. Павінський та О. Яблоновський, починаючи з 1875 р. Павінський Адам (1840—1896) — польський історик ліберально-буржуазного напряму, видавець історичних джерел, з 1871 р. професор російського університету в Варшаві, з 1891 — член Краківської Академії наук. Яблоновський Олександр (1829—1913) — польський буржуазний історик, досліджував історію України XVI—XVII ст; укладач історичного атласу українських земель Речі Посполитої.

«Акты Западной России» — збірка документальних матеріалів з вітчизняної історії за 1340—1699 рр. (т. 1—6. Спб., 1846—1853). Містять відомості про відносини Росії з Україною, Литвою, Польщею, Лівонським орденом, Кримським ханством та про народно-визвольну війну 1648—1654 рр.

«Акты Южной и Западной России» — 15-томний збірник матеріалів з історії України і Білорусії XIII—XVII ст.

(т. 1—15, Спб., 1863—1892). Містять відомості про феодальне землеволодіння, про становище сільського і міського населення, про селянсько-козацькі повстання, народно-визвольну війну, возз'єднання України з Росією та боротьбу проти іноземних загарбників.

«Архив Юго-Западной России» — 35-томне видання історичних документів та літературних пам'яток, що стосуються Правобережної й Західної України XIV—XVIII ст. (т. 1—35, Спб., 1859—1914).

Прохазка Антоній (1852—1930) — польський буржуазний історик, автор ряду праць з історії України.

Левицький Анатоль (1841—1899) — польський буржуазний історик, з 1883 р. професор Краківського університету.

Лукашевич Юзеф (1799—1873) — польський історик, публіцист і видавець історичних джерел.

Кубаля Людвіг (1838—1918) — польський буржуазний історик.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український буржуазний письменник, критик, історик, етнограф. Політичні погляди Куліша еволюціонували від поміщицького лібералізму до буржуазного націоналізму, реакційного слов'янофільства й схиляння перед царизмом. У 1856—1857 рр. видав два томи фольклорно-історичних матеріалів «Записки о Южной Руси».

...останні роки панування Станіслава Августа і Чотирирічний сейм...— Мають на увазі праці В. Калінки «Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta» (1868), «Sejm czteroletni» (1880).

... Тадеуш Корзон («Внутрішня історія Польщі за панування Станіслава Августа»).— Мова йде про твір: (Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. 1—4, 1882—1886. Корзон Тадеуш (1839—1918) — польський буржуазний історик.

Беєр Адольф (1831—1902) — австрійський буржуазний історик, досліджував епоху Марії-Терезії та Йосифа II; видав частину кореспонденції Йосифа II і Леопольда II, написав працю про перший поділ Польщі.

С. 133. ...Зубрицького «Хроніку Львова» ...— Мова йде про працю Дениса Зубрицького, написану польською мовою: Kronika miasta Lwowa. Lwów, 1844.

Лозинський Владислав (1843—1913) — польський буржуазний історик і мистецтвознавець, автор досліджень про побут міщан і шляхти XVI—XVII ст. Ідею про «цивілізаторську роль» польської шляхти і патриціату на українських землях проводив у книзі «Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI—XVII w». Lwów, 1890.

...праці Шараневича і Чоловського про розташування давнього Львова...— Йдеться про праці І. Шараневича «Где стоял первісний королем руським Данилом збудований Львів» (У кн.: Шараневич І. Географічно-історичні статті. Львів, 1875), «Где стоял первісний королем руським Данилом для сина своєго престолонаслідника Льва збудований Львів» (Временник Ставропігійського інституту на рік 1876) та

А. Чоловського «Lwów za ruskich czasów» (Львів, 1891; український переклад — «Народна часопись», 1892, № 27—31).

...публікацію Чоловським найстаршої книги ради Львова... — Йдеться про видання: Czołowski A. Pomniki dziejowe Lwowa. I. Najstarsza księga miejska 1382 do 1389. Lwów, 1892. Чоловський Александр (1865—1944) — польський буржуазний історик, архівіст, директор архіву у Львові, дослідник історії Галичини доби феодалізму.

...монографію Целевича про Скит Манявський.— Целевич Ю. Історія Скиту Манявського враз із збірником грамот, листів і деяких судових документів, дотичних того монастиря. Львів, 1887. Целевич Юліан Андрійович (1843—1892) — український буржуазний історик і педагог.

Добощук Олекса (Довбощук).— Йдеться про Олексу Васильовича Довбуша (1700—1745), керівника антифеодального селянського руху опришків 30—40-х років XVIII ст. в Карпатах і на Прикарпатті.

«Przewodnik Naukowy i Literacki» — щомісячний літературний додаток до «Gazety Lwowskiej», що з 1873 по 1919 р. видавався у Львові. Його засновником і першим редактором (до 1883 р.) був Владислав Лозинський

«Kwartalnik Historyczny» — польський науковий історичний журнал, заснований у 1887 р. Історичним товариством у Львові; до 1939 р. виходив у Львові, після другої світової війни до 1950 р.— у Кракові, з 1950 р.— у Варшаві. І. Франко, будучи у 1888—1889 рр. членом цього товариства, надрукував у журналі ряд своїх статей.

«Przegląd Powszechny» — щомісячний журнал клерикального напряму, у 1884—1936 рр. видавався у Кракові.

С. 134. «Ateneum» — літературно-критичний щомісячний журнал ліберально-буржуазного напряму, заснований у 1876 р. В. Спасовичем (1829—1907) та А. Павінським (1840—1896). Видавався у Варшаві протягом 1876—1901 рр.

«Biblioteka Warszawska» — науково-літературний журнал ліберального напряму; виходив у Варшаві в 1841—1914 рр.

Чарнік Броніслав (1857—1918) — польський публіцист, історик та літературознавець, літературний секретар Оссолінеуму, член історичної комісії Академії наук у Кракові.

Цейсберг Генріх (1839—1899) — австрійський історик, з 1865 по 1871 р. професор Львівського, з 1871 по 1872 р.— Інсбрукського, з 1897 р.— Віденського університетів, член Краківської Академії наук.

Арнет Альфред (1819—1897) — німецький історик, видав листування Марії-Терезії, написав дослідження про часи її правління.

С. 135. Шмідт-Вайсенфельс Едуард (1833—1898) — німецький журналіст, письменник та історик літератури

С. 136. Черніг Карл (1804—?) — австрійський статистик і економіст.

Зібель Генріх (1817—1895) — німецький історик та політик консервативного напряму, в 1844—1846 рр. професор Боннського університету, в 1846—1861 рр. працював у Марбурзі та Мюнхені, головний редактор «Historische Zeitschrift».

Онекен Вільгельм (1838—1905) — німецький історик, професор університету в Гіссені, депутат рейхстагу, видавець «Великої всесвітньої історії»

...Лозинський ... «Галіціана» ... — Мова йде про твір польського буржуазного письменника і публіциста Валерія Лозинського (1837—1861) «Kilka obrazków z pierwszych lat historyi galicyjskiej». Lwów, 1872.

...рукопис № 525...— Нині цей рукопис зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР. Це збірник документів, писаний різними особами в другій половині XVIII — на початку XIX ст. (у двох томах).

«Нарис кампанії 1809 року» ...— Мається на увазі праця: Rys historyczny kampanii odbytej w roku 1809 pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego. Poznań, 1869.

...Кунасевича «Львів у р. 1809».— Мова йде про видання: Kunasiewicz S. Lwów w roku 1809 ... Opowieść dziejowa opisana na podstawie pamiętnika naocznego świadka. Lwów, 1890.

С. 137. ...Тессарчика «Тарнівська різня» й «Історія Краківської республіки» ... — Tessarczyk A. Rzeź galicyjska roku 1846, czyli szczegółowy opis dokonanych morderstw, rozbojów i łupieztw. Kraków, 1848; Rzeczpospolita Krakowska wolna, niepodległa i ściśle neutralna pod opieką trzech wielkich mocarstw: Austryi, Prus i Rossyi a za rękojmią kongresu wiedeńskiego, posz. 1—4. Kraków, 1863—1870.

... Ходзька «Les massacres en Galicie»...— Мова йде про працю польського історика і журналіста Леонарда Ходзька (1800—1871) «Les massacres de Galicie et Cracovie confisguee per l'Autriche en 1846». Paris, 1861.

...спогади ... Якубовського... — «Opis epidemicznej cholery w okręgu Krakowskim w roku 1849 panującej». Kraków, 1850.

... спогади Сахера ... «Polnische Revolutionen».— Мова йде про видання: Sacher. Polnische Revolutionen, Erinnerungen aus Galizien. Prag, 1863. Сахер-Масох Леопольд (1835—1895) — німецький письменник, у творах якого тенденційно зображувалось життя селян і дрібного міщанства.

...спогади ... Юзефчика ... — Юзефчик Анджей (1816—?), польський педагог, мемуарист. Мова йде про твір: Józefczyk A. Wspomnienia ubiegłych lat, przyczynek do historyi spisków w Galicji. Kraków, 1881.

...спогади ... Янка ... — Янко Генрик (1806—1887) — польський поміщик-землевласник у Галичині, учасник революції 1848 р ; фінансував підпільну Конфедерацію польського народу. Богданський Генрик — учасник польського національно-визвольного руху 30—40-х років XIX ст., автор мемуарів.

...різню в Горожані ... описав у своїх мемуарах Чаплицький ...— Під різнею в Горожані польські буржуазні історики розуміли один з епізодів галицького селянського повстання 1846 р. Тут ідеться про твір: Czaplicki Władysław. Powieść o Horożanie (1846), przez F. M. Wład. Lwów, 1862. Автором опису подій в Горожані був також австрійський буржуаз-

ний історик Мавркій Саля (Sala M. Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846. Wien, 1867).

С. 138. Борковський-Дунін Олександр (1811—1896) — польський поет, журналіст і буржуазний політичний діяч. Член австрійського парламенту (1848—1849) та галицького сейму (1861—1872). Мова йде про твір: Borkowski A. Sejm ustawodawczy rakuski ze szczególnejszą uwagą na poselstwo polskie, 2 cz. Poznań, 1849—1850.

Форстер Кароль (1800—1879) — польський журналіст, письменник, економіст і політичний діяч. Учасник слов'янського з'їзду у Празі; брав участь у революції 1848 р.

...Чаплицький (кінцеві розділи «Спогадів»).— Мова йде про кінцеві розділи мемуарів: Czaplicki W. Pamiętniki więźnia stanu (na Szpilbergu) przez autora «Powieści o Horożanie». Lwów, 1863.

...спогади Завадського «Література в Галичині» ... — Автор має на увазі твір: Zawadzki Władysław. Literatura w Galicyi 1772—1848. Lwów, 1878.

...історію львівського театру старанно, але некритично описав Пепловський.— Шнюр-Пепловський Станіслав (1859—1900) — польський журналіст у Львові, за освітою юрист; досліджував історію польського театру в Галичині. Головні праці: «Teatr polski we Lwowie (1790—1881)», «Galiciana. 1778—1812».

...Гарасевича «Annales ecclesiae Ruthenae»... — Гарасевич-Нейштерн Михайло (1763—1836) — церковний діяч та історик церкви у Галичині. Мова йде про твір: Harasiewicz Michael. Annales ecclesiae Ruthenae gratiam et communionen cum S. Sede Roman habentis, ritumque Greco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Cholmensem. Leopoli, 1862.

...Малиновського «Kirchen — und Staatssatzungen» ... — Йдеться про книгу церковного діяча в Галичині Михайла Малиновського (1812—1894) «Die Kirchen und Staats-Satzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien. Lemberg, 1861.

...Пелеша «Geschichte der Union».— Йдеться про книгу: Pelesch Julian, Geschichte der Union Ruthenischen Kirche mit Rom von den aeltesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Würzburg-Wien, 1881. Пелеш Юліан (1843—1896) — уніатський церковний діяч, з 1885 р. єпископ станіславський, з 1891 р. єпископ перемишльський, автор богословських та історичних праць.

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російський історик літератури і фольклорист, академік Петербурзької Академії наук (з 1898 р.). Приділяв багато уваги українському фольклору та літературі, зокрема українській фольклористиці, присвятив увесь третій том «Истории русской этнографии». Член Російської Академії наук і Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Коцовський Володимир (1860—1921) — український письменник, педагог та історик літератури «народовського» напряму в Галичині; досліджував «Слово о полку Ігоревім» та творчість

М. Шашкевича, співробітник «Зорі» та «Діла», дійсний член Наукового товариства імені Шевченка.

Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — історик української літератури буржуазно-націоналістичного напряму, професор Львівського університету

Терлецький Остап Степанович (1850—1902) — український економіст, публіцист, літературознавець, громадський діяч революційно-демократичного напряму.

Супінський Юзеф (1804—1893) — польський буржуазний економіст і соціолог позитивістського напряму.

С. 139. ... Домбчанського «Die ruthenische Frage»... — Йдеться про книгу: Dąbczański Antoni. Die ruthenische Frage in Galizien, Lemberg, 1848.

Гречек Константин (1854—1884) — чеський історик, славіст, професор Празького університету.

Черкавський Євсебій (1822—1896) — український філолог, громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, згодом прибічник полонізації українського населення.

Шміт Генрик (1817—1883) — польський історик.

Кантецький Максиміліан (1857—1899) — польський історик, педагог, журналіст. Головний редактор газети «Kurjer Poznański».

Чемеринський Ігнаци Щесни (1832—1906) — польський юрист і економіст.

...працю... Малиновського про дотацію українського духовенства...— Мова йде про твір: Malinowski M. Die Kirchen und Staats-Satzungen bezüglich der griech-kat. Ritus der Ruthenen in Galicien. Lemberg, 1861.

Романович Тадеуш (1843—1904) — польський журналіст, економіст, статистик та буржуазний політичний діяч; неодноразово обирався депутатом галицького сейму та австрійського парламенту.

Олесницький Євген (1860—1917) — український адвокат і буржуазний політичний діяч; належав до партії «народовців». І. Франко має на увазі його працю. Олесницький Є. Право пропінації в Галичині. Львів, 1889.

Лімановський Болеслав (1835—1935) — польський публіцист, соціолог та історик; один із засновників реформістської Польської соціалістичної партії.

С. 140. Тетмаєр-Пшерва Влодзімеж (1861—1923) — польський поет, художник-графік і буржуазний суспільний діяч; з 1911 по 1918 р. член австрійського парламенту

С. 141 «Przegląd Tygodniowy» — польський суспільно-артистичний журнал, видавався з 1866 по 1905 р. у Варшаві. Провідний орган польських позитивістів.

Польська книгарня — львівське книготорговельно-видавниче підприємство А. Бартошевича, а пізніше Б. Полонецького. Діяло у 1872—1939 рр.

...дуже шкода, що Польська книгарня... не домовилася з автором ...— До цього місця у першодруку було подано редакційну примітку про те, що рецензована книга — не окреме видання, а відбиток з журналу і що рукопис повного тексту ще чекає на видання.

С. 142. ...книжки Шуйського «Die Polen und Ruthenen in Galizien».— Праця вийшла також польською мовою: Szujski Józef. Polacy i rusini w Galicyi.— В кн.: Szujski J. Dzieła Wydanie zbiorowe, tom dodatkowy. Kraków, 1896.

С. 143. Галичина і Володимирія...— Королівство Галичини і Лодомерії — офіційна назва Галичини під владою Австрії (походить від Галицького і Володимирського князівств.).

С. 144 ...цех катів....— У містечку Бєч (південна Польща) був цех катів, яких запрошували й до інших міст для виконання смертних вироків.

... «Залізну панну» у Чхові...— У книзі Б. Лімановського наведена легенда про те, що засуджених до страти шляхтичів-розбійників посилали до Чхова цілувати залізну скульптуру дівчини; підходячи до неї, вони падали на ножі й гинули.

Наперський Костка (бл. 1620—1651) — керівник антифеодального повстання польських та українських селян 1651 р. у Підгаллі (південна Польща).

Шеля Якуб (1787—1862) — один з керівників селянського загону під час галицького селянського повстання 1846 р.

С. 145. ... Merunowicz. Żydzi...— Мова йде про книгу польського журналіста, економіста, публіциста та буржуазного політичного діяча Т. Меруновича: Merunowicz Teofil. Żydzi. Studium społeczne. Lwów, 1879.

Носсіг Альфред (1864—1943) — письменник, журналіст, економіст, скульптор, реакційний політичний діяч сіоністського напряму, згодом агент гестапо у роки II світової війни; страчений учасниками підпільної єврейської організації руху Опору. Мова йде про його працю: Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes. Wien, 1887.

...а пізніше видав історію повстання 1863 р. та історію суспільних рухів 18—19 сторіч...— Йдеться про книги Б. Лімановського «Historia powstania 1863 i 1864 r.» (Lwów, 1889), «Historia ruchu społecznego w drugiej połowie XVIII stólecia» (Lwów, 1888), «Historia ruchu społecznego w XIX stóleciu» (Lwów, 1890).

С. 148. ...книжку «Соціалізм як кінцевий вияв історичного розвитку» ... — Йдеться про працю Б. Лімановського «Socjalism jako konieczny objaw dziejowego rozwoju» (Lwów, 1879).

С. 149. Фундація Скарбка в Дроговижі — реміснича школа-інтернат в с. Дроговижі, маєтку графа Скарбка.

ОПРИШОК СЕМЕН ХОТЮК

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1893, № 11, с. 222. Подається за першодруком.

С. 151. Праці покійного д-ра Ю. Целевича про опришківство...— Ю. Целевич. Про Олексу Довбуша та його попередників і наступників.— «Діло», 1883, № 34—39; його ж. Ще дещо про Олексу Довбуша та його наступників.— «Діло», 1883, № 149—150; його ж. Дальші вісті про опришків.— «Діло»,

1890, № 11; 15—18; його ж. Останні історичні вісті про опришків XVIII ст.— «Діло», 1891, № 238, 240—242, 245, 248—253.

П а л і й Семен Пилипович (справжнє прізвище Гурко; 40-і роки XVII ст.— 1710) — білоцерківський (фастівський) полковник, керівник визвольної боротьби проти польсько-шляхетських загарбників на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст.

ЛОРІС-МЕЛІКОВСЬКА КОНСТИТУЦІЯ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1893, № 15, с. 147—151.

Подається за першодруком.

С. 153. «Ф о н д р у с с к о й в о л ь н о й п р е с с ы» — видавництво, організоване 1891 р. в Лондоні народницькою еміграцією, головним чином, народовольською, для видання революційної літератури і доставки її в Росію.

Л о р і с - М е л і к о в Михайло Таріелович (1825—1888) — державний діяч Росії. У 1879 р. тимчасовий харківський генерал-губернатор, з лютого 1880 р.— начальник верховної розпорядчої комісії і фактичний диктатор Росії; від серпня 1880 по травень 1881 р. міністр внутрішніх справ. Заграючи з лібералами, Лоріс-Меліков в той же час вдавався до репресій проти революціонерів.

С. 155. ...к а т а с т р о ф а 1 м а р т а.— Вбивство народовольцями царя Олександра II 1(13) березня 1881 р.

...д л я р е в о л ю ц і й н о ї п а р т і ї р о с і й с ь к о ї...— Мова йде про російських революційних народників.

В е л е п о л ь с ь к и й (Вельопольський) Александр (1803—1877) — польський консервативний політик, прибічник угоди з російським царизмом.

С. 156. П і х н о Дмитро Іванович (1853—1913) — російський економіст. У 1888—1902 рр. професор Київського університету. Редактор реакційно-монархічної газети «Кіевлянин». Згодом очолював київський відділ чорносотенного «Союзу російського народу».

НАРОДНІ ШКОЛИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1893, № 16, с. 163—165.

Подається за першодруком.

С. 163. «К и е в л я н и н» — реакційно-монархічна газета. Виходила в Києві у 1864—1919 рр.

Н а р о д н і ш к о л и — тобто початкові школи.

З ПОЛЯ НАШОЇ НАУКИ

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1893, № 19, 20, с. 224—228; № 21, с. 251—255.

Подається за першодруком.

С. 167. П е р ш а р у с ь к а г і м н а з і я — гімназія № 1 у Львові, перша у Галичині середня школа, у якій навчання проводилося українською мовою (з 1863 р.).

С. 168. Нестор (?— після 1113) — письменник і літописець, один з ймовірних авторів «Повісті временних літ».

Скорина Франциск (? — не пізніше 1551) — білоруський першодрукар, просвітитель.

С. 169. Добрянський Антон (1810—1877) — український історик-краєзнавець клерикального напряму у Галичині.

«Перемишлянин» — календар-альманах; виходив у Перемишлі в 50—60-х рр. XIX ст. за редакцією Антона Добрянського.

...свідоцтва, напр., Несецького о фактах XIII або XIV віку...— Франко має на увазі Каспара Несецького (1662—1744), єзуїта, генеалога, автора гербовника «Korona Polska» (4 томи), опублікованого в 1728—1743 рр.

С. 170. Клейст Генріх фон (1777—1811) — німецький письменник.

С. 171. Терлецький Кирило Семенович (? —1607) — український церковний діяч, з 1585 р. єпископ луцький і острозький, один з ініціаторів Брестської церковної унії.

Потій Іпатій (1541—1613) — уніатський митрополит, один із активних діячів уніатської церкви.

С. 172. «Towarzyetwo Przyjaciół Nauk» — наукове товариство, засноване у Кракові 1816 р. В 1872—1873 рр. на його основі створена Академія наук.

«Страхопуд» — український сатирично-гумористичний журнал, виходив з перервами у 1863—1905 рр. спершу у Відні, пізніше у Львові.

С. 173. «Правда» — український літературно-науковий і політичний журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові протягом 1867—1898 рр. з перервами, орган «народовців»; з кінця 80-х років став трибуною буржуазного націоналізму.

....Барвінський...— Мова йде про Барвінського Олександра.

С. 174. ... софоклівський Едіп...— Персонаж трагедії «Цар Едіп» давньогрецького драматурга Софокла (бл. 495—406 або 405 до н. е.).

Рамбо Альфред (1842—1905) — французький буржуазний історик і державний діяч.

Голубєв Степан Тимофійович (1849—1920) — історик, професор Київської духовної академії.

С. 175. Громницький Сидір (1850—1906) — галицький громадський діяч, вчитель української гімназії у Львові, член і неодноразовий голова (1886—1903) Наукового товариства ім. Шевченка.

Паньківський Кость Федорович (1855—1915) — український економіст і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, видавець.

Макарушка Остап (1867—1931) — український педагог і мовознавець, громадський діяч буржуазно-націоналістичного напряму.

С. 177. «Записки» — тобто «Записки Наукового товариства імені Шевченка», видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові (т. 1 — 155, Львів, 1895—1937).

С. 178. Копач Іван Симонович (1870—1952) — український педагог і критик.

К ИСТОРИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ГАЛИЦИИ

Вперше надруковано в журн. «Киевская старина», 1893, т. 43, кн. 10, с. 159—165, за підписом *Мирон*.

Подається за першодруком.

С. 181. ...к в ы с ш и м, т[а к] н а з ы в [а е м ы м] н о р м а л ь н ы м ш к о л а м...— Маються на увазі чотирикласні школи, після яких учень мав право вчитися в гімназії. Вони у порівнянні з тривіальними (де тільки вчили читати, писати й рахувати) мали ширшу навчальну програму й існували тільки в більших містах Галичини.

С. 182. П е р г е н...— Йдеться про Антона Пергена, графа, першого австрійського губернатора Галичини (1772—1774).

ПОЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1894, № 2, с. 29—31.

Подається за першодруком.

Стаття була конфіскована коломийським повітовим судом, про що свідчить журнальна примітка.

Матеріали суду і конфіскований номер журналу «Народ» в роки Радянської влади передано в Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Нижче наводяться вилучені місця статті за конфіскованим номером журналу (публікація П. Й. Колесника в «Радянському літературознавстві», 1959, № 3, с. 117—120).

«В ту пору, коли у нас на вічах говорено про хлопську біду і хлопські потреби, коли по краю почали носитися слухи про нову еміграцію, котра буцімто має розпочатися на весну, коли в турецькім повіті звісний комісар п. Альберт на те конто поарештовував чимало селян, шукаючи за московськими агентами, а російський уряд після звістки «Нового времени» аж поробив спеціальні кроки, щоб не допустити руських емігрантів з Галичини до благословенної Росії,— в ту саме пору вибухли хлопські розрухи в Сіцілії і по поводу їх ми одержали в'язанку звісток, котрі ілюструють страшенне, пригноблене положення сіцілійських мужиків та робітників. Безземельність, скуплення землі в руках шляхти та капіталістів, страшенно низька плата за роботу, безвстидне і безсовісне визискування праці людської, в тім числі й дітської, в таких навіть убійчих заводах, як копальні сірки, а надто надмірний притиск податковий і наскрізь скорумпована адміністрація, ось ті глибокі рани, що точать суспільний організм Сіцілії. Супроти сих ран виступили сміло деякі люди, щирі демократи та соціалісти, як посол Джуфріда, агітатор Боско-Гарібальді і др., і допомогли робочому народові зорганізуватися в могучий зв'язок, званий Fasci dei lavoratori (зв'язок робочих людей). Зв'язок сей за кілька останніх місяців розширився був дуже сильно в столиці Сіцілії Палермо і в деяких поблизьких околицях. Та розрухи вийшли не від членів Fasci, а були радше елементарним вибухом темних, приголомшених мас, котрим не стало терпцю. Тільки опісля виступили, чи вла-

стиво хотіли виступити, й Fasci до боротьби за основну реформу земельних й робітницьких відносин у Сіцілії.

Чи справді провідники зв'язку мали на меті оружне повстання, як твердять вороги людового руху, напевно не знаємо. Та уряд, що саме тоді перебув одну з частих тепер у Італії криз, енергічно взявся до діла. Новий президент італіанського міністерства Крісті, котрий по першім вибуху розрухів телеграфував нещасним мужикам: «Я духом з вами», зараз же послав на Сіцілію багато війська, казав оголосити стан облоги, розв'язати всі зв'язки робітницькі, поарештувати їх провідників — одним словом, хоч «духом з вами», але руками і колінами проти вас! Чи, поборовши рух хлопський у Сіцілії, Крісті не забуде і про обіцяні реформи аграрних та робітницьких відносин та адміністрації не тільки в Сіцілії, але і в цілій Італії, се швидко побачимо.

Не моя се думка, але всякому тямущому галичанинові, коли читав звістки про Сіцілію, мимоволі приходило в тямку порівняння Сіцілії з Галичиною. Тамошні відносини в дуже многих поглядах такі, яких добивається наша шляхта. Не тільки земля, заводи, фабрики, але також місцева і вища адміністрація, парламентарна репрезентація і т. д.— все там у руках шляхти,— а наслідки сього стану такі ... — ut figura docet (як наочно видно *(лат.)* — *Ред.)*».

«В Празі відбувається тепер дуже інтересний процес проти членів т[ак] :зв[аної] «Омладіни». В процесі є 66 оскаржених, переважно молодих хлопців 16—20 літ, котрим прокураторія закидає найтяжчі провини, як головну зраду, зневагу маєстату цісарського, підбурювання до бунту і до порушення особи цісарської, приналежність до тайного зв'язку і т. ін. Розправа ведеться тайно, перед виїмковим судом, та проте часописи, навіть празькі, публікують дуже докладні справоздання з сеї справи. Читаючи акт оскарження і оті справоздання, нам мимоволі приходить на думку: десь-то, колись-то ми щось подібне вже бачили і чули! Аж і справді! Адже й нас самих і інших соціалістів галицьких у Львові і в Кракові так судили! Звичайна тактика прокураторська: те, що треба доказати, приймається за доказане і кладеться в центрі цілої композиції, а з того центру на всі боки, мов проміння сонця, сиплються конклюзії та здогади на поодинокі, розрізнені і нічим не пов'язані факти, з них робиться одноцільну сіть, ряд, ланцюг, систему — і ось вам готове колосальне оскарження, котрим вигідно обмотується скільки хочете людей, котрі могли б собі особисто не знатися і ніколи не видатися, можуть належати до різних партій, держатися прямо протилежних поглядів та теорій, були молодочехами, радикалами, поступовцями, соціал-демократами і незалежними соціалістами — все байка! Пакуй їх усіх в члени одного тайного зв'язку. Щастя чи нещастя хотіло, що в записній книжці одного молоденького соціаліста найдено план організації, а другий ув'язнений, каліка, хлопець з хоробливою фантазією, а без моральних основ (правдоподібно, навіть агент поліційний) подає в слідстві також зізнання про тайну організацію і виявляє цілий план організаційний — хоч глупо скомпонований і до попереднього зовсім не подібний — нічого не вадить! Оскарження має «фактичну основу» в зізнаннях і письмах підсудних, і газети всього світу трублять про відкриття страшного анархістичного тайного товариства

«Омладіна». Агент провокаційний устроює шумні демонстрації вуличні, незвісні драби замазують фарбою орли цісарські і зневажають кам'яні бюсти цісаря Фердінанда, розкидають карточки з глупими написами і т. ін.— все це діла «Омладіни»! І в Празі оголошується стан облоги, касується суд присяжних, арештується множество молодих людей, завішуються поступові (далеко не анархістичні, а то навіть чисто літературно-критичні) часописи, арештованих ставиться перед виїмковим судом, а тим часом хлопці, котрих сам прокуратор недавно перед тим признав непринależними до «Омладіни», вбивають нещасного агента-провокатора, незвісні руки раз у раз замазують орли цісарські, підкидають письма та картки глупозрадницького змісту навіть під брами касарень військових, посилають погрози навіть провідникові виїмкового трибуналу мов умисне на те, щоб той приложив їх до актів процесу і тим обтяжив ще долю підсудних,— ось короткими словами характеристика сеї незвичайної справи.

Як уже сказано, з дотеперішнього ходу процесу видно виразно, що прокураторія стягла тут в одну спілку людей дуже різних гуртів і напрямків політичних. Лишаючи на боці значний гурток т[ак] зв[аних] незалежних соціалістів, головний контингент оскаржених належить до т[ак] зв[аної] поступової молодежі, котра не тільки по своїм поглядам дуже близька до руcько-українських радикалів, але й генетично з ними тісно в'яжеться. З зізнань найінтелігентніших з-поміж оскаржених: д-ра Рашина, Шкаби, Чіжека, Гайна бачимо виразно, що новий рух серед чеської молодежі в напрямі радикально-поступовім і соціалістичнім почався від р. 1890 (похорони Міцкевича у Кракові), де був також дехто з чеської молодежі і познайомився з польськими соціалістами та поступовими і радикальними членами руської «Академічної громади», і р. 1891— перший з'їзд слов'янської поступової молодежі у Празі,— на котрім власне делегати руські і польські заняли найвидніше місце і фактично мали провід. Ми вважаємо ті признання світлих молодих чехів за найкраще свідоцтво для нашого радикалізму і думаємо, що генетичний зв'язок і аналогічний розвиток радикального руху у нас і в Чехії дає далеко більшу запоруку й пізнішої між ними солідарності й живіших міжслов'янських зв'язків, ніж, наприклад, евентуальне приступлення руських народовецьких політиків до кермованої молодочехами слов'янської коаліції. Заяви таких людей, як Гайн, Рашин, Шкаба і др., роблять нам честь і наповнюють нас надією, що на зміну теперішньої молодочеської генерації, котра не бачить світа, як тільки в вікні вузького націоналізму з історичними догуситськими традиціями, прийде генерація радикальна, поступова і щиродемократична, з котрою ми безоглядно і сміло підемо рука в руку».

С. 186. Охримович Володимир Юліанович (1871—1931)— український письменник, етнограф, мовознавець, громадський діяч. На початку своєї діяльності брав активну участь у радикальному русі Галичини, згодом перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції.

Давидяк Василь (1850—1922) — священик, політичний діяч «москвофільського» напряму, виступав за якнайтіснішу співпрацю з австрійським урядом. Обирався послом до галицького сейму і парламенту Австро-Угорщини.

С. 187. Бадені Станіслав (1850—1912) — граф, брат австрійського намісника Галичини Казимира. Польський політичний діяч шляхетсько-консервативного напряму (т. зв. «станьчиків»). В 1895—1901 рр. і 1903—1912 рр. був маршалком крайовим Галичини.

Антоневич Іван (1898—1922) — політичний діяч «москвофільського» напряму у Галичині.

С. 188. Окуневський Теофіл (1858 — після 1918) — політичний і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму у Галичині. В 1897—1900 і 1907—1918 рр.— посол асвстрійського парламенту.

...митрополит...— Мова йде про уніатського митрополита Сильвестра Сембратовича.

Руський клуб — угруповання українських депутатів австро-угорського парламенту. Перебував під впливом «народовців».

Барвінський...— Йдеться про Барвінського Олександра.

Мандичевський Євсебій (1857—1929) — музикознавець, громадський і політичний діяч «народовського» напряму у Галичині.

Підляшецький — український громадський і політичний діяч «народовського» напряму.

...політику Фабіуса Кунктатора...— Квінт Фабій Максім, римський консул першої половини III ст. до н. е.; був прозваний Кунктатором (зволікальником) і здобув собі славу тим, що під час другої Пунійської війни зволіканням остаточної битви дразнив Ганнібала, даючи римлянам час для нагромадження сил. Звідси і пішов вислів «політика Кунктатора» — політика цілеспрямованого зволікання.

С. 189. Виступ радикалів з запросинами до мужів довір'я всіх трьох партій на довірочний з'їзд....— Тут мова йде про віче радикальної партії, що відбулося 4 січня 1894 р. в Коломиї, де, зокрема, обговорювалося питання про потребу скликання з'їзду довірених осіб від радикальної, «народовської» та «москвофільської» партій з метою вироблення спільної програми. Перший такий з'їзд відбувся 2 лютого 1894 р. у Львові.

...заініціювали давно народні віча, почавши від турецького...— Йдеться про народне віче у Турці, що відбулося наприкінці 1891 р. На ньому було вирішено скликати з'їзд «нотаблів» (довірених осіб, «мужів довір'я») від радикальної, «народовської» і «москвофільської» партій для владнання суперечок між українськими політичними угрупованнями, а також між українцями і поляками.

С. 190. Січинський Микола (1850—1894)— уніатський священик, громадський і політичний діяч, представник найбільш консервативного крила «народовців».

Марков Осип (1849—1909) — журналіст «москвофільського» напряму.

...коломийські товариші.— Тобто діячі радикальної партії, які скликали нараду. До цих слів («Народ», 1894, № 2, с. 31) вміщено таку примітку М. Павлика: «Маркова і Белея ми мусили запросити як репрезентантів «Галичанина» і «Діла»,

а о. Січинського, як і д. Барвінського, не запросили тепер тим, що вони є рішучо проти солідарної акції русинів. Опроче, ми народовців зовсім не скривдили, бо запросили їх аж 10, у тому числі й д. Романчука, а всього тільки 5 москвофілів. Усіх запрошених разом із запрошуючими — 24. З того радикалів — 5, піврадикалів зо 2 і 2 безбарвні».

ІСТОРІЯ ПРО УКРАЇНЦІВ

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1894, № 48, 17 лютого, с. 1—2, під назвою «Historia o rusinach», без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 191. ...якась надто офіційна особа, що підписується літерою К... — І. Франко має на увазі польського буржуазного публіциста А. Креховецького, який у статті «З українського табору» («Z obozu ruskiego»), надрукованій в газеті «Czas», всупереч фактам, намагався зобразити діяльність українського буржуазного націоналіста О. Барвінського «корисною для українського суспільства».

С. 192. ...отцем митрополитом... — тобто Сильвестром Сембратовичем.

Ти цього хотів, Жорж Данден.— Крилатий вираз з комедії Ж.-Б. Мольєра «Жорж Данден, або Обдурений чоловік».

З ІСТОРІЇ БРЕСТСЬКОГО СОБОРУ 1596 р.

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Kwartalnik Historyczny», 1895, № 1, с. 1—22, під назвою «Z dziejów synodu brzeskiego 1596».

Подається за першодруком в українському перекладі. Українські тексти XVI—XVII ст., які в статті І. Франка перекладено польською мовою, наводяться за оригінальними публікаціями у відповідності з сучасними правилами друку таких пам'яток.

С. 193. ...руського духовенства...— Тут і далі в цій статті «руський» вжито у значенні «український та білоруський».

С. 194. Качала Степан (1815—1888) — український буржуазний історик, автор «Короткої історії Русі» (Тернопіль, 1886).

Дідицький Богдан (1827—1909) — український письменник, видавець і громадський діяч «москвофільського» напряму, редактор газети «Слово».

Крупецький Афанасій (?— 1652) — перемишльський уніатський єпископ (1610—1652). Насаджував унію шляхом насильств і примусу щодо українського православного населення.

Гербурт Ян-Щасний (1567—1616) — польський громадський діяч і письменник. Виступав за дружбу між українським і польським народами.

...брати Сембратовичі... — Йдеться про Сембратовича Йосифа (1821—1900), львівського уніатського митрополита

(1870—1882), і Сембратовича Сильвестра (1836—1898), львівського уніатського митрополита з 1885 р., з 1895 р.— кардинала.

Мільницький Йосиф (1837—1914) — уніатський церковний діяч, з 1880 р.— віце-ректор львівської духовної семінарії, у 1880—1882 рр. редактор журналу «Галицький Сіон». У 1891—1894 рр. видав у Львові «Житія святих в связях історичних» (2 томи).

Сарницький Климент (1832—1909) — уніатський церковний діяч, протоігумен василіан, професор Львівського університету.

Скарга Петро (1536—1612) — єзуїтський письменник та проповідник, ідеолог контрреформації в Речі Посполитій. Один з ініціаторів Брестської унії 1596 р.

...є відома «Geschichte der Union» Пелеша...— Мова йде про роботу: Pelesch J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. Wien, 1878—1880, Band 1—2.

Коялович Михайло Осипович (1828—1891) — російський історик, професор Петербурзької духовної академії. В своїх працях розвивав монархічні ідеї, слов'янофільську тезу про єдність російського народу і російської аристократії. І. Франко має на увазі його магістерську дисертацію «Литовская церковная уния». Спб., 1862, т. 1—2.

Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879) — російський буржуазний історик ліберального напряму. В ряді робіт, зокрема у відомій «Истории России с древнейших времен», 1851—1879, т. 1—29, порушував питання історії унії.

С. 195. Макарій (Булгаков Михайло Петрович, 1816—1882) — російський церковний історик, з 1879 р. митрополит московський.

Левицький Орест Іванович (1848—1922) — український історик, правознавець, археограф, архівіст, етнограф і белетрист. Як історик народницького напряму в оцінці історичних подій стояв на буржуазно-демократичних позиціях. Академік АН УРСР з 1919 р. Питанню унії присвятив низку розвідок, зокрема «Внутреннее состояние западнорусской церкви в Польско-Литовском государстве в конце XVI в. и уния». К., 1884.

Ліковський Едвард (1836—1915) — польський історик клерикально-реакційного напряму, архієпископ.

«Przegląd Kościelny» — клерикальна познанська газета.

Дзєдушицький Мауріци (1813—1877) — польський клерикальний історик і публіцист, автор книги «Piotr Skarga i jego wiek». Lwów, т. 1—2, 1850—1851.

С. 196 Лукашевич Юзеф (1799—1873) — польський історик церкви в Речі Посполитій. І. Франко має на увазі його книжку «Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie», Poznań, 1842—1843, т. 1—2.

С. 197. «Перестороога...» — анонімний антиуніатський публіцистичний твір. Останнє науково-критичне видання тексту пам'ятки здійснено у кн.: Возняк М. С. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954, с. 25—63. В даній публікації цитати з «Перестороги» подано за цим виданням.

Львівський літопис — український літопис першої половини XVII ст. Єдиний список літопису міститься у рукописному збірнику, складеному Михайлом Гунашевським, якого деякі дослідники вважають автором літопису. Опубліковано у кн.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К.; 1970.

Погодін Михайло Петрович (1800—1875) — російський історик і публіцист офіційно-монархічного напряму.

...де він тепер — невідомо.— Нині рукописний збірник М. Гунашевського зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

С. 198. Фотій (бл. 810—820 — між 891—897) — Константинопольський патріарх, за часів якого вперше відбувся розкол християнської церкви на східну і західну.

С. 200. Баторій Стефан (1533—1586) — князь Трансільванії (1571—1576), з 1576 р.— польський король. За його правління на українських землях посилився феодальний та національний гніт.

С 201. ...грамотою від 21 жовтня 1592 р. ... — Згаданий І. Франком фрагмент грамоти публікується за виданням: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Петербург, 1882, кн. 2, ствп. 1294.

«Апокрисис» — антиуніатський полемічний твір, виданий польською (1597) та староукраїнською (1598) мовами. Автором його дослідники вважають Мартина Броневського (Бронського).

...приїзд спершу патріарха антіохійського Йоакима, а потім царгородського Єремії на Русь...— Антіохійський патріарх Йоаким Доу був на Україні в 1586 р., а константинопольський патріарх Єремія Транос — у 1589 р.

Тишкевич Федір Скуминович (?—1618) — білоруський магнат, воєвода новогрудський. Спершу був у православному таборі, згодом прийняв унію.

...Мелетія Пігаса або Кирила Лукаріса...— І. Франко має на увазі александрійського патріарха Мелетія Пігаса (1536—1602) та патріарха константинопольського Кирила Лукаріса (1572—1638), які активно виступали проти католицизму і спроб Ватікану та шляхетської Речі Посполитої нав'язати Україні унію, сприяли розвитку освіти.

Симоністи — особи, які купують чи продають церковні посади.

С. 203. Балабан Гедеон (бл. 1530—1607) — львівський православний єпископ (з 1565 р.). Будучи спершу одним з ініціаторів унії, згодом повернувся до православ'я.

Волощина — так на Україні у той час називали Молдавію.

С. 204. Згаданий декрет патріарха...— І. Франко використав публікацію цього документа в «Актах, относящихся к истории Западной России...». Спб., 1851, т. 4, с. 28—29. Фрагмент декрету наводиться за цим виданням.

С. 208. «Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis» — збірка документів з архіву

Львівського Ставропігійського братства, видана В. Мільковичем (Львів, 1895—1898, т. 1—2)

Ось що пише митрополит... — Фрагмент листа митрополита у статті І. Франка наводиться за публікацією в «Monumenta...».

С. 209. Копронім Константин (719—775) — візантійський імператор Константин V (з 741 р.). Візантійські хроніки, що дійшли до нас, гостро засуджують його як іконоборця.

До Острога...— В першодруку статті було помилково «до Луцька».

С. 212. ... у Аркудієвому творі «Антирисис»... — Цей полемічний твір, спрямований проти православної церкви, був опублікований у Вільні (1599 р. українською мовою і 1600 р. польською). Автором його більшість дослідників вважають Іпатія Потія. Раніше авторство приписували Петрові Аркудію, викладачеві уніатських шкіл.

С. 213. ...протосингела Никифора...— Протосингел (вища посада в управлінні справами православної патріархії) Никифор Парахес (?—1599), колишній викладач Падуанської академії, був посланий до Речі Посполитої для організації антиуніатських акцій. Ув'язнений королівською адміністрацією в Мальборській фортеці, де і помер.

...зшитки, відкриті Головацьким у Вільні.— Йдеться про брошуру «Ключ на пасхалію водлуг нового календара римського, направлений через Леонарда Авеля, єпископа сидонського» (Рим, 1596). В час, коли І. Франко писав цю статтю, був відомий лише відкритий Я. Ф. Головацьким дефектний примірник, за яким і подано неточний заголовок та дату друку.

С. 214. ...працю, надруковану у «Киевской старине»...— Мова йде про працю О. Кудринського «Судьба экзарха Никифора в Западной России».— «Киевская старина», 1895, т. 49, с. 399—419; т. 50, с. 1—19.

...до своєї новозаснованої академії...— Йдеться про Замойську академію — вищий навчальний заклад, який виник в 1595 р. в м. Замості (Холмщина). При ньому існувала друкарня, бібліотека. В XVII ст. академія почала занепадати, а 1784 р. її перетворено на ліцей.

С. 215. «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького.— Мова йде про антикатолицький твір українського письменника-полеміста, ректора Острозької академії Герасима Даниловича Смотрицького (?—1594). Надрукований 1587 р. в Острозі у збірнику разом з його ж твором «Календар римський новий».

...Добринського...— В першодруку статті помилково надруковано «Добрянського».

...про смерть.... Острозького ... 1606 р.— За уточненими даними, К. В. Острозький помер в 1608 р.

С. 216. ...Петрушевич у своїй «Сводной летописи» ...— Див.: Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись (1600—1700). Львов, 1874, с. 165.

С. 217. ...Івана Красовського і Юрія Рогатинця.— Крамар Іван Красовський і сідляр Юрій Рогатинець — керівники Львівського Ставропігійського братства в кін-

ці XVI — на початку XVII ст., організатори виступів українського населення проти національно-релігійного гніту; займались також літературно-публіцистичною діяльністю.

С.218. Баркулабівський літопис — білоруський літопис, що охоплює події в Білорусії та на Україні в 1545—1608 рр. Автором його вважають священика з містечка Баркулабова Федора Филиповича. Літопис опублікував П. О. Куліш в своїх «Материалах для истории воссоединения Руси». М., 1877, т. I, с. 45—89. Наведена І. Франком цитата друкується за цим виданням (с. 57).

Зизаній Стефан (Кукіль, ? —1600) — український письменник-полеміст, педагог. Брав активну участь у діяльності Львівського і Віленського братств. За боротьбу проти католицизму і унії зазнавав переслідувань.

...1606 р. ... в квітну неділю ... — За найновішими дослідженнями, лист був написаний І. Вишенським у т. зв. квітну неділю 1605 р.

С. 219. ... приписати ... авторство «Перестороги».— Гіпотеза І. Франка про Юрія Рогатинця як автора «Перестороги» прийнята низкою дослідників; М. С. Возняк вважає автором цього твору Івана Борецького, а П. К. Яременко — Андрія, священика львівської Вознесенської церкви.

[ПРОМОВА НА ЮВІЛЕЇ М. П. ДРАГОМАНОВА]

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1895, № 1-2, с. 7—10.

Подається за першодруком.

С.222. ...Драгоманов видав і пояснив у двох невеличких книжечках пісні... — Драгоманов М. П. Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст., ч. 1—2. Женева, 1883—1885.

А в третій, дуже гарній книжечці...— Драгоманов М. П. Нові українські пісні про громадські справи. Женева, 1881.

Осібно він обробив пісні про скасування панщини в Галичині і на Україні.— Драгоманов М. П. Малороссийские песни об освобождении крестьянства. К., 1876.

...видав, ще бувши в Києві, багатий і дуже гарно впорядкований збірник народних оповідань...— Йдеться про видання: Драгоманов М. П. Малорусские народные предания и рассказы, К. 1887.

С. 223. ...надрукував по-болгарськи цілий ряд таких праць про оповідання та вірування народні...— Див. працю І. Франка «Болгарські праці М. Драгоманова» в цьому томі.

...написав також кілька цінних праць про наших найліпших писателів і вчених...— Про Т. Г. Шевченка М. П. Драгоманов написав ряд праць, серед них: «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Листочки до вінка

на могилу Шевченка» (1890), «Т. Шевченко в чужій хаті його імені» (1893); про Г. Ф. Квітку-Основ'яненка «Неправда — не просвіта» (1892), окрему працю про М. І. Костомарова (1881) та ін.

Григорович Віктор Іванович (1815—1876) — російський філолог та історик, професор Казанського, Московського, а з 1865 р. Новоросійського (Одеського) університетів. Знавець візантійських джерел з історії південних слов'ян, вивчав гуситський рух. Поклав початок вивченню археології і етнографії південної України.

Він видав у Києві своїм коштом повісті нашого буковинського писателя Федьковича...— Йдеться про видання «Повісті Осипа Федьковича». М. П. Драгоманов написав до книги поширену передмову, яка того ж року була видана окремою брошурою під назвою «Галицько-руське письменство» (Львів, 1876). Федькович Юрій Адальбертович (1834—1888) — український письменник демократичного напряму.

Також в російських часописах він писав багато про наше письменство...— М. П. Драгоманов посилав статті до «Санкт-Петербургских ведомостей», де були надруковані його праці «Земство и местный элемент в обучении», «О педагогическом значении малорусского языка» (1866), «Русский театр в Галиции» (1867), «Славянское литературное обозрение (галичане, чехи, словенцы, сербы)» (1868). Ряд праць М. П. Драгоманова було надруковано у «Вестнике Европы», серед них: «Литературное движение в Галиции», «Русские в Галиции» (1873), «Народные наречия и местный элемент в обучении» (1875) тощо.

Про те він писав також у італійських часописах... — Стаття «Il movimento litterario Ruteno in Russia e Gallizia» була надрукована в італійському журналі «Rivista Europea» (1873).

...розказав дуже докладно про наше козацтво по-німецьки ...— Йдеться про статтю «Kosaken» у кн.: Ersch J. S., Gruber J. G. Algemeine Encyklopedie der Wissenschaften und Künste. Zweite Section. 1887, Bd. 39, c. 126—137.

...а зо знаменитим французьким географом (землеписцем) Елізе Реклю описав Україну...— Великий нарис про географію України до «Нової всесвітньої географії», яку видавав Е. Реклю, М. П. Драгоманов написав у 1880 р. Французьке видання праці Реклю вийшло у 19-ти томах у 1876—1894 рр., російський переклад — у 1906—1909 рр.

С. 224. Коли ж уряд російський в р. 1876 заборонив зовсім українську літературу в Росії...— Мається на увазі Емський указ (акт) 1876 р., підписаний Олександром II, про заборону ввозити на Україну з-за кордону українські книжки, друкувати українські переклади з іноземних мов, влаштовувати театральні вистави українською мовою тощо.

...Драгоманов один-однісінький підняв против сеї заборони голос в з'їзді вчених і писателів цілого світу в Парижі... — Мова йде про літературний конгрес 11 травня 1878 р., на який М. П. Дра-

гоманов надіслав доповідь «La litterature Oukrainienne proscrite par le gouvernement Russe», надруковану в Женеві 1878 р. Пізніше з французької мови праця була перекладена на німецьку, італійську, іспанську та сербську мови і видана окремою брошурою: «Література українська, проскрибована урядом російським» (Львів, 1878).

Рядом дуже гарних і основних праць про стан і змагання різних «недержавних» народностей у Європі, як провансальців, кельтів, фламандців, валлонів...— Йдеться про статті «Новокельтское и провансальское движение во Франции» («Вестник Европы», 1875, август, сентябрь) і «Десять лет украинской беллетристики», яка була вирізана цензурою з вересневого і жовтневого номерів журналу «Вестник Европы» за 1875 р.

С. 226. «Историческая Польша и великорусская демократия» ...— Праця М. П. Драгоманова була надрукована в женевській газеті «Вольное слово» (1881 , № 3—20), а в 1882 р. вийшла окремою книжкою. Оцінку польського повстання 1863—1864 рр., висловлену М. П. Драгомановим у цій праці, В. І. Ленін піддав гострій критиці (див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 25, с. 283).

Ще перед тим вияснив він був для російських державників тоту дивовижну річ...— І. Франко має на увазі працю М. П. Драгоманова «Восточная политика Германии и обрусение» («Вестник Европы», 1872, № 2—5).

«Про українських козаків, татар та турків».— Мається на увазі книга: Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків. К., 1876.

...у Женеві він видав дуже важні книжки «Про багатство та бідність», «Про хліборобство. Про те, як де земля поділена і як би слід її держати» та «Про те, як земля наша стала не наша».— Йдеться про видання: Про багатство та бідність. Розмова перва. Женева, 1876; Про хліборобство. Розмова третя. Як де земля поділена і як би треба її держати. Липський, 1879; названі праці належать С. А. Подолинському. М. П. Драгоманов підготував їх до друку і видав. Остання праця, як і перша, була надрукована у Женеві. «Липський», тобто Лейпціг, поставлено на титульній сторінці в конспіративних цілях. Драгоманов М. П. Про те, як наша земля стала не наша. Женева, 1877.

«Шістсот років Швейцарської спілки», «Про братство хрестителів на Україні», «Віра і громадські справи», «Оповідання про заздрих богів» і вкінці «Рай і поступ».— Йдеться про видання: Драгоманов М. П. Шістсот років Швейцарської спілки (1291—1891). Львів, 1892; його ж: Про братство хрестителів або баптистів на Україні. Коломия, 1893 (передрук з журналу «Хлібороб»); його ж: Віра і громадські справи. Коломия, 1892 (бібліотека «Хлібороба»); його ж: Оповідання про заздрих богів. Коломия, 1894 (передрук з журналу «Хлібороб»); його ж: Рай і поступ, Коломия, 1894 (передрук з журналу «Народ»).

З ГОСТЮВАННЯ У ПРАЗІ

Вперше надруковано польською мовою в газ «Kurjer Lwowski», 1895, № 210, 31 липня, с. 1; № 212, 2 серпня, с. 1; № 213, 3 серпня, с. 1—2; № 215, 5 серпня, с. 1, під назвою «Z gościny w Pradze» за підписом D-r *I. Fr.* Остання частина без підпису.

Подається в українському перекладі за зб.: Зв'язки І. Франка з чехами та словаками. Братіслава, 1957.

С. 229. Добровський Йозеф (1753—1829) — чеський філолог-славіст, один із засновників наукового слов'янознавства, діяч чеського національно-культурного відродження. Автор першої наукової граматики чеської мови.

...лють австрійських німців з приводу целійської гімназії.— Запровадження словенських паралельних класів при гімназії в Целлі було приводом виходу з австрійського уряду німецьких буржуазних партій (червень 1895 р.).

С. 230. ...скасувати це виняткове становище...— У зв'язку з антиурядовими демонстраціями у вересні 1893 р. оголошено надзвичайний стан у Празі і сусідніх повітах (скасований у жовтні 1895 р.).

... «покрокарів», отих омладіністів.— Йдеться про учасників «Омладіни», руху чеської студентської і почасти робітничої молоді, що розвивався в руслі дрібнобуржуазного «прогресистського» (по-чеськи «покрокарського»). Рух був неоднорідним, включав як прибічників соціал-демократії, так і реакційних діячів.

Сокол Карел Станіслав (1867—1922) — чеський буржуазний політик, журналіст, учасник омладіністського руху.

«Народописна» виставка — етнографічна виставка, в експозиції якої зібрані експонати матеріальної і духовної культури чеського народу. Була організована в Празі 1895 р.; їй передувало ряд менших подібних виставок у чеських провінціях. І. Франко відвідав виставку 1895 р. і високо оцінив, вважаючи її визначною «цивілізаційно-історичною» подією. Про неї він відгукнувся кількома статтями в газеті «Kurjer Lwowski».

С. 233. Грегор Ченек (1848—1917) — чеський архітектор, громадський діяч.

Гаррах Ян (1828—1909) — чеський буржуазний політик.

Адамек Карел Вацлав (1868—1946) — чеський письменник і освітній діяч, автор праць з правознавства, історії, літератури і етнографії.

Бартош Франтішек (1837—1906) — чеський письменник, філолог, автор ряду праць з мовознавства та фольклористики.

Гостінський Отакар (1847—1910) — чеський філософ та історик мистецтва, голова етнографічного товариства у Празі.

Шуберт Франтішек Адам (1849—1915) — чеський письменник, драматург, театрознавець, директор Празького театру, організатор чеськослов'янської етнографічної виставки в Празі.

С. 236. ...сокольський...— тобто присвячений діяльності «Сокола», чеської масової фізкультурної і громадсько-політичної організації, заснованої 1862 р. у Празі.

«Короледворський рукопис».— Йдеться про «Краледвірський рукопис» — збірку поезій, підроблених під ста-

родавні чеські пам'ятки філологами В. Ганкою та Й. Ліндою Опублікована 1819 р.

Коменський Ян Амос (1592—1670) — чеський педагог-гуманіст, засновник нової прогресивної педагогічної системи.

Швабах — одна із різновидностей готичного шрифту.

С. 239. Прусік Франтішек Ксаверій (1845—1905) — чеський філолог, педагог.

Красногорська Елішка (1847—1926) — поетеса, громадський і педагогічний діяч.

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано німецькою мовою в журн. «Die Zeit», 1895, № 51, с. 177—180, під заголовком «Die Bauernbewegung in Galicien». Авторизований переклад статті польською мовою надруковано у польській газеті «Monitor», 1895, № 28—31, 12, 19 і 28 жовтня та 5 листопада під заголовком «Ruch chłopski w Galicji».

Подається за автографом перекладу на українську мову, здійсненим І. Франком у 1912 р. (ф. 3, № 718).

«Die Zeit» — суспільно-політичний журнал буржуазно-демократичного напряму. Виходив у Відні 1894—1904 рр. З 1895 по 1902 р. І. Франко був активним співробітником журналу.

«Monitor» — польська прогресивна щотижнева суспільно-політична газета. Виходила у Львові в 1896—1914 рр.

С. 243. ...криваві події р. 1846, бурі та розчарування р. 1848 ...— Мається на увазі антифеодальне повстання в Галичині в 1846 р. і події буржуазно-демократичної революції 1848 р., яка зазнала поразки.

С. 244. Бойко Якуб (1857—1943) — селянин з Західної Галичини, польський громадський політичний діяч дрібнобуржуазного напряму в Галичині. Обирався депутатом галицького сейму (1895—1914) і австрійського парламенту (1897—1914). Один із засновників (разом з Б. Вислоухом, Я. Стапінським та ін.) селянської дрібнобуржуазної партії «Стронніцтво людове» (1895). Спочатку активний борець проти поміщиків, пізніше став співпрацювати з ними.

...не буде зачислений до нації.— Примітки до цих слів в німецькому тексті немає.

С. 245. Потоцький Адам (1822—1872) — польський шляхетський політичний діяч консервативного напряму. З 1861 р. був депутатом галицького сейму і мав значний вплив на його діяльність; автор проекту звернення до цісаря, прийнятого сеймом 10 грудня 1866 р.

С. 246. ...дуже простора тритомова партійна публікація...— Праця краківського професора і громадського діяча консервативного напряму (групи так званих «станьчиків») Ст. Козьмяна (1837—1922) під заголовком «Rzecz o roku 1863», т. 1—3. Варшава, 1894—1895.

Тарновський Станіслав (1837—1917) — історик літератури, публіцист і громадсько-політичний діяч консервативного напряму, один з лідерів «станьчиків».

С. 247. «Przełom» — політичний і літературний тижневик. Виходив у Відні в 1895—1896 рр. за редакцією В. Левицького.

...потрійна лояльність («трилоялізм») — політичний напрям, якого дотримувалася значна частина польських панівних класів після поразки повстання 1863—1864 рр. Він полягав у відреченні від стремлінь до незалежності Польщі, продовженні лояльної політики супроти Австрії, Пруссії і Росії, які поділили Польщу. Справжньою метою його було зміцнення існуючого суспільного ладу і боротьба з наростаючим революційним рухом. В Галичині головними представниками цього напряму були польська консервативна шляхта і вищі урядовці, так звані «станьчики».

...в ері Дунаєвського...— тобто в період 1880—1891 рр., коли польський шляхетсько-консервативний (з групи «станьчиків») політик Юліан Дунаєвський (1822—1907) входив до кабінету міністрів Австро-Угорщини, очолюваного Таафе, як міністр фінансів.

...в ері Мадейського...— тобто в 1893—1895 рр., коли польський шляхетсько-консервативний (з групи «станьчиків») політик Станіслав Мадейський (1841—1909) як міністр освіти входив до кабінету міністрів Австро-Угорщини.

«органічна праця» — лозунг, що пропагувався польською шляхтою і буржуазією в Галичині з 80-х років XIX ст. як курс на розвиток економіки, матеріальної і духовної культури польського суспільства. Фактично означав курс на зміцнення позицій шляхти у всіх галузях суспільного життя.

С. 250. ...руський закон василіян ...— Уніатський чернечий орден, заснований на західноукраїнських землях з метою поширення унії і викорінення православ'я. Василіани використовували свій вплив на віруючих для посилення соціального і національного гноблення українського народу.

С.251. Д[обродій] Романчук, що правда, пізнав все по трилітній пробі і відрікся від угоди, але зараз знайшлися три мужі, три професори — Барвінський, Вахнянин і Стоцький — готові станути на виломі сервілізму і провадити діло угоди. — Тут мова йде про внутрішні незгоди у таборі «народовських» політиків щодо угоди з польсько-австрійською адміністрацією Галичини 1890 р., яка означала на ділі рабське підкорення цих українських політиків польсько-австрійській адміністрації.

С. 253. Вислоух Болеслав (1855—1936) — польський політичний діяч і публіцист демократичного напряму. Був одним з керівників селянської партії Галичини («Польська людова партія», або «людовці»).

Вуйцік Францішек — посол галицького сейму від польської селянської партії «Стронніцтво людове» з Краківського повіту.

Стапінський Ян (1867—1947) — польський громадсько-політичний діяч дрібнобуржуазного напряму, один із засновників селянської партії «Стронніцтво людове». Тривалий час офіційний редактор «Przyjaciela ludu», який виходив з 1889 по 1914 р. Неодноразово обирався послом галицького сейму й австрійського парламенту. У своїх поглядах був непослідовний, нерідко заграв з шляхтою.

Бернадзіковський Шимон — посол галицького сейму від селянської партії «Стронніцтво людове».

С. 254. Крамарчик Францішек — польський селянин, посол галицького сейму, згодом перейшов до урядового табору.

С. 256. Реваковіч Генрик (1836—1907) — польський публіцист і громадсько-політичний діяч буржуазно-демократичного напряму, редактор газети «Kurjer Lwowski».

ДЕЩО ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ

Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи русинів»

Вперше надруковано польською мовою у виданні «Tydzień. Dodatek literacko-naukowy» «Kurjera Lwowskiego»,1895, № 284, 13 жовтня, під заголовком «Nieco o stosunkach polsko-ruskich. Odpowiedź p. T. Romanowiczowi na artykuł «Domowe sprawy Rusinów».

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 258. ...на одному з передвиборних зборань...— Мова йде про передвиборні збори, що відбулися 10 вересня 1895 р. у львівській ратуші, на яких виступив І. Франко.

...послам лівиці...— Мова йде про ліву групу польської селянської партії 90-х років XIX ст. в Галичині («Stronnictwo Ludowe»).

С. 259. Австрійська конституція...— Йдеться про австрійську конституцію 1867 р., яку І. Франко називав «свинською» конституцією, підкреслюючи її яскраво виражений класовий характер.

С. 261. ...на зразок Гендігерів ... — Гендігер Юзеф — провокатор, який виказав царській поліції значну кількість діячів російського суспільно-політичного руху.

Гольдман Бернард — касир кредитного банку, депутат галицького сейму від магістрату м. Львова. 9 і 10 вересня 1895 р., виступаючи на передвиборних зборах у Львівській ратуші, він піддав «критиці» «москвофільство». У відповідь І. Франко заявив, що не мав би нічого проти цього, «якщо б під виглядом боротьби з москвофільством не поборювали життєвих інтересів і розвитку щирих українців» («Kurjer Lwowski», 11 вересня 1895 р.).

С. 263. ...центрального комітету...— Йдеться про передвиборний комітет, шляхетсько-буржуазне керівництво якого, як відзначив І. Франко, чинило всім українським кандидатам перешкоди під час виборів у галицький крайовий сейм.

С. 264. Гурик Йосиф (1853 — ?) — селянин з Угринова Нижнього, депутат галицького сейму від Станіславського повіту.

Дяків Тиміш — селянин с. Вербіж Рудківського повіту, депутат галицького сейму.

Остапчук Дмитро — селянин зі Збаразького повіту, депутат галицького сейму.

Горбачевський Антін — громадський діяч «народовського» напряму, юрист,

Дорундяк Михайло — громадський діяч, член радикальної партії, посол галицького сейму, юрист.

Товариство Качковського — тобто «Общество им. М. Качковского», культурно-освітнє товариство «москвофільського» напряму, засноване 1873 р. в Коломиї, 1876 р. переведене до Львова. Назву одержало від прізвища «москвофільського» діяча Михайла Качковського (1802—1872).

С. 265. ...проект польсько-української угоди, запропонований народовцем Лавровським... — Мова йде про проект польсько-української угоди, підготовлений українським ліберально-буржуазним культурним діячем Юліаном Григоровичем Лаврівським (1821—1873) в 1869 р. За незначні поступки на користь класових інтересів українських поміщиків і буржуазії він йшов на співробітництво з польською шляхтою і буржуазією.

«Русь» — українська реакційна газета, виходила двічі на тиждень у Львові в 1867 р.

Горбаль Кость (1836—1903) — український громадський діяч в Галичині ліберально-буржуазного напряму, педагог і журналіст, редактор «народовського» журналу «Нива».

Климкович Ксенофонт Григорович (1835—1881) — український письменник «народовського» напряму, перекладач і публіцист, редактор журналу «Мета».

Шашкевич Володимир Маркіянович (1839—1879) — український письменник, син М. Шашкевича.

С. 266. Молодочехи — чеське буржуазне політичне угруповання (1874—1918). Домагалося автономії чеських земель у складі Австро-Угорщини шляхом перетворення її на Австро-Угро-Чеську монархію.

С. 267. ...шмерлінгівської конституції.— Мова йде про так званий лютневий закон, підготовлений урядом барона Антона Шмерлінга і введений у дію 26 лютого 1861 р. імператорським декретом. Нерідко в історичній літературі він називається конституцією. Закон мав яскраво виражений централістський характер і був спрямований на посилення позицій урядово-бюрократичних сил.

С. 268. Дипломатичні трюки на зразок єзуїтсько-василіанської реформи або баденівської угоди... — Йдеться про реорганізацію уніатського чернечого ордену василіан єзуїтами на підставі булли папи Леона XIII, починаючи з 1882 р., а також про так звану «нову еру» — політичну угоду найреакційнішої частини «народовців» на чолі з Ю. Романчуком та О. Барвінським із австрійським урядом, який представляв намісник Галичини Казимир Бадені (1846—1909), і польською буржуазією.

С. 271. ...стаття графа Тарновського про книгу пана Козьмяна. — Мова йде про рецензію: Tarnowski St. Stanisław Koźmian o roku 1863.— «Przegląd Polski», t. V. Kraków, 1895, c. 497—556; Koźmian S. Rzecz o roku 1863, t. I—III Kraków, 1894—1895. Козьмян Станіслав (1836—1922) — польський громадсько-політичний діяч, публіцист консервативного напряму, режисер і директор краківського театру (1871—1885).

С. 278. Валленродизм — термін, який означає застосування підступу й зради як методу боротьби. Виник унаслідок хибного трактування ідейного змісту поеми А. Міцкевича «Конрад Валленрод».

НАЙНОВІШИЙ ГАЛИЦЬКИЙ ВИБІР

Вперше надруковано німецькою мовою в журналі «Die Zeit», 1895, кн. 5, № 58, с. 82—84, під заголовком «Die jüngste galizische Wahl».

Подається за автографом перекладу на українську мову І. Франка (ф. 3, № 722).

В кінці статті було вміщено примітку редакції: «Das Fremdenblatt» у своїому виданні від 2 ц[ього] м[ісяця] обговорює результат висвітлених вище виборів до державної ради, радіє з незначного числа голосів [за] кандидата д-ра Франка, яке начебто випало нижче отриманого при останніх виборах до крайового сейму селянською партією, і зображає нібито Галичину звільнену від впливу її попереднього намісника, підсумовуючи офіціозною іронією: «Важко було б дати кращу ілюстрацію здійснюваного раніше «тиску» колишнім намісником під час виборів до крайового сейму».

С. 280. Новаківський Степан (1863— ?) — селянин, брат Михайла і Петра Новаківських, активний учасник селянського радикального руху на Перемишльчині у 90-х роках. В 1895—1898 рр. депутат галицького сейму.

С.281. Будзиновський Вячеслав (1868—1935) — український письменник, історик та громадсько-політичний діяч буржуазно-демократичного напряму в Галичині, один з провідних діячів радикальної партії, організатор численних селянських віч, а на початку XX ст. і селянських страйків.

Для пам'яті додам ... —Цієї примітки в друкованому німецькому тексті немає.

С. 282. ...правибори.— Збори селян, на яких висувалися повноважні представники для участі у виборах. Селяни не мали права брати безпосередньої участі у виборах, а тільки через своїх представників.

С. 283. Новаківський Петро (1860— ?) — селянин, активний учасник селянського раднкального руху на Перемишльчині.

...пана Тишковського, його «паперові гроші» ... — спеціальні квитки з штемпелем поміщика Тишковського, якими він розраховувався замість грошей з селянами за роботу, але пізніше відмовився викупити. І. Франко викрив ці махінації Тишковського у статті «Das Papiergeld des Herrn von Tyszkowski» («Die Zeit», 1895, № 56, с. 50), що друкується у кн. 2 44-го тому даного видання, а також у статтях з приводу виборів у газеті «Kurjer Lwowski» восени 1895 р.

С. 289. Новаківський Михайло (1872 — ?) — адвокат, письменник. Спочатку діяч радикальної партії, а згодом правий соціал-демократ, націонал-демократ, буржуазний націоналіст.

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

[НЕКРОЛОГ]

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1895, т. 4, кн. 4, с. 160, без підпису.

Подається за першодруком.

«Житє і слово» — літературно-науковий і громадсько-політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові в 1894—1897 рр. за редакцією І. Франка.

ЗАПИСКА О СОСТОЯНИИ ПОДОЛИИ В 1843 году

Вперше надруковано в журн. «Киевская старина», 1896, т. 52, кн. 3, с. 87—94, за підписом *Мирон*.

Подається за першодруком.

ЗМІНА СИСТЕМИ

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1896, т. 5, кн. 3, с. 157—167.

Подається за першодруком.

С. 302. «Народна часопись» — офіційний додаток до урядового органу «Gazeta Lwowska»; виходила у Львові в 1890—1914 рр. і 1918 р.

...митрополит...— Мається на увазі Сильвестр Сембратович.

С. 303. ...Романчук в своїй промові з 25 падолиста 1890 р., проголошуючи т[ак] зв[ану] програму...— В цій промові на засіданні галицького крайового сейму Ю. Романчук виклав публічно суть складеної наперед угоди «народовців» з польсько-австрійською адміністрацією Галичини, очолюваною австрійським намісником графом К. Бадені, про тісну співпрацю, проголосив початок т. зв. «нової ери» у відносинах з нею.

С. 304. Відоме розпорядження гр. Голуховського щодо латинської азбуки було усунене...— Мається на увазі спроба австро-польської реакції латинізувати український алфавіт. Головою «азбучної комісії» в травні 1859 р. було призначено польського графа, австрійського політичного діяча консервативного напряму, намісника Галичини А. Голуховського (1812—1875). Спроби законодавчим шляхом запровадити латинський алфавіт в українську писемність викликали протести української громадськості, що їх підтримали відомі славісти Ф. Міклошич і П. Шафарик. Це примусило реакційні кола відмовитися від спроби латинізувати український алфавіт.

С.305. «Дністер».— Йдеться про страхове «Товариство взаємних обезпечень «Дністер» у Львові, що діяло у 1895—1939 рр. Керівництво його було в руках буржуазних, а пізніше буржуазно-націоналістичних діячів.

С. 306. Інтернат Змартвихвстанців — інтернат, заснований 1842 р. у Львові католицьким орденом змартвих-

встанців з метою насадження католицизму й ополячування українського населення.

Macierz.— Мається на увазі засноване 1880 р. у Львові видавниче товариство «Macierz Polska».

«Kółka rolnicze» — «гуртки хліборобів», кооперативні селянські організації, що перебували під впливом польських шляхетських і буржуазно-націоналістичних політиків.

С. 310. ...хід до Каносси...— згода на принизливе підкорення противникові (від назви замку в Італії, де німецький імператор Генріх IV пішов на приниження, щоб домогтися примирення з папою Григорієм VII).

С. 311. Каудінське ярмо — символ ганебної поразки, приниження (від назви міста Каудіум, де взяте в полон самнітами римське військо було відпущене після згоди пройти під ярмом).

С. 314. Кульпарківська ідея — божевільна ідея (від назви окраїни Львова, де була психіатрична лікарня).

ПОЛЯКИ І РУСИНИ

Вперше надруковано німецькою мовою в журн. «Die Zeit», 1897, № 131, с. 1—4, і № 132, с. 20—21, під назвою «Polen und Ruthenen».

Українською мовою у перекладі М. Павлика стаття була надрукована в журн. «Житє і слово», 1897, т. 6, кн. 3, с. 177—190. Обидві публікації підписані, на прохання І. Франка, його другом, активним діячем русько-української радикальної партії і української соціал-демократичної партії Романом Яросевичем, оскільки І. Франко, як про це зазначав пізніше М. Павлик, з огляду на своє співробітництво у «Kurjer'і lwowsk'ому» не міг підписати її своїм прізвищем.

Уривок із статті німецькою мовою був передрукований у кн.: Die Reichswahlen in Ostgalizien in Jahre 1897. Wien, 1898, с. 11—16. Подається за публікацією в журн. «Житє і слово».

С. 317. Найновіші вибори у раду державну в Галичині...— Маються на увазі так звані криваві вибори до австрійського парламенту в березні 1897 р., під час яких австрійський намісник Галичини Бадені застосував проти українських народних мас жорстокі репресії.

С. 319. ...велику побіду над німецькими хрестоносцями коло Грюнвальда і Танненберга 1410... — Йдеться про перемогу польсько-литовської армії над Тевтонським орденом поблизу Грюнвальда і Танненберга в липні 1410 р., яка на кілька століть затримала просування німецьких феодалів на Схід. У битві взяли участь російські, українські та білоруські загони.

...вона пхнула русинів в обіймі їх найтяжчих ворогів татар і затим великорусів...— Мається на увазі небажання польської шляхетської держави захистити українське населення від татарських грабіжницьких набігів в XVI—XVIIст. Возз'єднання України з Росією стало передумовою успішної боротьби проти агресії Кримського ханства.

...страшенна лекція р. 1846... і треба було ще дальших лекцій в рр. 1848 і 1863—64...— І Франко згадує про селянське антифеодальне повстання в Західній Галичині в 1846 р., під час якого польські селяни знищували поміщиків, антифеодальні селянські виступи проти поміщиків під час революції 1848 р. в Австрії і пасивність польських селян щодо польського шляхетського повстання 1863 р.

...повстанням, з одного боку, так званої позитивістичної школи в Варшаві...— В середині 60-х років після поразки повстання 1863—1864 рр. і проведення селянської реформи 1864 р. в Королівстві Польському, що входило до складу Росії, сформувався культурно-політичний рух, який одержав назву варшавського позитивізму. Спочатку він виражав прогресивні буржуазні тенденції, проголошував відхід від романтизму як в мистецтві і літературі, так і в суспільних науках і політиці, виступав проти пережитків феодалізму і станових пересудів, за форсований капіталістичний розвиток краю. З загостренням суперечностей капіталізму і виникненням робітничого руху варшавський позитивізм перестав відігравати позитивну роль. Кращі представники його, зокрема письменники, подолали буржуазні обмеження і стали на позиції критичного реалізму.

С. 320. Конгресівка — поточна назва Королівства Польського, утвореного в 1815 р. рішенням Віденського конгресу, яке відійшло до Росії.

С. 322. ...різню, що справили гайдамаки 1789 р. в Умані...— І. Франко тут мав на увазі здобуття в 1768 р. Умані козацько-селянськими загонами під керівництвом М. Залізняка і І. Гонти і знищення шляхетського війська під час гайдамацької боротьби проти польської шляхти. Дата 1789 р. в статті помилкова. Польсько-шляхетська історіографія подавала здобуття Умані гайдамаками як «різню» шляхти.

С.326. ...польська людова партія... — польська дрібнобуржуазна селянська партія в Галичині.

Коло польське — група (клуб) галицьких польських депутатів австро-угорського парламенту у Відні. Нерідко прогресивні польські депутати не входили до кола польського, яке було реакційним, перебувало в руках консервативної шляхти.

С. 328. Сим разом шляхтичі додержали слова...— До цих слів від імені редакції журналу «Житє і слово» (можливо, самим перекладачем М. Павликом) була дана така підрядкова примітка: «Тут ш[ановний] автор помилився. Коли було дане таке слово польським угодовцям, то шляхтичі зламали його так само, як свої інші слова; в боротьбі з людовцями польськими бракувало тільки розливу крові та громадних арештів; усі інші штуки виборчі вимірено їм повною мірою. *Ред.*»

Партія Стояловського — польська католицька дрібнобуржуазна селянська («людовська») партія в Галичині. Засновником її був ксьондз і політичний діяч Станіслав Стояловський (1845—1911).

С. 329. Такими заявами польська людова партія остаточно найбільше пошкодила сама собі, і ми не хотіли би їй сього пам'ятати,

коли вона виведе з найновіших виборів до ради державної відповідну науку для себе,— нащо є всяка надія.— До цих слів від імені редакції журналу «Життє і слово» (можливо, самим перекладачем М. Павликом) була дана така підрядкова примітка: «Польські людові посли у Відні не приступили до кола польського, поклавши такі принципіальні застереження щодо його статуту, що шляхта, очевидно, й не подумає ціною таких уступок мати їх між собою.— *Ред*».

БУНТ В СТОЯНЦЯХ

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1897, № 98, 8 квітня, с. 1, під назвою «Bunt w Stojańcach», без підпису.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 331. ...головними агітаторами за кандидатуру д-ра Франка.— Мова йде про селян с. Стоянців Мостиського повіту Сенька Фіта та Дмитра Легана. Від імені громади вони боролися за кандидатуру Івана Франка під час виборів 1897 р. до австрійського парламенту, які відомі під назвою «баденівських», — від прізвища Казимира Бадені.

НАРОДНИЙ ПРАЗНИК

Вперше надруковано в газ. «Громадський голос», 1897, № 11, 1 червня, с. 90—91.

Подається за першодруком.

«Громадський голос» — суспільно-політична газета, орган руссько-української радикальної партії в Галичині. Виходила у Львові в 1895—1916 рр.

С. 333. ...шляхетське та жидівське панування.— Тут І. Франко має на увазі польську шляхту і єврейських орендарів та лихварів.

...в 1848 році дехто замахнувся був дарувати хлопам панщину добровільно...— Весною 1848 р. деякі польські поміщики стали демагогічно обіцяти селянам безплатне звільнення від панщини, якщо вони підтримають їх у повстанні за відбудову Польщі. В дійсності вони не збиралися цього робити, а сама обіцянка була з самого початку обманом.

С. 334. Австрійський уряд зніс панщину в Галичині швидше, ніж у інших краях...— Налякваний розмахом селянського руху в Галичині, австрійський уряд скасував тут панщину 17 квітня 1848 р. В інших провінціях австрійської монархії панщнну було скасовано 7 вересня 1848 р.

...появилася перша книжка, написана нашою народною, хлопською мовою,— перші частини «Енеїди» Котляревського.— Йдеться про перші три частини поеми І. П. Котляревського «Енеїда», надруковані 1798 р. в Петербурзі.

...затуманили пропінацією... — Після революції 1848 р. у поміщиків залишилося нескасованим монопольне право

на виробництво і продаж горілки (так зване право пропінації), якою вони споюва́ли селян. Пияцтво на селі набрало тоді страхітливих розмірів.

С.335. Мирний Панас (псевдонім Рудченка Панаса Яковича; 1849—1920) — український письменник революційно-демократичного напряму.

ДОДАТКИ

І МИ В ЄВРОПІ

Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1896, т. 5, кн. І, с. 9, за підписом «Русько-українська молодіж академічна, комітет для справ угро-руських» (далі вказано прізвище І. Франка і ще 22 прізвища). За свідченням М. Павлика, текст протесту написали І. Франко і В. Гнатюк (Див. : Павлик М Спис творів Івана Франка. Львів, 1898, с. 106).

Подається за першодруком.

С. 340. ...під тінню корони св. Степана...— Землями корони св. Степана називали угорські володіння.

...почали мадяри витискати...— Ідеться, як вказує далі сам І. Франко, про панівні класи Угорщини.

С. 341. ...панування Марії-Терезії і Йосифа II. Ті великі володарі, обіймаючи світлим розумом і широким поглядом усі народи монархії, щиро дбали про їх потреби.— Тут перебільшено позитивну роль політики освіченого абсолютизму, представниками якої були Марія-Терезія та Йосиф II. Насправді ця політика була спрямована на зміцнення феодально-абсолютистської держави.

...встановлення самостійної єпархії мукачівської...— Мукачівська єпархія стала незалежною від влади римо-католицьких егерських єпископів у 1771 р.

Орлай Іван Семенович (1770—1829) — український медик і освітній діяч. У 1821—1826 рр. очолював Ніжинську гімназію вищих наук, з 1826 р. Рішельєвський ліцей в Одесі.

Земанчик Іван (? — після 1822) — український фізик і математик.

Лодій Петро Дмитрович (1764—1829) — український філософ-просвітитель, професор Львівського, Краківського та Петербурзького університетів.

Щавницький Михайло (1754—1819) — освітній діяч, організатор українського інституту, що діяв при Львівському університеті в 1787 — 1805 рр.

С. 342. Русини стали по стороні австрійського уряду... —Мова йде про українську ліберальну буржуазію та уніатське духовенство, які під час революції 1848—1849 рр., виступаючи за перетворення Габсбурзької держави в конституційну монархію, підтримували австрійський уряд.

С. 343. ...коли ж під управою Бейста настав дуалізм...—1867 р. уряд австрійського прем'єр-міністра Ф. Бейста

уклав з керівниками угорських буржуазно-поміщицьких партій угоду про перетворення Габсбурзької монархії в дуалістичну Австро-Угорську імперію. За відмову від боротьби за національну незалежність угорські панівні класи отримали право необмеженого панування над неугорськими народами Транслейтанії — відданої під правління угорського уряду частини Австро-Угорщини.

...погром 1849 р...— У 1849 р. уряд царя Миколи I послав до Угорщини військо, щоб допомогти Австрії придушити революційний і національно-визвольний рух в Угорщині та сусідніх провінціях. Передова громадськість Росії в цей час солідаризувалася з угорським визвольним рухом.

С. 344. Мадярони — так призирливо називали тих представників української і словацької інтелігенції та духовенства, які вислужувалися перед панівними класами Угорщини. Більшість їх мадяризувалася.

С. 346. ...один із підписаних тут...— Йдеться, очевидно, про В. Гнатюка, який здійснив з науковою метою ряд подорожей до Закарпаття.

С. 347. ...і вельми шкідливу верству жидів-паразитів...— Мається на увазі верхівка експлуататорів-євреїв, що займалася лихварством, наживаючись на тому.

С. 349. Етвеш Йожеф (1813—1871) — угорський письменник і громадський діяч.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б д и к а́ ц і я — відречення від влади
А ва́ н с — підвищення
А в а н с у ва́ т и — підвищувати по службі
А в д и́ т о р — військовий суддя
А в с к у л ь та́ н т — в Австрії кандидат на суддю
А в т е́ н т и к — оригінал
А в т о к р а т и́ ч н и й — самодержавний
А г ра́ в а ц і я — обтяження, утиски
А д г е ре́ н т — прибічник, прихильник
А к ц и́ з а — найбільш розповсюджена форма непрямих податків на предмети споживання
А л е га́ т — додаток
А л ю м н — учень духовної школи, семінарії
А л я р м — сполох, тривога, сигнал тривоги
А л ь к и́ р — комірка
А н а л ь ф а б е́ т — неписьменний
А н е к т у ва́ т и — приєднати, захопити
А н т и д о́ т — протиотрута, засіб протидії
А п о д и к т и́ ч н и й — категоричний у своїх твердженнях
А п о ста́ з і я — відступництво
А п о стр о́ ф а — повчання
А п р о ба́ т а — схвалення
А р а н ж е́ р — організатор, ініціатор
А р б е й т е р — робітник
А р о га́ н т — нахаба, зухвалець
А р о га́ н ц і я — нахабство, зухвальство
А с е к у ра́ ц і я — страхування
А с е н т е ру́ н о к — рекрутський набір
А с и сте́ н ц і я — супровід
А с п і ра́ ц і я — прагнення, стремління
А с п р — східна грошова одиниця
А т ра́ к ц і я — принада

Б а н я л ю́ к а — нісенітниця, дурниця
Б е з в з г л я́ д н і с т ь — безпощадність
Б е з к у т о́ ч н и й — безрезультатний
Б і г о т е́ р і я — святенництво, фальшива побожність
Б л а х ма́ н и т и — обдурювати, затуманювати
Б л я́ г а — видумка, брехня, пустомовство
Б о л о́ н є — надріччя, покрите травою, лужок
Б р у л і о́ н — зшиток для чорнових записів, чернетка
Б у́ р д а — скандал, бешкет

Бу́тний — пихатий, гордовитий

Вака́ції — канікули
Ва́льний — загальний
Ведéта — кавалерійський пост
Вербáльна нота — дипломатична нота без підпису, має значення усної заяви
Вербу́нок — набір в армію
Верéта — рядно
Верифікувáти — перевіряти
Взмагáтися — зміцнюватися
Виеманципувáти — визволити, звільнити
Вимóва — ораторський хист
Вúнародовлення — денаціоналізація
Винóсити — становити
Вúелімінувати — виключити
Відпоручник — представник
Відпуст — релігійне свято, пов'язане з обіцянкою відпущення гріхів
Відстáвити — відправити
Візбрáтися — піднятися
Візитáтор — церковний урядовець, який проводив візитації (перевірки церковного майна і діяльності духівництва).
Вікáрій — священик, що є помічником настоятеля парафії
Віндикувáти —жадати повернення
Владúка — єпископ (православний або уніатський)
Внéсок — пропозиція
Ворохóбство — заворушення
Вóта — ухвали, прийняті голосуванням
Втиркáтися — втручатися

Габілітáція — складання іспиту на право викладати в університеті
Гáрнець — міра об'єму сипучих тіл, приблизно 4 літри

Гвер — рушниця
Гелóти — ілоти
Гéнто— недавно
Гербáта — чай
Гіпотéка (іпотека) — застава нерухомого майна, що є забезпеченням позички
Гміна — община, громада
Гонорóвий — почесний
Горáлі, гурáлі — польські верховинці
Гороїжитися — поводитися зарозуміло, чванливо
Гóфрат — радник цісарського двору
Гратуля́ція — привітання, побажання
Гремiáльний — загальний
Грéміум — повний склад (колективу).

Двірський — належний до панського двору, поміщицький
Декалóг — десять заповідей Мойсея
Дéкан — священик, що очолював церковне управління певної кількості парафій
Делiберувáти — обмірковувати, обдумувати
Дементувáти — спростувати
Денунціáція — донос
Держáвець — орендар, посесор
Дéсер — десерт
Десперувáти — вдаватися у відчай (в розпач), убиватися, побиватися
Деструкцíйний — руйнуючий
Дефінітúвно — остаточно

Д е ц и д у в а́ т и — вирішувати, мати вирішальне значення
Д е ц и́ з і я — рішення, постанова, ухвала
Д и г р е́ с і я — відхід, відхилення
Д и м і́ с і я — відставка
Д и с к р е́ т н и й — стриманий, обережний, такий, що дотримується таємниці
Д и с т и́ н к ц і я — витонченість, вишуканість, елегенція
Д і́ д и ч — поміщик
Д і є ц е́ з і я — єпархія, область, підпорядкована в церковно-адміністративному відношенні одному єпископові
Д і ю р н и́ с т — початкуючий чиновник, писар з поденною оплатою
Д о́ б р а — маєтки
Д о в і́ д н и й — переконливий
Д о м і н і к а́ л ь н и й — панський
Д о м і́ н і я — великий спадковий маєток
Д о н е́ с л і с т ь — важливість
Д о с а́ д н о — виразно
Д р а с т и́ ч н и й — крутий, суворий
Д у́ ф а т и — надіятися, бути впевненим

Е в е н т у а́ л ь н и й — можливий
Е к і́ п а — команда
Е к з а́ р х — церковний сановник, що очолює адміністрацію релігійних установ певної області або країни
Е к з е г е́ з а — тлумачення текстів, встановлення їх первісного варіанта
Е к з е к у́ т о р — судовий виконавець, збирач штрафів і податків
Е к з и с т е́ н ц і я — існування
Е к с к о м у́ н і к а — відлучення від церкви
Е к с п о з и т у́ р а — представництво
Е к с т і р п а́ ц і я — викорінення
Е к с ц е л е́ н ц і я — превосходительство, величність
Е л а б о р а́ т — твір, опрацювання
Е л е́ к ц і я — вибори
Е л і м і н у в а́ т и — усувати, виключати
Е п і з о о́ т і я — пошесть тварин

З а г р і́ т и — запалити, захотити
З а п о р у́ ч е н н я — гарантування
З а п у́ с н и й в і в т о́ р о к — останній вівторок перед великим постом
З а́ р я д — управління
З а р я д и́ т и — призначити, наказати
З а с т а н о в л я́ т и с ь — розмірковувати
З а ц у́ к а т и с я — зам'ятися
З а ш а х у в а́ т и — перешкодити
З в е́ р х н и к — керівник
З в ' я з о́ к — спілка, союз
З г н е́ т е н н я — придушення
З д е к о н ц е п т о́ в а н и й — безрозсудний, розгублений
З е л о т и́ з м — надмірна старанність
З е́ р о — нуль
З л і́ с н и й — лісничий
З л у́ д н и й — ілюзорний, примарний, оманливий
З м а г а́ н н я — прямування, стремління
З м о г т и́ с я — посилитись
З р е в о л ь т о́ в а н и й — повсталий
З р е д у к у в а́ т и — ослабити, скоротити
З р е з и г н у в а́ т и — зректися, відмовитися
З р е т и р у в а́ т и — відступити, відійти

Ігнора́нтний — неуцький
Іере́й — священик
Ієрокра́тія — влада духівництва
Інгере́нція — втручання
Індемніза́ція — відшкодування скасованих феодальних повинностей
Індигена́т — надання шляхетського звання (іноземцю), право підданства
Індоле́нція — нездарність, недолугість
Інсинуа́ція — наклепницьке звинувачення
Інсталя́ція — встановлення
Інсульта́ція — зневага, образа
Інте́нція — намір, замисл, мета
Інтердикт — заборона церковних відправ і виконання релігійних обрядів
Інтерлоку́тор — співбесідник
Інтерпеля́ція — офіційний депутатський запит в парламенті
Інтра́та — прибуток
Інфа́мія — безчестя, ганьба

Каде́нція се́йму — період діяльності сейму від виборів до виборів
Камера́льний — казенний, державний
Канонієць — пушкар, артилерист
Кано́ніки — римсько-католицькі соборні священики
Каптуро́вий (суд) — суд, що діяв в період після смерті короля до обрання його наступника
Карк — потилиця
Каса́рня — казарма
Каси́но — клуб, приміщення для товариських зібрань
Ката́стр (кадастр) — офіційний опис земель і будинків з визначенням їх прибутковості (для оподаткування)
Катихи́т — законоучитель, священик, який викладав основи релігії в школі
Каштеля́н (кастеля́н) — сенаторський сан у Речі Посполитій
Квапки́й — поспішний
Квестіона́р — питальник, анкета
Квестіонува́ти — брати під сумнів
Ква́стія — питання, проблема
Клу́сом — риссю
Ключ — кілька сусідніх сіл або хуторів, що належать одному власникові
Кметь — селянин
Ко́льба — приклад гвинтівки
Комаса́ція грунтів — з'єднання розрізнених грунтових ділянок
Комі́рник — квартирант, селянин, що не мав власної хати
Компа́нія — рота
Кона́р — гілляка, що росте від стовбура
Конві́кт — гуртожиток
Ко́нгруа — мінімальна оплата священикові
Кондемна́та — обвинувальний вирок за нез'явлення на судовий розгляд
Конклю́зія — висновок
Конкоміта́ція — доручення
Консеквентний — послідовний
Консилія́р — радник
Конскри́пція — перепис
Констеля́ція — угрупування
Констерна́ція — збентеженість, розгубленість
Консу́мція — споживання
Ко́нто — рахунок

Контрасигно́ваний — ствердженій підписом
Контрове́рсія — суперечка, спір
Конферува́ти — передати
Конфесійний — віроісповідний
Концепто́вий — канцелярист
Конце́сія — поступка, згода, дозвіл
Конципіст — стажист, нижчий чиновник
Котерія — кліка, угрупування, партія
Кре́денс — буфет
Крейса́мт — окружне управління
Кре́йцар, грейцер — австрійська розмінна монета
Кроа́т — хорват
Кубаня́рство — хабарництво
Куратéля — опіка, опікунство
Куре́нда — циркуляр
Курсо́рія — циркуляр
Куру́льне крісло — в давньому Римі крісло для сановників
Кустóдія — охорона, нагляд, караул, арешт, в'язниця
Ку́фер — скриня

Ландверист — ополченець, військовозобов'язаний другої черги
Ландшту́рм — ополчення
Легісля́ція — законодавство
Ле́нний — васальний
Легітима́ція — посвідчення особи, посвідка про особу, узаконення
Ли́новка — канатик
Ли́чність — постать, особа
Ліверáнт — торгівець, що постачав армії коней і худобу на забій
Лі́ста — список
Ліцита́ція — продаж з молотка
Лога́за — ячмінна каша
Лока́ль — приміщення
Лю́фа — дуло, ствол

Майоризува́ння — використання чисельної переваги над кимось
Макуля́р — чернетка
Мальтретува́ти — третирувати, принижувати
Мандáтор — службовець поміщицького або державного маєтку для виконання адміністративних і поліцейських функцій
Маніпуля́нт — працівник, чиновник
Марка́нтний — помітний, визначний
Меритори́чний — по суті справи
Мецена́с — адвокат
Міродáйний — авторитетний
Мóвниця — трибуна
Мóжність — можливість
Мóздір — металева ступка, гарматка
Моратóрій — відстрочка платежів по фінансових зобов'язаннях

Навні́ — зовні
На́гніток — мозоль
Надво́рний — придворний
Надтяга́ти — надходити
Нам'е́тність — пристрасть
Націхова́ти — зазначити
Непоти́зм — кумівство, підтримка своїх при заміщенні посад
Нети́каний — неторкнутий
Нове́ла — доповнення до закону
Номіна́ція — призначення
Норма́льна шко́ла — міська чотирикласна школа
Но́та — замітка, примітка, нотатка
Нота́бль — впливова особа

Ну́нцій — посол (папський)

Оба́лювання — повалення
Обві́д — округ
Обводо́вий — окружний
Оборі́г — рухомий дашок на чотирьох стовпах, під яким зберігається сіно
Обску́рний — реакційний, мракобісний
О́двах — гауптвахта, караульне приміщення
Ознайми́ти —заявити
Окру́жник — циркуляр, обіжник
Окта́ва — формат в восьму частину аркуша; восьмий день після свята
Октройо́ваний — наданий зверху
О́пінія — погляд, думка
О́рдер — орден
Ординарія — оплата натурою
Ордина́ція — регламент
Ора́чення — висновок
Орна́ти — ризи
О́сип — натуральна данина зерном
Основни́й — твердий, грунтовний
Остента́ція — демонстративність
Отвори́тися — відкритися
Офе́рта — пропозиція
Офіціа́л — священик, що здійснював духовний суд за дорученням єпископа
Офіціалі́ст — службовець поміщицького маєтку

Паву́к — люстра
Паздери́ник — жовтень
Пам'ятни́к — спогади
Парцеля́ція — розподіл земельних маєтків на менші ділянки
Патє́нт — указ, розпорядження
Патримоніа́льне судівництво — судова влада поміщиків над селянами
Перемі́тництво — контрабанда
Переса́да — перебільшення
Перешварцува́ння — нелегальна переправа, контрабанда
Пертрактува́ти — вести переговори
Перфі́дія — підступність
Петє́нт — прохач
Пи́ня́во — повільно, слабо
Пи́томенність — властивість
Пленіпоте́нт — довірена особа, повноважний представник
Пли́ткість — мілизна, поверховість
Пляц — місце, земельна ділянка, площа
Пожито́чність — корисність
Позйскати — здобути
Полулу́к — арка
Получи́тися — з'єднатися
Помі́тувати — погорджувати
Попе́рти — підтримати
По́полох — переполох
Посе́сія — нерухоме майно, земельне володіння, домоволодіння, орендований маєток
Посе́сор — орендатор
Посіда́ння (посілість) — володіння
Посо́л — депутат
Постеру́нок — пост
Потента́т — магнат
Потру́чення — вирахування
Поу́фний — секретний
Правни́к — юрист
Пра́са — прес, преса
Пребе́нда — у католиків — певна церковна функція і майно, що надається її виконавцям
Прелегу́ючий — лектор

Прелімінáрна нарáда — підготовча нарада
Прелімінувáти — передбачати
Премíса — передумова
Пренумерувáти — передплатити
Прéсія — тиск
Прецúзія — точність
Прéцінь — адже
Преюдикувáти — вирішувати наперед
Привілéй — тут: документ, грамота
Пригáна — догана, осуд
Прúтик — докір
Притлýмлювання — придушування
Прихóдник (парох) — парафіяльний священик
Прúчинок — стаття, розвідка
Прíор — настоятель католицького монастиря
Провíзія — комісійні нарахування, процентна винагорода
Провізорúчний — тимчасовий
Прокуратóрія — фінансове управління
Пропінáція — право торгувати спиртними напоями
Проскрибувáти — виганяти (з країни), оголошувати поза законом
Протосúнгел — почесна посада у вищій адміністрації православної церкви
Пстрий — строкатий
Пуч — путч

Ракýський — австрійський
Рáта — частковий платіж, частина боргового зобов'язання
Рéгула — правило
Регулáмин — правила, статут
Резигнáція — відставка
Резолю́тний — рішучий
Рекогноскóвання — розвідування
Реконесáнс — розвідка
Рекримінáції — взаємні звинувачення
Рéкурс — апеляція, скарга у вищу інстанцію
Реля́ція — донесення, детальне повідомлення, звіт
Ремунерáція — винагорода
Репартúція — розверстка
Ретардáція — сповільнення, затримка, штучне гальмування
Рефлéксії — роздуми
Речинéць — термін
Рéчник — представник, виразник, промовець
Рецéпція — прийняття, визначення
Рінякк — галька
Рітмáйстер — ротмістр
Річезнáвець — експерт
Рóвта — загін
Рогáчка — застава
Рóзказ — наказ
Розлюзóвання — розслаблення
Розпрáва — судове засідання
Розтя́глість — обширність
Рустикáльний — селянський
Ряд — уряд

Салíна — солеварня, копальня солі
Свистóк — клапоть паперу (зневажливо — брошура, листівка)
Секатýра — причіпка, присікування
Сервілíзм — рабська догідливість
Сервітýти — право користування чужою власністю в певних межах
Симóнія — продаж церковних посад
Сúндик — представник, уповноважений

Синекýра — добре оплачувана посада, яка не потребує праці
Сікофанський — доносицький
Сквар — спека
Скіц — нарис, шкіц
Склеп — магазин, крамниця
Скомпліковáний — ускладнений
Скрупулятний — докладний, педантичний
Скрутíнія — підрахунок виборчих голосів
Скрýха — розкаяння
Сли — якщо
Словéнчик — словенець
Сойм — сейм
Спіткáтися — зустрітися
Полéчний — суспільний
Справóздання — звіт, повідомлення
Присяжéння — змова
Стагнáція — застій
Стампíлія — печатка, штемпель
Стéклий — шалений, божевільний
Стискáтися — обніматися
Сторóнництво — суспільно-політичне угруповання, партія
Стрик — дядько (брат батька)
Стрій — одяг, костюм
Стрільбá — рушниця
Субвéнція — державна фінансова допомога, дотація
Суплéнт — заступник, помічник
Сурдутóвий — зневажлива назва чиновників, поширена в народі
Суспендувáти — тимчасово звільнити з посади
Сфінгувáти — підробити, підстроїти
Схолáстик — член єпархіального управління, у віданні якого перебували парафіяльні школи
Сяжнéвий — великий за обсягом

Тéнор — зміст, текст
Толерáнція — терпимість
Толерувáти — ставитися терпимо
Транзáкція (трансáкція) — угода
Трéби — релігійні обряди (хрестини, вінчання, похорони)
Тривіáльна шкóла — початкова школа
Трібувáти — пробувати
Туй-туй — ось-ось
Тумульт — метушня, заколот, галас, гвалт
Тумультéрний — метушливий, галасливий

Увзглядня́ти — враховувати
Удíл — участь
Уклад — угода
Улóмність — каліцтво, непридатність
Умислóвий — розумовий
Умíетність — уміння
Упímнення — нагадування
Упосáдження — винагорода; маєток, пов'язаний з якоюсь посадою
Упослíджений — скривджений, відсталий
Урбáрій — список землевласників, зобов'язаних до певних повинностей
Урльоп — відпустка, канікули
Уряд — установа, посада
Успособлення — настрій
Устáва — закон
Устýп — абзац, уривок, місце в книзі

Фáгас — донощик
Фалáтки — лахміття
Фáнти — хатнє майно, речі

Фа́сія — декларація платника податків про доходи
Фервальте́рія — управа
Фе́рії — канікули
Фе́стин — народне гуляння
Фінанцва́х — службовець фінансової сторожі
Флюкту́ючий — той, що коливається
Фо́ршпан — підводна повинність
Фра́йтер — єфрейтор
Фрекве́нція — відвідування
Фунгува́ти — функціонувати, діяти
Фундува́ти — засновувати

Халу́пник — селянин, що мав лише невелику хату без поля
Хіротоні́я — висвячення (на священика)
Хіснува́тися — користуватися
Хосе́нний — корисний
Хрії — авантюри
Хроба́т — хорват

Целебрува́ти — правити богослужіння
Целіба́т — безшлюбність духовенства
Цертифіка́та (сертифіка́т) — платний документ на право одержання чого-небудь
Цино́вий — олов'яний
Ци́ркул — округа
Цо́фнутися — піти назад, відступити
Цукорник — кондитер

Чама́рка — чемерка (одяг)
Чень — адже
Че́рес — широкий пояс
Чинш — квартирна плата, рента грішми, оброк

Шамбеля́н — камергер
Ша́гер — зять (чоловік сестри)
Шволеже́ри — легка кавалерія
Шка́рпа — схил
Шлеза́к — сілезець
Шо́па — сарай
Шпе́тний — бридкий, поганий
Шпихлір — комора для збіжжя

Щеп — плем'я

Юстиціа́рій — урядовець поміщицького маєтку, в обов'язки якого входило судове вирішення цивільних справ населення

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Август II Сильний (Фрідріх-Август I) 54, 55, *364*
Авдиковський 281
Авель Леонард 400
Агасфер (Ксеркс) *358*
Адамек Карел-Вацлав 233, *404*
Айвас 183
«Академічна громада» *395*
Аке Балтазар 117, *374*
«Акты, относящиеся к истории Западной России» 197
Александр Македонський (Александр Великий) 34, *359*
Алексович Вікентій 342
Альберт 87, 94, *393*
Антоневич І. 187, 281, 283, 285, *396*
Антоній 74, 75
Антонович В. Б. 130, 132, 195, 222, 314, *356*
Аркудій Петро 212, *400*
Арнет Альфред 134, 235, *386*
Артарія Карло 125, *378*

Бадені Казимир 250, 251, 285, 302—304, 307—309, 311, 312, 316, 327, 329, *366, 396, 408, 410, 411, 413*
Бадені Станіслав 187, 188, 327, *396*
Базіле Джанбатіста 36, *360*
Бакунін М. 101, *370, 371*
Балабан Гедеон 203—208, 210—213, 218, *399*
Балудянський (Балуг'янський) М. Д. 341
Бальцер Освальд 73
Барберіні 52
Барвінський О. Г. 173, 174, 178, 188—192, 251, 262, 307, 315, 316, 329, *366, 392, 396, 397, 408*
Барта Мар'ян-Антон 124, *376*
Бартош Франтішек 233, *404*
Бартошевич А. *389*
Баторій Стефан 200—202, *399*
Бачинський 341
Бевзо О. А. *399*
Беєр Адольф 17, 132, 134, 139, *385*
Бейст Ф. 343, *414*
Беккарій Чезаре 9, *354*
Белей І. *396*
Беллегард 19
Бельовський Август 130, 131, 138, *382—384*
Бем Юзеф-Захаріаш 101, *372*
Бенедек Л. 97, *368*
Беноні К.-А.-Ф. 124, *377*
Бенфей Теодор 32, 41, *358, 359*
Бервінський Р.-В. 129, *381*
Беринда Памво 25, *357*
Бернадзіковський Шимон 253, *407*
Бігеляйзен Генрик 130, *381*
Біндер Вільгельм 15
Бобжинський Міхал 131, 195, 196, *382*
Богданський Генрик 137, *387*
Богосевич 96
Бодинський Максиміліан 125
Бойко Якуб 244, 253, *405*
Боккаччо Джованні 36, *360*

Бомбеллі 22
Борецький Йов (Іван) 357, *398*
Борковський-Дунін Олександр 138, *387, 388*
Борис 87
Борисикевич І. 100, 101, *370, 372*
Боско-Гарібальді *393*
Ботев Христо 25, *356*
Брилинський Іосиф 27, *358*
Бродзінський Казимир-Мацей 127, *379*
Бронський (Броневський) Мартин 201, 212, 216, *399*
Буало Нікола 127, *379*
Будзиновський Вячеслав 281, 282, *409*
«Буковина» 302, 313, 316
Булгаков М. П.— див.: Макарій
Бурбони 355

Вагилевич І. 100, 132, *371, 380, 383*
Вазов Іван Мінчев 24, *356*
Валій Іван *343*
Вандюк (Вандвик) Гнат 152
Вахнянин А. (Наталь) 124, 177, 178, 251, 262, *377*
Вацлав з Олеська (Залеський) 128, 339
Велевицький 200
Велепольський Александр 155, *391*
Величко Самійло 54
Вельгаузен Юліус 104, *373*
Вергілій Публій Марон 39, *362*
Веселовський О. М. 41, *361, 362*
Веспасіан Тіт Флавій 104, *372*
«Вестник Европы» *402, 403*
Виговська 61, 62
Винницький Антоній 46, 47, 48, 51, *363*
Винницький Інокентій 51, 52, *364*
Вислоух Б. 253, *382*
Вишенський Іван 80, 81, 94, 200, 214, 215, 217, 218, *366, 368, 401*
Вишневецький-Корибут Міхал 50, 57, *364*
Вишневецький Ярема *364*
Вишневський Міхал 128, *381*
Вівар Родріго Діас де *378*
Вівієн 134
Вівсяник Михайло 342
Відман Кароль 8, 136, 137, 138, *354*
Вільгельм I 156
Вітвіцький Станіслав 51
Вішнусіарман *359*
Вовчок Марко 25, 335, *356*
Воєвудка Григор 183
Воєвудка Даниїл 183
Возняк М. С. *357, 398, 401*
Волошинюк 96
«Вольное слово» *403*
Вольтер (Аруе Франсуа-Марі) 127, *379*
Вольф А. 135
Воронич Ян-Павел 127, *379*
«Временник» 197, *385*
Вуйцік 253
Вуйціцький Казимир-Владислав 128, *380*
Вулкан Самійло 341
Вурцбах К. 138
В'яса *359*

Габсбурги *371*
Гаватович Якуб 37, *361*
Гайденрайх 41
Гайн 230, *395*
Галанос 31
«Галицька Русь» 91, 92, *367*
«Галицький сіон» *398*
«Галичанин» 189—191, *396*
Гаман 31, *358*
Гаморак 183
Ганка Вацлав *405*
Ганнібал *396*
Ганчаковський В. 170
Гарасевич-Нейштерн М. 138, 170, 194, 212, *388, 392*
Гаррах Ян 233, *404*
Гартіг 11, 18, 20, 135, *354*
Гартман Ауе фон 30, *358*
Гафенко Андрій 95—97
Гелеєвський 306
Гельмут Е. 14, 18—20, 135, 136
Гельферт А. 9, 135
Гельцель Антоні Зигмунт 8, 131, *354, 383*
Гендігер Юзеф 261, *407*
Генслер Артур 233
Гербурт Щасний Ян 194, *397*

Гердер Йоганн-Готфрід 126, *378*
Геродот 40, *362*
Гете Йоганн Вольфганг 339,340, 345
Гладилович Дем'ян 99, *369, 370*
Глинський 289
Гнатюк В. *414, 415*
Гоголь М. В. 314
Головацький І. Ф. *380*
Головацький Я. Ф. 100, 128, 130, 138, 139, 213, *370—371, 380, 382,* 400
Головацькі 128, *380*
Головкевич Еміль 124, *376*
Голубєв С. Т. 174, 175, 195, *392*
Голуховський А. 304, *410*
Гольдман Бернард 261, 264, *407*
Гонта Іван *412*
Горбаль Кость 265, *408*
Горбачевський Антін 264, *407*
Горецький 289, 290
Госаковський В. 170
Гостінський 233, *404*
Грабовський Броніслав 129, *381*
Грегор Ченек 233, *404*
Грессе Жан-Батіст-Луї 127, *379*
Григорій XIII *366*
Григорович В. І. 223, *402*
Грімм (Якоб та Вільгельм) 41, *362*
«Громадський голос» *367, 413*
Громницький Сидір 175, *392*
Грош-Гоффінгер А. Й. 21
Грубер Й. Г. *402*
Гудрун 127, *378*
Гукевич В. 284, 285
Гунашевський Михайло 197, 216, *399*
Гурик Йосиф 264, *407*
Гурський С. *384*
Гус Ян *360*
Гуттен Ульріх фон 35, *360*
Гуца (Венелін) Ю. І. 25, 341, *356*
Гюккель (Гюкль) Едуард 124, *376*

Д'Абанкур Ф.-К. 8, 138, *354*
Давидяк Василь 186, *395*
Данден Жорж 192, *397*
Даниїл 47
Данило Галицький 131, *385*
Данилович С. 87, 88, 89, 90, 92, *367*
Дашкевич М. П. 37, 131, 174, *361, 383*
Двуліт Михайло 290
Джуфріда *393*
Дзвонковський 139
Дзєдзіцький Людвік 125, 133, *377*
Дзєдушицький Мауріци 194, 195, *398*
Дівочка Онисифор 202
Дідицький Богдан 194, *397*
«Діло» 85, 86, 89, 91, 92, 99, 172, 187, 191, 192, 288, 302, 305—308, *366, 369, 370, 388, 390, 396*
Діонісій (Палеолог) 207, 208, 269
Добжанський Я. *375*
Добощук — днв. Довбуш О. В.
Добринський Степан (Добрянський) 215, 216, *400*
Добровський Йозеф 229, *404*
Добрянський — див.: Добринський
Добрянський Адольф 342
Добрянський Антон 169, 170, 171, *392*
Добрянський Віктор 342
Довбощук — див.: Довбуш О. В.
Довбуш О. В. 133, 143, 151, *386, 390*
Доленга-Ходаковський Заріан (Чарноцький Адам) 127
Домбчанський Антон 139, *389*
Домнікія 218
Дорундяк Михайло 264, *408*
Драгоманов М. П. 24—26, 29—31, 37—39, 41, 42, 102, 116, 117, 130, 138, 174, 220—227, 251, 261, 314, *355—357, 361, 377, 382, 401—403*
Дрдацький Моріц 185
Дрогобецький Юліан 343
Дунаєвський Ю. 247
Дунецький 123
Дуніковський-Габданк Еміль 94, 123, 124, *376*
Дяків Тиміш 264, *407*

Енгель Йоганн-Крістіан 131, *383*
Ербен Карел-Яромир 29, 30, *358*
Ерш Й. С. *402*

Етвеш Йожеф 349, *415*
Еффінгер 14, 21, 22

Єдлінська У. Я. *353*
Єремія (Іеремія) Транос 171, 201, 203—206, 208, 210, 213, 217, *399*

Жарковський 253
Желиборський Афанасій 45, *363*
«Житє і слово» *361, 410—414*
Жоховський Кипріан 51, *364*
Жуковський 60
«Журнал министерства народного просвещения» 134

Завадський Владислав 138, *388*
Завілінський Роман 129, *381*
Загорський Григорій-Герман 203, 207, 210, 215
Закравач Мартин 332
Залеський Вацлав 128, *379*
Залізняк Максим *412*
Земанчик Іван 341, *414*
Замойський Казимир *363*
Замойський Ян 203, 205, 206, 211, 214
«Записки Наукового товариства імені Шевченка» (ЗНТШ) 177, 178, *392*
Затварницький Даниїл 74
Заяць Микола 287, 288
Зейшнер Людвік 124, *377*
Зелінський Людвік 128, *381*
Зенькович 138
Зиблікевич Микола 121, 139, *375*
Зигмунд III 201, 202, 211
Зизаній Стефан 218, *401*
Зібель Генріх 136, *386*
Зільбернагль Ізидор 104, *373*
Зічі 339
«Зоря» 89, 101, *367, 388, 390*
Зубер Рудольф *376*
Зубрицький Д. І. 62, 131, 133, 197, 215, 216, *365, 383, 385*
Зубрицький М. 74, 89, *366*
Зубрицькнй Никодим 60, *365*

Ількевич Г. С. 128, *380*
Ілясевич 96

Інокентій XI (Бенедетто Одескалькі) 51, 53, *364*
Іоаким (Доу) 52, 201, *364, 399*
Іоанн III — див.: Себеський Ян
Іоанн Дамаскин 36, *360*
Іраклій (цар) 106
Іречек Константин 139, *389*
Ісаєвич Я. Д. *353*
«Исторический вестник» 134
Йоанн 22, 23
Йосиф II 8—10, 134—136, 185, 193, 341, *354, 385, 414*

К.— див.: Креховський А.
Калитовський 136
Калідаса 32, *359*
Калінка Валеріан 8, 119, 132, 142, 250, *353, 354, 374, 385*
Кандиба 213
Кангецький Максиміліан 139, *389*
Каравелов Любен 25, *356*
Карл Йоганн Австрійський 14, 35, *354*
Карлович Ян-Александр 129, *381*
Карпінський Францішек 128, *379*
Кауніц Венцель-Антон 15, *355*
Качала Степан 194, *397*
Качковський М. 264, *408*
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 223, 335, *402*
Келер Адальберт 41, 42, *362*
Кердеї-Гойські 77
«Киевская старина» 26, 134, *357*
Кір (цар) 40, *362*
Кіркор Адам-Гонорій 129, *381*
Клейст Генріх фон 170, *392*
Клечинський Юзеф 120, 139, 147, *375*
Климкович К. Г. 265, *408*
Клюнгер І.-Л. 181
Княгиницький Іов *364*
Ковальський 171
Коген Шалом 41, *362*
Козій *288*
Козьмян Станіслав 246, 271, *408*
Колесник П. Й. *393*
Колмачевський Л. З. 37, *361*
Коловрат (Коловрат-Лібштанський) 14, 15, 18—21, 23

Кольберг Оскар 129, *381*
Комарнянський 143
Коменський Ян-Амос *405*
Конецпольський Ян-Александр 61, *365*
Константин Великий 38, 40, 41
Копач І. С. 178, *392*
Коперник Миколай *376*
Коперніцький Ізидор 129, *381*
Копистенський Захарія 26, *357*
Копистенський Михайло 171, 210
Корендович Олександр 59
Корзон Тадеуш 132, 320, *385*
Кортум Ернест *374*
Коссак М. Н. 77
Костомаров М. І. 30, 106, 107, 132, 194, 196, 215, 223, 224, 314, *358, 402*
Костюшко Тадеуш 319
Костянтин Копропім 209, *400*
Котляревський І. П. 314, 334, 335, *413*
Коцовський В. 138, 175, 178, *388*
Кошут Лайош 101, *371*
Коялович М. О. 194, *398*
Кравченко Уляна *361*
Крамарчик Ф. 254, *407*
Красенський 205
Красінський 17
Красінський Казимир 180, 182, 184
Красінський Францішек 132, *384*
Красіцький Ігнаци 127, *379*
Красногорська Елішка 239, *405*
Краснянський 137
Красовський Іван 217, *400*
Краттер Франц 117, *374*
Краусс Фрідріх 42, *362*
Креховецький А. 191, 192, *397*
Кримський А. Ю. *361*
Крісті *394*
Кронес-Мархланд Франц фон 9, 11, 12, 14, 16—18, 21, 135, *354*
Крупецький Афанасій 194, *397*
Кубаля Людвіг 132, *385*
Кубракевич Михайло 117, *374*
Кудринський О. 214, *400*
Куземський М. 101, *371*
Куліш П. О. 132, 194, 196, 218, 223, 330, *385, 401*
Куммерсберг Карл 125, *378*
Кунасевич С. 136, *387*
Кунктатор Фабіус 188, *396*
Кунцевич Йосафат 49, *363*
Кушелев-Безбородько Г. 106, *373*
Кюнен Абрагам 104, *373*

Лавровський Ю. Г. 265, *408*
Лажанський В. 233, 234
Лапчинський Я. 170
Леваковський Кароль 256
Левицький Анатоль 132, *385*
Левицький В. 122, 247, *376*
Левицький Є. *367*
Левицький Кость 178
Левицький О. І. 195, *398*
Леган Дмитро 331, 332, *413*
Ленау Ніколаус (Німбш Штреленау фон) 34, 35, *360*
Ленін В. І. *403*
Леон XIII *408*
Леопольд II 134, *385*
Лепкий Д. 130, *382*
Лібрехт Фелікс 36, 39, 41, *361*
Ліковський Едвард 52—54, 195, 201—205, *398*
Лімановський Болеслав 139, 140, 142, 144—150, *389, 390*
Лінда И. *405*
Лінда Самуель-Богуміл 127, *379*
Ліпінський Кароль 128, *379*
Ліпсіус Ріхард-Адальберт 26, *357*
Лісевич Зигмунт 45, 46, *132*
Лісіцький Генріх 8, *354*
Ліске Ксаверій 130, 132, *382*
Лодій П. Д. 341, *414*
Лозенау Лосі де *378*
Лозинський Валерій 136, *387*
Лозинський Владислав 55, 133, *385*
Лозинський И. І. 128, *380*
Лозовий 87
Ломиковський Парфеній 52, 60
Ломницький Мар'ян 124, *376*
Лоріс-Меліков М. Т. 153, 155, 156, 161, *391*
Луїза 12
Лукаріс Кирило 201, *399*
Лукашевич Юзеф 132, 196, *385, 388*
Любович 132
Людовік Йосиф-Антон 14, 15, 19, 20, *355*

Лютер Мартін 35, 167, *360*
Ляхович Броніслав 123, *376*

Магомет *360*
Мадейський Станіслав 247
Мазур Томаш 332
Майер 129
Макарій (Булгаков М. П.) 195, *398*
Макарушка О. 175, 177, 178, *392*
Максимович М. О. 59, 62, *365*
Макферсон Дж. *378*
Малаховські 57
Малецький Антоні 131, *383*
Малиновський М. 138, 139, 170, 194, *388, 389*
Мандичевський Євсебій 188, *396*
Марассе А. 120, 147
Марассе Мечислав 147, *375*
Маргаш 132
Мардохай *358*
Марія 29, 31, 152
Марія-Терезія 8, 10, 134, 135, 193, 341, *354, 385, 386, 414*
Маркевич 75
Марков О. 190, 281, *396*
Мартен Анрі 17
Мартинець Іван 332
Маус Гюнтер *380*
Мацейовський Бернард 210, 211
Медвецький Юліан 124, *376*
Мелетій Пігас 201, 218, *399*
Мерунович Теофіл 145, 285, *390*
«Мета» *408*
Меттерніх К. 14—21, 23, 134, 135
Мешко Старий 131, *382*
Микола I 16, 17, 155, 294, *415*
Миладинови (брати Дмитро і Костянтин) 25, *356*
Милькович М. 287
Мирний Панас (Рудченко Панас Якович) 335, *414*
Міклошич Франц *410*
Міллер (Мюллер) Йоганн 23, *355*
Мількович В. *400*
Мільницький И. 194, *398*
Мінчакевич М. А. 128, *380*
Міцкевич Адам *395, 409*
Могила Петро 58, 62, 67, 68, 77, *365, 366*
Могильницький А. Л. 27, *358*
Мольєр Жан-Батіст *397*
Мороз М. О. *353*
Муштук Олекса 280, 285

Навроцький В. М. 120, 138, 139, 147, *375*
Нададжі 19
Наперський-Костка Станіслав 144, *390*
Наполеон I 10, 12, 14—16, *354*
Наполеон II (князь Райхштадський) 12
Нараяна *359*
«Народ» 88, 93, 100, 102, 103, 191, *353, 355, 361, 366, 367, 369, 372, 373, 391, 393, 396, 401, 403*
«Народна освіта» 149
«Народна часопись» 302, *410*
«Народний дім» 90, 335, *367, 371*
Наукове товариство імені Шевченка 26, 99, 172—178, 305, 306, 308, 316, 335, *357, 370, 383, 388*
Наумович І. 94, *368*
Несецький Каспар 169, *392*
Нестор 132, 168, *383, 391*
«Нива» *408*
Никифор (Кантакузен, Парасхес, протосингел) 213—216, *400*
Никодим — див.: Зубрицький Н.
Німбш-Штреленау — див.: Ленау Ніколаус
Новаківський М. 289, *409*
Новаківський П. 283, *409*
Новаківський С. 280, 283, *409*
Новицький Сіла М. 123, *376*
«Новое время» *393*
Ноль 341
Носсіг А. 145, *390*

«Общество ім. Качковского» 264, *408*
Огоновський О. М. 138, *388*
Ожеховський Конрад 119, *374*
Ожешкова Еліза 320
Окуневський Т. 188, 327, 328, *396*

Олександр II 155, 156, 160—162, *391, 402*
Олександр III 155, 156, 160—162
Олесницький Є. 139, 186, 252, 264, *389*
«Омладіна» *394, 395*
Онекен Вільгельм 136, *386*
Онисик 283
Оргельбранд Самуель 125, *377*
Орлай І. С. 341, *414*
Оссовський Готфрід 122, *381*
«Оссолінеум» 136, *379, 386*
Оссолінський Максиміліан 127
Оссолінський Юзеф *379*
Остап 283
Остапчук Дмитро 264, *407*
Остен-Сакен 134
Острозький Василь-Костянтин 200, 201, 210—216, 218, *400*
Охенковський Владислав 120, *375*
Охримович В. Ю. 27, 186, 188, *395*
Охримович І. 27, *358*
Охримовичі *27, 358*

Павінський А. 134, 320, *384, 386*
Павлик М. І. 94, 138, *353, 361, 366—368, 382, 396, 411, 412, 414*
Павлуцький 280
Паковський 60
Палій Семен 39, 40, 151, *390*
Паніні 32, *359*
Паньківський К. Ф. 175, *392*
Патери 255
Паулі Ігнаци-Жегота 128, *379*
Пелехович 287
Пелеш Ю. 138, 194, *388, 398*
Пенхерський Я. Н. *332*
Перген Антон 136, 182, *393*
«Перемишлянин» 169, *392*
Персі Томас 126, *378*
Пепловський — див.: Шнюр-Пепловський С.
Песталоцці Йоганн-Генріх 9, *354*
Петерман Август 126, *377*
Петрушевич А. С. 45, 47, 48, 51, 52, 54, 55—57, 59, 131, 133, 139, 170, 194, 197, *365, 384, 400*
Петрушевич С. 128, *380*
Пекосінський Францішек-Ксаверій 131, *383*
Пипін О. М. 138, *388*
Підляшецький 188, *396*
Пілат Тадеуш 120, 147, *375*
Піллер 134
Піхно Д. І. 155, *391*
Плохлівна Анна 23
Погодін М. П. 197, *399*
Подолинський С. А. *403*
Полонецький Б. *389*
Поляновський 306
Поль Вінценти 124, *377*
Потій Іпатій 171, 198, 209—211, 213, 216, 218, *392, 400*
Потоцький Адам 245, *405*
Потоцькі *379*
Поточек 254
Поцеха В. *384*
«Правда» 173, 302, 305, 308, 311—316, *357*
Прокопчиц 139
«Просвіта» 102, 149, 304—306, *372*
Прохазка Антоні 132, 142, *385*
Прусік Францішек-Ксаверій 239, *405*
Прухницький 87
Пясти 130, 131

Рагоза Михайло 45, 202, 208, 211, *363*
Радзішевський Броніслав 123, *376*
«Радянське літературознавство» *393*
Раковський Георгій Стойков 25, *356*
Рамбо Альфред 174, 175, 177, *392*
Рапацький Владислав 119, 120, *375*
Рашин 230, *395*
Ревакович Генрик 256, 276, 277, 279, 285
Рейс Едуард-Вільгельм 103, 104, *372*
Реклю Елізе 125, 174, 175, 177, 223, *377, 402*
Реман Антоній 124, *377*
Ренан Жозеф-Ернст 26, *357*
Реппель Ріхард 131, *382*
Ржегорж Франтішек 130, *382*
Ржежабек І. 131, *383*

Ріттер П. Г. *359*
Рогатинець Юрій 217—219, *357, 400, 401*
Романович Тадеуш 139, 258, 262—267, 270—274, 276—279, 285, *389*
Романчук Ю. 27, 85, 86, 92, 100, 187—192, 250, 251, 262, 302, 303, 305, 307—310, 316, *358, 366, 367, 369, 397, 408, 410*
Рорер Йосиф 117, *374*
Ростафінський Юзеф 124, *376*
Руліковський Едвард 129, *381*
«Русалка Дністрова» *370*
«Русь» 265, *408*
«Руська школа» 27, *358*
Рутовський Тадеуш 121, 122, 147, 247, *375*
Рутський Йосиф-Вельямин 43, 44, *363*
Рутшард 12

Саля М. 8, *353, 387*
Сангушки 132, *384*
Сангушко Роман *384*
«Санкт-Петербургские ведомости» *402*
Сарницький К. 194, *398*
Сахер-Масох Леопольд 137, *387*
«Сборник» — див.: «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина»
«Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» 24, 27, 38, *356*
Свентоховський 320
Свистельницький 46, 47, 48, 49
«Світ» *370*
Седльніцький 14, 16, 21, 22
Сембратович Йосиф 194, 249, *397*
Сембратович Сильвестр 86, 194, 343, *367, 396, 397, 410*
Сенкевич 320
Сід Кампеадор (Родріго Діас Вівар де) 127, *378*
Сінгалевич Михайло *358*
Сінгалевичі 27, *358*
Січинський М. 190, *396, 397*
Скарбек 149, *390*
Скарбек Христофор 52
Скарга Петро 194, 195, 197, 200, 214, *398*
Сквара 253
Скорина Франциск 168, *392*
Скотт Вальтер 126, *378*
Скумин-Тишкевич Ф.— див.: Тишкевич Ф. С.
Слабий Гнат 290
Словацький Юліуш 39, *361*
«Слово» *397*
Слоневський 171
Смаль-Стоцький С. О. 27, 251, 316, *358*
Смирнов М. 131, *383*
Смолька Станіслав 131, *382*
Смолька Францішек 8, 17, 137, 138, *354*
Смотрицький Герасим 215, *400*
Смотрицький Мелетій 26, *357*
Собеський Ян III 45, 50, 52, 53, 57, 83, *363, 364*
«Сокіл» *404*
Сокол Карел-Станіслав 230, *404*
Соловйов С. М. 194, *398*
Сологуб 87
Соломон 36, *361*
Солтикевич 88, 90, 92, 94
Солтис Іван *342*
Софія 22
Софроній 47, 48
«Союз друзів народу» *380*
«Союз російського народу» *391*
Спасович В. *386*
Ставровецький Кирило-Транквіліон 59, *365*
«Ставропігійське (Успенське) братство» 46, 47, 53—55, 197, 198, 208, 214, 216, 218, *363, 364, 400*
Ставропігійський інститут 198, 308, *383*
Стадніцький Александр 130, *382*
Станіслав Август 132, *385*
Станьчик 320
Стапінський Ян 253
Сташків Михайло 287
Стефаник В. С. *375*
Стоцький — див.: Смаль-Стоцький С. О.
Сточкевич Іван 170
Стояловський Станіслав 328, *412*
Стоянов Заря (Захарі) 25, *356*
Страпарола Джанфранческо 36, *360*
«Страхопуд» 172, *392*

Ступницький І. 119, *374*
Стшельбицький 284
Супінський Юзеф 138, *389*

Таафе Едуард 187, 306, 307, *406*
Талейран-Перігор Шарль-Моріс 16, *355*
Тарновський Станіслав 246, 271, *408*
Телішевський К. 85—92, 94, 187—189, 303, 308, *366*
Терлецький Григорій 74
Терлецький Кирило 171, 198, 202—204, 206, 207—213, 215, 216, *392*
Терлецький О. С. 138, *389*
Тернер Мошко 96, 97
Тессарчик А. 137, *387*
Тетмаєр-Пшерва Влодзімеж 140, *389*
Тишкевич Ф. С. 201, 216, *399*
Тишковський Павло 282—291, *409*
Тігерман 286
Томіцький П. *384*
Торосевич 306
Тукальський (Нелюбович-Тукальський) Йосиф 48, *363*
Туманюки 152
Тучапський П. *361*

Угрон *349*
Удзєля Северин 129, *381*
Урбан VIII 43
Урицький 171

Фартушок 280
Фаст 289
Федькович Ю. А. 223, 335, *402*
Фельбінгер Йоганн-Ігнац 9, *354*
Феофан 47, 48
Фердінанд I 13, 19, 20, 22, 101, 135, 335, *372, 395*
Филипович Федір *401*
Фідик 87
Філевич І. 131, *383*
Фінцель Л. 136
Фірцак Юліан 343
Фіта Сенько 331, *413*
Флондор 96, 97
«Фонд русской вольной прессы» 153, *391*
Форстер Кароль 138, *388*
Фотій 198, *399*
Франц 20, 22
Франц I 10—16, 19, 21—23, 135, *354, 355*
Франц II 11
Франц-Йосиф I 22, 135, 335
Фредро Анджей-Максиміліан 116, 135, *374*
Фуше Жозеф 16, *355*

«Хліборób» *367, 403*
Хмельницький Богдан 222, 333, 335
Хмельовський 320
Хмурович 255, 256
Ходзько Леонард 137, *387*
Хотюк Семен 151, 152
Хребтович-Богуринський Мелетій 205—209

Цамблак Григорій 25, *356*
Цейсберг Генріх 134, *386*
Целевич Ю. А. 133, 151, *386, 390*
Ценглевич 138

Чайковський 93, 94
Чандрагупта I 40, 42, *362*
Чандрагупта II (Вікрамадітья) 40, 42, *362*
Чаплицький Владислав 137, 138, *387, 388*
Чарнік Броніслав 134, *386*
Чемеринський Ігнаци-Щесни 139, *389*
Червінський Ігнаци-Любич 127, *379*
Черкавський Євсебій 139, *389*
Чернецький С. 152
Чернік Броніслав 134, *386*
Четвертинський Гедеон 47, *363*
Чіженк *395*
Чоловський Александр 133, 385, *386*
«Чтения в Обществе истории и древностей российских» *382*
Чубинський П. П. 29, *358*

Шайноха Владислав 123, *376*
Шайноха Кароль 13, 132, *382*
Шараневич І. 131, 133, *365, 383, 385*
Шарек 253
Шафарик Павел Йозеф *410*
Шашкевич В. М. 265, *408*
Шашкевич М. С. 128, 304, 335, *380, 388*
Шевченко Т. Г. 37, 223, 294, 314, 335, *356, 357, 401, 402*
Шеля Якуб 144, *390*
Шереметєв Б. П. 53, *364*
Шкаба *395*
Шмедес К. Р. 119, *375*
Шмерлінг Антон *408*
Шмідт Вільгельм-Адольф 10—14, 16—19, 22, *355*
Шмідт О. 135
Шмідт-Вейсенфельс Едуард 135, *386*
Шміт Генрик 139, *389*
Шнайдер А. 119, *375*
Шнюр-Пепловський Станіслав 138, *388*
Шпрінгер А. 136
Шуберт Франтішек-Адамо 232, 233, *404*
Шудлинський 171
Шуйський Юзеф 142, *382, 389*
Шумлянський Йосиф 44—59, 61, 62, 64, 66—73, 76—78, 80—83, 94, 170, *362—365, 368*
Шухевич В. Й. 62, *365*

Щавницький Михайло 341, *414*
Щасний Саломон 90, 91, 93
Щепановський С. 122, 142, 247, 267, *376*

Юзефчик Анджей 137, *387*
Юрій II 131, *383*

Яблоновський Олександр 132, 320, *384*
Яблоновський Станіслав 51, 54, *364*
Яворницький Іван 74
Яворський 88
Яворський Степан 41
Ягайло (король) 318
Ягеллони 130
Якубовський 137, *387*
Яницький О. 342
Ян-Казимир 45, 49, *363*
Янко Генрик 137, *387*
Яременко П. К. *401*
Яремецький-Білахевич Ілля 106, 107
Яффе 135

"Allgemeine Zeitung" 137
"Am Urquell" 42
"Ateneum" 134, *386*
Balzer Oswald 73
Benfey 32, 33
"Biblioteka Warszawska" 134, *386*
Binder Wilhelm 15
Borkowski Alexander *388*
Brunnhofer 33
"Časopis Českeho Musea" *380*
"Časopis Musea Kralovstvi Českého" *380*
"Časopis společnosti vlasteneckého Museum v Čechach" *380*
"Czas" 119, 133, 179, 191, *374, 397*
"Dziennik Narodowy" 138
"Dziennik Poznański" 285
"Ekonomista Polski" 122, *376*
Ersch J. S. *402*
"Gazeta Lwowska" 133, *386, 410*
"Gazeta Narodowa" 121, 186, 189, 285, 320, *375*
"Gazeta Narodowa Lwowska" *375*
"Gazeta Sokalska" 271
"Głos" 130, *381*
Grosz-Hoffinger A. J. 21
Gruber J. S. *402*
Hellmuth Ernst 14
"Historische Zeitschrift" *386*
"Kółka rolnicze" 306, *411*
"Kosmos" 123, *376*
Kotlubaj H. *375*
"Kurjer Lwowski" 188, 253, 256, 279, 285, *368, 374, 381, 397, 404, 407, 411, 413*
"Kurjer Poznański" *389*
"Kurjer Przemyski" 288
"Kwartalnik Historyczny" 133, *386, 397*

"Łowiec" 124, *377*
Lubomirski J. T. *377*
"Lwowianin" 128, *381*
"Nowa Reforma" 121, 258, 261, 264, 276, 285, *375*
"Pielgrzym Lwowski" 128, *380*
Plebański I. K. *377*
"Provinzial-Varordnungsblatt" 134
"Przegląd" 179
"Przegląd Koscielny" 195, *398*
"Przegląd Polski" 120, 133, 195, *375*
"Przegląd Powszechny" 133, *385*
"Przegląd Społeczny" 130, *381*
"Przegląd Tygodniowy" 141, *389*
"Przełom" 247
"Przewodnik Naukowy i Literacki" 133, *386*
"Przyjaciel Ludu" 128, 252, 253, *381*
"Przyrodnik" 124
Przystański S. *377*
"Rivista Europa" *402*
"Rocznik towarzystwa tatrzańskiego" 124
"Rolnik" 124
Romaniuk Igor 184
Schimmer C. A. 23
"Słownik geograficzny" *377*
Starost L. 137
"Statistische Monatschrift" 120, *375*
Stawinski E. *377*
"Stronnictwo Ludowe" *407*
Strzelecki A. *375*
Szimmer C. A. 23
Theiner A. 53, *384*
Towarzystwo Przyjaciół Nauk 172, *392*
Verein für Frauenbildungsreform 239
Wacław z Oleska *379*
Widman Karol *354*
Zawadzki Władyslaw *388*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Фрагмент статті І. Франка «Наші народні школи і їх потреби» в журналі «Народ» (1892) . . . . 96—97
2. Початок промови І. Франка на ювілеї М. П. Драгоманова, надрукованої в журналі «Народ» (1895). 96—97
3. Початок статті І. Франка «Селянський рух у Галичині», надрукованої в австрійському журналі «Die Zeit» (1895) . . . . . 128—129
4. Куточок кабінету письменника в Літературно-меморіальному музеї І. Я. Франка у Львові 128—129

У підготовці до видання 46-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д.* (голова), *Білявська О. О.*, *Вишневська Н. О.*, *Гончарук М. Л.*, *Полотай А. М.*, *Секарева К. М.*

ЗМІСТ

СТАТТІ. ДОСЛІДЖЕННЯ. МАТЕРІАЛИ

Півстоліття. *Нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890* . . . 7
Болгарські праці М. Драгоманова 24
Иосиф Шумлянский, последний православный епископ львовский и его «Метрика» 43
Віче в Турці 85
Селянський бунт 95
Некрологи 99
Нові книги по історії релігії 103
Южнорусский громник 106
Наші народні школи і їх потреби (*Реферат на вічі снятинськім*) 108
Галицьке краєзнавство 116
Опришок Семен Хотюк 151
Лоріс-меліковська конституція 153
Народні школи на Правобережній Україні 163
З поля нашої науки 166
К истории просвещения в Галиции 179
Політичний огляд 186
Історія про українців 191
З історії Брестського собору 1596 р. 193
[Промова на ювілеї М. П. Драгоманова] 220
З гостювання у Празі 228
Селянський рух у Галичині 242
Дещо про польсько-українські відносини. *Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців»* 258
Найновіший галицький вибір 280
Михайло Петрович Драгоманов [*Некролог*] 292
Записка о состоянии Подолии в 1843 году 294
Зміна системи 302
Поляки і русини 317

Бунт у Стоянцях 331
Народний празник 333

ДОДАТКИ

І ми в Європі. *Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття* 339
КОМЕНТАРІ 351
Пояснення слів 416
Покажчик імен і назв 425
Список ілюстрацій 436

Академия наук
Украинской ССР

Институт общественных наук

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН
ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Научные труды

Тома 44—47

Том 46

Книга 2

Исторические труды
(1891—1897)

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
О. Я. Безпальчук

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
Г. Р. Боднер

Коректори
Л. І. Семенюк, Н. О. Луцька

ІБ № 6099

Здано до набору 15.07.85. Підп. до друку 07.04.86. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 13,75+2 вкл. Ум. друк. арк. 23,42. Ум. фарбо-відб. 23,42. Обл.-вид. арк. 24,46. Тираж 4500 пр. Зам. 5-1301. Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво «Наукова думка».
252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057 Харків-57, Донець-Захаржевського, 6/8.